

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 30



Видавничий дім
«Гельветика»
2024

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 30 травня 2024 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;
Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;
Добжанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Ільницький Василь Іванович, доктор історичних наук, професор;
Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Філіпович Мирослава Богданівна, кандидат історичних наук;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1834 від 21.12.2023 року. Ідентифікатор медіа R30-02323.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 28,81 обл.-вид. арк., 28,83 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0724/551.
Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Верба Тарас Луцький мікрорегіон у XVI–XVII століттях: до питання просторового виокремлення.....	9
Зек Богдан Голова проводу ОУН Олег Штуль (1917–1977). Становлення особистості.....	14
Карліна Оксана, Хлібовська Ганна Цехові організації єврейських ремісників волинських міст і містечок першої половини XIX ст.....	20
Левенець Олександр Середня аграрна освіта у Волинській області в 1964–1985 роках.....	29
Петрович Валентина Історія міста Чорторийська на Волині (від найдавніших часів до кінця XIX століття).....	36
Скакальська Ірина Суспільні дисципліни та ідеологічна робота у Кременецькому учительському (педагогічному) інституті.....	41
Фульмес Владислав, Цап Микола Ректор Волинської духовної семінарії (1994–1996) Петро Миколайович Вінцукевич (1934–2023): штрихи до життєпису.....	46
Халак Надія Не втрачені праці з історії Галичини і Волині.....	53

Історія України

Гаврилишин Петро Богдан Гаврилишин як почесний доктор права канадських та українських університетів.....	66
Головата Лариса Матеріали про насильницькі смерті у газеті «Холмська земля» (1943–1944): відгомін подій і способи їх висвітлення.....	71
Гуз Анатолій Особливості охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у 40-х роках XX ст.....	78
Жмака Віталій Орендна промисловість міст Лівобережної України в 20-ті роки XX століття.....	83
Зубко Ольга Українська еміграція та чеський культурний простір у 1919–1939 рр.....	89
Кобзар Дмитро Проблеми висвітлення громадсько-політичного руху у північних повітах Херсонської губернії XIX – початку XX століття в українській історіографії.....	94
Літинський В'ячеслав Людина в системі радянських координат (за матеріалами листів до влади виконавців Великого терору 1937–1938 рр. в Україні).....	99

Никифоров Олексій	
Проблематика УПА в сучасній вітчизняній історіографії: інституціоналізація досліджень.....	104
Притулюк Василь	
Охорона культурної спадщини як складник національної безпеки.....	109
Стрільчук Людмила	
Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р.....	113
Чупрій Леонід	
Результати земельної реформи за часів Гетьманата П. Скоропадського.....	119
Шишко Олександр	
Проведення операції з виселення «куркулів» в Одеській окрузі у лютому 1930 р.....	125

Всесвітня історія

Гусак Дарія	
Культурний туризм в умовах російсько-української війни.....	131
Каліщук Оксана	
Кіно про Японію: міркування історика на маргінесах «Останнього самурая».....	135
Кондратюк Віктор	
Нормативно-правове регулювання діяльності закладів початкової освіти в Другій Польській республіці.....	140
Крамар Юрій	
Політичні концепції розв’язання німецького питання у міжвоєнній Польщі.....	147
Пономаренко Людмила	
«Політика» Арістотеля як джерело дослідження кризи грецького полісу.....	153

Політологія

Бадер Антон, Вовк Світлана	
Політико-економічні, соціальні та психологічні наслідки сучасної війни: постановка проблеми.....	159
Герман Мирослава	
Концептуалізація сучасних форм демократії.....	165
Горло Наталя	
Культура донатів як складова частина політичної культури українського суспільства у період повномасштабної російсько-української війни.....	171
Кобець Юлія, Міщук Андрій, Міщук Мар’яна	
Основи християнської демократії: історія, теорія, практика.....	176
Коробкова Олена	
Трансформація енергетичної політики ЄС: відповідь на кліматичні зміни.....	182
Макар Віталій, Макар Юрій	
Обмін населенням між УРСР та Польщею: його мета і наслідки.....	189

Меженська Олена	
Вплив збройного насилля на політичний ландшафт: українське питання.....	197
Мущенко Яна	
Моделі електоральної участі в рамках соціологічної школи досліджень.....	203
Пахолок Василь, Байрак Сергій	
Специфіка формування системи державних свят Федеративної Республіки Німеччина.....	208
Телешун Ярослав, Борсук Артур	
Вплив груп інтересів оборонно-промислового комплексу на геополітичну стратегію Сполучених Штатів Америки в XX–XXI століттях.....	213

Публічне управління

Баліцький В'ячеслав	
Формування понять «державна безпека» і «національна безпека» в Україні.....	218
Бондар Ганна	
Використання соціальних медіа в комунікаційній стратегії у публічному управлінні для ефективної взаємодії з громадськістю: особливості та рекомендації.....	223
Дубель Михайло	
Тенденції соціальної політики України в умовах повномасштабної війни.....	231
Перестюк Інга	
Взаємодія між місцевими органами самоврядування та центральним урядом під час дефолту: роль, конфлікти та співпраця.....	238

Рецензія

Кучерена Микола	
Рецензія на книгу польського автора Адама Рафала Качиньського про радянізацію Волині у 1944–1956 роках.....	243
Стрільчук Людмила	
Рецензія на комплексне дослідження «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.», здійснене науковцями чотирьох провідних наукових установ України.....	246

Contents

History of Volyn

<i>Verba Taras</i> Lutsk microregion in the XVI–XVII centuries: on the issue of spatial definition.....	9
<i>Zek Bohdan</i> Head of the leadership OUN Oleh Sztul (1917–1977). Formation personality.....	14
<i>Karlina Oksana, Khlibovska Hanna</i> Guild organizations of Jewish craftsmen of Volyn cities and towns in the XIXth century.....	20
<i>Levenets Oleksandr</i> Secondary agricultural education in the Volyn region in 1964–1985.....	29
<i>Petrovich Valentina</i> History of the town of Chortoriysk in Volyn (from the earliest times to the end of the 19th century)...	36
<i>Skakalska Iryna</i> Social disciplines and ideological work at the Kremenets Teaching (Pedagogical) Institute.....	41
<i>Fulmes Vladyslav, Tsap Mykola</i> Rector of the Volyn Theological Seminary (1994–1996) Petro Vintsukevych (1934–2023): touches to the biography.....	46
<i>Khalak Nadiya</i> Works on the history of Galicia and Volhynia are not lost.....	53

History of Ukraine

<i>Havrylyshyn Petro</i> Bohdan Hawrylyshyn as honorary doctor of law of Canadian and Ukrainian universities.....	66
<i>Holovata Larysa</i> Materials on Violent Deaths in the Newspaper «Holmska Zemlia» (1943–1944): Reflection of Events and Methods of Coverage.....	71
<i>Huz Anatolii</i> Peculiarities of the protection of secret information in the Ukrainian Insurgent Army in the 40s of the 20th century.....	78
<i>Zhmaka Vitaliy</i> Rental industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 20s of the twentieth century.....	83
<i>Zubko Olha</i> Ukrainian Emigration and the Czech Cultural Space in 1919–1939.....	89
<i>Kobzar Dmytro</i> Problems of developing the social and political movement in the northern districts of Kherson governance in the 19 th – early 20 th centuries in Ukrainian historiography.....	94
<i>Litynskyi Viacheslav</i> A person in the soviet coordinate system (based on letters from the performers of the Great terror in 1937–1938 to the authorities in Ukraine.....	99

<i>Nykyforov Oleksii</i>	
Ukrainian insurgent army problematics in modern national historiography: research institutionalization.....	104
<i>Prytuliuk Vasyl</i>	
Protection of cultural heritage as a component of national security.....	109
<i>Strilchuk Liudmyla</i>	
Sovietization and repression in the lands of Western Ukraine in the period of September 1939 – June 1941.....	113
<i>Chupriy Leonid</i>	
Results of the land reform during the times of the Hetmanat of P. Skoropadsky.....	119
<i>Shyshko Oleksandr</i>	
Conducting an operation to evict «kurkuls» in the Odesa district in February 1930.....	125

World history

<i>Husak Dariia</i>	
Cultural tourism in the conditions of the Russian-Ukrainian war.....	131
<i>Kalishchuk Oksana</i>	
Movies about Japan: reflections of a historian on the margin of the «Last samurai».....	135
<i>Kondratyuk Victor</i>	
Legal regulation of the activities of primary education institutions in the Second Polish republic.....	140
<i>Kramar Yuriy</i>	
Political concepts of resolving the German question in interwar Poland.....	147
<i>Ponomarenko Liudmila</i>	
Aristotle's «Politics» as a source of crisis of Greek polis research.....	153

Political science

<i>Bader Anton, Vovk Svitlana</i>	
Political, economic, social and psychological consequences of modern war: formulation of the problem.....	159
<i>Herman Muroslava</i>	
Conceptualization of modern forms of democracy.....	165
<i>Horlo Natalia</i>	
Donation culture as a component of the political culture of Ukrainian society during the full-scale Russian-Ukrainian war.....	171
<i>Kobets Yuliia, Mishchuk Andrii, Mishchuk Mariana</i>	
Fundamentals of Christian Democracy: history, theory, practice	176
<i>Korobkova Olena</i>	
Transformation of the EU Energy Policy: a Response to Climate Change.....	182
<i>Makar Vitaliy, Makar Yuriy</i>	
Population exchange between the USSR and Poland: its Purpose and Consequences.....	189

<i>Mezhenka Olena</i>	
The impact of armed violence on the political landscape: the Ukrainian issue.....	197
<i>Mushchenko Yana</i>	
Models of electoral participation within the sociological school of thought.....	203
<i>Pakholok Vasyl, Bairak Serhii</i>	
Specifics of the formation of the system of public holidays of the Federal Republic of Germany.....	208
<i>Teleshun Yaroslav, Borsuk Artur</i>	
The influence of defence industry interest groups on the geopolitical strategy of the United States in the XX–XXI century.....	213

Public administration

<i>Balitskyi Viacheslav</i>	
Formation of concepts “state security” and “national security” in Ukraine.....	218
<i>Bondar Hanna</i>	
Use of social media in communication strategy in public management for effective interaction with the public: features and recommendations.....	223
<i>Dubel Mykhailo</i>	
Trends of social policy in Ukraine in the conditions of full-scale war.....	231
<i>Perestyuk Inga</i>	
Interaction between local government authorities and central government during default: role, conflict and cooperation.....	238

Рецензія

<i>Кучерена Микола</i>	
Рецензія на книгу польського автора Адама Рафала Качиньського про радянізацію Волині у 1944–1956 роках.....	243
<i>Стрільчук Людмила</i>	
Рецензія на комплексне дослідження «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.», здійснене науковцями чотирьох провідних наукових установ України.....	246



ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.82-21)"15/17"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.01>

ЛУЦЬКИЙ МІКРОРЕГІОН У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ: ДО ПИТАННЯ ПРОСТОРОВОГО ВИОКРЕМЛЕННЯ

Верба Тарас,

доктор філософії,

асистент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності

Волинського національного університету імені Лесі Українки;

старший науковий співробітник

Волинського краєзнавчого музею

ORCID ID: 0000-0002-3271-3131

У статті здійснено спробу локалізації у середньому Надстир'ї мікрорегіону із центром у м. Луцьк упродовж XVI–XVII ст. Важливе місце посідає окреслення меж та чинників, які впливали на його формування і трансформацію. Луцьк був важливим економічним та адміністративним містом Східної Європи ранньомодерного періоду. Як і інші значні українські міста, Луцьк був оточений землеробською округою, що слугувала передусім для повноцінного існування адміністративного центру Волинського воєводства. Луцька округа відрізнялася від більшості земель Волинського воєводства за формами землеволодіння. Також навколо Луцька існувала мережа укріплених пунктів, таких як замки в Торчині, Хорлупах, Рожшиці, укріплені двори в Крупі та Баєві які, ймовірно, утворювали загальну лінію оборони на підступах до міста. На основі аналізу наявних джерел автор висловив думку, що протягом XVI–XVII ст. у середній течії р. Стир та її приток існував умовно відокремлений мікрорегіон, який сформувався навколо Луцька. Підраховано, що мікрорегіон композиційно включав Луцьк із передмістями, кілька менших за розміром і значенням навколишніх міст, а також мережу сіл. До мікрорегіону входили Луцька, Садівська, Торчинська, Полонківська, Перемильська, Торговицька волості. Південна та західна межі проходили по адміністративному кордоні з Белзьким воєводством та Володимирським повітом. На півночі мікрорегіон був обмежений землями Четвертинських, що починалися за Рожшищем. Зі сходу межею виступали Олики, які знаходився у власності Радзивілів, і володіння Острозьких навколо Дубна. На думку автора, важливу роль у формуванні Луцького мікрорегіону зіграла низка чинників. Серед них варто виокремити: природний чинник, оскільки мікрорегіон був об'єднаний водними шляхами сполучення та мав схожі природні умови, зокрема рослинність, ґрунти, рельєф; економічне життя, яке концентрувалося навколо воєводського центру; адміністративний чинник, який частково виокремлював Луцький мікрорегіон від оточуючих його земель. Також важливим чинником консолідації виступало дрібне та середнє шляхетське землеволодіння, яке переважало в околицях Луцька.

Ключові слова: історична топографія, мікрорегіон, Стир, Луцьк, Волинь.

Verba Taras. Lutsk microregion in the XVI–XVII centuries: on the issue of spatial definition

An attempt to localize a microregion with the center in Lutsk town in the middle Upper Styr during the XVI–XVII centuries was made in the article. An important place in the study is the delineation of the microregion boundaries and the determination of the factors that influenced its formation and transformation. Lutsk was an important economic and administrative center in the early modern period. As other significant Ukrainian cities, Lutsk was surrounded by an agricultural district, which served primarily to ensure the full-fledged existence of the administrative center of the Volhynian Voivodeship. The Lutsk agricultural district differed from most of the lands of the Volyn Voivodeship in terms of forms of land ownership. There was also a network of fortified points around Lutsk, such as castles in Torchyn, Khorlupy, Rozhyshche, fortified yards in Krupa and on Horodyshche-I village current territory, which most likely formed the general defensive line on the approaches to Lutsk. Based on the analysis of available sources, the author expressed the opinion that during the XVI–XVII centuries in the middle current of the river Styr and its tributary existed conditionally separated microregion, which was formed around Lutsk. It was estimated that the microregion compositionally included Lutsk with suburbs, several surrounding towns, which were smaller in size and importance, as well as a network of villages. The microregion included Lutsk, Sadyv, Torchyn, Polonkiv, Peremyl, Torgovytsia volosts. The southern and western borders ran along the administrative border with the Belz Voivodeship and Volodymyr County. In the north, the micro-region was limited by the Chetvertinsky's lands, which began behind Rozhyshche. From the east, the border was the Olyka microregion, owned by the Radziwills and the Ostrozki possessions around Dubno. According to the author, a number of factors played an important role in the formation of the Lutsk microregion. Among them, it is worth highlighting: the natural factor, after the microregion was united by waterways and had the following natural conditions, in particular, vegetation, soils, relief; economic life, which was concentrated around the voivodeship center;



an administrative factor that partially separated the Lutsk microregion from its surrounding lands. Small and medium-sized noble landownership, which prevailed in the vicinity of Lutsk, was also a factor of consolidation.

Key words: historical topography, microregion, Sty, Lutsk, Volyn.

Сьогодні в історичній науці актуальною є проблематика мікрорегіонального простору – історії поселень, розселення, суспільного життя на невеликих територіях, які формувалися на базі економічних, оборонних, культурних центрів. Мікрорегіональні дослідження дають змогу виявляти та характеризувати певні особливості і відмінності відносно невеликих у просторовому плані, але органічно зв'язаних в одне ціле територій. На теренах історичної Волині одним із найперспективніших місць у цьому контексті є історична округа міста Луцька ранньомодерного періоду, яка охоплювала територію середньої течії р. Стир.

За останні роки вийшли друком роботи Я. Верменич [1; 2] та М. Кирчанова [3], присвячені теорії та практиці мікроісторичних і регіональних досліджень. Вагомим явищем у становленні вітчизняної локальної історії стала поява періодичного наукового видання «Регіональна історія України», яке виходило під егідою Інституту історії України НАН України. Метою видання було поглиблення дослідження історії України та української історичної думки в регіональному аспекті [4]. Серед археологів проблемою мікрорегіональних досліджень окремих територій займалися В. Петегрич [5] та О. Манігда [6]. Варто також відзначити, що для Волині тема мікрорегіональних досліджень є новаторською і потребує детального опрацювання. Одним із небагатьох дослідників, що займалися вивченням окремих мікрорегіонів історичної Волині, є В. Баюк, який ще в 2008 р. звернув увагу на існування Луцького мікрорегіону [7].

Метою статті є обґрунтування існування Луцького мікрорегіону у XVI–XVII ст. та здійснення спроби його просторового виокремлення на основі природного, економічного, суспільного та адміністративного чинників.

Упродовж XVI–XVII ст. завдяки географічному розташуванню Луцьк займав стратегічно вигідну позицію у регіоні. Положення міста давало змогу контролювати так званий «європейський шлях», що пролягав із Києва до країн Центральної Європи, а також середню та нижню течію Стиру, на той час судноплавної річки та важливої торгової артерії. Окрім того, із другої половини XVI ст. Луцьк став воеводським центром Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, що сприяло його підсиленню як регіонального осередку влади. Ці причини зумовили активний розвиток міста в економічному, адміністративному та оборонному плані. Як і інші значні українські міста, Луцьк був оточений сільськогосподарською округою, що слугувала, насамперед, для забезпечення повноцінного існування адміністративного центру Волинського воєводства. Також навколо Луцька розміщувалася мережа укріплених пунктів, таких як замки в Торчині, Хорлупах, Рожищі, укріплені двори в Крупі та на території теперішнього села Городище-І. Усі вони, найімовірніше, становили загальну оборонну лінію на підступах до Луцька.

Варто зауважити, що округа Луцька відрізнялася від більшості земель Волинського воєводства за формами землеволодіння. Від часу закріплення за Луцьком статусу воєводського центру у місті концентруються адміністративний апарат різних рівнів, місцеве військове керівництво, міська влада. Частина урядників отримувала за службу маєтки, які концентрувалися неподалік міста, окрім того, шляхта, що володіла прилеглими до Луцька селами, виступала у ролі міських, повітових чи воєводських посадовців. Також місто було важливим релігійним центром. У Луцьку знаходилося місцеве керівництво православної, католицької, вірменської та інших Церков. У зв'язку із цим частина місцевої шляхти будувала релігійну кар'єру. Це дало в майбутньому поселенській округі Луцька важливу роль у збереженні дрібного та середнього шляхетського і церковного землеволодіння на Волині. Землі середнього Надстир'я впродовж XVI та XVII ст. належали десяткам дрібних шляхетських родів: Гулевичів, Сербинів, Сло-Малинських, Чапличів Шпанівських та багатьох інших [8, с. 30–74]. У цьому простежуються відмінності означеного мікрорегіону від решти території воєводства, яка була здебільшого під владою великих землевласників. Виняток становила лише південна частина Володимирського повіту, де попри значні маєтки князів Сангушків продовжувало існувати дрібне землеволодіння [8, с. 75–89].

Наведені факти дають підстави вважати, що в ранньомодерний період у середній течії р. Стир існувала органічно поєднана структура, яка концентрувалася навколо Луцька. Її орієнтовні межі можна встановити, проаналізувавши низку чинників, які найбільше вплинули на формування мікрорегіону. Усього в ході дослідження автором виділено чотири чинники, які лягли в основу виокремлення Луцького мікрорегіону: природний, економічний, суспільний та адміністративний. Кожен із них так чи інакше вплинув на формування території чи сутності мікрорегіону. Нижче вплив кожного з чинників буде розглянуто окремо.



Природний чинник. Волинь лежить у двох природних зонах, на Півночі це Поліська низовина, яка є частиною лісової смуги, а на Півдні – Волинська височина, яка є лісостеповою зоною. Через таке чітке природне районування історичну Волинь поділяють на південну Волинь і Волинське Полісся, ці зони виділяють усі провідні дослідники [9, с. 23–24]. Полісся характеризується рівнинним рельєфом, менш родючими дерново-підзолистими піщаними та супіщаними ґрунтами, низинними торфовищами та високою заболоченістю. На Поліссі значна кількість хвойних лісів та болотистих низинних заплав. Натомість у Лісостеповій частині Волині переважає горбистий рельєф зі значними для цієї території абсолютними висотами. Ґрунти переважно сірі та темно-сірі опідзолені легкосуглинні або чорноземи [10, с. 89–100]. Південна Волинь багата на широкі орні площі та має незначну залісненість (переважно листяні породи дерев). Волинський Лісостеп тягнеться відносно вузькою смугою із заходу на схід у межах Волинської височини. Північна межа проходить по лінії на північ від міст Володимир – Луцьк – Рівне, а південна – по дрібних річках Солокія, Білостік, Судилівка, Пляшівка.

Волинську височину, у північній частині якої знаходиться Луцьк, можна розділити за басейнами рік, які здавна були базовими для розселення людей і слугували шляхами сполучення, полегшуючи зв'язок між населеними пунктами. Так, можна виділити три основні басейни: середня течія р. Західний Буг (притока р. Луга), середня течія р. Стир і її приток, Горинь з її притоками. Басейн середньої течії Стиру включає такі притоки, як р. Черногузка, р. Серна, р. Конопелька, р. Липа, р. Іква і характеризується переважно горбистим рельєфом, незначним залісненням та родючими ґрунтами (окрім району нижньої течії р. Конопельки) [10, с. 59–69]. У його центрі знаходилося воєводське місто Луцьк, яке виступало важливим перевальним пунктом у річковій логістиці. Виняток становив район річки Ікви, де знаходився інший значний центр торгівлі і суспільного життя – м. Дубно.

Адміністративний чинник. Кордон між Польським королівством та Великим князівством Литовським ліг в основу пізніших воєводських меж Речі Посполитої. Для локалізації Луцького мікрорегіону є важливим той факт, що у межах Луцького повіту цей кордон проходив по р. Судилівці з відхиленням на північ від р. Білостік, розмежовуючи, таким чином, лісову (Мале Полісся) та лісостепову природні зони в районі на південь від Луцька. Адміністративна межа між Володимирським та Луцьким повітами проходила з півдня на північ до Киселина по вододілу басейнів річок Західного Бугу та Стиру, що підтверджує важливу роль водних артерій у сполученні населених пунктів. На північ від Киселина межа проходила приблизно по вододілу річок Турії та Стоходу. Це вказує на те, що кордони та адміністративні межі мали не штучну підоснову, а в їх визначенні орієнтирами були природні чинники [11, дод. «Карта»].

Адміністративний кордон між Луцьким та Кременецьким повітами тягнувся із заходу на схід ламаючою лінією, по межі лісостепового анклаву і Малого Полісся з похибкою у 5–15 км. Однак у районі Острога лінія порушувалася, де територія Луцького повіту заходить на 30 км в область Малого Полісся.

Таким чином, можна констатувати, що природні чинники багато в чому лягли в підоснову адміністративного розмежування регіону, а басейн середньої течії р. Стир є південно-західною частиною Луцького повіту.

Суспільний чинник. Шляхетське та церковне землеволодіння значною мірою вплинуло на формування Луцького мікрорегіону. Починаючи з XVI ст. землі волинських магнатів та князів утворювали окремі мікрорегіони. Завдяки дослідженню О. Барановича відомо, що у межах Володимирського повіту на 1629 р. одна третина всіх димів належала двом князівським родинам, а одна п'ята димів належала до королівщин [8, с. 75–89]. У Луцькому та Кременецькому повітах ситуація було дещо складніша. Північні землі Луцького повіту були поділені між князями Четвертинськими, володіння яких лежали компактно навколо містечка Четвертні, та князями Чарторійськими, маєтності яких займали обширні землі у поліському Надстир'ї та в районі Клевая. На схід від Луцька розташовувалися землі князів Радзивіллів, сконцентровані навколо Олики. На схід від умовної лінії Олика – Дубно розпочинались володіння князів Острозьких, які в 1620 р. перейшли до Заславських. Разом із маєтками князів Корецьких, Вишневецьких та Збаразьких ці латифундії займали майже всю східну, південну та північно-східну частини воєводства [8, с. 30–74, 90–113].

На тлі значних земельних володінь князів і магнатів територія, що розташована у межах Луцького повіту, навколо самого воєводського центру, відрізнялася тим, що належала здебільшого дрібній та середній шляхті, а також духовенству. Цю територію можна локалізувати по лінії, що проходила західніше Олики та Дубна, на півдні вона обмежена кордоном з Белзьким воєводством, на заході – межею з Володимирським повітом, а на півночі – володіннями князів Четвертинських, що починалися на північ від міста Рожище. Відсутність великих магнатських землеволодінь в околицях Луцька, на думку автора, пов'язана, насамперед, із великою кількістю шляхти, яка мала забезпечувати життєдіяльність



державного апарату воєводського центру, несла військову службу і слугувала адміністративним ресурсом. Тільки м. Горохів традиційно належало князям Сангушкам, володіння яких концентрувалися на волинських теренах у Володимирському повіті. Однак варто зазначити, що більшість сіл навколо Горохова належала дрібнішій шляхті [8, с. 30–74].

Шляхетське землеволодіння також часто залежало від адміністративних центрів: шляхтичі та духовенство отримували землю за службу здебільшого в тій же місцевості або, маючи землю, намагалися отримати посаду чи сан у найближчому місті. Це чітко видно з актових документів епохи: Ф. Сербин, хорунжий Волинської землі, був власником с. Хорохорин, П. Загоровський, котрий був луцьким ключником, мав маєток у с. Ратнові, владика Луцький мав маєтки в Рожищі, жидичинському архимандриту належало с. Пальче, І. Красенський, котрий був луцьким мостовим, володів селами Забороль та Галичани [12, с. 121–136; 13, с. 203–204]. Показовою є ревізія Луцького замку за 1545 р. В описі подається стан оборонних споруд і вказано імена відповідальних за них осіб та населені пункти, за якими закріплювалися окремі городні [12, с. 120–143]. Так, за 69 дерев'яними городнями доглядала шляхта, яка здебільшого тримала землі у квадраті Рожище – Олика – Берестечко – Горохів, тобто вище окреслена територія дрібних та середніх землевласників. Цей умовний квадрат співпадає з річковою системою середньої течії Стиру (за винятком річки Ікви) та південно-західною частиною території Луцького повіту.

Економічний чинник. Ще один чинник, що впливав на консолідацію Луцького мікрорегіону, – економічне життя, яке концентрувалося навколо воєводського центру.

Міста Волинського воєводства були нерівнозначні за значимістю. Варто відзначити, що їхні мікрорегіони (округи) також різнилися і за розмірами, і за активністю суспільного життя. Окрім Луцька, важливими центрами виступають економічно незалежне Дубно, яке було одним з осередків володінь Острозьких/Заславських, Олика – оплот князів Радзивілів, натомість Торчин, Горохів, Рожище перебувають під впливом Луцька. Так, наприклад, замок у Торчині будується саме луцьким біскупом Ю. Фальчевським [14, с. 456]. Варто наголосити на такому чиннику формування Луцького мікрорайону, як наявність інших потужних центрів економіки: Дубна, Олики, Корця, Острога. До кожного з них тяжіли навколишні населені пункти, які часто забезпечували свої центри продуктами та сировиною для ремісників.

Важливою була внутрішня, зовнішня і транзитна торгівля, яка розвивалася навколо торгових центрів. На шляхах, що вели до воєводського центру, розбудовувалася інфраструктура, зокрема митниці та корчми, які фіксуються як за писемними, так і за археологічними джерелами. Уздовж дороги Луцьк – Володимир археологами виявлено рештки корчми в с. Шепель та митниці в с. Богушівка [15, с. 15; 16, с. 255–266]. Окрім цього, писемно засвідчено існування мережі митниць, що були частиною мікрорегіону на шляхах до Горохова у с. Несвіч і в самому Горохові, до Дубна в с. Крупа, до Перемиля в селах Полонка та Пілганів [12, с. 161–162; 13, дод.]. Окрім сухопутних шляхів, важливими у транспортному відношенні залишаються водотоки, що сполучали поселення, полегшуючи переміщення і торгові операції у середній течії р. Стир та її приток. Підтвердженням використання рік у торговому судноплаванні є віднайдення решток човнів значних розмірів у Луцьку, Старосіллі, наявність пристані у Луцьку [17, с. 393].

Тобто можна стверджувати, що протягом XVI–XVII ст. у середній течії р. Стир та її приток існував умовно відокремлений мікрорегіон, який утворився навколо Луцька. Композиційно він включав у себе сам Луцьк із передмістями, кілька навколишніх містечок, які були менші і за розміром, і за значимістю, а також мережу сіл. До складу мікрорегіону входили Луцька [18, с. 92], Садівська, Торчинська, Полонківська, Перемільська, Торговицька волості [19]. Південна та західна межі проходили по адміністративному кордоні з Белзьким воєводством та Володимирським повітом. На півночі мікрорегіон був обмежений землями Четвертинських, що починалися за Рожищем. Зі сходу межею виступали мікрорегіон Олики, що знаходився у власності Радзивілів, та володіння Острозьких навколо Дубна. В основу мікрорегіону Луцька закладено території, які входили до однойменного князівства (басейн р. Стир). Вони трансформувалися (скоротилися) за рахунок утворення магнатських маєтків на півночі та сході, які відсікли більшість поліських земель, Дубно та Олику.

Таким чином, природні чинники зіграли важливу роль у формуванні Луцького мікрорегіону впродовж XVI–XVII ст. Навколо середньої течії Стиру з притоками Серною, Черногузкою, Конопелькою сформувався поселенський комплекс, об'єднаний водними шляхами сполучення та схожими природними умовами: рослинністю, ґрунтами, рельєфом. Це забезпечувало спільність економічного ринку, що базувався на експорті зернових. Шляхетське землеволодіння також вплинуло на виокремлення мікрорегіону, який залишився, за великим рахунком, вільним від магнатських володінь Волинського воєводства. Проте за формою власності він був доволі неоднорідним і включав у різні часи державні й духовні землі, маєтки дрібної шляхти та володіння Острозьких та Лещинських.



Література:

1. Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 156–169.
2. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ, 2012. 284 с.
3. Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 79–88.
4. Регіональна історія України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13728> (дата звернення: 28.11.2023).
5. Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 105–106.
6. Манігда О. Заселення мікрорегіону хотинської височини у давньоруський час. *Матеріальна та духовна культура південної Русі*. Київ – Чернігів, 2012. С. 199–204.
7. Баюк В. Проблема формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період у працях волинських археологів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть*. Вип. 28. Луцьк, 2008. С. 323–324.
8. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ : Укрполіграфоб'єднання ім. Леніна, 1930. 155 с.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1. Вінніпег, 1984. 600 с.
10. Природа Волинської області / за ред. К.І. Геренчука. Львів, 1975, 147 с.
11. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
12. Литовська метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 року. 2005. 599 с.
13. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко ; редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 408 с.
14. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 2. Вінніпег, 1986. 580 с.
15. Верба Т. Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району. *Літопис Волині*. 2017. Вип. 17. С. 12–17.
16. Златогорський О., Вашета М. Результати археологічних досліджень у селі Богушівка в 2011 році. *Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Вінники*. 2012. Вип. 5. С. 255–266.
17. Мазурик Ю., Хомич П. Підводна археологічна знахідка біля с. Старосілля Маневицького району: давній човен-довбанка, знайдений під крутим берегом річки. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. 2015. Вип. 55. С. 393.
18. Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. 8. Т. 5. 717 с.
19. Архив Юго-Западной России. Киев, 1876. Ч. 6. Т. 1. 775 с.



УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.02>

ГОЛОВА ПРОВОДУ ОУН ОЛЕГ ШТУЛЬ (1917–1977). СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Зек Богдан,

кандидат історичних наук,
завідувач науково-експозиційного відділу історії Волині
Волинського краєзнавчого музею
ORCID ID: 0000-0002-7116-7487

Мета роботи полягає у висвітленні життєпису О. Штуля періоду становлення його особистості, чинників, які впливали на цей процес. Значною мірою це дасть змогу зрозуміти мотивацію діяча під час прийняття рішень. Методологія дослідження базується на принципах системності, об'єктивності та історизму. У роботі використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичного пізнання. Серед загальнонаукових варто назвати інструменти аналізу і синтезу, індукції та дедукції, порівняння, критичний метод. Досягнення мети стало можливим завдяки спеціально-історичним методам: просопографічному, історико-проблемному та історико-хронологічному. Категорії особистості та часу її становлення окреслено шляхом використання методики міжпредметних зв'язків. Послугуючись здобутками психології, часом становлення особистості визначили 17-річний вік. З огляду на це, відповідним чином вибудовано й хронологічні межі роботи. Наукова новизна дослідження полягає у спробі визначення чинників впливу на формування особистості історичного діяча. Робота суттєво доповнює біографію О. Штуля, період навчання у Кременецькій духовній семінарії. Для подальших дослідників стануть у нагоді нові джерела, уведені до науково обігу у згаданій праці. Становлення особисті О. Штуля відбувалося під впливом двох чинників. Перший – родинне оточення. Безпосереднім вихованням дітей опікувалася мати-вчителька, але домінував авторитет батька. Надзвичайно активний як у церковному, так і громадському житті, він мав безумовний вплив на своїх дітей. Часті зміни парафій, переїзди не сприяли матеріальному забезпеченню родини. Діти, як і дорослі, постійно зивкали до нового середовища. О. Штуль, імовірно, уже тоді розумів ціну, яку платить батько за свою позицію. Другий чинник – навчання у Кременецькій духовній семінарії, де юнак не лише зустрів однодумців, а й ґрунтовніше пізнав ідею української державності. Указані аспекти мали безумовний вплив на подальший життєпис О. Штуля. Певною мірою вони вплинули на те, що саме він, а не хто інший, став провідником ОУН.

Ключові слова: О. Штуль, Д. Штуль, особистість, Кременецька духовна семінарія, Ф. Кульчинський, ОУН.

Zek Bohdan. Head of the leadership OUN Oleh Sztul¹ (1917–1977). Formation personality

The purpose of the work is to highlight the biography of O. Sztul, namely the period of his personality formation, factors that influenced this process. This will allow us to a large extent to understand his motivation when making decisions and, in general, his further biography. The research methodology is based on the principles of systematicity, objectivity and historicism. The work used both general scientific and special methods of historical knowledge. Among general scientific methods it is worth mentioning the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, comparison, critical method. Achieving the goal became possible thanks to special historical methods: prosopographical, historical-problematic and historical-chronological. The categories of personality and the time of its formation are outlined by using the method of interdisciplinary connections. The age of 17 was determined as the time of personality formation using the achievements of psychology. The chronological boundaries of the work are also constructed accordingly with this in mind. The scientific novelty of the research consists in an attempt to determine the influencing factors on the formation of the personality of a historical figure. Along with the attempt of a new methodological approach, using the achievements of psychology in the work, the period of O. Sztul childhood and youth, studies at the Kremenets Theological Seminary is covered in more detail for the first time. New sources introduced into scientific circulation by the author in the mentioned work will be useful for further researchers. Conclusions. O. Sztul personal development took place in two stages. The first was the family environment. The direct upbringing of the children was more likely taken care of by the teacher's mother; but the father's role probably dominated more. Extremely active, both in church and public life, he had an unconditional influence on his sons. Frequent changes of parishes, relocations did not contribute to the family's fortunes, children, like adults, constantly got used to a new place. O. Sztul probably understood already then, the price his father pays for his position. The second stage is the time of study at the Kremenets Theological Seminary, where the young man not only met like-minded people, but also got to know the idea of Ukrainian statehood more thoroughly. These aspects had an unconditional influence on the further biography of O. Sztul to some extent explain the fact that it was he, and not someone else, who assumed the position of leader of the OUN.

Key words: O. Sztul, D. Shtul, personality, Kremenets Theological Seminary, F. Kulchytskyi, OUN.

¹ Такий варіант правопису прізвища О. Штуля був в офіційних документах закордоном. Однак, відповідно до правил української транслітерації, його прізвище мало б писатися як Shtul.



Постановка проблеми. Тема українського визвольного руху ХХ ст. продовжує зберігати свою актуальність. Поряд зі значним внеском дослідників у розроблення вказаної проблематики низка питань має дискусійний характер. Їх вирішення потребує залучення не лише нових методологічних практик з історії, а й дослідницького інструментарію з інших галузей пізнання, зокрема психології та соціології. У вивченні українського визвольного руху недостатньо впровадженими є просопографічні практики. Одна з причин – боротьба в умовах глибокого підпілля, конспірація, результатом чого стали так звані «білі плями» у біографіях учасників боротьби за незалежність України. Поряд із цим увага дослідників більшою мірою концентрується навколо кількох керівників визвольного руху, переважно представників ОУН(Б). Результатом цього може стати тенденційне сприйняття в оцінці історичних подій та явищ.

Предметом нашого дослідження стала постать О. Штуля² – майбутнього керівника ОУН після смерті Андрія Мельника (1890–1964).

Аналіз останніх досліджень. Біографії діяча ще не присвячено жодної ґрунтовної монографії. Чи не першу спробу наукового висвітлення його життєпису зробив член ОУН історик Аркадій Жуковський [10]. У своїй статті, включеній до меморіального збірника «Париж Олегові Штулеві», він приділив більшу увагу О. Штулю як голові проводу ОУН і редактору газети «Українське слово». Публіцистика і громадська діяльність діяча зацікавили Ольгу Степанчук [23; 24]. Варто звернути увагу і на праці Б. Зека – автора вказаної статті [11–13]. У згаданих роботах розглянуто період Другої світової війни у житті О. Штуля, його діяльність у діаспорі. Період формування особистості та чинники, які впливали на це, були висвітлені недостатньо. Чимало статей про О. Штуля мають публіцистичний характер, підготовлені у вигляді історичних довідок та енциклопедичних гасел, а тому не претендують на статус повноцінного наукового дослідження.

Переслідуючи загальну мету висвітлення життєпису О. Штуля, завданням указаної праці є розкриття чинників, які впливали на становлення його особистості, індивідуальних рис характеру, світогляду та політичної орієнтації.

Виклад основного матеріалу дослідження. За твердженням психологів, у минулому столітті становлення самосвідомості відбувалося у період 17–19 років [8, с. 53; 14, с. 55]. Тож у вказаній праці ми здійснимо спробу висвітлити біографію історичного діяча до досягнення ним 17-річного віку, тобто початку навчання у Варшавському університеті.

О. Штуль народився 1 (14) липня 1917 р. в с. Лопатичі [7, арк. 5] Овруцького повіту Волинської губернії (нині Коростенський р-н Житомирської обл.). Про це ми довідуємося із запису метричної книги церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Лопатичі. Його батько Данило зазначений як дякон³ містечка Маційов (нині селище Луків Ковельського р-ну Волинської обл.) Ковельського уїзду Волинської губернії, мати – Антоніна, обоє православні [6, арк. 15–16].

На формування особистості значно впливає родина, тож варто детальніше розповісти про сім'ю Штулів. Батько Данило народився 16 грудня 1893 р. (старий стиль) у с. Коритниця (нині Володимирського р-ну Волинської обл.) у селянській родині Івана Власовича та Катерини Петрівни [1, с. 460]. Вони володіли 9 га землі, мали двоє коней, сім голів худоби, пасіку та ще 10 овець [3, арк. 9]. Тому варто вважати, мали змогу дати освіту сину. Після закінчення церковно-приходської школи Данило продовжує навчатися у Володимир-Волинській (від 2021 р. – м. Володимир) двокласній вчительській семінарії, яку закінчив у 1910 р. Молодого педагога направляють на роботу у с. Воля-Ковельська, а через рік – у с. Нова Вишва (нині Ковельський р-н). Про період його вчителювання, на жаль, поки що відомо небагато.

У жовтні 1913 р. Д. Штуль одружується із учителькою Антоніною Лотоцькою [1, с. 460], яка народилася 10 червня (за старим стилем) 1894 р. у с. Мельниця Ковельського повіту [3, арк. 9]. Через два тижні після одруження Штуль приймає дяконський сан із рук владики Фадея (Успенського) у храмі Милецького духовного училища. Спочатку місцем його служби став Благовіщенський храм Ковеля, а з 1 вересня 1914 р. він приступив до виконання обов'язків псаломщика у Мацієві. Що спонукало змінити професію 20-річного чоловіка, можна лише припускати. Швидше за все, домінуючу роль зіграла родинна традиція або внутрішнє духовне покликання.

Із початком Першої світової війни у серпні 1915 р. західна частина Волині була окупована австрійськими та німецькими військами. Подружжя опиняється в евакуації. Бажання стати священником приводить Штуля до Житомирської духовної семінарії. Після складання іспитів 8 листопада 1916 р. єпископ Острозький Аверкій (Кедров) рукоположив Данила в ієреї [1, с. 461]. Незважаючи на духовний сан,

² Олег Штуль (О. Жданович) – один із керівників ОУН(М) у роки Другої світової війни. Із 1948 р. головний редактор тижневика «Українське слово» (Париж). У 1965–1977 рр. голова проводу ОУН. Помер 4 листопада 1977 р., похований на цвинтарі Св. Андрія у м. Саут Баунд Брук штату Нью-Джерсі, США.

³ Варто зауважити, що керівник іншої гілки ОУН Степан Бандера також походив із родини священника.



він опиняється на Румунському фронті [2, с. 1], де виконує душпастирський обов'язок при 377-му польовому пересувному шпиталі. За участь у війні священник був нагороджений орденом Св. Анни III ступеня.

У 1917 р. отець Данило повернувся з фронту, деякий час працював інструктором Всеросійського поземельного перепису на Волині. Після народження сина у грудні 1919 р. єпископ Кременецький Діонісій (Валединський) призначив Штуля настоятелем церкви у вже згаданому с. Лопатичі. На той час Волинь включно з Овруцьким повітом перебувала уже в складі Другої Речіпосполитої, а єпископ Діонісій (Валединський) був єдиним православним архієреєм на даній території.

Молоде подружжя з малолітнім сином Олегом бажало повернутися додому. Імовірно, тому у березні 1920 р. єпископ Діонісій (Валединський) переводить священника Штуля на прихід у с. Жиричі Ковельського повіту (нині однойменний р-н Волинської обл.) [1, с. 461]. Його перебування тут підтверджує свідоцтво про шлюб, засвідчене ним як священником Покровської церкви у жовтні 1921 р. [5, арк. 141а]. У Жиричах у подружжя Штулів народжується і другий син Василь [3, арк. 9]. У братів була й сестричка Віра, однак вона померла ще в ранньому віці.

Батько мав безумовний вплив на формування свідомості обох синів. Незважаючи на сан священника та притаманний йому консерватизм, отець Данило поєднував у собі багато іпостасій: він брав активну участь не лише у церковному, а й у громадському житті. Як делегат від шостої округи Ковельського повіту взяв участь у роботі Почаївського з'їзду (3–10 жовтня 1921 р.), де були порушені питання щодо відновлення українського православ'я шляхом відродження традицій та богослужінь рідною мовою. У 1923 р. Штуль закінчив місіонерські курси у Зимному, протягом служби у Жиричах був членом благочинної ради. За заслуги перед Церквою як священник нагороджений набадреником (1921 р.) і скуфією (1923 р.).

За словами сучасників, на протигагу дружині отець Данило мав стійку, але водночас запальну вдачу, обоє вони доповнювали один одного. Імовірно, що саме матушка Антоніна, вчителька за фахом, узяла на себе обов'язок початкового навчання і виховання дітей [9, с. 4].

У квітні 1924 р. отець Данило стає на чолі парафії у с. Сновидовичі (нині Сарненський р-н Рівненської обл.) [1, с. 461], де разом із духовними обов'язками переймається ще й громадськими справами. Так, 17 травня 1934 р. у Сновидовичах були проведені збори селян, де прийняли рішення створити пожежну сторожу. Її головою обрали священника Штуля, який, імовірно, сам виступив головним ініціатором цього процесу. Після зібрання члени шкільного гуртка під егідою отця Данила поставили виставу «Розумний і дурень». На прохання присутніх хор відспівав декілька українських пісень, диригував священник Штуль. На кінець червня планувалося поставити виставу на користь пожежної сторожі [18, с. 3].

Під час своїх богослужінь отець Данило не забував про українську історію і національні традиції. Зокрема, 10 березня 1935 р. з ініціативи членів товариства ім. Петра Могили у парафіяльній церкві с. Сновидовичі була відправлена служба українською мовою, а після неї – панахида, приурочена 121-м роковинам від дня народження Т. Шевченка. Священник Штуль закликав віруючих молитися за свого пророка. Промова видалась емоційною, на очах у людей були сльози. Автор статті «Сновидовичанин» у газеті «Українська нива», який розповідав про цей захід, звернув увагу, що в селі не пройшла академія на честь Т. Шевченка у зв'язку з відсутністю місця, де можна було зібратися. Тому він звертався до ВУО (Волинське українське об'єднання), аби організація посприяла відкриттю просвітянської хати [20, с. 5]. Поряд із цим 15 липня 1935 р. отець Данило організував хресний хід до с. Біловіж (нині Сарненського р-ну Рівненської обл.). Прочани зі Сновидович, Дерті та інших сіл вирушили до образу Божої Матері в с. Біловіж, який, за переказами, був створений ще в часи княгині Ольги. Після прибуття у храм священник Штуль відправив службу українською мовою, виступив із проповіддю, закликаючи всіх триматися православ'я і шанувати Божу Матір так само, як і в старі часи [22, с. 3]. Про хресний хід також розповідала «Українська нива». Можна припустити, що автором указаних статей міг бути сам отець Данило. Про діяльність останнього згадував і відомий український письменник Улас Самчук. За його словами, отець Штуль повністю українізував церковні богослужіння, організував хор під керівництвом І. Столярчука, який зачарував усіх своїми співами [19, с. 18].

Припускаємо, що обоє синів отця Данила не лише спостерігали за активністю батька, а й безпосередньо йому допомагали. Із віком вони не лише виконували певні прохання, а й першими дізнавалися про його ініціативи, обмінювалися з ним думками, із часом давали поради. Досвід батька – це й співпереживання обох його синів.

Постать священника в українському селі першої половини ХХ ст. продовжувала відігравати колональну роль. Там, де виконував свою духовну місію Д. Штуль, селяни чи не вперше дізнавалися про



свою приналежність до української нації, а також про свої соціально-культурні та навіть політичні права. Це викликало незадоволення польської влади, як наслідок, церковні приходи священника Штуля часто змінювалися. За таких обставин налагодити своє життя було доволі складно, родина переїздила з місця на місце, постійний режим адаптації до нового середовища був складним, особливо для дітей, яким доводилося навчатися між переїздами. Усе ж маємо відомості про те, що майбутній голова провуду ОУН здобував початкову освіту у школах сіл Жиричі Ковельського і Сновидовичі Сарненського повітів, а у 1926 р. склав іспит до 5-го класу Рокитнівської школи (нині Сарненський р-н Рівненської обл.) [7, арк. 5].

Восени 1936 р. духовна консисторія вкотре змінює місце служби Штуля і переводить його у с. Яблунька (нині Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.). Як не парадоксально це звучить, але вже через місяць священника призначають настоятелем іншої парафії у с. Синове (нині Ковельського р-ну Волинської обл.) [1, с. 461–462]. У лютому 1938 р. Д. Штуля знову переводять на новий прихід. На цей раз він мав виконувати свої душпастирські обов'язки у с. Засілі (нині Ковельського р-ну Волинської обл.) [3, арк. 9 зв.]. Таким чином, відстань між парафіями Д. Штуля, що так швидко змінювалися, становила понад 250 км⁴.

Роль батька у формуванні світогляду синів допомагають визначити спогади професора Іван Денисюка щодо духовної місії отця Штуля в с. Залісі: «Це була неординарна особистість. У церкві отець Данило більше говорив про Україну, ніж про Матір Божу, і не так про Ісуса Христа, як про Т. Шевченка. За його ініціативою у селі висипали символічну козацьку могилу. У селі з'явилися синьо-жовті прапори й тризуби. У помешканні священника вишиваний тризуб висів на стіні навіть за радянської влади» [4, с. 400–401].

Таким чином, першим чинником, який вплинув на формування особистості О. Штуля, стала родина, передусім батько⁵ зі стійкою та активною проукраїнською позицією. Не менш значну роль у цьому процесі відіграла Кременецька духовна семінарія, де продовжив навчання майбутній керівник ОУН.

Подружжя Штулів, обоє вчителі за фахом, також прагнуло, аби діти здобули хорошу освіту, що в умовах міжвоєнної Польщі було доволі проблематично, тим більше для українців – віруючих Православної церкви. Тому перелік навчальних закладів, де б змогли продовжити освіту брати Штулі, був невеликий. Одним із них стала Українська православна духовна семінарія у Кременці. Тут навчалися вихідці з Волині, Холмщини та Підляшшя. Її викладачами були Михайло Кобрин, Іван Власовський, Никанор Вишневський, Лев Данилевич, Сергій і Катерина Міляшкевичі. Особливо виокремлювався викладач (із 1936 р. – професор) української мови і літератури Филімон Кульчинський, який працював у семінарії впродовж 1927–1939 рр. [15, с. 70]. Він не лише добре знав свій предмет, а й займався громадсько-політичною діяльністю, був прихильником української національної ідеї [26, с. 179]. Кульчинський вів гурток українознавства, де учні готували реферати з української мови, історії, сакрального мистецтва Волині, брали участь у проведенні Шевченківських свят разом із вихованцями української приватної гімназії, «Просвітою» [27, с. 65].

Семінарія була доволі відомою, тому й не дивно, що 8 червня 1927 р. священник с. Сновидовичі Д. Штуль підписав «Прошення» до ректора Волинської духовної семінарії в Кременці про допущення його сина скласти іспити для вступу у 2-й клас. Урешті, коли Олег здав письмові та усні екзамени (переважно на оцінку «достатньо») з релігії, польської, італійської, руської мов, польської історії, географії, природознавства, математики та співів, він офіційно отримав право називати себе студентом семінарії [7, арк. 1–2]. Кременець зі збереженими історичними пам'ятками, горою Бонною та руїнами замку навіював романтичні образи минулого. Так принаймні у своїх спогадах описують місто кременецькі учні того часу. Поряд із цим тут жила українська національна ідея, яку так охоче переймав юнацький максималізм.

Через два роки до Кременецької духовної семінарії вступив і брат Олега – Василь [9, с. 4]. Вони обоє постають перед нами на сторінках пізніших мемуарів, авторами яких стали колишні вихованці семінарії. Один із них, Максим Скорупський, так описував той час: «Першим містом, де ми ходили тими самими стежками, був славний своїми школами й красою природи Кременець. Там ми набиралися початкових знань, читали крадькома націоналістичну літературу, милувалися чудовими краєвидами міста й околиць, там серед бузку й черемхи проходила наша молодість» [21, с. 143]. В іншому місці

⁴ Такою принаймні була відстань між парафіями в селах Сновидовичі (нині Сарненський р-н Рівненської обл.) і Залісі (нині Ковельський р-н Волинської обл.).

⁵ Священник Д. Штуль був репресований радянською владою, відбував покарання у 1945–1955 рр. Після майже 10 років таборів продовжив свою душпастирську діяльність під пильним наглядом радянських спецслужб. Помер 21 березня 1967 р., похований на Байковому кладовищі в Києві.



своїх спогадів він більш детально описує самих Олега та Василя⁶: «Про братів Штулів як здібних учнів духовної семінарії я ще знав із Крем'янця, а тепер у таборі Хрона мав змогу довідатися дещо детальніше й про Олега від його брата та його шкільних товаришів. Казали, що один брат кращий від другого, бо обидва Штулі володіли даром слова, хоча перевагу мав Олег. Виглядом і характером вони не були подібні. Василь – брюнет із карими очима, кремезніший, живої вдачі, імпульсивніший, а Олег мав русяве волосся, сірі глибокі очі, зрівноважену, лагідливо-вдумливу вдачу, худорляве обличчя. Одному й другому було притаманне почуття гумору» [21, с. 146]. Своє навчання разом із братами Штулями також описує Микола Матерський: «Нас, семінаристів, називали книшами, а учнів сільськогосподарської школи, що у Білокриниці, – гречкосіями. Але це не заважало нам співробітничати, влаштовувати різноманітні вечори, спортивні змагання. У вільний час ми багато подорожували: Кременецькі гори, Почаїв, Берестечко, Львів, Луцьк. Серед семінаристів О. Штуль був чи не найпомітнішим. Тоді ж училися наші товариші Володимир Смикуржевський, Юрій Пундик, Євген Міцевич, Іван Соїко, Анатолій Малевич, Петро Остапчук. Два класи нижче був молодший Олегів брат Василь. Ними обома гордилися і семінаристи, і викладачі закладу» [26, с. 179].

Світогляд майбутнього голови ОУН формували твори античних авторів, класиків світової та української літератури, з якими він ознайомився під час навчання. Серед них: «Анабазис» Ксенофонта, «Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Гамлет» В. Шекспіра, «Синя пташка», «Монна Ванна» М. Метерлінка, «Земля» і «Людина» О. Кобилянської, «Камінний господар», «Кассандра», «У пущі» Лесі Українки, «Сині етюди» і «Вальдшнепи» М. Хвильового [7, арк. 6–8].

Поряд із успіхами у навчанні у старших класах О. Штуль привернув до себе увагу участю у громадсько-культурному житті міста, літературних вечорах та спортивних змаганнях [26, с. 179]. Варто припустити, що публічна активність могла надавати йому куди більшої ваги, ніж високі оцінки. У біографії майбутнього політика у цьому не було нічого дивного.

Своїм духовним батьком О. Штуль називав уже згаданого Ф. Кульчинського [16]. Саме він заохочував його продовжувати навчання. Пізніше, наприкінці 1950-х років, учень зустрівся зі своїм учителем у Трентоні (США). Як стверджує М. Скорупський, під час цієї зустрічі Ф. Кульчинський обійняв О. Штуля і промовив: «Олеже, я гордий за Вас». На що останній сказав: «Я пишаюся Вашим вченням, яке навчило мене працювати над собою» [25, с. 1]. Більш детально внесок свого вчителя О. Штуль характеризує у вітальному листі з нагоди його 75-річчя від 29 квітня 1966 р.: «Ви не знаєте, дорогий Учителю, наскільки гріла нас любов до України, Прищеплена Вами, в холодні партизанські ночі, наскільки освіжала вона нашу спрагу в бою, наші безкінченні ночі у в'язницях, коли над нами висів меч невідомого, чекання смерті. Ті з ваших учнів, що загинули по-геройськи, були кріплені Вашими словами й зразком Вашої відданості» [17, с. 14].

Про рівень здобутих знань О. Штулем дає уявлення свідоцтво за 8-й клас семінарії, видане 14 червня 1933 р. Майбутньому голові проводу ОУН чи не найкраще давалося заняття спортом, за яке отримав оцінку «дуже добре». «Добре» мав за історію, філософську пропедевтику, святе письмо Нового Заповіту, церковну історію, основи теології, польську та українську мови. Так само було оцінено його знання фізики з хімією, церковного співу, тілесних вправ. Складніше давалося вивчення грецької, латинської та німецької мов, за що мав «достатньо». Семінарист Штуль відповідально ставився до навчання: упродовж року пропустив лише 14 шкільних годин [7, арк. 3–3 зв.].

Навчання у семінарії добігало кінця. Склавши остаточні іспити та зібравши посвідки про здану літературу у бібліотеках міста [7, арк. 9–14], 20 червня 1934 р. О. Штуль отримав атестат зрілості [7, арк. 4]. Під впливом середовища та власних переконань 17-річний юнак обрав своїм майбутнім фахом історію. Він продовжив навчання у Варшавському університеті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Світогляд О. Штуля передусім формувався під впливом батька, який мав яскраво виражену та активну проукраїнську позицію не лише у духовному, а й у громадсько-політичному житті. Політика міжвоєнної Польщі щодо українців, часті зміни парафій кардинально не впливали на життєву позицію священника. Складається враження, що Д. Штуль не бажав пристосовуватися до обставин навіть тоді, коли вирішувалися доля родини та питання її добробуту. Це співпереживали і його сини. Вирішальний вплив на формування особистості майбутнього голови проводу ОУН мала Кременецька духовна семінарія. Будучи представником свідомої родини, у навчальному закладі О. Штуль ґрунтовніше пізнав не лише формат української національної ідеї, а й зустрів багатьох її прихильників. Саме у цих умовах відбувається становлення його особистості,

⁶ Василь Штуль (Чорнота) – один із керівників ОУН(М) у роки Другої світової війни. Перебував у загоні Миколи Недзведського (Хрона). Після його приєднання до УПА працював у секторі пропаганди. За однією з версій убитий СБ ОУН(Б) восени 1943 р. на Кременеччині.



утверджуються система цінностей і світогляд. Майбутнє породжувало нові виклики, але вони коригували хіба риси характеру, ніж уже сформовані особисті переконання діяча, що ми бачимо на прикладі його подальшого життєпису. Постає О. Штуля потребує досконалого вивчення так само, як і біографії багатьох інших борців за незалежність України у ХХ ст.

Література:

1. Борщевич В. Життя і пастирські труди отця Данила Штуля. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне : Рівненська друкарня, 2006. С. 460–463.
2. У Києві помер митрофорний протоієрей Данило Штуль – батько Голови ПУН Олега Штуля. *Свобода*. 1967. 6 травня. С. 1.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. Припинені архівно-кримінальні справи, спр. 75854. Штуль Д. І. Почато: 9 травня 1945 р. Закінчено: 6 серпня 1945 р., 160 арк.
4. Денисюк В.Т., Денисюк І.О. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 2003. 452 с.
5. Державний архів Волинської області, ф. р. 35. Волинська духовна консисторія, оп. 10, спр. 213. Метрична книга про народження, одруження і померлих с. Залісі за 1862–1874 рр., 1921, 1923 роки. Шлюбні описи за 1921 р. Почато: 15 червня 1862 р. Закінчено: 24 грудня 1874 р., 324 арк.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 1. Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії 1741–1921 рр., оп. 77, спр. 1311. Метричні книги про народження, шлюб, смерть по церквам Овруцького повіту за 1917 р. по селам: Білокоровичі, Васьковичі, Дуброва, Замисловичі, Кам'янка, Каленське, Лопатичі. Почато: 1917 р. Закінчено: 1917 р., 209 арк.
7. Державний архів Тернопільської області, ф. 232. Кременецька державна православна духовна семінарія Волинського шкільного округу, м. Кременець Волинського воєводства, оп. 1, спр. 272. Особова справа учня Штуля Олега. Почато: 1927 р. Закінчено: 1934 р., 14 арк.
8. Євдокімова О.О. Соціально-психологічні особливості студентського віку та їх урахування в системі психологічного супроводу. *Наука і освіта*. 2009. № 1/2. С. 52–57.
9. Жуковський А. Батьківські пороги. *Українське слово*. 1997. 7–14 грудня. С. 4, 6.
10. Жуковський А. Життя й творчість Олега Штуля-Ждановича. *Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича* / літ. ред. Е. Андрієвська. Париж : Українське слово, 1986. С. 9–26.
11. Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Серія «Події і люди». Книга 22. Торонто – Львів : Літопис УПА, 2013. 112 с.
12. Зек Б. Луцький період у житті голови Проводу ОУН Олега Штуля (1917–1977). *Старий Луцьк*. 2018. Вип. XIV. С. 318–326.
13. Зек Б.М. У спільній боротьбі за Україну: отаман Тарас Боровець і голова проводу ОУН Олег Штуль. *Тарас Бульба-Боровець – син землі поліської* : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 110-й річниці від дня народження Тараса Бульби-Боровця, 15 травня 2018 р. / за заг. ред. А.Л. Черній, Н.К. Бойчук. Березне, 2018. С. 53–55.
14. Корнієнко І.О. Ситуації неспіху і їх опанування у процесі професіоналізації особистості у ВНЗ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2011. Вип. 23. С. 54–57.
15. Кульчинський Ф. Божественна літургія: короткий пастирський коментар / ред. протоієрея Степана Ярмуса. Вінніпег: Екклесія, 1992. Ч. 2. 71 с.
16. Мицик Ю. Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Іларіона (Огієнка). URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3148-titlhttp://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3148-title3698e3698> (дата звернення: 01.05.2023).
17. Мицик Ю. Незнаний лист О. Штуля (Ждановича) до свого вчителя. *Українське слово*. 2003. 29 травня–4 червня. С. 14.
18. Присутній с. Сновидовичі, Сарненський повіт. *Українська нива*. 1934. 2 червня. С. 3.
19. Самчук У. До сорокодення смерті Олега Штуля-Ждановича. *Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича* / літ. ред. Е. Андрієвська. Париж : Українське слово, 1986. С. 18.
20. Село Сновидовичі, Сарненський повіт. *Українська нива*. 1935. 31 березня. С. 5.
21. Скорупський М. На перехрестях життя (Уривки). *Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича* / літ. ред. Е. Андрієвська. Париж : Українське слово, 1986. С. 143–152.
22. Сновидовичі на Сарненщині. *Українська нива*. 1935. 4 серпня. С. 3.
23. Степанчук О. Олег Штуль-Жданович як редактор українського паризького «Українського слова». *Драгоманівські історичні студії* / відп. ред. і упор. В.О. Потильчак ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ ; Ніжин : Лисенко М.М., 2020. С. 239–242.
24. Степанчук О. Політична діяльність Олега Штуля-Ждановича у повоєнний період (друга половина 1940-х – 1977 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2019. Вип. 27. С. 50–53.
25. У ланці безсмертних. *Українське слово*. 1987. 29 листопада. С. 1.
26. Чернихівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кременець ; Тернопіль : б. в., 2001. 308 с.
27. Шпак В., Олійник В. Духовна православна семінарія в Кременці в 1919–1939 роках. Т. V. Кременець: Малий видавничий дім, 2018. 313 с.



УДК 94(477.81/82):746.4«18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.03>

ЦЕХОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ РЕМІСНИКІВ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ І МІСТЕЧОК ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Карліна Оксана,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-8706-942X

Хлібовська Ганна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-9764-3595

У статті висвітлено функціонування цехових організацій єврейських ремісників у волинських містах і містечках у XIX ст. Джерельною базою слугували документація міських магистратів, губернської та генерал-губернаторської влади та правові акти держави. Зазначено, що ремісники, диференційовані в майновому, культурному відношенні та за престижем спеціальності, не створювали єдиної соціальної верстви. Значна участь євреїв у ремеслі ділила їх на дві групи за релігійною ознакою. У волинських містах і містечках цехові братства євреїв-ремісників, які виникли в ранньомодерний період, в умовах російської імперської дійсності продовжували зберігати характер професійної корпорації. Вони функціонували під контролем губернської адміністрації, міських органів влади і ремісничих управ. Останні відігравали роль станово-професійного суду.

Найбільше цехів єврейських ремісників налічувалося в таких повітових містах, як Дубно, Кременець, у губернському Житомирі, а також у Бердичіві. Найчастіше євреї-ремісники утворювали цехи в таких видах ремесла, як шевство, кравецтво, кушнірство. Ремісників-євреїв, які до них входили, об'єднували традиція, релігія, тісно пов'язані зі звичаями.

Установлено, що серед ремісників-євреїв найчисельнішими були різники і кравці. Цей факт можна пояснити тим, що вони мали бути в кожній громаді з огляду на релігійні вимоги, яких мали дотримуватися у процесі виробництва. Типовим єврейським ремеслом також було кушнірство. Обробка шкір, як і кравецтво, була зумовлена релігійними приписами. Існував певний поділ ринку праці/збуту між християнськими і єврейськими ремісниками; як правило, християни спеціалізувалися в інших ремеслах, аніж євреї.

У середині XIX ст. для посилення фіскального податку верховна влада спробувала запровадити цехову організацію для євреїв, зайнятих у всіх видах ремесла та сфері послуг.

Ключові слова: Волинська губернія, місто, містечко, ремесло, ремісничий цех, єврей-ремісник, цехова управа.

Karlina Oksana, Khlibovska Hanna. Guild organizations of Jewish craftsmen of Volyn cities and towns in the XIXth century

The article discusses the functioning of guild organizations run by Jewish craftsmen in the cities and towns of Volyn during the XIXth century. The source base used for the research included official documents from the city magistrates, governor and governor-general authorities, as well as legal acts of the state. It was noted that Craftsmen, differentiated by property, culture, and specialty prestige, did not form a single social stratum. The significant participation of Jews in crafts divided them into two groups based on religion. The guilds of Jewish craftsmen that arose in the early modern period in the cities and towns of Volyn, within the Russian imperial reality continued to preserved a character of professional corporation. They functioned under the control of the governor administration, city authorities, and craft administrations that also played the role of a state-professional court.

The largest number of workshops owned by Jewish craftsmen were located in district towns like Dubno, Kremenets, provincial Zhytomyr, and Berdychiv. Shoemaking, tailoring, and furriery were the most common crafts in which Jewish craftsmen formed workshops. These Jewish craftsmen were united by tradition and religion, closely related to customs.

It has been determined that in Jewish communities, the most commonly found craftsmen were butchers and tailors. It is due to the religious laws required that these professions were present in every community to ensure that the production processes followed the necessary religious guidelines. The furriery was also a typical Jewish craft. Leather processing, as well as tailoring, were influenced by religious prescriptions. There was a definite division of the labor/market between Christian and Jewish craftsmen; as a rule, Christians specialized in different trades than Jews.

In the mid-XIXth century, the supreme power attempted to introduce a guild organization for Jews employed in various crafts and services to strengthen fiscal policies.

Key words: Volyn province, city, town, craft, craft workshop, Jewish craftsman, guild administrations.



Протягом тривалого часу в розвитку міського ремесла важливу роль відіграли цехові об'єднання ремісників. Поява цехів зумовлювалася взаємною зацікавленістю самостійних ремісників у встановленні монополії на виробництво товарів унаслідок обмеженості внутрішнього ринку і взаємної залежності дрібних виробників. Ремісничі корпорації були загальноєвропейським феноменом, але мали свою специфіку в кожній країні, навіть у кожному місті.

Перші звістки про них у волинських містах походять ще з першої половини XVI ст. [40, с. 91–100]. Надалі вони отримали розвиток не тільки в повітових містах, а й численних містечках [28, с. 343–350]. Ремісниче населення волинських міст вирізнялося етнічною та релігійною строкатістю. У його складі були єврейські ремісники, які займалися ремеслом на підставі привілеїв королів та власників міст. Прикладом може бути привілей від 1 грудня 1576 р. короля Стефана Баторія євреям і караїмам Луцька та всієї Волині з наданням права (серед іншого) займатися ремеслом і торгівлею [55, с. 118; ширше див.: 29, с. 121–124]. Відомі привілеї власників міст, якими вони регулювали господарську діяльність єврейської громади. Зокрема, власник міста Рівне князь Станіслав Любомирський затвердженням 1750 р. статутом кравцям і кушнірам визначив умови кушнірської праці для євреїв [2, с. 77].

У науковій літературі перша половина XVII ст. зазначена як час, коли виникла цехові братства єврейських ремісників у Речі Посполитій. Серед причин цього явища називають потребу кращої організації і захисту у спорах із християнськими ремісничими корпораціями, зростаючу зовнішню конкуренцію, прибуття нових ремісників і суспільно-релігійні чинники [54, с. 261; 56, с. 39]. У XVIII ст. у тих приватних містах, де єврейське ремесло було добре розвинутим і становило важливу частку міської економіки, також виникали єврейські цехи [51, с. 109–111]. Так було в Бердичіві, де 1732 р. цехове братство кравців-євреїв отримало звільнення від кагальної залежності [1, с. 320]. Як і християнські, цехи єврейських ремісників були слабкими, власники безпосередньо впливали на їх функціонування [49, с. 239]. До прикладу, у містечку Веледники з дозволу власників графів Потоцьких 1757 р. появився кравецький єврейський цех, а 1783 р. усі євреї-ремісники у цьому містечку мали становити один цех [1, с. 385, 464].

Політику Російської імперії щодо євреїв і трансформаційні процеси в єврейському соціумі висвітлено в кількох монографіях, які вийшли друком у кінці XX – на початку XXI ст. [52; 53; 48; 50; 58; 57]. Функціонування цехових організацій євреїв-ремісників на Волині в суспільно-політичних умовах Російської імперії першої половини XIX ст. не було предметом окремого наукового дослідження в українській історіографії. Висвітлюючи місце євреїв в економічному розвитку регіону в «довгому» XIX ст., науковці переважно обмежуються констатацією наявності значної чисельності євреїв в тому чи іншому виді ремесла [36; 38; 32]. Діяльність ремісничих управ як територіально-станових управлінських органів, головним чином, другої половини XIX ст., повноваження яких поширювалося і на єврейських ремісників, ґрунтовано висвітлено в монографії Валентини Шандри [47]. Авторка показала процес обмеження самоврядних прав цехів шляхом підпорядкування їх ремісничій управі міста. У польській науковій літературі виникнення і розвиток єврейських ремісничих організацій у Речі Посполитій прослідкував Маурицій Горн [51]. Він показав, що цехи, які об'єднували євреїв-ремісників, продовжували існувати й після приєднання земель колишньої польсько-литовської держави до імперії Романових.

Розкриття заявленої теми базоване на аналізі ревізських переписів, документації магістратів волинських міст (журналів, протоколів), статистичних матеріалів першої половини XIX ст.

Юридично оформленої інституалізації ремесла у Російській імперії не склалося майже до кінця XVIII ст. У цій державі слобідський принцип розселення спеціалістів однієї галузі був здавна характерною структурною ознакою міських поселень. Ремісничі слободи як територіальні корпорації з фіскальними функціями доповнювалися об'єднаннями ремісників у формі артілей при відхожих промислах, селянами-кустарями, які займалися ремеслом, міщанами-ремісниками.

Запровадження цехів за зразком німецьких почалося в 1722 р., початково в Петербурзі, коли введено монополне право цехів на виробництво ремісничих товарів у цьому місті [37, с. 291–309; 35, с. 664–665]. Грамота на права й вигоди містам Російської імперії 1785 р., складовою частиною якого було Ремісниче положення, а також «Статут цехів» 1799 р. стали важливим кроком в оформленні самоврядування ремісничого стану та його консолідації [4, с. 365, 369–379; 3]. Ці документи залишалися правовою основою функціонування цехового ладу в XIX ст., а їхні основні положення увійшли до «Статуту про ремісничу промисловість», включеного до «Зводу законів».

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. на Волині продовжували ефективно функціонувати соціально-економічні практики часів Речі Посполитої. Насадження цехових органів за російським зразком проходило поступово. Збереглися приватновласницькі містечка, деякі з них (Бердичів, Любар) чисельністю своїх мешканців переважали міста. Міський характер містечок визначало значне єврейське населення, що жило з міських занять – ремесла та дрібної торгівлі. У «Географічному



та економічному описі Волинської губернії» за 1798 р. зафіксовано, що в містечках Веледники, Лугини, Олевськ і Ушомир Овруцького, Івниця, Котельня, Кодня, Троянів, Червона і Янушпіль Житомирського повітів міщани-євреї займаються кравецьким і шевським ремеслами, у деяких – ще й сідлярством [39, ч. 9, л. 12, 14, 15 об., 17; ч. 3, л. 4, 4 об., 5 об., 6, 7, 10].

Відповідно до закону «Про облаштування євреїв» від 1804 р., євреї мали право «займатися будь-якою ремісничою діяльністю, законом не забороненою» (ст. 23) [34, с. 731–737]. Цінний фактичний матеріал про ремісничі заняття євреїв міститься в інвентарі Дубна за 1803 р., у якому зафіксовано імена 84 ремісників 27 спеціальностей, із них 23 особи були кравцями [14]. Ремісники мешкали на всіх згаданих в інвентарі вулицях, проте найбільше їх концентрувалося на вулиці Чистій. Судячи з імен, вони належали переважно до єврейської громади, християнами були лише всі ковалі, кілька кравців, пекар Кшиштоф, фурман Станіслав Туровський, швець Микита та деякі інші.

На початку XIX ст. єврейські ремісники Дубна були об'єднані у п'яти цехах: кушнірському, сріблярському, столярському, кравецькому і різницькому [14, арк. 108 зв.]. Не вдалося встановити час їх появи.

Єврейські цехи діяли на тих самих правових засадах, що й християнські. Усі ремісники однієї професії мали належати до цеху, тому в 1810 р. Дубенський магістрат звернувся до Волинського губернського правління із запитом, чи може бути утворений окремий єврейський цех шевців, оскільки в місті багато євреїв займаються шевством, а свого цеху не мають [17, арк. 66]. Виходячи з достатньої чисельності майстрів-євреїв, рішення про утворення єврейського шевського цеху магістрат прийняв у 1813 р. на підставі звернення чотирьох шевців, дозволу губернського правління і власника міста князя Казимира Любомирського [18, арк. 165 – 166; 23, арк. 147 зв.]. Вибори цехової старшини відбулися у листопаді цього ж року [18, арк. 323].

Дубно було приватним містом, хоча і повітовим, тому й надалі кушнірський і різницький єврейські цехи, як і християнські (пекарський, кушнірський, шевський, ковальський і різницький), щорічно сплачували грошовий чинш на користь власника міста у сумі, визначеній на початку XIX ст. [30]. Очевидно, найчисельнішим і достатньо заможним був різницький єврейський цех, бо його члени віддавали Любомирському аж 600 руб., що в чотири рази більше, ніж такий же християнський цех, і в десятки разів більше, ніж решта цехів [46, арк. 11 зв.]. Єврейський шевський цех окремо сплачував власнику міста 100 злотих щорічного чиншу [13, арк. 147 зв.].

Вибори цехових старшин відбувалися щороку; їх проводили ратмани магістрату за присутності городничого [11, арк. 363 зв.] й за участю цехового рабина, що було необхідно «як для нагляду за дотриманням ремісничого порядку, так і за обставинами, які стосуються релігії» [11, арк. 9]. Наприклад, у 1808 р. корпоративне правління обирали у таких єврейських цехах Дубна: кушнірському, сріблярському, столярському, кравецькому і різницькому (табл. 1) [14, арк. 108 зв.].

Таблиця 1

Цехова верхівка Дубна у 1808 р.
[складено за: 15, арк. 1 зв. - 2, 18, 26, 45, 120-120 зв., 124, 150 зв. – 151, 192]

Реміснича управа		Цех	Цехмістер
Голова	Підголова	Єврейські цехи	
Лько Газер*	Вольф Шендер	Кравецький**	Арон Фаншер Янкель Зальбетер
		Кушнірський	Абель Рецетер Зальвель Дернер
		Різницький	?
		Сріблярський	Мошко Ліндшифер Берко Креггер
		Столярський	Мордко Кулішер Овсій Гангер

* У квітні магістрат звільнив І. Газера від обов'язків голови на його прохання через конфлікт із цехмістрами.

** У червні за рішенням магістрату вся старшина кравецького цеху була переобрана внаслідок конфлікту між нею і майстрами.

Окрім двох цехмістрів, у кожному цеху обирали ще по чотири віце-цехмістра (або «столових/старшинських товаришів»). Сріблярський цех у Дубні об'єднував майстрів кількох суміжних спеціальностей, тому цехова верхівка складалася з чотирьох старшин (двох сріблярів, одного лимаря і одного позументника) і чотирьох старшинських товаришів (по два від мідників і позументників) [20, арк. 68 зв.]. Свої обов'язки вони мали виконувати протягом року. Тому коли у 1809 р. обрані у старшинські товариші



кушнірського цеху Абрамко Бархат і Берко Бермак відмовилися від цієї посади, реміснича управа оштрафувала їх на 2 рублі 50 копійок, а замість них були обрані інші майстри [16, арк. 101 зв. – 102].

Реміснича управа в Дубні виникла десь у 1806 р. й об'єднувала п'ять єврейських і п'ять християнських цехів. Вибори голови управи та його заступника проводилися кожного року за участю двох членів магістрату. Очевидно, ця самоврядна інституція не відразу користувався авторитетом у майстрів, тому вже в середині 1807 р. голова управи Абрам Мошкович скаржився, що «єврейські цехи, які належать управі, стосовно поточних справ, не давши знати йому, самі розглядають їх і вирішують не в управі, а в різних місцях, без відома його» [15, арк. 171].

Інкони результати виборів ремісничої управи спричиняли конфлікт у ремісничому середовищі. Так, у 1819 р. головою управи став Янкель Зайдчер, а заступником («підголовою») – Янкель Зільбершер. Наприкінці 1819 р. ремісники звернулися до магістрату затвердити знову Я. Зайдчера на наступний 1820 р., однак головою був обраний Я. Зільбершер, якого не підтримувала частина ремісників. Опіраючись на своїх прихильників, Я. Зайдчер намагався залишитися на посаді, а тому не віддавав атрибутів своєї влади: «Міського положення і печаток управи» [20, арк. 4–4 зв., 16, 18, 29]. Громадською службою Я. Зільбершера всі цехмістри залишилися незадоволені, бо він «завжди займається своїм ремеслом, не наглядає за належним порядком у цехах і, крім того, він до цієї посади зовсім нездатний» [20, арк. 368].

Чіткий поділ ремісничих цехів на християнські та єврейські існував також у Кременці [31]. За матеріалами рев'язького перепису 1850 р. можна встановити, що ремісники-християни були об'єднані в 10 цехів, а ремісники-євреї – у п'ять (кравецький, кушнірський, сріблярсько-мідницький, столярський, шевський) (табл. 2) [24; 25].

Таблиця 2

Домогосподарства цехових ремісників Кременця у 1850 р.
[складено за 24; 25]

Цехи ремісників-християн	Кількість домогосподарств	Цехи ремісників-євреїв	Кількість домогосподарств
Бондарський	19	Кравецький	64
Гончарний	15	Кушнірський	12
Ковальсько-слюсарський	22	Сріблярсько-мідницький	17
Кравецький	10	Столярський	16
Мулярський	21	Шевський	3
Різницький	11		
Тесальницький	27		
Теслярський	8		
Ткацький	9		
Шевський	73		
Усього	215	Усього	112

Два цехи – кравецький і шевський – були в християнській і єврейській громадах Кременця, але кількість ремісників у них була різною: якщо у християн найчисельнішим був шевський цех, а в кравецький входило лише 10 майстрів, то у євреїв найбільше було кравців, а шевців – лише три. Це може свідчити про відсутність гострої конкуренції між християнськими і єврейськими цехами, які об'єднували ремісників однакової спеціальності. За наявності кількох десятків шевців-християн привертає увагу відсутність цеху кушнірів-християн. Очевидно, необхідний матеріал для роботи шевці набували у кушнірів-євреїв. Упадає в око й поділ між двома громадами міста спеціальностей, пов'язаних з обробкою металів: ремісники-християни займалися ковальством і слюсарною справою, а ремісники-євреї – виготовленням предметів зі срібла та міді. Ще у 1803 р. кременецькі різники-євреї отримали від магістрату дозвіл на заснування свого цеху. Різники-християни просили не відокремлювати різників-євреїв, а якщо вже євреї матимуть свій цех, то заборонити їм продавати м'ясо християн у роздріб на підставі привілею від 26 червня 1578 р. [12, арк. 53]. Різники-євреї так і не утворили свого цеху.

У ремеслі Ковеля також зберігався поділ на цехи християнські та єврейські. У протоколах Ковельського магістрату 1847–1848 рр. згадуються такі християнські цехи: різницький, римарський, шаповальський та один єврейський кравецький (не менше 10 членів) [5, арк. 46; 6, арк. 78, 80].

У Житомирі протягом XIX ст. зберігалася розвинута цехова організація ремесла. Ще в 1798 р. в місті діяли «10 цехів, тобто пекарський, столярський, шевський, кушнірський, кравецький, гончарський, малярський, тобто живописний, ковальський, різницький», а крім того, були «деякі і годинникарі»



[39, ч. 3, л. 1]. Через 40 років, у 1839 р., у губернському місті налічувалося шість цехів ремісників-християн та 11 цехів ремісників-євреїв [43, арк. 12 зв.]. Того ж року до міської думи звернулися старшини єврейських цехів із проханням заснувати спільну для всіх цехів ремісничу управу, на утримання якої визначили 313 рублів сріблом. Посилаючись на закони, дума відмовила їм і веліла кожному цеху мати своє правління разом із присяжним маклером для ведення цехових справ. Цехові старшини не погоджувались із такою вимогою, оскільки утримання органу цехового правління потребувало збільшити самооподаткування членів цеху. Натомість губернське правління дозволило відкрити ремісничу управу для всіх цехів у складі старшин кожного цеху на чолі з ремісничим головою [43, арк. 1–5]. Однак питання так і не було вирішено, тому в листопаді 1841 р. 24 старшини всіх 11 єврейських цехів (кравецького, столярного, крупницького, борошняного, кушнірського, малярського, шевського, котлярського, різницького, золотарсько-позументського) знову направили до губернського правління прохання відкрити єдину ремісничу управу [43, арк. 16–16 зв.]. Такий орган правління був створений, спільний для ремісничих корпорацій християн та євреїв міста.

У березні 1849 р. «житомирської громади ремісники цехові, старшини і наявні почесні майстри християнських і єврейських цехів, зібравшись на мирське зібрання у Житомирську ремісничу управу, за присутності ратмана Житомирського міського магістрату Храмченка і ремісничого голови, [...] для приведення в належний порядок ремісничої управи» ухвалили зібрати кошти на «оренду будинку для розміщення кімнати для засідань разом із канцелярією для розглядів і вирішення трьома членами будь-якого цеху кожного тижня по черзі цехових справ та однією кімнатою для утримання у потрібних випадках недбайливих ремісників, [...] на покупку 12 стільців – [...], однієї шафи із замком для зберігання справ і паперів, [...] на платню особі, яка буде займатись діловодством в управі [...] і сторожу [...]; разом на цей 1849 рік – 2636 рублів сріблом» [9, арк. 1–2]. Таке рішення пояснювалося необхідністю облаштувати «ремісничу управу відповідно до розпорядження вищого начальства» [9, арк. 3].

Кошти на утримання Житомирської ремісничої управи надходили щомісяця від кожного міського цеху. Їх надсилали старшини цеху голові управи (від 2 до 5 рублів), який у доходно-видатковій книзі на одній сторінці записував, коли, від кого і яку суму отримав за місяць, а на другій – статті видатків та обсяг їх фінансування. Надходження були нерегулярними (у межах 12–17 рублів на місяць), але видатки за місяць не перевищували суми внесків. Кошти йшли на оплату оренди й утримання будинку, де розміщувалась управа, на платню голові управи, писарю, бухгалтеру (касиру), канцелярські витрати.

Розмір внеску кожного майстра і статті витрат визначалися на засіданні цехового правління. До прикладу, 26 лютого 1858 р. «майстри управи житомирського кравецького ремесла, котрі зібрались у цеховій коморі, розглядали [питання] про збір грошей у цьому 1858 році, які потрібні на утримання Житомирської ремісничої управи та інші необхідні для цеху потреби, розподілили за [майновим] станом кожного ремісника суму шістьдесят один рубль вісімдесят дев'ять копійок сріблом» [10, арк. 1–1 зв.]. Це рішення засвідчує, що на той час існував один цех кравців, оскільки під ним стоять підписи 10 ремісників-християн польською мовою і 28 ремісників-євреїв мовою іврит. До нього додано список усіх членів цеху (ім'я та прізвище) із зазначенням навпроти кожного ремісника суми необхідного внеску і відміткою, скільки насправді вніс та чи вніс узагалі. Із 73 кравців-євреїв визначену для кожного з них суму (від 1 рубля 50 копійок до 30 копійок) внесли 60 осіб [10, арк. 4–8].

Реміснича управа у місті відігравала роль станово-професійного суду. Питання, з якими зверталися цехові ремісники, голова управи розглядав разом із трьома цехмістрами трьох різних цехів. Найчастіше вони стосувалися видання свідоцтва на підтвердження права ремісника на звання майстра [9, арк. 35]. У містах, де цехової управи не було, ця функція належала самим цехам. Тому коли в 1852 р. старшини луцького кушнірського цеху відмовлялися записувати в цех вихідця з Королівства Польського Фігієля Флома, мотивуючи тим, що в Луцьку немає ремісничої управи, яка могла би перевірити рівень майстерності Флома, магістрат доручив у присутності ратмана провести «випробування» трьом майстрам кушнірського цеху [7, арк. 151–152].

Реміснича управа також вирішувала конфлікти майстра з підмайстром [9, арк. 10 зв. – 11, 59 зв. – 60] чи учнем [9, арк. 57]. Утім, зустрічались і неординарні випадки. Наприклад, члени малярсько-сідлярського цеху Житомира були обурені поведінкою свого цехмістра Йося Мортка Гінша, котрий «заставив цехові книги і печатку чужим людям і гроші, як стало відомо, взяв собі». Цехова управа ухвалила позбавити його на рік звання цехового майстра і заборонити впродовж цього часу мати підмайстрів і учнів [9, арк. 26 зв. – 31 зв.].

Варто зазначити, що до початку 1850-х років цехових управ не було в Овручі, Новоград-Волинському, Острозі, Луцьку, Старокостянтинові і Радзивиліві. Генерал-губернатор видав розпорядження відкрити їх у перелічених містах [42, арк. 15]. Відповідно до указу Сенату від 5 лютого 1852 р., ремісничі управи підпорядковувалися міським думам, а де їх не було – магістратам [42, арк. 26].



Цехова організація єврейського ремесла продовжувала існувати також у деяких містечках. Найбільше єврейських ремісничих братств функціонувало в Бердичіві: на середину 1830-х років у місті (яке мало на той час ще статус містечка у складі Житомирського повіту) налічувалося близько 20 цехів [41, арк. 1]. Вибори цехових старшин проходили щорічно за участю двох членів Житомирського магістрату (по одному від християнської та єврейської громад). Зокрема, у 1835 р. обрання Янкеля Бірмана цехмістром кравецького цеху, який об'єднав 62 майстрів, відбулося за присутності ратманів Степана Донцова і Гершка Кріна, а багаторічного цехмістра цеху золотарів і позументників Зільберберга 48 майстрів обирали за участю ратманів Григорія Жнипруна і Абрамка Мільгрома [41, арк. 4–5, 7–9].

Прикладом також може бути Берестечко Дубенського повіту, де майстри-євреї були об'єднані в кравецькому, шевському, кушнірському і різницькому цехах. Там, правда, не дотримувалися щорічних виборів цехової старшини, тому в 1830 р. один із ремісників поскаржився в Дубенський магістрат, що останні такі вибори відбулися ще у 1824 р. [21, арк. 103]. У Варковичах і Олиці цього ж повіту лише шевці-євреї мали свою професійну організацію [20, арк. 98; 8, арк. 23].

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в деяких містах і містечках Волині з різних причин виникали нові або відновлювались єврейські ремісничі цехи. Наприклад, 1796 р. приводом до об'єднання ремісників Старокостянтинова у професійні братства став конфлікт між сріблярами і мідниками щодо чіткого поділу праці між ними. Мідники Хая Лейбович і Лейба Юдкович скаржились у магістрат, що майстри срібних справ Гершко Шмольович і Абрамко Акзикович та сідляр Лахман Шмольович займаються роботами, які належать до їхнього ремесла. Сріблярі пояснювали, що мусять братися за будь-яку роботу, бо «нинішнього часу дуже мало випадає срібної роботи, навіть і зовсім немає» [26, арк. 32–34]. Тоді місцевий магістрат ухвалив рішення про підготовку до утворення ремісничих організацій. Насамперед був складений реєстр усіх майстрів за галузями ремесла, а в середині 1798 р., відповідно до «Ремісничого положення», кравці, шевці, кушніри і пекарі провели вибори цехової верхівки з-поміж авторитетних майстрів: старшини і двох його заступників. Вони стверджували, «що в старшини вибираються ремісники заможні, які можуть відповідати за кваліфікацію кожного, безвіздно перебувають [у місті] і розглядають справи» [42, арк. 6], що виникають між членами цеху чи між цехами. Так «для належного порядку у виконання їхніх робіт і відповідного для кожного правосуддя» виникли чотири цехи найпоширеніших серед євреїв Старокостянтинова ремесел [27, арк. 169–170]. Згодом була обрана реміснича управа у складі голови і старшин цехів [27, арк. 171–171 зв., 196].

На початку 1814 р. ремісники-євреї містечка Мізоч Дубенського повіту звернулися до магістрату Дубна, юрисдикції якого вони підлягали, з проханням відновити в їхньому містечку цехову організацію. Потребу в цеховій організації вони обґрунтували так: «Без них [цехів] ремісники обійтись не можуть, і через це в ремеслах є повний безпорядок, а інколи бувають і сварки» [19, арк. 45]. На підставі «Ремісничого положення» магістрат ухвалив рішення відправити свого президента до містечка, щоб він «зібравши громаду майстрових людей, і якого саме ремесла більше майстрових виявиться, надав цьому право вибрати з найшановніших майстрів старшину і старшинських заступників, і хто вибраний буде, подати список балотування на затвердження в цей магістрат» [19, арк. 45 зв.]. Найбільше виявилось кравців, тому цех став назватися кравецьким; із кравців була обрана й цехова верхівка [19, арк. 49–50].

Ремісники також намагалися об'єднуватись у цехи, щоб захистити свої інтереси у сплаті державних податків. Прикладом можуть бути ремісники Теофіполя Новоград-Волинського повіту [42, арк. 1–3]. Ще на початку 1830-х років вони звернулися до Новоград-Волинського магістрату направити ратмана для проведення виборів цехового голови та інших старшин. І хоча той провів їх із порушенням правил (за відсутності повітового стряпчого і чиновника земської поліції), магістрат затвердив головою цехом Ушера Розенталя. Однак збирач державних податків з єврейської громади Теофіполя Лейбш Фінкель просив магістрат ліквідувати цех, оскільки він заважає йому збирати податки. Його підтримував і становий пристав, котрий переконував губернське правління, що цехові ремісники, не підлягаючи кагальним, допускають зростання недоїмки у сплаті податків [42, арк. 6 зв.]. Магістрат двічі ухвалював рішення про ліквідацію цеху в Теофіполі (у 1834 р. і 1840 р.), мотивуючи його зловживанням цехових старшин. У 1841 р. в містечку налічувалося 60 сімей цехових ремісників, із яких половина платила невисокі податки, а решта взагалі їх не платила через свою бідність [42, арк. 5 зв.]. Також губернське правління наголошувало, що цехова організація може бути в містах, де «старшими цеху вибираються заможні ремісники, котрі можуть відповідати за здібності кожного [ремісника], постійно знаходяться в місті й розглядають справи». Оскільки в Теофіполі «немає жодного ремісника, який би міг на місці знаходитися для обговорювання справ, а всі вони шукають роботу [в навколишніх селах і містечках] і тільки лише шабаш приводить їх у містечку» [42, арк. 6], то відповідно цехової організації не може бути в Теофіполі.



Грамота на права й вигоди містам Російської імперії 1785 р., яка дозволяла всім станам займатися ремеслом «для прохарчування», створювала несприятливі умови для утвердження монополії цехів, утруднювала використання в повному обсязі привілеїв цехових ремісників. Цехи, залишаючись професійними організаціями, насамперед захищали економічні інтереси своїх членів. Цехова верхівка слідувала за тим, щоб не допустити конкуренції з боку ремісників, які осідали в місті чи містечку. Ново-прибулий майстер повинен був пред'явити цеховому старшині власноруч зроблений виріб для оцінки його кваліфікації, після чого вступити у відповідний цех. Наприклад, у середині 1820 р. шевський цех Дубна звернувся до магістрату зі скаргою на шевця Сендера: «єврей Сендер, котрий прибув до них невідомо звідки, ніби швець, відкрив собі ятку», «робить підрив» [тобто створює конкуренцію], «сам знімає мірку і вручає від себе для роботи». Він «свідочтва від управи і роботи своєї для проби і схвалення в цю [управу] не подавав» [20, арк. 200 – 200 зв.]. Тоді ж цехмістер столярського цеху скаржився в магістрат на те, що два теслі, які прийшли з містечка Муровиця, займаються теслярською роботою, не записуються до цеху [20, арк. 252]. У 1839 р. ратман Дубенського магістрату Йось Крельбойм перекорював, чи дійсно скарга цеху сріблярів на Йося Шнапеса відповідає дійсності. Виявилося, що справді Шнапес займається «срібним» ремеслом без дозволу цеху [22, арк. 140].

Інкони виникали юридичні перешкоди щодо запису прибулих майстрів. Наприклад, у 1810 р. в Дубні оселилися бондарі-євреї з Австрії. Цехмістри місцевого столярського єврейського цеху хотіли, щоб вони вступили до їхнього цеху, але перешкодою був привілей, отриманий у 1647 р. ковальським християнським цехом від князя Острозького, за яким бондарі мали входити до цього цеху. Магістрат самостійно не міг вирішити це питання, тому звернувся за порадою до губернського правління [17, арк. 64–65].

Майстри інших спеціальностей, бажаючи розширити асортимент своєї продукції, переходили на чуже поле професійної діяльності. Так зробили шинкарі Радзивилова, котрі, окрім напоїв, зайнялися ще й продажем хліба, до того ж меншої ваги і гіршої якості. У 1833 р. цехові пекарі-євреї поскаржилися на них у губернське правління. Вони вказали, що платять щорічно 100 рублів «економії» (тобто власнику містечка) «за право продажу хліба біля економічної комори». У рішенні губернського правління наголошувалося, що право продажу хліба мають лише члени хлібопекарського цеху, а всі інші, у тому числі шинкарі, можуть пекти хліб тільки для власного споживання [44].

Цех залишав за собою монопольне право на підготовку кваліфікованих ремісничих кадрів, стягуючи за це визначену платню. До прикладу, у 1830 р. дубенський підмайстер Мордко Меліс під час отримання звання майстра-кравця заплатив певну суму грошей до цехової скриньки [21, арк. 44].

Однією з проблем єврейських цехів було намагання кагальних регулювати ремісничу діяльність. У таких випадках цехмістри зверталися до генерал-губернатора з проханням «заборонити кагалу втручатися у розпорядження цехового товариства і не допускати до обмеження його прав» [45].

Отже, ремісники, диференційовані в майновому, культурному відношенні та за престижем спеціальності, не створювали єдиної соціальної верстви. Значна участь євреїв у ремеслі ділила ремісників на дві групи за релігійною ознакою. Водночас їх зближували сімейний характер ремесла, культивована в містечках система цінностей і норм.

Цехи зберігали характер професійної корпорації. Найчастіше євреї-ремісники утворювали цехи в таких видах ремесла, як шевство, кравецтво, кушнірство. Ремісників-євреїв, які до них входили, об'єднували традиція, релігія, тісно пов'язана зі звичаями. При цьому зберігався поділ на тих кращих ремісників, які належали до цехів, і на тих гірших, позацехових, не говорячи вже про самоуків, яких називали партачами.

Серед ремісників-євреїв найчисельнішими були різники і кравці. Цей факт можна пояснити тим, що вони мали бути в кожній громаді з огляду на релігійні вимоги, яких мали дотримуватись у процесі виробництва: кравцям заборонялося поєднувати матеріали тваринного і рослинного походження (шаатнез), а різники мусіли виконувати забій худоби відповідно до визначених правил (кошер). Пекарі також додержувалися засад кошеру. Типовим єврейським ремеслом також було кушнірство. Обробка шкіри, як і кравецтво, була зумовлена релігійними приписами. Також кушніри могли розраховувати на співпрацю з єврейськими купцями і різниками. Можна помітити, що єврейське цехове ремесло було менш диверсифіковане, ніж християнське.

У волинських містах першої половини XIX ст. доходило до певного поділу ринку праці/збуту між християнськими та єврейськими ремісниками; як правило, християни спеціалізувалися в інших ремеслах, аніж євреї.

Література:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч 5, т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. 1287 с.



2. Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. 2029. Т. 2(27). С. 70–83.
3. Высочайше утвержденный Устав цехов. 1799. Ноября 12. *Полное собрание законов Российской империи [далі: ПСЗ РИ]. Собр. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 19 187. С. 864–996.
4. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21. *ПСЗ РИ. Собр. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 188. С. 358–384.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф. 229, оп. 1, спр. 196.
6. Держархів Волинської області, ф. 229, оп. 1, спр. 223.
7. Держархів Волинської області, ф. 485, оп. 1, спр. 63.
8. Держархів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 84.
9. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), ф. 65, оп. 1 додат., спр. 1.
10. Держархів Житомирської області, ф. 65, оп. 1 додат., спр. 3
11. Держархів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 додат., спр. 16.
12. Держархів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 додат., спр. 18.
13. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф. 370, оп. 1, спр. 401.
14. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 130.
15. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 131..
16. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 132.
17. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 135.
18. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 138.
19. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 139.
20. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 146.
21. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 157.
22. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 158.
23. Держархів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 401.
24. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області), ф. 37, оп. 2, спр. 188.
25. Держархів Тернопільської області, ф. 37, оп. 2, спр. 189.
26. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 722, оп. 1, спр. 3.
27. Держархів Хмельницької області, ф. 722, оп. 1, спр. 6.
28. Заяць А. Миське суспільство Волині XVI – першій половині XVII ст. : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
29. Заяць А. Євреї на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя. *Український історичний журнал*. 2023. № 5(572). С. 119–136. <https://doi.org/10/15407/uhj2023.05.119>
30. Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Старий Луцьк* : мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. Луцьк : ФОП Сікачова В.А., 2015. Вип. XI. С. 205–214.
31. Карліна О. Соціально-професійна характеристика населення Кременця (за IX ревізією 1850 року). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 149–161.
32. Надольська В. Підприємницька діяльність євреїв у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність* / упоряд. і наук. ред. Ю.В. Крамар, А.Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 75–86.
33. О проекте изменений и дополнений в Свод Ремесленных Постановлений (Свода Зак[онов]. Т. XI). Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1852 Апреля 16. *ПСЗ РИ. Собр. второе. Отд. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1853. Т. XXVII. № 26 171. С. 272–277.
34. Об устройстве евреев. Высочайше утвержденное положение. 1804. Декабря 9. *ПСЗ РИ. Собр. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVIII. № 21 547. С. 731–737.
35. О цехах. Именной [указ]. 1722. Апреля 27. *ПСЗ РИ. Собр. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. VI. № 3980. С. 661–665.
36. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ : Критика, 2019. XIII, 344 с.
37. Регламент, или Устав главного магистрата. 1721. Января 16. *ПСЗ РИ. Собр. первое*. Санкт-Петербург : Тип. II Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. VI. № 3708. С. 291–309.
38. Романюк Н. Господарська діяльність та підприємництво євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність* / упоряд. і наук. ред. Ю.В. Крамар, А.Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 68–75.
39. Российский государственный военно-исторический архив, ф ВУА, д. 18 653.
40. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ : Наукова думка, 1989. 232 с.
41. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 1948.
42. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7444.
43. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3844.
44. ЦДАК України, ф. 442, оп. 65. спр. 236.
45. ЦДАК України, ф. 442, оп. 69, спр. 195.



46. ЦДАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 257.
47. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 344 с.
48. Bartal I. *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. 203 p.
49. Cieśla M. Kupcy, arendarze, rzemieślnice. *Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.* Warszawa: IH PAN, 2018. 324 s.
50. Frankel J. *Crisis, Revolution and the Russian Jews*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2009. 324 p.
51. Horn M. *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1998. 134 s.
52. Klier J.D. *Russia Cather’s Her Jews: The Origins of the “Jewish Question” in Russia, 1772 – 1825*. Northern Illinois University Press, 1986. XXIV, 236 p.
53. Klier J.D., *Imperial Russia’s Jewish Question, 1855–1881*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2005. 560 p.
54. Kramerówna P. *Żydowskie cechy rzemieślnicze w dawnej Polsce. Miesięcznik Żydowski*. 1932. S. 258–298.
55. Morgersztern J. *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574–1587)*. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1963. Nr 47–48. S. 113–129.
56. Mark B. *Żydowscy rzemieślnicy w Polsce feudalnej. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1954. Nr 9/10. S. 5–89.
57. Rabinovitch S. *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*. Stanford: Stanford University Press, 2014. 392 p.
58. Veidlinger J. *The Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2009. 408 p.
59. Wojda W. *Rzemiosło żydowskie Lublina w pierwszej połowie XIX wieku. Rocznik Lubelski*. 2013. T. 39. S. 83–99.



УДК 377.36:63](477.82)«1964/1985»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.04>

СЕРЕДНЯ АГРАРНА ОСВІТА У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1964–1985 РОКАХ

Левенець Олександр,
доктор філософії в галузі історії,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного транспортного університету
ORCID ID: 0000-0003-1273-7619

Стаття відображає результати науково-історичного дослідження, темою якого є середня аграрна (сільськогосподарська) освіта у Волинській області в середині 60-х – у першій половині 80-х років XX ст. Хронологічні межі дослідження зазначеної теми зумовлюються епохою «застою» (1964–1985 рр.). Продемонстровано основні особливості розвитку середньої аграрної освіти у Волинській області. Проаналізовано кадровий аспект, процес забезпечення аграрних технікумів викладацьким персоналом, а також матеріально-технічним і дидактичним забезпеченням.

Також описано процес вступу учнів в аграрні технікуми, особливості тогочасних вступних кампаній. Автор намагався описати навчально-методичний аспект середньої аграрної освіти та демонструє його взаємозв'язок з іншими аспектами професійно-аграрної освіти у Волинській області.

Аналізуючи середню аграрну освіту в області у 1964–1985 рр., слід приділити увагу соціальному забезпеченню тогочасних працівників освіти і здобувачів освіти, тому в роботі наведено показники заробітної плати освітян того часу, її зміну впродовж досліджуваного часу. Окремо виділено наявні дані щодо призначення та виплати стипендії учням аграрних технікумів.

Під час дослідження цієї теми було використано широкий асортимент історичних джерел, більшість з яких становлять неопубліковані архівні документи, які зберігаються у Державному архіві Волинської області. У джерельну базу також входять волинська регіональна періодика радянського часу і свідчення очевидців. Автор користувався загальнонауковими та історично-науковими методами наукового дослідження, зокрема методами аналізу і синтезу, дедуктивним та індуктивним, проблемно-хронологічним, порівняльно-історичним і статистичним.

Робота є цікавою історикам-науковцям, викладачам, управлінцям аграрного сектору, студентам вищих і середніх навчальних закладів, а також тим, хто цікавиться історією освіти України в радянський час.

Ключові слова: аграрна освіта, колгосп, радгосп, технікум, радянська влада, Волинська область.

Levenets Oleksandr. Secondary agricultural education in the Volyn region in 1964–1985

The article reflects the results of a scientific-historical study, the topic of which is secondary agrarian (agricultural) education in the Volyn region in the mid-60's – in the first half of the 80's of the XXth century. The chronological boundaries of the study of the mentioned topic are determined by the era of «zastoy» (“stagnation”) (1964–1985). The article demonstrates the main features of the development of secondary agricultural education in the Volyn region. The personnel aspect, the process of providing agricultural technical schools with teaching staff, as well as material, technical and didactic support were analyzed.

Also described is the process of students entering agricultural technical schools, the peculiarities of the admission campaigns at that time. The author tried to describe the educational and methodological aspect of secondary agricultural education and demonstrates its relationship with other aspects of professional agricultural education in the Volyn region.

Analyzing the secondary agricultural education in the region in 1964–1985, attention should be paid to the social security of the education workers and students of that time. That is why the work shows the salary indicators of educators of that time, its change during the studied period. There are separate data on the appointment and payment of scholarships to students of agricultural technical schools.

When researching this topic, a wide range of historical sources were used, most of which are unpublished archival documents stored in the State Archives of the Volyn Region. The source base also includes regional Soviet periodicals and eyewitness accounts. In the process of researching the mentioned problems, the author used general scientific and historical-scientific methods of scientific research, in particular; methods of analysis and synthesis, deductive and inductive, problem-chronological, comparative-historical and statistical.

The work is interesting for historians-scientists, teachers, managers of the agricultural sector, students of higher and secondary educational institutions, as well as those who are interested in the history of education in Ukraine during the Soviet period.

Key words: agricultural education, collective farm, state farm, technical school, Soviet government, Volyn region.

Вступ. У контексті сучасної реформи освіти України середня аграрна освіта, як і будь-яка інша сфера професійної освіти, зазнає певних змін і трансформацій. Для оптимального й ефективного реформування середньої аграрної освіти у Волинській області важливим є урахування досвіду попередніх десятиліть, що і зумовлює актуальність зазначеної теми дослідження.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика середньої аграрної освіти у Волинській області в радянський час не є належним чином висвітленою у вітчизняній регіональній та загальноукраїнській історіографії, що й зумовлює потребу у дослідженні цієї теми. Проте слід відзначити деяких волинських науковців, окремі роботи яких частково дотичні до досліджуваної теми, серед них: Я. Шабала, О. Майборода (Михальчук), О. Левенець, О. Караїм.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1964 р. мережа середньої аграрної освіти у Волинській області складалася з чотирьох закладів (технікумів): Берестечківського зоотехнічного технікуму, Володимир-Волинського технікуму меліорації сільського господарства, Горохівського сільськогосподарського технікуму і Рожищенського зооветеринарного технікуму (рис. 1, 2). Усі вони готували спеціалістів із середньою спеціальною (професійною) освітою для підприємств і установ сільськогосподарської галузі. Відповідно до тогочасної системи управління, усі чотири технікуми підпорядковувалися Волинському обласному управлінню сільського господарства, яке, відповідно, підпорядковувалося Міністерству сільського господарства УРСР. Усі перераховані навчальні заклади фінансувалися з бюджету цього ж міністерства [1, арк. 3].



Рис. 1. Берестечківський зоотехнічний технікум та його учні, 1965 р. [2, № 8555]



Рис. 2. Рожищенський зооветеринарний технікум та його учні, 1974 р. [3, № 9260]

Найстарішим із перерахованих навчальних закладів був Володимир-Волинський технікум меліорації сільського господарства. Його історія сягає 1925 р., коли у Володимирі-Волинському була утворена реміснична школа. Згодом у 1938 р. школу перейменували на технічну гімназію, а у 1940 р. в контексті радянзації професійної освіти в краї реміснична школа була реорганізована в технікум меліорації сільського господарства. У 1966 р. заклад укотре змінив назву: технікум гідромеліорації і механізації сільського господарства.

Рожищенський зооветеринарний технікум бере свій початок із 1949 р. Тоді в містечку Рожищі була організована середня сільськогосподарська школа з підготовки і перепідготовки голів колгоспів із трирічним і однорічним термінами навчання. Після реорганізації у 1956 р. заклад отримав статус технікуму.

Історія Горохівського сільськогосподарського технікуму сягає 1952 р. Тоді була відкрита Горохівська однорічна школа полеводів. Проте вже в 1955 р. вона зазнала реорганізації й отримала статус сільськогосподарського технікуму [4].

Берестечківський зоотехнічний технікум заснований у 1961 р. і впродовж свого існування (до 1978 р.) жодного разу не зазнавав реорганізації і перейменування. У середині 1970-х років серед чиновників-аграріїв Волинської області виникла ідея відкриття сільського професійно-технічного училища в Берестечку, проте для нього не вистачало приміщення. Згодом обласне галузеве керівництво вирішило ліквідувати Берестечківський зоотехнічний технікум, а в його приміщенні розмістити майбутнє училище. Таким чином, відповідно до Наказу Міністерства сільського господарства УРСР № 179 від 31.05.1978 «Про часткове упорядкування мережі сільськогосподарських технікумів у 1978 році» та Наказу начальника Волинського обласного управління сільського господарства № 156 від 21.06.1978, Берестечківський зоотехнічний технікум був ліквідований. Тож надалі в області функціонувало лише три заклади середньої аграрної освіти. У тому ж році в Берестечку в приміщенні зооветеринарного технікуму було відкрите Берестечківське сільське професійно-технічне училище № 7 [5, с. 490].



У середині 1960-х років Рожищенський зооветеринарний технікум здійснював підготовку спеціалістів за двома спеціальностями: «Ветеринарія» і «Зоотехнія»; Берестечківський зоотехнічний технікум – за спеціальністю «Зоотехнія», Горохівський сільськогосподарський технікум – «Агрономія» і «Бухгалтерський облік», а з 1978 р. ще й за спеціальністю «Зоотехнія». Володимир-Волинський технікум гідромеліорації і меліорації сільського господарства випускав техніків-механіків, техніків-гідротехніків і техніків-гідромеханіків [6, с. 140]. Тогочасні технікуми аграрної освіти здійснювали підготовку фахівців за денною та заочною формами навчання, що й визначало термін навчання. Вступники на основі неповної середньої загальної освіти (8-го класу) на денній формі навчання навчалися три роки і шість місяців, а на заочній – чотири роки і шість місяців.

У ті часи середня аграрна освіта у Волинській області була досить популярною переважно серед випускників сільських загальноосвітніх шкіл, адже отримання будь-якої кваліфікації з перерахованих спеціальностей давало змогу зайняти вигідну і перспективну посаду у місцевому колгоспі чи радгоспі [7, с. 10]. Випускники сільських шкіл переважно були обізнані з професійними особливостями перерахованих спеціальностей, тому особливої профорієнтаційної роботи серед абітурієнтів не було сенсу проводити [8]. Вона зводилася лише до опублікування агітаційно-інформативних заміток в обласних і районних газетах, де вступники мали змогу ознайомитися з термінами подачі документів, інформацією щодо вступних іспитів, переліком спеціальностей, адресами навчальних закладів тощо.

Вступні кампанії впродовж досліджуваного часу були одноманітними й не мали щорічних особливостей. Подача документів про вступ зазвичай здійснювалася в липні, а вступні іспити – у серпні. Охочі вступити на навчання у котрийсь із технікумів повинні були складати переважно два іспити: з української або російської мови (на вибір). Даний іспит передбачав написання диктанту (для вступників на базі загальної освіти) і твір-роздум на основі загальної освіти; другим був іспит із математики. Для спеціальностей «Агрономія» і «Ветеринарія» слід було додатково складати вступний іспит із хімії, але не завжди він був обов'язковим [9, с. 4].

Тогочасне радянське законодавство у сфері освіти передбачало й певні соціальні пільги для вступників. Випускників загальноосвітніх шкіл, які закінчили школу з похвальною грамотою, золотою або срібною медаллю, зараховувалися в технікуми без вступних випробувань. Проте квота таких вступників становила 60% від ліцензованого обсягу набору на конкретну спеціальність. Також без вступних іспитів на навчання зараховувалися офіцери, прапорщики і мічмани Збройних сил СРСР, військ і органів КДБ, Міністерства внутрішніх справ СРСР, звільнені з військової служби в запас за станом здоров'я, віком або через скорочення штату (впродовж двох років після звільнення чи демобілізації). Окрім того, на денну форму навчання поза конкурсом зараховували осіб, які отримали позитивні оцінки на вступних іспитах і мали направлення на навчання від сільськогосподарських установ, а також ті, хто мав стаж роботи не менше ніж два роки з тієї ж спеціальності, на яку прагнули вступити [10, с. 4].

Ліцензовані обсяги набору учнів на навчання у технікуми аграрного профілю встановлювалися спільно Державною плановою комісією при Раді Міністрів УРСР та Міністерством сільського господарства УРСР. Під час його встановлення бралися до уваги регіональні особливості і потреба у кадрах відповідної кваліфікації та потужність місцевих навчальних закладів. Упродовж досліджуваного часу найбільша потреба у фахівцях із перерахованих спеціальностей спостерігалася у 1960-х і першій половині 1970-х років. Так, набір учнів у 1965/1966 н. р. у Берестечківський зоотехнічний технікум за спеціальністю «Зоотехнія» становив 60 осіб, а надійшло 150 заяв від вступників про зарахування [11, арк. 1]. У тому ж році ліцензований обсяг набору у Горохівський сільськогосподарський технікум становив 120 осіб: 60 – на спеціальність «Агрономія» і 60 – на спеціальність «Бухгалтерський облік», а надійшло 583 заяви про вступ [12, арк. 1–2]. У 1967/1968 н. р. у Рожищенський зооветеринарний технікум на спеціальність «Ветеринарія» було зараховано 140 учнів, а надійшло 225 заяв [13, арк. 3]. У Володимир-Волинський технікум гідромеліорації і меліорації сільського господарства на 1969/1970 н. р. було зараховано 240 учнів, а заяв надійшло 437 [14, арк. 9–10]. Отже, конкурс становив у середньому два-три абітурієнти на одне ліцензоване місце. Така ситуація не змінювалася до середини 1980-х років.

Навчальні плани і програми підготовки аграріїв із середньою освітою в технікумах передбачали викладання трьох блоків навчальних дисциплін: 1. «Загальноосвітні дисципліни» (викладалися для вступників на базі восьмого класу для отримання ними повної середньої загальної освіти). 2. «Супільні дисципліни» – «Атеїзм», «Основи марксизму-ленінізму», «Основи філософських знань», а з 1968/1969 н. р. ще й «Політична економія». Дидактичні дисципліни цього блоку виконували не так навчальну мету, як виховну, адже вони повинні були сприяти формуванню в учнів радянських ідейно-політичних переконань [15, арк. 44]. 3. «Навчальні дисципліни фахової (професійної) підготовки». До прикладу, підготовка фахівця за спеціальністю «Зоотехнія» передбачала викладання таких дидактичних



одиниць: «Анатомія і фізіологія сільськогосподарських тварин», «Бджільництво», «Вівчарство», «Велика рогата худоба», «Загальна зоотехнія», «Молочна справа», «Свинарство», «Конярство», «Птахівництво», «Основи землеробства і кормовиробництва», «Хімія із зооаналізом» тощо [16, арк. 3–6]. Невід’ємним компонентом професійної підготовки майбутніх аграріїв була навчальна практика. Базами проходження практики зазвичай були власні підсобні господарства, а також місцеві колгоспи і радгоспи. Інколи учні технікумів проходили практику за межами області. Відомо, що влітку 1967 р. практиканти з Горохівського сільськогосподарського технікуму проходили практику на виноградниках у Криму, де практикували способи захисту винограду від філоксери [17, арк. 21; 18, с. 20].

Важко оцінити про якість професійної підготовки майбутніх аграріїв, оскільки це питання є досить суб’єктивним. Проте тогочасна освітня політика справді була спрямована на організацію якісного навчання. Вагоме значення для цього мав Наказ Міністерства освіти СРСР № 115 від 21 липня 1981 р. «Про подальше удосконалення підготовки фахівців із вищою і середньою спеціальною освітою без відриву від виробництва», адже він передбачав збільшення кількості практичного навчання, посилення якості викладання фахових дисциплін, збільшення кількості та асортименту навчально-методичної літератури.

Одним із найважливіших аспектів функціонування середньої аграрної освіти в області у досліджуваній час був кадровий. Його суть полягала у забезпеченні технікумів працівниками. Передбачалося, що викладацькі посади в технікумах повинні займати особи з відповідною вищою освітою, проте забезпечити абсолютно всі педагогічні посади особами з вищою освітою було неможливо, принаймні в середині 1960-х років, тому працювала незначна частина викладачів, які мали середню спеціальну освіту. Проте впродовж 1960–1980-х років їх кількість поступово скорочувалася, і, навпаки, зростала чисельність осіб із вищою освітою. Загальноосвітні дисципліни викладали переважно випускники ЛДЦП ім. Лесі Українки, більшість з яких мали місцеве (волинське) походження. Однак працювали й випускники Львівського державного університету ім. І. Франка, Кременецького державного педагогічного інституту, Київського державного педагогічного інституту іноземних мов та інших закладів вищої освіти СРСР.

Особливі складнощі виникали з викладачами навчальних дисциплін професійної підготовки, адже заклади вищої освіти Волинської області не випускали спеціалістів аграрного профілю з вищою освітою, тож доводилося залучати молодих фахівців з інших областей і навіть з інших республік Радянського Союзу. Такі спеціалісти прибували працювати за направленням. Проте у зв’язку з відсутністю житла, віддаленістю від дому часто виникала така ситуація, що молоді спеціалісти відпрацьовували обов’язковий трирічний термін і поверталися додому. Це спричиняло високий рівень кадрової плинності. До прикладу, станом на 1 вересня 1965 р. у Горохівському сільськогосподарському технікумі працював 51 викладач: із них 41 із вищою освітою і 10 – із середньою. Із числа тих, які мали вищу освіту, були випускники Львівського, Білоцерківського, Харківського, Кам’янець-Подільського, Ярославського державних сільськогосподарських інститутів, Житомирського і Ніжинського державних педагогічних інститутів, Одеського кредитно-економічного інституту, а також Казанського фінансового інституту. Більшість тогочасних викладачів у цьому закладі мали стаж роботи до десяти років, а середній вік становив 32–33 роки [19, арк. 25–29]. У 1969/1970 н. р. у Рожищенському зооветеринарному технікумі працювали випускники Львівського та Харківського державних зооветеринарних інститутів, Української державної сільськогосподарської академії (м. Київ), Херсонського і Білоцерківського державних сільськогосподарських інститутів, а директор технікуму М. Кузьмін був випускником Московської державної військово-ветеринарної академії 1944 р. випуску [20, арк. 1–2].

Кількість викладачів у технікумах аграрного профілю в області впродовж досліджуваного часу зростала. До прикладу, у Рожищенському зооветеринарному технікумі у вересні 1965 р. працював 31 викладач, а вже у вересні 1982 р. – 56 викладачів. У Володимир-Волинському технікумі меліорації сільського господарства у вересні 1964 р. – 40 викладачів, а на початку 1975/1976 н. р. уже нараховувалося 88 викладачів, із них 83 із вищою освітою. У жовтні 1970 р. у Володимир-Волинському технікумі гідромеліорації і механізації сільського господарства працювало 102 працівника, із них: за освітою: 64 – із вищою, троє – із неповною вищою, 35 – із середньою спеціальною; за національністю: 94 – українці, сім росіян, один білорус; за статтю: 80 чоловіків і 22 жінки [21, арк. 42–43]. Отже, упродовж 1964–1985 рр. чисельність педагогічного персоналу в закладах середньої аграрної освіти області зростала, разом із тим щорічно збільшувалася кількість працівників із вищою освітою.

Для функціонування закладів середньої аграрної освіти в області важливим було й матеріально-технічне забезпечення. Слід відзначити, що станом на середину 1960-х років складність цього питання полягала, передовсім, у розміщенні технікумів, оскільки будівель критично не вистачало. До прикладу, у 1964 р. Рожищенський зооветеринарний технікум розміщувався в одному пристосованому корпусі, де не вистачало кімнат-аудиторій. Тому навално-виховний процес здійснювався у дві зміни. У тому ж



технікумі впродовж 1965 р. було відремонтовано два приміщення під гуртожитки, а також уведено в експлуатацію нове господарське приміщення, яке до того належало місцевому колгоспу. Ще з 1961 р. тривало будівництво нового навчального корпусу, студентської їдальні, будинку для викладачів. Улітку 1968 р. освітній процес розпочався у новозбудованому навчальному корпусі проектною потужністю на 600 учнівських місць. У 1980 р. розпочалося будівництво п'ятиповерхового гуртожитку, будувалася навчальна ветеринарна клініка, що в 1985 р. дало змогу збільшити кількість навчальних кабінетів та лабораторій [22, арк. 1]. Горохівський сільськогосподарський технікум у 1960-х роках також розташовувався у старому переобладнаному приміщенні, яке нараховувало 11 окремих кімнат. Кімнати функціонували як аудиторії, але вони були малими та незручними. У цих же кімнатах розміщувалися дев'ять навчальних кабінетів і дві лабораторії. Технікум не мав ні актового, ні спортивного залу. Окрім того, приміщення розташовувалося на перехресті двох центральних доріг, а через п'ятдесят метрів працював леварно-механічний завод, тож від постійного заводського шуму навчатися і працювати було вкрай некомфортно [23, арк. 3].

Важливою тогочасною проблемою залишалось проживання викладачів і учнів. Частина викладачів і учнів проживала у невеличких гуртожитках, будівлі яких свого часу були передані технікумам. Проте вони закривали потребу у житловій площі менше ніж на 35% у 1964 р. Так, у двох невеличких гуртожитках Горохівського сільськогосподарського технікуму у 1965 р. проживало лише 230 учнів. Більшість викладачів і учнів змушені були винаймати житло у містян. Орендна плата однієї кімнати в квартирі чи будинку в середньому становила 6–8 карбованців [24, арк. 17].

Місцеві органи влади і чиновники Волинського обласного управління сільського господарства всіляко намагалися за можливості вирішувати проблему з приміщеннями корпусів і гуртожитків аграрних технікумів шляхом проектування і будівництва типових приміщень. Вирішення цієї проблеми припадає переважно на середину 1970-х – першу половину 1980-х років, коли вводилися в експлуатацію нові простори навчальні корпуси, які містили в собі аудиторії, навчальні лабораторії, актові і спортивні зали, їдальні, буфети, а також господарські приміщення. Окрім того, у цей час будували й гуртожитки [25, с. 19].

Аналізуючи матеріально-технічне забезпечення закладів середньої аграрної освіти у Волинській області у досліджуваній час, слід приділити увагу навчально-методичному забезпеченню. У радянські часи отримання аграрної освіти передбачало не лише теоретичну підготовку майбутніх фахівців, а й велику кількість практичного навчання. Саме тому технікуми мали у своєму розпорядженні сільськогосподарські угіддя (орні землі, сінокоси, ставки), а також пасіки. До прикладу, Берестечківський зоотехнічний технікум мав земельні ділянки, де учні практикували технології вирощування овочів, технічних, баштанних і кормових культур для відгодівлі тварин. Неповдалі цього ж технікуму розміщувалася навчально-виробнича ферма, у якій станом на липень 1966 р. нараховувалося 76 голів великої рогатої худоби, а станом на 1971 р. у ній було 36 коней і 54 корови. Окрім того, у 1971 р. технікум мав два вантажні автомобілі, чотири трактори Т-74, сівалки, культиватори, плуги та інший дрібний сільськогосподарський реманент. Горохівський сільськогосподарський технікум станом на 1 вересня 1965 р. мав досить велику власну навчальну ферму, де нараховувалося 260 особин свиней, 136 голів великої рогатої худоби. Технікум також мав земельні угіддя розміром 246 га, із яких 30 га становили сінокоси [26, арк. 15]. Проте з плином часу чисельність рухомого і нерухомого майна в Горохівському сільськогосподарському технікумі зростає. Так, у вересні 1984 р. на балансі технікуму нараховувалося 4 172 га землі, а поголів'я великої рогатої худоби становило 2 961 особину, 820 одиниць свиней, а також була невелика пасіка [27, арк. 42]. Слід зауважити, що в радянські часи між технікумами аграрної освіти та місцевими колгоспами і радгоспами склалися досить своєрідні взаємовигідні відносини. Їхня суть полягала у тому, що учні проходили навчально-виробничу практику в колгоспах, допомагали виконувати різноманітні сільськогосподарські роботи, а ті, своєю чергою, допомагали укомплектовувати технікуми аграрної освіти сільськогосподарським реманентом, технікою тощо. Хоча нерідко керівництво колгоспів зловживало працею учнів, залучаючи їх до понаднормової роботи, яка не завжди оплачувалася. До прикладу, улітку 1983 р. учні Рожищенського зооветеринарного технікуму працювали на будівництві картоплесховища колгоспу імені М. Щорса у селі Новий Двір тогочасного Турійського району.

Особливі складнощі полягали із забезпеченням технікумів дрібним навчально-методичним матеріалом, який був на той час у дефіциті (навчальні макети, плакати, спеціалізована вузькопрофільна література). Проте вже у 1980-х роках така проблема здебільшого була вирішена шляхом щорічних закупівель.

Випуск спеціалістів закладами середньої спеціальної освіти здійснювався щорічно в червні. Відомо, що у 1972/1973 н. р. Горохівський сільськогосподарський технікум випустив 384 дипломованих спеціалістів-аграріїв із середньою спеціальною освітою. Найкращі випускники технікумів (із числа тих, які отримували диплом із відзнакою) за рішенням педагогічних рад технікумів отримували направлення на



навчання в аграрні заклади вищої освіти УРСР. Решта випускників отримували направлення на роботу в колгоспи і радгоспи, переважно в межах Волинської області [28, арк. 1].

Аналізуючи середню аграрну освіту в середині 1960-х – першій половині 1980-х років, слід охарактеризувати її соціальне забезпечення освітян та здобувачів освіти. Відомо, що професія освітянина в радянські часи була соціально престижною. Педагогічні працівники середньої аграрної освіти хоч і не мали своєї обласної професійної спілки, але були представлені в загальнообласній профспілці працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Заробітна плата викладачів технікумів аграрного профілю визначалася спеціальною тарифікацією заробітної плати викладачів закладів спеціальної середньої освіти (табл. 1).

Таблиця 1

Тарифікація заробітної плати викладачів ЗССО, 1964–1972 рр.

Посада і освітня кваліфікація	Стаж педагогічно-викладацької роботи			
	до 5 років	5–10 років	10–25 років	25 і більше років
Старший викладач (винятково з вищою освітою)	95 крб	105 крб	115 крб	145 крб
Викладач із вищою освітою	80 крб	90 крб	100крб	137 крб
Викладач із неповною вищою освітою	72 крб	77 крб	83 крб	128 крб
Викладач із середньою спеціальною освітою	67 крб	72 крб	77 крб	111 крб
Викладач із середньою загальною освітою	60 крб	65 крб	72 крб	111 крб

Із вересня 1972 р. заробітна плата викладачів закладів середньої спеціальної освіти зросла приблизно на 20% і такою залишалася до кінця 1970-х років, а впродовж першої половини 1980-х років також фіксується незначне підвищення заробітної плати.

Соціальне забезпечення учнів закладів середньої аграрної освіти передбачало призначення їм стипендії. Проте її могли отримувати лише ті здобувачі освіти, які навчалися на денній формі навчання, та й то не всі, а лише та кількість учнів, яка була передбачена стипендіальним фондом річного бюджету в конкретному технікумі. Річний стипендіальний фонд в аграрних технікумах у Волинській області в досліджуваній час охоплював приблизно 71% учнів денної форми навчання. Тому стипендія призначалася рішенням педагогічних рад у конкретному технікумі. Основним критерієм для отримання стипендії були результати в навчанні. Розмір стипендії в усіх технікумах був однаковим: із середини 1960-х років до 1972 р. становив 20 карбованців, а з 1972 р. і до середини 1980-х років – 30 карбованців [29, арк. 9].

У вихідні та святкові дні для учнів закладів середньої спеціальної освіти за їхньою участю влаштовувалися різноманітні заходи дозвілля та відпочинку. Вони передбачали різноманітні конкурси (музичні, вокальні, хореографічні, драматичні, гри в шахи тощо). Так, у 1980-х роках у Горохівському сільськогосподарському технікумі частими були так звані «музичні вечори», учні прослуховували твори російських і радянських композиторів-класиків (П. Чайковського і Д. Шостаковича). Хоча такі заходи водночас виконували й ідейно-політичну мету: подання до свідомості місцевого (українського) населення культурно-ідеологічних наративів із метою його радянзації.

Висновки. Отже, одним із профілів середньої спеціальної освіти у Волинській області в радянські часи була середня аграрна освіта, основне завдання якої полягало у підготовці спеціалістів-аграріїв середньої кваліфікації. Зазначений профіль середньої спеціальної освіти мав власну мережу навчальних закладів, яка частково змінювалася впродовж досліджуваного часу. Зважаючи на навчально-методичний аспект, кадровий, матеріально-технічний, а також соціальний, слід відзначити, що впродовж 1964–1985 рр. відбувався поступовий розвиток середньої аграрної освіти у Волинській області, проте й надалі залишався комплекс невирішених проблем.

Література:

1. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 3.
2. Державний архів Волинської області: Фотоколекція: фото № 8555. «Берестечківський зоотехнічний технікум та його учні. 1965 р.».
3. Державний архів Волинської області: Фотоколекція: фото № 9260 «Рожищенський зооветеринарний технікум та його учні. 1974 р.».
4. Короткий нарис історії Горохівського коледжу. *Горохівський коледж Львівського національного аграрного університету*. URL: https://gkl nau.at.ua/index/vikhi_istoriji/0-4 (дата звернення: 12.04.2024).
5. Державний архів Волинської області: Путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. 952 с.



6. Караїм О.А. Аналіз меліоративного стану осушувальних земель Волинської області. *Аграрна наука, освіта, виробництво: європейський досвід для України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 листопада 2015 р. Житомир : ЖНАЕУ, 2015. С. 140–142.
7. Михальчук О.Л. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2010. 21 с.
8. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. с. Вільхівка Горохівський р-н Волинська обл., запис від 08.07.2018 р.
9. Горохівський сільськогосподарський технікум оголошує набір учнів на 1968–1969 навчальний рік. *Зоря комунізму*. 25.05.1968. С. 4.
10. Володимир-Волинський технікум гідромеліорації і меліорації сільського господарства оголошує прийом учнів на 1971–1972 навчальний рік. *Світло жовтня*. 11.05.1971. С. 4.
11. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2246. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2246. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 1–2.
13. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2852. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 3.
14. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2255. Оп. 1. Спр. 292. Арк. 9–10.
15. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2510. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 44.
16. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2246. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3–6.
17. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 21.
18. Левенець О.М. Середня медична освіта у Волинській області в 1964–1975 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2020. Т. 31(70). № 1. С. 18–26.
19. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 25–29.
20. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2852. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1–2.
21. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2255. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 42–43.
22. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2852. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1.
23. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 3.
24. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 17.
25. Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2013. 31 с.
26. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 15.
27. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2248. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 42.
28. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2246. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1.
29. Державний архів Волинської області. Ф. Р-2255. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 9.



УДК 94(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.05>

ІСТОРІЯ МІСТА ЧОРТОРИЙСЬКА НА ВОЛИНІ (ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Петрович Валентина,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0407-0471*

Малі міста України творять окремий просторовий, адміністративно-територіальний пласт суспільного життя. У них закладено особливий, притаманний лише їм урбаністичний зміст, де поєднуються у єдине ціле риси міського та сільського з усіма їх позитивними виявленнями. Проблематика, що стосується історії міста Чорторійська у зазначених хронологічних межах, неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Визначено, що особливо цей процес посилювався протягом останніх десятиріч. Це пов'язано з актуалізацією історико-краєзнавчих досліджень та проблем регіональної історії України. У статті зосереджено особливу увагу на етапах становлення та розвитку міста в різні історичні періоди – від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. Зазначено, що місто Чорторійськ належить до давніх населених пунктів Волині. Показано, що в другій половині ХІІ–ХІІІ ст. Чорторійськ був столицею дрібного удільного князівства чи волості. У Руському літописі у зв'язку з різними політичними подіями місто згадується шість разів, що вказує на помітну його роль у житті Волинської землі на північно-східних рубежах у ХІІІ ст. Місто навіть порівнювали зі столицею Волинської землі – містом Володимиром. Він мав могутню оборонну систему, до якої входив князівський замок із земляними валами, дерев'яними, а пізніше мурованими стінами. Виокремлено особливості перебування Чорторійська у власності найвідоміших представників князівських родин, що відігравали важливу роль у житті міста зокрема й України загалом. Воно досягнуло високого рівня розвитку, стало резиденцією, родовим володінням князів українсько-польського походження Чорторійських. Розглянуто питання щодо назви міста. Проте, на думку низки дослідників, на жаль, питання історичної топографії давнього міста ще недостатньо вивчене.

Ключові слова: регіональна історія, місто, Волинська земля, резиденція, князі Чорторійські.

Petrovich Valentina. History of the town of Chortoriysk in Volyn (from the earliest times to the end of the 19th century)

Small cities of Ukraine create a separate spatial, administrative and territorial layer of social life. They have a special urban content that is present only in them, where the features of the city and the countryside are combined into a single whole with all their positive manifestations. The problems related to the history of the city of Chortoriysk within the specified chronological boundaries have repeatedly attracted the attention of researchers. It is determined that this process has intensified especially in recent decades. This is due to the actualization of historical and local lore research and problems of regional history of Ukraine. This article focuses special attention on the stages of the formation and development of the city in different historical periods, from the most ancient times to the end of the 19th century. It is noted that the city of Chortoriysk belongs to the ancient settlements of Volyn. It is shown that in the second half of the 12th–13th centuries Chortoriysk was the capital of a small appanage principality or volost. The large number of mentions of Chortoriysk in the Russian chronicles, namely, in connection with various political events, the city is mentioned six times, indicates its prominent role in the life of the Volyn land on the northeastern borders in the 13th century. The city was even compared with Volodymyr, the capital of the Volyn region. It had a powerful defense system, which included a princely castle with earthen ramparts, wooden, and later brick walls. The peculiarities of Chortoriysk being owned by the most famous representatives of princely families, which played an important role in the life of the city, in particular, and Ukraine in general, are highlighted. It reached a high level of development, became the residence and ancestral domain of the Czartoryski princes of Ukrainian-Polish origin. The question regarding the name of the city was considered. However, according to a number of researchers, unfortunately, the issue of the historical topography of the ancient city has not yet been sufficiently studied.

Key words: regional history, town, Volyn land, residence, princes Czartoryski.

Місто Чорторійськ належить до давніх населених пунктів Волині. Воно досягнуло високого рівня розвитку і, будучи одним із князівських удільних міст, стало резиденцією князів Чорторійських, відіграючи не менш важливу роль у період міжкнязівських усобиць.

Уперше про Чорторійськ згадується в літописі 1100 р., коли руські князі зібралися на з'їзд у В'ятичеві. На ньому було прийнято рішення відібрати у Давида Ігоровича стольне місто Володимир, а в порядку компенсації йому дістався в уділ Чорторійськ [16, стовб. 154]. Варто відзначити, що із



сімнадцяти вперше згаданих у писемних джерелах першої половини XII ст. волинських міст найраніше названо Чорторийськ. Із цього невеликого літописного повідомлення можна зробити висновок, що вже на початку XII ст. Чорторийськ був досить потужним поселенням. Його навіть порівнювали зі столицею Волинської землі – містом Володимиром. Він мав могутню оборонну систему, до якої входив князівський замок із земляними валами, дерев'яними, а пізніше мурованими стінами. Оточений водами Стиру, Чорторийськ був практично неприступний і тому вважався «ключами до Волині», але через своє вигідне місцезонашування часто ставав предметом князівських міжусобиць.

Удруге Чорторийськ у літописі згадується 1142 р., коли київський князь Всеволод Ольгович передав його своєму братові Святославу Ольговичу [16, стовб. 194]. Але в результаті князівських міжусобиць місто у його володінні залишалося недовго.

У 1199 р. князем Романом Мстиславичем було утворене Волинсько-Галицьке князівство. Як й інші міста Волинської землі, Чорторийськ увійшов до його складу.

Літопис повідомляє, що в 1227 р. Чорторийськ захопили володарі Турово-Пінського князівства [16, стовб. 382]. Але вже в 1228 р. сини Романа Мстиславича – Данило та Василько Романовичі відібрали місто у пінських князів і приєднали його до своїх володінь. Ці події відбувалися на другий день Великодніх свят і описуються в літописі так: «...в ніч на понеділок облягли вони город (Чорторийськ)... і взяли вони город і князів їхніх захопили» [16, стовб. 384].

Востаннє місто згадується в літописі 1289 р. у зв'язку з важливою подією, коли князь Мстислав, укріплюючи місто, заклав кам'яну споруду – «стовп»: «Того ж року в Чорторийську в городі заклав він башту кам'яну» [165]. Цю вежу в 1961 р. під час археологічних досліджень відкрив П. Раппопорт [23, с. 8]. Донедавна башта в Чорторийську була єдиною відомою з писемних та археологічних джерел у сучасних територіальних межах України. Як зауважує К. Капустін, у середині XIII–XIV ст. на землях Південно-Західної Русі поширився новий тип фортифікаційних споруд – кам'яні башти-донжони. Як правило, вони влаштовувалися з напільної сторони укріплень (із тильної сторони валу на найбільш проблемних для оборони ділянках), як це зафіксовано, зокрема, й у Чорторийську [13, с. 78].

Із вищесказаного можна зробити висновок, що в другій половині XII – XIII ст. Чорторийськ був столицею дрібного удільного князівства чи волості. Місто мало кам'яну вежу, було добре укріплене та багатолюдне. Про це свідчать залишки великого городища, яке досліджувалося під керівництвом відомого волинського археолога, доктора історичних наук, професора Волинського національного університету імені Лесі Українки М. Кучинка. Городище літописного Чорторийська займає мис, що підноситься над заплавою старого русла р. Стиру на висоту вісім метрів. Із півночі тут є улоговина, а з північного заходу підходить рів та тягнеться вал. Над земляним валом були надземні галереї з бійницями. Усередині земляного валу знаходилися дерев'яні конструкції у вигляді зрубів клітей. Такі зруби давала змогу досягати стрімкості, крутизни валу, що заважало ворогам штурмом брати фортецю. Результати археологічних розкопок підтвердили, що Чорторийськ був фортецею й у XII–XIV ст. і носив оборонний характер на північно-східних рубежах Волині [15, с. 41].

Під час монгольської навали 1240 і 1260 рр. Чорторийськ у числі інших волинських міст, імовірно, був спустошений і зруйнований. Попри це у наступні роки він зазнав розквіту та зміцнення, особливо коли став постійною резиденцією, родовим володінням князів Чорторийських, що й одержали своє прізвище від назви родового володіння над р. Стир на Волині.

У XIV – 60-х роках XVI ст. Волинь входила до складу Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. – до складу Речі Посполитої. Ю. Сіцінський зазначає, що за версією «Хроніки Биховця» у XIV ст. Чорторийськом володів князь Костянтин Коріатович – п'ятий син Коріята Гедиміновича. Цей князь належав до близького оточення польського короля Владислава-Ягайла [22, с. 132]. У XV ст. Чорторийськ стає власністю князя Льва Свидригайла. У 1442 р. переходить до князів Чорторийських, коли польський король Владислав III Варненчик своєю жалуваною грамотою підтвердив права князів Чорторийських на місто. Зокрема, у ній зазначалося: «Для трьох братів наших Івана, Олександра і Михайла, князів на Чорторийську, тим князям кривим своїм, дозволяю вживати печатку княжу, яку від батька і діда уживали, тобто озброєного вершника тримаючого в руці меч оголений». Із цього часу подальша історія міста Чорторийська тісно переплітається з життям і діяльністю представників князівського роду українсько-польського походження Чорторийських [6]. У 1433 р. цей рід здобув титул князів Священної римської імперії. Вони залишили чималий слід в історії не тільки Волині, а й цілої Східної Європи [18].

Згідно з архівними документами фамільного роду князів Чорторийських, поданих до актових книг, за 1547 та 1605 рр. земельні володіння роду інтенсивно формувалися із середини XV ст., здебільшого внаслідок отримання князівських і королівських привілеїв, а також завдяки дарчим записам інших родин, пов'язаних із Чорторийськими шлюбними відносинами [3, с. 22–25; 20, с. 37–41].



Із джерел дізнаємося, що рід Чарторійських досяг апогею своєї могутності за часів князя Федора Михайловича. Його сини Іван і Олександр у 1547 р. ділили між собою велику спадщину батька. Місто Чорторійськ дісталось у володіння Олександра Чарторійського [1, с. 21; 20, с. 37–41]. Ці ж князі – Олександр та Іван Чарторійські – у 1569 р. на Люблінському сеймі підписали акт злуки Литви й Польщі – Люблінську унію. Виникло нове державне утворення – Річ Посполита, до якого увійшла адміністративно-територіальна одиниця – Волинське воєводство з Чортирійською волостю [21].

У своїй науковій розвідці О. Цинкаловський указує, що у 1570 р. першим волинським воєводою став Олександр Чарторійський, який платив із містечка Чорторійськ податки від 19 ринкових і 53 вуличних будинків, 9 убогих хат, 7 комірників, 21 ремісника, 77 городників міських. За В. Атаманенко, більшість населення міста становили торговці. На 1577 р. кількісні й якісні характеристики Чорторійська були скоріше сільськими – 27 димів та 30 убогих будиночків. Така деградація міста, на думку В. Атаманенко, могла бути пов'язана з якимись знищеннями (можливо, пожежа) або, що видається ймовірнішим, із реорганізацією міського простору. Побіжно про це може свідчити зростання кількісних параметрів на 1583 р. [4, с. 72]. Як зазначає О. Цинкаловський, 1583 р. вдова князя Олександра платила податки від 12 ринкових і 85 вуличних домів, 26 хат, 85 ланів, 123 міських городників, 3 рудних товаришів, 11 ремісників, 1 вального колеса і 4 попів [25, с. 39]. На початку 90-х років XVI ст. у межах Волині володіння родини Чарторійських охоплювали щонайменше шість міст і містечок та понад 110 сіл [25, с. 39].

Проте починаючи з 80-х років XVI ст. з'явилися перші ознаки фінансової кризи, яка уразила рід Чарторійських. Ситуація різко погіршилася за часів онука Олександра Чарторійського, сина житомирського старости Михайла Чарторійського, князя Юрія Михайловича. Архівні джерела свідчать, що він не дуже дбав про свої володіння, які могли приносити значний прибуток. Очевидно, вони не забезпечували фінансових потреб князя. Майже все життя він позичав у різних осіб дрібні та солідні суми грошей.

Із кінця 90-х років XVI ст. для того щоб повернути борги, Юрій Михайлович розпочав розпродаж своїх маєтностей. Таким чином, за фантастичну на той час мусу – 400 тис польських злотих Чорторійськ 1603 р. був проданий магнатові з Литви мінському воєводі Янові Пацу. Акт продажу 5 березня 1603 р. був затверджений королем. Разом із містом була продана й Чорторійська волость, яка складалася з двох ключів: Чорторійського та Володимирецького. Перший, окрім міста Чорторійська із замком, нараховував 38 сіл [2]. Паці підтримували церковну унію та діяльність войовничих католицьких організацій. Наприклад, сприяли проникненню єзуїтів на Волинь.

На думку М. Довбищенко, достовірно невідомо, як князь Юрій Михайлович Чарторійський розпорядився вирученими від продажу коштами. Лише архівні документи свідчать, що на кінець свого життя в 1629 р. представник знатного волинського роду володів двома невеликими маєтками серед глухих лісів і непролазних боліт північної Волині. Це все, що в нього лишилося від великої спадщини предків. Відповідно, й князівські діти лише номінально представляли згасаючу чорторійську лінію. Із цього часу вони вже ніколи не володіли Чорторійськом [9, с. 8].

Потрібно згадати і про участь князя Юрія Михайловича Чарторійського у суспільно-релігійному житті. Власник Чорторійська активно підтримував унію. Про це свідчить його фундуш від 1608 р. Згідно із цим документом, у маєтку Серни був споруджений монастир св. Трійці. На користь новозаснованої обителі князь пожалував три волоки поля із сіножатями, млини, ставки, лісові угіддя тощо [24, с. 374–377]. Цей монастир мав бути уніатським і навіть у разі ліквідації луцької уніатської обителі мав би перейти у власність луцького римо-католицького єпископа. Таким чином, наприкінці XVI ст. Юрій Михайлович Чарторійський перейшов із православної віри до уніатської і був дійсним протектором унії.

Як уже зазначалося, у 1601 р. Чорторійськ було продано мінському воєводі Янові Пацу. Паці підтримували церковну унію та діяльність войовничих католицьких організацій. Наприклад, сприяли проникненню єзуїтів на Волинь. Від них місто Чорторійськ перейшло у володіння волинського воєводи Анджея Лещинського – зятя корецького князя Самуїла, який відважно воював проти турецької армії. В «Острозькому літописці» за 1616 р. приведено розповідь про взяття в полон князя Корецького турками [5]. Удруге він став турецьким бранцем під Цецорою в 1620 р. і невдовзі загинув.

М. Довбищенко вказує, що у 1639 р. в пам'ять про померлу дружину Анну Анджей Лещинський виділив 10 тис злотих на будівництво костелу та монастиря домініканців. Фундаційним записом від 1640 р. Анджей Лещинський записав на Чорторійський костел 1,5 волоки землі. 1643 р. згаданий пан заповів своїм тестаментом на костел дворик у Чорторійську та три скирти збіжжя [8, с. 372, 803]. Святиня була побудована з дерева недалеко від княжого замку. У 1729 р. костел згорів. Проект його реставрації в 1736–1741 рр. належить видатному архітектору Павлу Гіжицькому. Він був відбудований у стилі бароко, вівтарем на схід за гроші княгині Теофіли Вишневецької з дому Радзівілів. Під час освячення костелу було залишено його попереднє ім'я – Воздвиження Святого Хреста [26].



Слід зауважити, що за Лещинських Чорторійськ знову почав зростати й розвиватися. У середині XVII ст. у місті проживало до 2 тис жителів. Але це тривало недовго, бо, переходячи з рук у руки, вже в 1677 р. ним заволоділи князі Вишневецькі, зокрема Дмитро-Георгій Вишневецький, а з 1725 р. – князі Радзівіли. Останні збудували в Чорторійську в середині XVIII ст. палац, прикрашений розписами відомого художника Луки Хнюбнера [19, с. 15].

Після князів Радзівілів Чорторійськом володів граф Федір Пацей. У 1830 р. він брав активну участь у польському повстанні, за що російський уряд відібрав у нього містечко. Відтоді Чорторійськ перейшов у державне володіння [12, с. 544]. Католицький монастир у Чорторійську було закрито, костюл перетворено на православну парафію Успіння Пресвятої Богородиці [7, с. 368].

У роки Першої світової війни храм сильно постраждав. 1921 р. місцевий священик купив у селі Осниця Успенську дерев'яну церкву, яку потім розібрали, за одну ніч переправили по річці до Чорторійська та вдруге зібрали, поставивши біля костюлу. Завдяки старанням прихожан і ксьондза Аполінарія Тарногурського в 1930 р. костел відновлено. Православні перейшли у дерев'яний храм, а костюл після включення Західної України до складу відродженої Польщі знову став католицьким. Унаслідок приєднання Західної України до Радянського Союзу в 1939 р. костюл повернуто православним. У підземеллі споруди знаходилися давні поховання місцевої шляхти. У своєму заповіті 1582 р. князь Михайло Олександрович Чорторійський висловлював бажання бути похованим у цій обителі [14, с. 87].

Черговий раз приміщення зазнало певного руйнування після 1945 р. У 1951 р. костюл перетворили на зерносховище. Із 1975 р. він перебував у запустінні та згодом опинився в аварійному стані. Рішенням Священного Синоду Української православної церкви 11 червня 1997 р. при храмі відкрито Хрестовоздвиженський чоловічий монастир, який на височенній горі здіймається своїми куполами у весняну блакить.

Після великих ремонтних робіт відновлено перекриття храму, споруджено баню, 2001 р. встановлено хрести. Архітектурний ансамбль монастиря включає Хресто-Воздвиженський собор, Свято-Успенську церкву та капличку – стовп XVIII ст. Поряд із монастирем знаходиться пагорб – «замкова гора», або «городище» князів Чорторійських, де колись стояв князівський замок-палац.

Перебуваючи у складі Російської імперії, Чорторійськ перетворився на волосний центр. Він мав ознаки міського розселення, типові за формою територіальної організації для всієї України. Наприкінці XIX ст. тут була прокладена залізниця у напрямку Ковель – Сарни, що сприяло економічному розвитку міста. У містечку виникають невеликі промислові підприємства: лісопильня, кравецька, шевська та інші майстерні. На ній була побудована станція Новий Чорторійськ, біля якої вирросло селище з такою ж назвою. Саме ж місто Чорторійськ почали називати Старим Чорторійськом.

О. Цинкаловський доводить, що в кінці XIX ст. в Чорторійську було 275 будинків, у яких проживало 1 936 жителів, дві церкви, синагога, паровий млин. Також функціонували дві церковнопарафіяльні школи, одну з яких було відкрито у 1874 р., другу – у 1890 р. У 1911 р. чисельність населення зростає й становить 2 150 жителів. У місті з'являються поштова станція, фельдшерський пункт, 12 крамниць і шинок [25, с. 515].

Варто також зупинитися на питанні, що стосується назви міста. А. Заяць, досліджуючи урбанізаційний процес на Волині, звернув увагу, що протягом 1598–1622 рр. поряд із назвою Чорторійськ згадуються назви Старий і Новий Чорторійськ [10; 11, с. 68]. Отже, на думку Ю. Мазурика, документи вказують на існування у цей час двох топонімів. Проте, на жаль, питання історичної топографії давнього міста ще недостатньо вивчене [17, с. 107].

Отже, окреслені етапи становлення й розвитку Чорторійська дають можливість краще зрозуміти той факт, що місто та його численні володарі, починаючи від княжих часів і князювання родини Чорторійських і до початку XIX ст., відігравали важливу роль в історії Волинського краю.

Література:

1. Акт разделения имений между князьями: Александром и Иваном Чорторійскими. 19 июня 1547 г. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. 1886. Киев : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. 746 с.
2. Актова книга. 1 січня 1602 р. – 18 грудня 1603 р. Центральный державный историчный архив України м. Київ, ф. 25 Луцкий гродский суд (1558–1790 рр.), оп. 1, спр. 65, арк. 448.
3. Акты на имения князей Чорторійских, представленные для записи во Владимирской гродской книге Юрием Михайловичем Чорторійским. 1 января 1605 г. Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. IV. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1907. 769 с.
4. Атаманенко В. Описи Волинських маєтків князів Чорторійських XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України* : матеріали XXXV Міжнар. істор.-краєзн. наук. конф., м. Луцьк, 15–17 вересня 2010 року. Луцьк, 2010. Вип. 35. С. 71–82.



5. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. 200 с. *Острозький літописець*. URL: <http://litopys.org.ua/ostrog/ostr02.htm> (дата звернення: 20.04.2024).
6. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.
7. Девятисотлетие православия на Волыни (992–1892 гг.). Ч. II. Статистические сведения о приходах Волынской епархии. Житомир : Типо–Литография Е.П. Льва, 1892. 1223 с.
8. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XIX – перша половина XVII ст.). Київ : ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с.
9. Довбищенко М. Розгадані таємниці князів Чорторійських (родинні зв'язки, мастки та релігійне життя). *Історичний журнал*. 2004. № 10–11. С. 3–16.
10. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Львів, 2019. 582 с.
11. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 745 с.
13. Капустін К.М. Укріплені поселення середини XIII–XIV ст. на Правобережжі Київської землі. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 11. С. 71–82.
14. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1867. № 5. С. 75–87.
15. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія : навчальний посібник. Луцьк : Вежа, 2002. 314 с.
16. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit13.htm>
17. Мазурик Ю. Новий Чорторійськ доби пізнього середньовіччя (дискусійне питання щодо його локації). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чорторійськ і Кукли в історії та культурі рідного краю* : матеріали Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. Луцьк, 2021. Вип. 71. С. 106–113.
18. Малімон Н. На Волині перейменовували селище Старий Чорторійськ у Чорторійськ. *День*. 07 жовтня 2021. URL: <http://surl.li/suxyg> (дата звернення: 17.04.2024).
19. Матошняк О. З історії села Старий Чорторійськ. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Зіхадного Полісся. Маневиччина* : матеріали XIII Волин. наук. істор.-краєзн. конф., смт Маневич – с. Кукли, 2004. С. 156–158.
20. Раздельный акт между братьями, князьями, Иваном и Александром Чорторийскими. 19 июня 1547 г. Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. IV. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1907. 769 с.
21. Рибачук А. Історія Старого Чорторійська: як місто стало селом. *Район Маневичі*. 01 січня 2019. URL: <http://surl.li/suxuw> (дата звернення: 18.04.2024).
22. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви : монографія / упоряд. Д. Вашук, М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.
23. Терський С.В. Початки кам'яного оборонного будівництва у Волинському князівстві. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 5–10.
24. Фундушевський лист князя Юрія Чорторійського основаному им в с. Сарнах, в Луцком повіте, Троицкому монастирю на земли, крестьян и десятину с тем непременною условием, чтобы монастырь этот всегда оставался под юрисдикцией Луцкого епископа-униата, а в случае отсутствия такового, должен был поступить в ведение католического бискупа Луцкого. 8 января. 1608 г. Архив Юго-Западной Руси. Ч. I. Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / под ред. О.И. Левицкого. Киев : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. 1120 с.
25. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. *Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року*. Вінніпег : Волинь, 1986. Т. 2. 578 с.
26. Яцечко-Блаженко Т. Яким був домініканський костел понад 100 років тому у селі Старий Чорторійськ. *Волинь Post*. 04 січня 2021 р. URL: <http://surl.li/suxzc> (дата звернення: 18.04.2024).



УДК 94(477.8) «1940-1969»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.06>

СУСПІЛЬНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА У КРЕМЕНЕЦЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ (ПЕДАГОГІЧНОМУ) ІНСТИТУТІ

Скакальська Ірина,*доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри історії та методики навчання**Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка*

ORCID ID: 0000-0001-8705-7971

У статті висвітлено викладання суспільних дисциплін та особливості організації ідеологічної роботи в Кременецькому учительському, а з 1951 р. – педагогічному інституті. Відзначимо, що радянська пропаганда була різнобічною, стосувалася різних боків життя молоді. Ідеологічною роботою займалися кафедра історії КПРС та спеціально призначена людина – секретар партійної організації інституту. Проаналізовано спогади доктора історичних наук, професора Олексія Григоровича Михайлюка «Як я працював у Кременці», які додають більше детальної інформації про навчальний заклад, його викладачів та студентів.

Сучасна освітня система України повинна враховувати недоліки та помилки радянської освіти, а також визначати позитивні аспекти цього періоду. Історія Кременецького учительського інституту відображає типовий приклад ідеологічного тиску на молодь за часів тоталітаризму.

Метою дослідження є узагальнення і всебічний аналіз архівних джерел, опублікованих матеріалів із використанням компаративістського методу для відтворення ідеологічної роботи радянської влади в освітньому процесі учительських інститутів у повоєнний час.

Авторкою відзначено, що провідними тенденціями освітньої політики в Радянському Союзі можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології у сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, у якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві.

Інститут приділяв значну увагу формуванню ідеологічної свідомості серед студентів, включаючи вивчення політичних та соціальних аспектів, організацію масово-політичної роботи та сприяння комуністичним ідеям. Цей підхід свідчить про серйозну зосередженість інституту на вихованні своїх студентів не лише як фахівців, а й як громадян із високою ідеологічною свідомістю.

Ключові слова: Кременецький учительський (педагогічний) інститут, радянська пропаганда, ідеологія, освіта.

Skakalska Iryna. Social disciplines and ideological work at the Kremenets Teaching (Pedagogical) Institute

The article highlights the teaching of social disciplines and the peculiarities of the organization of ideological work in the Kremenets Teacher's Institute, and since 1951, the Pedagogical Institute. It should be noted that Soviet propaganda was versatile and concerned various aspects of youth life. Ideological work was carried out by the Department of History of the CPSU and a specially appointed person – the secretary of the party organization of the institute. The memoirs of Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksiy Hryhorovych "How I Worked in Kremenets" were analyzed, which add more detailed information about the educational institution, its teachers and students.

The modern educational system of Ukraine must take into account the shortcomings and mistakes of Soviet education, as well as identify the positive aspects of this period. The history of the Kremenets Teachers' Institute reflects a typical example of ideological pressure on young people during the times of totalitarianism.

The purpose of the study is to generalize and comprehensively analyze archival sources, published materials, using the comparative method, to reproduce the ideological work of the Soviet government in the educational process of teachers' institutes in the post-war period.

The author determined that the leading trends of educational policy in the Soviet Union can be defined as the centralization of management and the strengthening of the influence of ideology in the field of education; the subordination of educational activity to the general Soviet strategy, in which social sciences were a tool for the formation of communist consciousness and at the same time a means of its dissemination in society.

The institute paid considerable attention to the formation of ideological consciousness among students, including the study of political and social aspects, the organization of mass political work and the promotion of communist ideas. This approach testifies to the institute's serious focus on educating its students not only as specialists, but also as citizens with high ideological awareness.

Key words: Kremenets teacher (pedagogical) institute, Soviet propaganda, ideology, education.

Теперішня війна прийшла в Україну з минулого, ми у ХХІ ст. стикнулися із залишками тоталітарного режиму. Ідеологічна робота та інформаційна війна – це основні інструменти путінського режиму. Проте ці методи не є новими. Командно-адміністративна система Радянського Союзу використовувала



ідеологічний вплив на все суспільство, а особливо на освіту. Минуле Кременецького учительського інституту як приклад ідеологічного тиску в умовах тоталітаризму становить значний інтерес для дослідників. Освіта і наука мали стати соціалістичними, такі принципи бралися за основу в процесі навчання та виховання молоді. У радянській системі освіти виховна робота завжди була нерозривно пов'язана з політичною сферою, що відображалось у термінах «політико-виховна» або «ідеологічно-виховна» робота.

Сьогодні немає праць, у яких би ретельно висвітлювалася визначена проблема. Поширення впливу на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) відображено у дисертації В. Старжець [1]. Питання розвитку історичної освіти окреслено в праці «Історична освіта в Кременецькому державному учительському інституті (1940–1951)» [2]. Зокрема, у названому дослідженні звернено увагу на проблему підготовки й розподілу викладацьких кадрів. Збірник «Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. ХХ ст.): Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Вища педагогічна освіта в Кременці 1940–1990 рр. ХХ ст.): знахідки, традиції, проблеми та перспективи» містить низку публікацій, що розкривають окремі аспекти проблеми [3]. Також є дисертаційні дослідження, що стосуються розвитку вищої освіти в 40–50-х роках ХХ ст. [4–6]. У контексті дослідження потрібно відзначити польських авторів, які займалися вивченням розвитку освіти у зазначений період, але розкривали ідеологічний тиск на молодь у Польщі [7]. Проте проблематику ідеологічної роботи, яку організували відповідні кафедри історії КПРС та спеціально призначені особи – секретарі партійної організації інституту на конкретних прикладах, висвітлено недостатньо.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі узагальнення і всебічного аналізу архівних джерел, опублікованих матеріалів та за допомогою використання компаративістського методу відтворити ідеологічну роботу радянської влади в освітньому процесі інститутів у повоєнний час.

Основна мета ідеологічного виховання молоді в інститутах була чітко визначена в газеті «Правда», провідному органі ЦК ВКП(б). Студентів закликали не лише засвоювати свої професійні знання, а й бути активними учасниками суспільного життя, мати глибоке розуміння ідеології марксизму-ленінізму. Важливими завданнями були вивчення творів Леніна та Сталіна, а також усвідомлення марксистсько-ленінського світогляду [8, с. 1].

Україна страждала від відсутності вчителів, тому відкривалися учительські інститути. У 1940 р. у місті Кременці було засновано такий інститут за рішенням Тернопільського облвиконкому. Це було значною подією, оскільки тут уперше в Україні почали проводитися заняття українською мовою. Інститут мав кілька факультетів: мовно-літературний із російським та українським відділеннями, фізико-математичний, природничо-географічний та історичний.

Відродження вищих навчальних закладів розпочалося відразу після визволення території УРСР. У процесі відновлення вищої освіти республіки можна виділити два етапи: 1943–1945 рр. та 1945–1950 рр. На першому етапі довоєнна кількість студентів була майже досягнена, а за період 1945–1950 рр. – перевищена. Саме 19 березня 1944 р. Кременець було звільнено від німецької окупації. У цьому році учительський інститут відновив свою роботу. Був оголошений конкурс на перший курс стаціонарного і заочного відділень. Зауважимо, що молодь не виявляла зацікавленості у навчанні в педагогічних закладах та потім працювати на ниві освіти. Подолати перешкоди намагалися в двох напрямках – через розгортання пропаганди та популяризації праці вчителя, а також через запровадження низки матеріальних стимулів. У 1945 р. довоєнну мережу педагогічної вищої освіти УРСР було майже повністю відновлено, кількісні показники були відновлені лише на 1946/47 н. р. [4, с. 11]. Вирішували проблему відновлення чисельності студентів запровадженням пільгових умов вступу та розгортанням профорієнтаційної роботи. Для порівняння зазначимо, що наприкінці першої половини 1950-х років у Польщі існувало понад 150 педагогічних вищих шкіл, де на денній формі навчання навчалось майже 50 тис молодих людей [9, с. 56].

У період утвердження на Заході України тоталітарного сталінського режиму вирішальним був не фаховий рівень викладача, а його політична позиція. Критичні зауваження у звітах про перевірку лекцій викладачів інституту були, як правило, ідеологічного характеру. Так, під час перевірки Кременецького учительського інституту комісією на чолі із завідувачем шкільного відділу Тернопільського обкому КП (б) товаришем Бойко було внесене зауваження, що деякі викладачі не читають газет, не стежать за політичними новинами, і це відчувається під час читання лекцій [10, арк. 24].

Прикладом засилля більшовицької ідеології, яка торкалася кадрів вищої школи та негативно впливала на умови науково-педагогічної праці, може бути обмеження можливості виходу у світовий освітнянський простір. У 1945–1955 рр. були заборонені відрядження за кордон, обмежений доступ до іноземної наукової літератури, архівних матеріалів. Жорсткі ідеологічні рамки звузили коло досліджуваних



наукових проблем. ВНЗ УРСР мали можливість взаємодіяти лише із закладами, розміщеними в союзних республіках СРСР, які функціонували на основі уніфікованих програм, підручників тощо. Науково-педагогічна інтелігенція була позбавлена права налагоджувати контакти із зарубіжними колегами [11].

У діяльності учительського інституту велику роль відігравала ідеологічна робота, яка була системою та охоплювала всі аспекти життя навчального закладу. Звертаючи увагу на плани роботи інституту та його кафедр, а також на звіти, можна відзначити комплексний підхід до цього питання. Кожна структурна одиниця інституту включала до своєї діяльності питання політично-масової роботи, яка передбачала не лише організацію комсомольської діяльності, а й вивчення творів Сталіна, проведення лекцій із комуністичної тематики та інші заходи [12, арк. 18].

Звичайно, ідеологічна робота була чітко регламентована нормативними документами. Кожна постанова партії «жваво» обговорювалася, аналізувалася, розроблялися цілі програми з утілення цих документів у науково-педагогічне життя, вони негайно піднімалися до рівня концептуальних засад у розвитку всієї системи вищої освіти. Суспільно-політичні процеси негативно позначилися на науково-педагогічній сфері повоєнного періоду. Посилення ідеологізації, поширення впливу більшовицьких настанов, підпорядкування вищої освіти партійним інтересам перешкоджали науково-дослідній та викладацькій роботі. У цей період розгорнулася боротьба з науковими теоріями, визнаними партійними діячами помилковими. Заборонялися до використання в навчальному процесі підручники авторів, що дотримувалися «хибних» поглядів. Викладачів звільняли з посад, забороняли друкувати їхні наукові праці. Під впливом ідеології знищувалися цілі наукові школи. Це стосувалося і Кременецького учительського інституту.

Окрім того, ідеологічний тиск перешкоджав розвитку суспільно-гуманітарних наук, зокрема історії. Гострої критики зазнали історики, висновки яких не відповідали марксистсько-ленінській теорії. Після знищення української історичної школи історична наука в республіці була повністю підпорядкована принципам партійності та класовості. Професорсько-викладацький склад УРСР примушували виконувати партійні завдання: надавати позитивного обґрунтування встановлення більшовицької влади, політики партії та уряду, русифікації населення. Відрив від реалій життя та загальноцивілізаційних напрямів розвитку культури людства ставав усе глибшим. Наведемо приклад: на засіданні кафедри історії було проаналізовано програму з історії України відповідно до постанови ЦК КП (б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії Української академії наук УССР» за 1947 р., також обговорено статтю «Створити справді марксистсько-ленінську історію України» (1938). Наприклад, указувалося, що під час вивчення цього курсу недостатню увагу приділено висвітленню виникнення і розвитку більшовицьких організацій в Україні тощо [13, арк. 2].

Завідувачем кафедри української літератури, доцентом В.П. Андрієвським та завідувачем кафедри історії О.Г. Михайлюком Кременецького учительського інституту було написано дослідження з історії Кременця, яке опублікувала місцева газета (1954 чи 1955 р.). Часопис швидко розкупили: великим був інтерес жителів до історії міста. Проте, як зазначає автор спогадів, «вивчення історії своєї області, міста, села як складової частини історії нашої Батьківщини дає можливість конкретніше уявити величезні соціально-економічні і культурні перетворення, здійснені радянським народом під керівництвом Комуністичної партії» [14, арк. 3]. Як бачимо, ідеологічні нашарування були притаманні будь-яким працям, а особливо історичним.

Масштаби заходів у напрямі підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Постанови і рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, у яких питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарний складник освітньої політики. Найбільш значущими у ці часи можна назвати постанови ЦК КППС.

Аналіз архівних матеріалів дає змогу побачити, як організовувалась ідеологічна пропаганда на прикладі звітів про роботу кафедр. Так, кафедра літератури звітувала про те, що всі члени кафедри постійно працюють над вивченням марксистсько-ленінської науки за першоджерелами, вказувала на важливість комуністичного виховання студентської молоді [15, спр. 2, арк. 2].

Є повідомлення про рішення створення гуртків із проблем пролетарського інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання молоді; актуальних проблем управління і практики комуністичного будівництва розвинутого соціалізму; критики сучасної буржуазної ідеології і буржуазного ревізіонізму; з проблем марксистсько-ленінської етики. Наприклад, інформація про хід виконання постанови «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» містила перелік заходів, застосованих працівниками інституту. Так, тільки в 1945–46 н. р. питання навчально-виховної і наукової роботи кафедр суспільних наук обговорювалися двічі на раді інституту, один раз на засіданні парткому. На кафедрах було переглянуто тематику наукових досліджень



«відповідно до сучасних завдань комуністичного будівництва». Показова назва комплексної тематики, до розроблення якої залучилися працівники кафедри філософії, – «Шляхи і засоби формування комуністичної свідомості студентів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії» [16; 17]. При цьому зауважувалося: партком звернув увагу на недоліки, які є у викладанні суспільних дисциплін (нецікаві заняття, відсутність обговорення, дискусій, мало ідеологічних прикладів тощо).

Обов'язковим було залучення викладачів суспільних наук до ідеологічної роботи. Наприклад, звернемо увагу на характер суспільних доручень викладачам, серед яких передбачалися викладацька діяльність у вечірньому університеті марксизму-ленізму при міському комітеті КПУ; читання лекцій у міському теоретичному семінарі; читання лекцій для працівників міста за дорученням партійних і суспільних організацій; участь у роботі теоретичних і методичних семінарів для пропагандистів та агітаторів. Усього, як зазначено у звіті вишу про роботу кафедр суспільних наук, протягом 1945–46 н. р. викладачами було прочитано майже 180 лекцій та доповідей [16]. Окрім цього, застосовувалася практика керівництва суспільствознавцями теоретичними семінарами викладачів у мережі політичної просвіти інституту. Багато лекцій для підприємств міста Кременця прочитали кафедри марксизму-ленізму та історії. Завідувачі кафедр теж читали лекції, наприклад завідувач кафедри педагогіки Т. Сеферовський зробив доповідь для вчителів міста на тему: «Мета і завдання комуністичного виховання» [12, арк. 17].

Звітувати про політичну роботу мали всі кафедри інституту. Звітом кафедри характеризуються вжиті заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка й аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [18]. Наприклад, завідувач доповідав про те, що кафедра історії КППС посилила контроль за вивченням студентами творів класиків марксизму-ленізму. Тричі на тиждень викладачі мають перевіряти конспекти першоджерел у студентів, проводити групові співбесіди за окремими працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, наполягати на застосуванні студентами думок класиків у виступах на семінарських заняттях. Доходило й до абсурду, зокрема викладачам нав'язувалися наукові доповіді такого характеру «Сталінський план перетворення природи» та ін., які необхідно було проголошувати [19, арк. 3].

Для порівняння: аналогічна ідеологічна робота проводилася з кадрами у Республіці Польща, яка була «звільнена» радянськими військами. Так, у грудні 1949 р. і в першому кварталі 1950 р. у педагогічних вишах були організовані наради, присвячені ідеологічному вихованню. Наприклад, під час зустрічі в ліцеї в Ловичах 17 грудня 1949 р. був присутній Вацлав Вацлавський, керівник відділу підготовки вчителів Лодзінського округу. Кожен учитель мав звітувати про свою участь в ідеологічній підготовці, а також подавати індивідуальні звіти, у яких мало бути висвітлено питання про досягнення в ідейному вдосконаленні. Викладачі у звітах наголошували на важливості канікулярних курсів, передач радіоуніверситету та щоденної преси та фахової літератури для ідейної освіти. Кілька педагогів стверджували, що давно цікавляться марксизмом-ленізмом. Усі вони визнали необхідність ідеологічної підготовки та заявили про готовність продовжувати підвищувати знання у цій сфері. Ось уривки з характеристик деяких учителів, побудованих на їхніх висловлюваннях: «ідейне виховання здобуємо шляхом самоосвіти», «читаємо твори Маркса, Енгельса, Леніна та інших класиків марксизму-ленізму» [9, с. 118].

Для належного проведення ідеологічної роботи були добре обладнані кабінети, вони були забезпечені всім необхідним для повноцінної самостійної роботи студентів. Так, кабінет основ марксизму-ленізму розміщувався у п'яти великих аудиторіях. Дві з них займали обладнання й унаочнення з історії КППС і по одній – з політекономії, філософії та основ наукового атеїзму, який був відкритий у 1960 р. [20, с. 60].

Аналіз використаних матеріалів дав змогу зробити такі висновки. Провідними тенденціями освітньої політики в Радянському Союзі можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології у сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, у якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві. У виховній роботі з молоддю все більше зростала ідеологізація її змісту і підпорядкованість інтересам принципів партійності та класовості. Комсомольські організації вищих навчальних закладів УРСР виконували настанови партії щодо патріотичного та суспільно-політичного загартування молоді, контролювали студентське життя в аудиторіях та в позанавчальний час. Політичне, ідеологічне та патріотичне виховання студентської молоді здійснювалося, насамперед, через викладання дисциплін суспільно-гуманітарного циклу. Бачимо на реальних прикладах, наскільки добре була організована ідеологічна робота у Кременецькому учительському інституті.

Система освіти й виховання у вищих навчальних закладах, окрім невід'ємних позитивних моментів (високий рівень освіченості та спеціальної наукової й практичної підготовки випускників), зосереджувалася на зміцненні домінування комуністичної ідеології, утиску демократизму та інакомислення,



особистої свободи, наукової та творчої думки і була невід'ємним складником радянського суспільства. В інституті значна увага приділялася формуванню ідеологічної свідомості серед студентів, включаючи вивчення політичних та соціальних аспектів, організацію масово-політичної роботи та сприяння комуністичним ідеям й утвердження тоталітаризму. Цей підхід свідчить про серйозну зосередженість інституту на вихованні своїх студентів не лише як фахівців, а й як громадян із високою ідеологічною свідомістю, переконаних комуністів.

Література:

1. Старжець В.І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Рівне, 2019.
2. Місько В., Секо Я. Історична освіта в Кременецькому державному учительському інституті (1940–1951). *ЧТИВО*. <http://surl.li/syuo>
3. Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. XX ст.). *Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Вища педагогічна освіта в Кременці 1940–1990 рр. XX ст.»: знахідки, традиції, проблеми та перспективи*. Жовква, 2012. 280 с.
4. Васильчук Т.В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007.
5. Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток вищої освіти в західних областях України. *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 101–109.
6. Герегова С.В. Освіта в Західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2004.
7. Zbigniew Osiński Edukacja historyczna okresu PRL w służbie władzy i ideologii – konsekwencje i zagrożenia. URL: <http://surl.li/ejkb1>
8. Учебный год в вузах начался. *Правда*. 1944. 2 октября. С. 1.
9. Witold Jan Chmielewski Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa(1944–1956). Wydawnictwo Neriton Warszawa, 2006.
10. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 12. Протоколи засідань різних кафедр 1945–46 рр.
11. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008.
12. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 14. Звіт Кременецького державного учительського інституту за 1945–1946 н. р.
13. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 44. Звіт про проведену з покращення викладання історії України за 1947 р.
14. Державний архів Волинської області. Ф. 1-3188. Оп. 1. Спр. 118. Спогади професора Михайлюка О.Г. «Я працював у Кременці».
15. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 2. План роботи кафедри літератури.
16. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 16. Звіти про роботу кафедр за 1945–1946 рр.
17. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 17. Звіт про роботу кафедри історії за 1945–46 рр.
18. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 48. План політико-виховної роботи на 1948–49 рр.
19. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 71. Звіт про науково-дослідну роботу за 1949 р.
20. Ятищук О. Реорганізація Кременецького учительського інституту в педагогічній і нові шляхи розвитку (1950–1969 рр.). *Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. XX ст.)* : матеріали регіональної науково-практичної конференції. Жовква, 2012. С. 58–69.



УДК 271.22–756–722(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.07>

РЕКТОР ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (1994–1996) ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ ВІНЦУКЕВИЧ (1934–2023): ШТРИХИ ДО ЖИТТЄПИСУ

Фульмес Владислав,
протоієрей, доктор філософії, доцент,
проректор з наукової роботи
Волинської православної богословської академії
ORCID ID: 0000-0003-1263-9808

Цап Микола,
протоієрей, викладач кафедри гуманітарних
та практичних дисциплін богословського факультету
Волинської православної богословської академії
ORCID ID: 0000-0003-1599-3677

В історичній науці завжди належна увага приділялася опису ролі особистостей в історії. Констатуючи необхідність системного дослідження, вивчення та донесення до широкого загалу життєвих шляхів видатних особистостей Церкви Христової, відновлюючи історичну пам'ять нашого народу, ми повинні віддати належну шану всім, хто в різні історичні періоди розвитку нашої Церкви й держави залишався світочем істинного християнства та науки. Від часу відродження Волинської духовної семінарії у 1990-х роках етап її становлення був нелегким, але, долаючи всі виклики часу, відроджена Волинська духовна семінарія сьогодні стала одним із найбільших і найпрестижніших духовних закладів освіти України і впевнено продовжує свою розбудову та розквіт у статусі закладу вищої духовної освіти – Волинської православної богословської академії. Серед великого числа видатних випускників та керівників Волинської духовної семінарії багато з них залишаються для нас малознаними або й зовсім невідомими.

У статті на основі джерел зроблено спробу реконструювати фрагменти біографії ректора Волинської духовної семінарії Петра Миколайовича Вінцукевича. Джерельну базу дослідження становлять спогади його сучасників, документи особистого походження та інші публікації, частина з яких уводиться в науковий обіг уперше. Аналіз цих джерел дає можливість якомога детальніше скласти просопографічний портрет Петра Миколайовича Вінцукевича. Удається встановити, що Петро Миколайович Вінцукевич був серед числа перших, хто брав участь у заходах із відродження Української державності на Волині та підтримував ідею відродження Української Церкви. Наведені факти біографії характеризують Петра Миколайовича Вінцукевича як людину, яка володіла глибокими знаннями, добрими організаторськими здібностями і за короткий час зуміла підняти на належний рівень навчально-виховний процес, поліпшити матеріально-технічну базу Волинської духовної семінарії, чим зробила значний внесок у розвиток духовної освіти та церковної історії.

Ключові слова: Петро Вінцукевич, ректор, Волинська духовна семінарія, відродження, духовна освіта.

Fulmes Vladyslav, Tsap Mykola. Rector of the Volyn Theological Seminary (1994–1996) Petro Vintsukevych (1934–2023): touches to the biography

In historical science, due attention has always been paid to the description of the role of historical figures in history. Noting the need for systematic research, study and communication to the general public of the life paths of outstanding personalities of the Church of Christ, restoring the historical memory of our people, we must pay due respect to all those who, in various historical periods of the development of our Church and state, remained a beacon of true Christianity and science. Since the revival of the Volyn Theological Seminary in the 1990's, the stage of its formation was not easy, but overcoming all the challenges of time, the revived Volyn Theological Seminary has today become one of the largest and most prestigious theological educational institutions of Ukraine and confidently continues its development and flourishing in the status of an institution of higher theological education – Volyn Orthodox Theological Academy. Among the large number of outstanding graduates and leaders of the Volyn Theological Seminary, many of them remain little-known or completely unknown to us.

In this article, based on the sources, an attempt is made to reconstruct fragments of the biography of the rector of the Volyn Theological Seminary, Petro Vintsukevych. The source base of the research is the memories of his contemporaries, documents of personal origin and other publications, some of which are introduced into scientific circulation for the first time. The analysis of these sources makes it possible to compile a prosopographic portrait of Petro Vintsukevych in as much detail as possible. The given facts of the biography characterize Petro Vintsukevych as a person who possessed deep knowledge, good organizational skills and in a short time managed to raise the educational process to the appropriate level, improve the material and technical base, thereby making a significant contribution to the development of spiritual education and church history. In addition, Petro Vintsukevych was among the first to take part in measures to revive Ukrainian statehood in Volyn and supported the idea of reviving the Ukrainian Church.

Key words: Petro Vintsukevych, rector, Volyn Theological Seminary, revival, spiritual education.



Постановка проблеми. Славним осередком духовності та науки на західних землях України була Волинська духовна семінарія, яка з часу свого заснування в 1796 р. виховала та випустила у світ велику кількість студентів. Від часу відродження Волинської духовної семінарії у 1990-х роках етап її становлення був нелегким, але, долаючи всі виклики часу, відроджена Волинська духовна семінарія сьогодні стала одним із найбільших і найпрестижніших духовних закладів освіти України і впевнено продовжує свою розбудову та розквіт у статусі закладу вищої духовної освіти – Волинської православної богословської академії. Серед великого числа видатних випускників та керівників Волинської духовної семінарії багато з них залишаються для нас малознаними або й зовсім невідомими. Вагому роль у становленні відроджуваної Волинської духовної семінарії відіграв її викладач, а згодом ректор (1994–1996 рр.) Петро Миколайович Вінцукевич.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать ректора Волинської духовної семінарії Петра Миколайовича Вінцукевича не була об'єктом спеціальних історичних досліджень. Деяку інформацію про нього можна віднайти у публікаціях прот. М. Цапа [18; 19], К. Корецької [14; 15], В. Рожка [16; 17] та ін. Однак ці фрагментальні згадки не дають змоги повною мірою відтворити життя та діяльність Петра Миколайовича Вінцукевича.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі архівних джерел і документів особистого походження реконструювати життя та діяльність ректора Волинської духовної семінарії Петра Миколайовича Вінцукевича.

Виклад основного матеріалу. Петро Миколайович Вінцукевич народився 31 травня 1934 р. у сім'ї священника протоієрея Миколи Степановича Вінцукевича та Софії Григорівни Вінцукевич в с. Полонка Брестської області (Республіка Білорусь). Окрім Петра, у сім'ї був ще старший син Сергій 1930 р. народження.

Початкову освіту Петро Миколайович здобув у середній школі № 1 м. Нова Миш Новомишського району Брестської області [3]. 16 травня 1952 р. неповнолітній Петро Вінцукевич був заарештований та засуджений на 10 років позбавлення волі за те, що «...будучи вороже налаштованим до радянської влади, у квітні й травні 1950 р. написав низку віршів і листів антирадянського змісту, які передав у школу, а лист – відправив своєму другу...» [2]. Сільська вчителька, бажаючи отримати призначення до міської школи, віднесла в НКВД вірш, у якому невтішно було згадано про Сталіна. Покарання Петро Вінцукевич відбував у таборах під Норильськом, а також в одиночній камері Мінської закритої в'язниці [1, с. 4]. У зв'язку з арештом та засудженням сина Петра сім'я отця Миколи Вінцукевича переїхала на служіння в Іркутсько-Читинську єпархію. Згодом після амністії Петро Миколайович із 20 жовтня 1955 р. по 26 січня 1957 р. проходив службу в армії [6].

Після завершення військової служби Петро Вінцукевич навчався у Мінській духовній семінарії. Тут він проявив зразкову поведінку та успішно закінчив заклад духовної освіти 11 червня 1960 р., отримавши атестат про закінчення семінарії № 5 за першим розрядом [4].



Лл. 1. Дванадцятий випуск Мінської духовної семінарії (1956–1960 рр.)

Після семінарії Петро Вінцукевич намагався продовжити здобувати богословську освіту в Московській духовній академії, але його там не прийняли на навчання. Після цього він разом із братом Сергієм



вступає до Ленінградської духовної академії. Із 1 вересня 1961 р. Петро Миколайович був зарахований на I курс, однак згодом, згідно з рішенням ради Академії (журнал № 6 від 27 грудня 1961 р.), він був відрахований у зв'язку з відмовою у прописці: місцева влада відмовила йому як колишньому політв'язню [7]. Окрім цього, Уповноважений ради у справах Російської православної церкви при раді Міністрів ССРСР по БССР Г. Ковальов надсилав відповідні листи, у яких не рекомендував приймати на навчання ні Петра за його антирадянську агітацію, ні його брата Сергія [9, арк. 35].

Зважаючи на це, Петро Вінцукевич розпочинає працювати на різних роботах: слюсарем, водієм, портовим вантажником в Якутії та ін. [6]. Згодом переїздить у Луцьк, де перед тим замешкала його родина.

Незадоволення політикою Патріарха Олексія I (Симанського, †1970) та його наступника Пімена (Ізвєкова, †1990), всюдиприсутність КДБ і Уповноваженого у справах Російської православної церкви, їх контроль над усім обурювали частину духовенства, унаслідок чого розгорнулася діяльність підпільної катакомбної церкви, яка іменувала себе «Православно-Християнська Церква на Русі. Церква Патріарха Тихона». У 1964 р. Петро Вінцукевич належав до цієї церкви, у якій, імовірно, його батько протоіерей Микола Вінцукевич був керуючим справами. Представники катакомбної церкви організували підпільну Київську духовну академію, навчання у якій закінчив Петро Миколайович, здобувши ступінь кандидата богослов'я, захистивши дисертацію на тему «Християнство і політика» (резолуція Високопреосвященного Веніаміна (Новицького, †1976) Архієпископа Іркутського, ректора КДА (журнал Ради академії від 07.05.1967 № 9) [5].

На початку 1990-х років Петро Вінцукевич активно долучається до подій церковно-національного відродження. Він був серед числа перших, хто брав участь у заходах із відродження Української державності на Волині. Його неодноразово можна було бачити на перших віче, національних рухах та інших заходах, які відбувалися на майданах міста Луцька (наприклад: 23 червня 1989 р. на Замковій площі на мітингу, присвяченому річниці розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р.; 26 квітня 1990 р. на Театральному майдані на мітингу, присвяченому річниці чорнобильської трагедії; у липні 1990 р. на мітингу, присвяченому підняттю національного прапора в Луцьку, та ін.). Разом із цим від самих початків він підтримував ідею відродження Української Церкви, багато зробив для передачі автокефальній релігійній громаді споруди Воздвиженської церкви, храму Юрія Переможця та інших храмів у Луцьку.



Іл. 2. Під час передвиборчої кампанії на Волині перебував кандидат у Президенти України Левко Лук'яненко. На фото у першому ряді зліва направо: Геннадій Кожевніков, Левко Лук'яненко, Петро Вінцукевич. Вересень 1991 р.

У цей час, а саме 16 жовтня 1990 р., відновлено діяльність Волинської духовної семінарії спочатку з відкриттям Волинського духовного училища, яке розмістилося в приміщеннях біля Свято-Троїцького собору. 23 квітня 1991 р. згідно з постановою Священного синоду Української Православної Церкви під головуванням митрополита Київського і всієї України Філарета (Денисенка) Духовному училищу в Луцьку надано статус Волинської духовної семінарії [19, с. 40].

12 серпня 1992 р. на підставі розпорядження першого заступника представника Президента України у Волинській області Юрія Ленартовича Свято-Троїцький кафедральний собор і комплекс споруд навколо нього, якими користувалося єпархіальне управління та Волинська духовна семінарія УПЦ, передано релігійній громаді Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП). На базі частини колишніх студентів, які залишилися і бажали продовжити навчання, а також абітурієнтів, які подали заяви для вступу до першого класу, було сформовано два курси чисельністю понад 40 семінаристів [19, с. 40].



Волинську духовну семінарію УПЦ Київського патріархату офіційно відкрито 5 жовтня 1992 р. Того ж дня у Свято-Троїцькому соборі відбулося урочисте богослужіння, після завершення якого архієпископ Луцький і Волинський Спиридон (Бабський, †2011) виголосив проповідь і благословив викладачів та студентів на плідну працю. Наставчє слово сказав також інспектор духовної семінарії, настоятель собору отець Микола Бочкай. Після урочистої церемонії у соборі, того ж дня відбулося освячення приміщень семінарії і розпочалися заняття [19, с. 40]. Першими ректорами були: архієпископ Спиридон (05.10.1992 – 06.12.1992), протоієрей Микола Бочкай (06.12.1992 – 15.09.1993), єпископ Серафим (Верзун, 15.09.1993 – 30.12.1993). 11 листопада 1993 р. новим керуючим Луцько-Волинської єпархії УПЦ Київського патріархату призначено митрополита Іоана (Боднарчука, †1994), а владика Серафим став єпископом Володимир-Волинським, вікарієм Волинської єпархії і ректором Волинської духовної семінарії. Після того як 30 грудня 1993 р. єпископа Серафима було переведено на Житомирсько-Овруцьку єпархію, обов'язки ректора перебрав на себе митрополит Іоан [19, с. 40].



Іл. 3. Початок другого навчального року у Волинській духовній семінарії. 31 серпня 1993 р.

5 вересня 1992 р. до числа викладацького складу долучився Петро Миколайович Вінцукевич (Наказ № 8 від 05.09.1992) [6; 15, с. 6]. Разом з іншими викладачами Петро Миколайович із глибокою вірою і великою любов'ю та трепетом ставилися до викладання своїх предметів, зокрема він читав лекції з «Основного богослів'я» та «Порівняльного богослів'я» [15, с. 6]. Згодом, у січні 1994 р., його призначають проректором Волинської духовної семінарії (Наказ № 16 від 01.1994), а у зв'язку з трагічною смертю митрополита Іоана (Боднарчука) 9 листопада 1994 р. – виконуючим обов'язки ректора Волинської духовної семінарії [6].



Іл. 4. Візит Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка) до Луцько-Волинської єпархії. 7 березня 1994 р.

Цьому призначенню передувало звернення тимчасово виконуючого обов'язки керуючого Луцько-Волинською єпархією єпископа Житомирського і Овруцького Серафима (Верзуна) 24 листопада 1994 р. до Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка, †1995), Священного



синоду та до голови учбового комітету єпископа Вишгородського Даниїла (Чокалюка, †2005) із проханням призначити постійного ректора Волинської духовної семінарії. У цьому ж зверненні він просить призначити проректора семінарії Вінцукевича Петра Миколайовича, уважаючи, «що ця людина зможе принести велику користь і нормалізувати життя Волинської духовної семінарії в Луцьку» [8, арк. 2].

Незважаючи на те що з певних причин Петро Миколайович не зміг прийняти духовного сану, однак, маючи богословську освіту та беручи до уваги його заслуги щодо відродження Української Церкви на Волині (зокрема, передачі Свято-Троїцького кафедрального собору в 1992 р., відродженні семінарії та ін.), йому довірили очолити духовну школу. Рішенням Священного синоду від 29 листопада 1994 р. (журнал № 13) Вінцукевича Петра Миколайовича призначено тимчасово виконуючим обов'язки ректора Волинської духовної семінарії [8, арк. 3].

Період ректорства Петра Миколайовича Вінцукевича був періодом духовного піднесення і становлення навчального закладу. Саме у ці роки була найбільша кількість бажаючих навчатися у духовній семінарії. Уже в 1996 р. число абітурієнтів становило 157 осіб, із яких на навчання було зараховано 90 студентів та сформовано дві групи. Така тенденція тривала і наступні декілька років, коли набирали дві богословські групи і одну регентів. Петро Миколайович володів глибокими богословськими знаннями, добрими організаторськими здібностями і за короткий час зумів підняти на належний рівень навчально-виховний процес, налагодити дисципліну серед викладачів і студентів, поліпшити матеріально-технічну базу духовного закладу [16, с. 124–125; 19, с. 41].



Іл. 5. Ректор Волинської духовної семінарії Петро Миколайович Вінцукевич у семінарському дворі

Зміцнюючи матеріальну базу навчального закладу, Петро Миколайович як ректор семінарії особливу увагу звернув на розвиток її бібліотеки, регулярно виділяючи кошти на закупівлю нових книг. Одним із перших його наказів було призначення з 1 січня 1995 р. нового бібліотекаря – протоієрея Миколая Цапа.

Велику роль у становленні і зміцненні Волинської духовної семінарії відіграла й українська діаспора, зокрема відомі волиняни зі США, Канади та інших країн, які радо відгукувалися на прохання керівництва духовної школи, надсилаючи як фінансову, так і матеріальну допомогу, зокрема у вигляді книг, виданих за межами України. До формування бібліотечних фондів найбільше долучився відомий українець Пилип Шайда. Починаючи з жовтня 1995 р. і наступних років він особисто надсилав багато цінних та рідкісних діаспорних видань і періодики. На його заклик допомогти семінарії відгукнулося багато свідомих волинян за кордоном: прот. Степан Женчух, Галина Рябокiнь, Володимир Вовок [10, арк. 2], єпископ Паїсій (Іващук, †1998), Катерина Бугаєнко, проф. Тетяна Прокопів [11, арк. 1] та ін.

Варто відзначити, що на початку 1990-х років Українська Церква потребувала велику кількість національно свідомого духовенства, адже відомо, що майже все волинське православне духовенство, переважно старшого віку, залишилося у складі УПЦ у підпорядкуванні Московській патріархії. Тому неодноразово Петро Вінцукевич наголошував, що «головне наше завдання полягає у тому, щоб виховати глибоко релігійні і національно свідомі кадри священників» [17, с. 6].

За час ректорства Петра Вінцукевича 7 червня 1995 р. відбувся перший випуск у новітній історії Волинської духовної семінарії. Після урочистого богослужіння у Свято-Троїцькому кафедральному соборі подальші заходи з нагоди випуску відбулися у Міському народному домі «Просвіта». Того дня з рук митрополита Луцького і Волинського Якова (Панчука, †2004) і колишнього ректора єпископа Житомирського і Овруцького Серафима (Верзуна, †2012) дипломи отримали 86 випускників, із



них – 25 стаціонарної форми навчання, 43 заочної і 18 – регентського відділення [13, арк. 12] Петро Миколайович подякував усім, хто був причетний до створення і становлення духовного закладу освіти, а також звернувся до випускників: «Ви, дорогі студенти, отримали і віру, і науку – ці два могутні крила людського духу. Несіть на цих крилах правду Божу нашому пограбованому, але нескореному народу. Демократи дали народу свободу і незалежність, ви ж повинні відродити його душу, бо без духовного відродження неможливе і економічне благополуччя» [14, с. 3].



Іл. 6. Перший випуск у Волинській духовній семінарії. 7 червня 1995 р.

Ще наприкінці 1994 р. серед духовенства, інтелігенції міста і віруючих волинян ставилося питання про відкриття на Волині духовної академії. Одні вважали, що це має бути богословський факультет Волинського університету, інші – філія Київської духовної академії, а ще частина наполягала на відкритті у Луцьку Волинської духовної академії. Особливо актуальною ця ідея стала на початку 1995 р., коли керуючим Луцько-Волинською єпархією було призначено архієпископа Якова (Панчука). 1 липня 1995 р. митрополит Луцький і Волинський Яків затвердив Статут Волинської духовної академії УПЦ Київського патріархату, а 1 серпня того ж року під його головуванням відбулося розширене засідання єпархіальної ради, на якому було прийняте рішення відкрити в м. Луцьку Волинську духовну академію [12, арк. 11]. Її першим ректором став митрополит Яків. На початок вересня був сформований I курс академії із 26 студентів, 11 з яких виявили бажання навчатися екстерном. Основу студентів становили недавні випускники Волинської духовної семінарії. Навчальний рік у Волинській духовній академії на базі семінарії розпочався 16 вересня 1995 р. Петро Вінцукевич в академії викладав єврейську мову. На жаль, за відсутності належної матеріальної бази академія зупинила своє існування 15 лютого 1996 р.



Іл. 7. Студенти Волинської духовної семінарії прямують у Свято-Троїцький собор на урочистий молебен із нагоди початку нового навчального року. У першому ряді справа наліво: свящ. Орест Юнак, викладач Старого Заповіту; Вінцукевич Петро Миколайович, ректор Волинської духовної семінарії; прот. Микола Цап, секретар; свящ. Іван Цап, студент IV курсу. 16 вересня 1995 р.



Згідно з рішенням Священного Синоду (журнал № 23), Указом Святійшого Патріарха Філарета від 16 липня 1996 р. ректором Волинської духовної семінарії було призначено протоієрея Сергія Мельничука-Мартинюка, кандидата богословських наук [19, с. 43]. Головною причиною звільнення Петра Миколайовича Вінцукевича була та, що він не мав духовного сану, був людиною світською, а це суперечить традиції, яка встановилася у Православній Церкві щодо керівника духовного навчального закладу.

Після звільнення Петро Вінцукевич ще деякий час викладав у Волинській духовній семінарії, потім у Рівненській духовній семінарії, а також займався творчою працею. Він автор кількох художньо-публіцистичних видань на релігійну тематику, залишив кілька книг («Моя правда», «Остання боротьба (на ріках Вавилонських)», «На ріках Вавилонських (Три хрести)», «Зішестя у пекло», «Українська ніч», «Розум еволюції», «Залишаюся з Христом (що таке істина)» та ін.), дописував в епархіальну газету «Волинські епархіальні відомості», публікував свої праці в науковому фаховому виданні ВПБА «Волинський благовісник».

2 вересня 2023 р. на 89-му році життя завершилася земна дорога колишнього ректора Волинської духовної семінарії Петра Миколайовича Вінцукевича. 4 вересня 2023 р. з благословення митрополита Луцького і Волинського Михайла (Зінкевича) Божественну літургію та чин похорону очолив випускник Волинської духовної семінарії, колишній студент Петра Миколайовича єпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній (Фірлей). Разом із ним за упокоєння душі новоспочилого у Хрестовоздвиженському храмі м. Луцька, парафіянином якого був покійний, молилися ректор ВПБА протоієрей Володимир Вакін, духовенство епархії, викладачі, студенти, випускники, рідні та близькі спочилого. Похований на Гнідавському кладовищі біля Луцька.

За час свого життя Петро Вінцукевич зібрав чималу приватну книгозбірню. У переважній більшості це були книги церковного, богословського, філософського та історичного напрямів. Частина власної бібліотеки (більше двохсот книг) Петро Миколайович передав ще у 1996 р., коли відбувалося становлення та формування бібліотеки Волинської духовної семінарії. Усі вони видані в ХІХ – на початку ХХ ст., серед них: Життя святих; Мінея; 12 томів творів Інокентія, архієпископа Херсонського; окремі томи Трудів КДА; журнал «Странник» та багато інших, які він успадкував від свого батька протоієрея Миколи Вінцукевича [18, с. 132]. Згодом було утворено іменний фонд ректора ВДС Петра Миколайовича Вінцукевича № 2 (Наказ ректора № 10 від 12 жовтня 2012 р.), а у липні 2013 р. було передано 68 примірників книг та документів. У жовтні 2023 р. дружина Петра Вінцукевича Ольга Міщук передала його приватну бібліотеку, рукописи та дослідження, епістолярну спадщину до іменного фонду наукової бібліотеки ВПБА загальною кількістю понад 500 примірників, а також деякі матеріальні та особисті речі до музею ВПБА.

Висновки. Отже, незважаючи на те що Петро Миколайович Вінцукевич був ректором Волинської духовної семінарії неповних два роки, він зробив важливий внесок у відродження духовного закладу, залишивши помітний слід в історії духовної освіти на Волині. У непрості 1990-ті роки завдяки своїм знанням і організаторським здібностям він зумів за короткий термін створити необхідну матеріально-технічну базу, налагодити дисципліну і підняти на високий рівень навчально-виховний процес, підібравши здібних і відданих своїй справі викладачів. Перспективою подальшого наукового дослідження може стати вивчення й аналіз його творчої спадщини.

Література:

1. Портрети духовенства та активу УПЦ КП – Петро Вінцукевич. *Вісті Патріархії*. 1995. 2 квітня. С. 4.
2. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича / переданий на зберігання у Волинську православну богословську академію в жовтні 2023 року. Архівна справка. Арк. 1.
3. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Атестат про закінчення школи. Арк. 1.
4. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Атестат про закінчення Мінської духовної семінарії. Арк. 1.
5. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Диплом кандидата богослів'я.
6. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Трудова книга.
7. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Справка. Арк. 1.
8. Приватний архів Вінцукевича Петра Миколайовича. Мої документи по семінарії. 22 арк.
9. Приватний архів прот. Владислава Фульмеса. Волинська духовна семінарія. 48 арк.
10. Приватний архів прот. Миколая Цапа. Лист Пилипа Шайди до св'ящ. Миколая Цапа від 25 жовтня 1995 р. Арк. 2.
11. Приватний архів прот. Миколая Цапа. Лист Пилипа Шайди до св'ящ. Миколая Цапа від 16 лютого 1996 р. Арк. 1.
12. Приватний архів прот. Миколая Цапа. Поточна документація, укази, розпорядження, протоколи епархіальних та педагогічних Рад, статистика про вступ і випуски, листування та ін. 11 арк.
13. Приватний архів прот. Миколая Цапа. Щоденник прот. Миколая Цапа. Том 2, з 20.03.1995 по 12.05.1996. 60 арк.
14. Корецька К. На крилах віри. *Народна трибуна*. 1995. № 4(474). С. 3.
15. Корецька К. Новий навчальний рік – старі проблеми у Волинській духовній семінарії УПЦ Київського Патріархату. *Народна трибуна*. 1993. № 67(298). С. 6.
16. Рожко В. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): Історичний нарис. Луцьк: Медіа, 2004. 256 с.
17. Рожко В. Служити муть Богові і Україні. Вісник. Орган Української Православної Церкви в Канаді. Ч. 11 (2611) Листопад 1995. С. 6.
18. Цап М. Бібліотека Волинської православної богословської академії у м. Луцьку. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія «Історія»*. 2019. Вип. 2. С. 128–133.
19. Цап М., прот. Навчально-виховна робота у Волинській духовній семінарії УПЦ Київського Патріархату (1990–2011). *European Philosophical and Historical Discourse*. 2021. Vol. 7. Issue 1. С. 39–46.



УДК 94(477.83/.86+477.82):005.745

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.08>

НЕ ВТРАЧЕНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ І ВОЛИНИ

Халак Надія,

кандидат історичних наук,

вчений секретар Львівського відділення

Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України

ORCID ID: 0000-0003-1582-5518

Публікується український переклад текстів двох рукописних статей – *Galizien von der Anschlußan Oesterreich* та *Galizien unter Deutsch-Oesterreichisches Verwaltung* історика С. Томашівського (1875–1930) з тематики політичної історії Галичини і Волині у кількох історичних періодах: від початків політичного життя та впродовж самостійного існування до середини XIV ст., від того часу до останньої чверті XVIII ст. у складі Речі Посполитої, від 1772 р. до Першої світової війни.

У передмові до публікації проаналізовано основні історіографічні тези автора. Описуючи кожний історичний період, історик, насамперед, концентрував увагу на політичному складнику розвитку: правно-політичному становищі, політичних обставинах – міждержавних союзах і протистояннях, наскільки вони впливали на це становище, які з них сприяли політичному і культурному розвитку українців та йшли по лінії втримання національної ідентичності. Найдокладніше автор висвітлив період державного існування до середини XIV ст. Учений актуалізував питання зміни правно-політичного становища українських етнічних земель в Австро-Угорській монархії (йшлося про створення української національно-культурної автономії у рамках монархії), які порушували його попередники у XIX ст. Він обґрунтував цю потребу історичними аргументами і зробив критичний огляд політики австрійського та австро-угорського урядів по відношенню до політичних змагань українців від кінця XVIII ст. включно по військове протистояння з Росією на початку XX ст.

Тексти статей вдалося відновити з рукописів автора, окремі сторінки яких зберігаються у різних архівних справах Центрального державного історичного архіву у Львові.

Ключові слова: Галичина, Волинь, політична історія.

Khalak Nadiya. Works on the history of Galicia and Volhynia are not lost

The article presents the Ukrainian translation of two manuscripts «*Galizien von der Anschlußan Oesterreich*» and «*Galizien unter Deutsch-Oesterreichisches Verwaltung*» by Ukrainian historian S. Tomashivsky (1875–1930) on the political history of Galicia and Volhynia in several historical periods: from the beginning of political life and during its independent existence until the mid-fourteenth century, from that time until the last quarter of the eighteenth century as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, from 1772 until the First World War.

The preface to the publication analyses the author's main historiographical theses. Describing each historical period, the historian primarily focused on the political component of development: the legal and political statuses, political circumstances – interstate alliances and confrontations, how they influenced this situation, which of them contributed to the political and cultural development of Ukrainians and were along the lines of maintaining national identity. The author covered the period of state existence until the mid-14th century in the most detail. The scholar actualised the issues of changing the legal and political situation of Ukrainian ethnic lands in the Austro-Hungarian monarchy (it was about the creation of Ukrainian national and cultural autonomy within the monarchy), which were raised by his predecessors in the nineteenth century. He substantiated this need with historical arguments and made a critical review of the policies of the Austrian and Austro-Hungarian governments towards the political struggles of Ukrainians from the late eighteenth century up to and including the military confrontation with Russia in the early twentieth century.

The texts of the articles were restored from the author's manuscripts, some pages of which are stored in various archival files of the Central State Historical Archives in Lviv.

Key words: Galicia, Volhynia, political history.

Із багатої досі неопублікованої спадщини українського історика Степана Томашівського (1875–1930) у цій публікації вміщуємо дві статті цього автора, які об'єднує спільна тема – політична історія Галичини та Волині від початків політичного життя до останньої чверті XVIII ст. і в часи входження земель Галичини до Австрії, згодом Австро-Угорщини, а Волині до Всеросійської губернії. Статті так і називаються: *Galizien von der Anschlußan Oesterreich* («Галичина перед приєднанням до Австрії») та *Galizien unter Deutsch-Oesterreichisches Verwaltung* («Галичина під німецько-австрійським правлінням»). Хоча у назвах згадується лише одна із земель, проте у текстах рівна увага приділена до обидвох західних земель Русі. Тексти статей удалося відновити з рукописів автора, окремі сторінки яких зберігаються у різних архівних справах Центрального державного історичного архіву у Львові, переплутані. Праця



над цими окремими уривками потвердила, що задум автора, зміст тексту та послідовність викладу матеріалу не залишають сумнівів, що це авторське опрацювання однієї теми. Рукописи написані німецькою мовою.

Якщо візьмемо до уваги обставини перед Першою світовою війною, коли автор задумував написати книгу й у співпраці з іншими вченими (В. Охримович, В. Панейко, М. Лозинський, С. Рудницький, Л. Цегельський) також видати збірку праць п. н. «Королівство Галичини і Володимирії», то бачимо, що ці рукописи – це реалізований скорочений варіант частини задуму, призначений для німецькомовної преси. Про мету написання статей, які вдалося зібрати в одне ціле, що публікуємо тут, а також основні ідеї, які піднімає автор, йтиметься у даному вступі. Для публікації авторські тексти було перекладено з німецької мови на українську; наприкінці подаємо докладні покликання на послідовність сторінок реконструйованого тексту. Можливо, ще вдасться віднайти деякі сегменти статей, яких бракує, а можливо, вони вже є остаточно втраченими; у всякому разі статті мають цілість, завершену форму і важливі з огляду на авторський план¹ [1, арк. 229]. Зовнішні ознаки паперу: однаковий колір сторінок, чорнила, темп почерку додатково підтверджують висловлені міркування про їх цілість.

Про час написання рукописів можна припускати зі змісту порушених у них тем: на нашу думку, тексти написані незадовго до початку Першої світової війни, коли у політичному житті монархії йшли активні дебати про необхідність перебудови Австро-Угорської монархії у дусі рівноправності окремих національностей та реформи виборчого закону до Галицького сейму. І для українських політиків та науковців, зокрема об'єднаних у найбільшій українській національно-демократичній партії Галичини, які на парламентарному рівні ставили питання створення з етнічних західноукраїнських земель автономного національного утворення з окремим сеймом, університетом, постала потреба у правовому полі відділити етнічні українські землі Східної Галичини від польської Західної Галичини. Ба більше: треба було представити належне наукове обґрунтування власної історичної державницької традиції.

Власне реагуючи на цей актуальний тоді виклик, Степан Томашівський і написав праці «Галичина перед приєднанням до Австрії» та «Галичина під німецько-австрійським правлінням». У першій праці він акцентував на державній історії до першої третини XIV ст. Про пізніший недержавний період учений висловився дуже чітко: «Тимчасова окупація Галичини поляками тривала майже чотири століття (1387–1772)».

У цьому зв'язку вченого цікавить розгляд самого концепту назви австро-угорського коронного краю Королівство Галичини і Володимирії³ та правно-політичне становище цих земель у кількох історичних періодах: самостійного існування до середини XIV ст., від того часу до останньої чверті XVIII ст. у складі Речі Посполитої, від 1772 р. – в Австрії та згодом Австро-Угорщині до триваючої тоді Першої світової війни.

С. Томашівський наголошував на тому, що йому далеко не зрозумілим є погляд, який поділяв австрійський уряд, коли Галичина трактувалася як символ Польської держави і представництво польської національної державної ідеї. У тексті є згадки про те, що польські політичні діячі активно використовували історичну аргументацію про приналежність цих земель до Речі Посполитої із середини XIV ст. до останньої чверті XVIII ст. «*Державна ідея у рамках австрійської спільної державної ідеї!*» – так Томашівський окреслив протиріччя інтересів і пояснював, що подібна політика не йшла в руслі інтересів монархії і тим паче інтересів народів, які її населяли. Із цієї причини історик радив урядовим чиновникам мислити державними категоріями для примирення націй. Стаття стала реакцією на потребу спонукати австрійський уряд відновити рівноправне становище націй у багатонаціональній монархії і показати хибність державного підходу, коли в окремому коронному краї Королівства Галичини і Володимирії переважна більшість населення – українці – зведена до безвладної меншості у політичному, господарському і культурному житті краю. Для цього у статті автор навів історичні та юридичні аргументи.

Основна частина статті – огляд політичної історії краю до середини XIV ст., лише схематично автор висвітлив подальші два періоди. Найбільше історика цікавив юридичний бік правно-політичних відносин: питання феодалного та спадкового права, міждержавних союзів, державно-правових відносин, міжнародних договорів, угод та усієї сукупності чинників, які легітимізували правління.

У додатку публікуємо фото плану до праці С. Томашівського п. н. «Королівство Галичини і Володимирії». Рукопис тексту плану зберігається серед нотатків та чорнових записів історика, окремо від текстів цих праць, які публікуємо².

Для історика важливим було прослідкувати саме державницький період існування. Він пише про Королівство Галичини і Володимирії як історичну спадщину українського народу, яке «через свій

¹ ЦДІАЛ. Ф. 368. Оп.1. Спр. 68. Арк. 229. Рукопис. Без підпису. Німецька мова).

² Ibidem

³ Повна назва: «Королівство Галичини і Володимирії з великим князівством Краківським, князівствами Освенцимським і Заторським».



етнографічний та мовний характер являє собою незаперечну складову частину української національної території». У тексті про найдавнішу політичну історію вчений підкреслив український національний характер цих земель і їх винятковість як сполучної ланки між західною і східною культурами:

«На історичній сцені появилось наприкінці X ст. і від початку здобуває воно значення видатного епіцентру європейського континенту та сполучної ланки між Західною та Східною Європою. Водночас має український національно-політичний та культурний характер.

Із давніх часів заселене та освоєне українськими етнічними племенами утверджує воно свій національно-політичний та культурний етнічний характер через визволення з-під богемського панування (983) та приєднання до давньоруської Київської держави, у тіснішому об'єднанні якої воно залишалося протягом одного століття».

Галичина у баченні Томашівського – західна частина української етнічної території, її перша династія Ростиславичів створила Галичину у політичному розумінні, поруч із іншими локальними князівствами після занепаду Києва.

Відокремлення Галичини наприкінці XI ст. С. Томашівський пояснював занепадом ідеї патримоніальної єдиної держави і створенням натомість спадкової територіальної держави. Основна увага праці зосереджена на політичній історії держав Ростиславичів, згодом – Романовичів та королівства Русі, автор прослідкував залежність їхнього правного становища від геополітичних інтересів сусідніх держав і руських князівств.

У хронологічній послідовності історик схематично конспектував роки найважливіших політичних, військових подій, правління княжих династій на руських землях і їхні заходи, щоб зберегти самостійність. Фіксуючи дати найважливіших подій, Томашівський коментував лише ті дати і періоди, коли відбувалися зміни у політичних впливах або правному становищі Галицької та Волинської земель.

У праці автор постійно наголошував на державницькій традиції українців до середини XIV ст., розгорнутіше обговорив заходи князів Ростиславичів зі створення та захисту удільних князівств, значення політики Романа Великого та утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави. Докладно – про основні дати боротьби князя Данила за звільнення з-під зверхності Угорщини, скріплення оборони краю у час васальної залежності від Золотої Орди та відновлення церковної унії з Римом, акцент на правлінні Юрія I і розквіті держави як найсильнішої у Східній Європі. Фатальною для політичної долі землі бачив смерть Юрія II, після чого розпочалася боротьба довкола галицько-володимирського спадку і втрата державної самостійності. Автор обстоював думку про потребу політичної орієнтації на західну цивілізацію та відносини із західними державами, для нього важливим було висвітлити контакти із західними державами ще з княжих часів. Важливими бачив заходи князів до налагодження зв'язків із Римською імперією, тому у цьому контексті приділив увагу політиці Ярослава Володимирковича, Романа Мстиславича та Данила Романовича.

Концепт С. Томашівського ґрунтувався на висвітленні саме політичної історії, тому окрему увагу у праці приділено правно-політичному становищу земель і політиці руських князівських династій – їх протистоянню і активностям до протилежних союзів: перших галицьких князів із династії Ростиславичів із суздальською династією Мономаховичів, волинських володарів Мстиславичів із Угорщиною та Польщею (у цих союзах історик бачив першу історичну боротьбу між Україною та Московщиною). Об'єднану Галичину і Володимирію у єдину державу, *«котра з ранніх часів шукала тісного єднання із західною культурою і цьому оперту завдячує свій королівський титул»*, історик бачив *«головним оплотом українського народу та носієм його національної думки»* після політичного та культурного занепаду Києва, що наступив унаслідок монгольської навали.

Загалом у праці є невідповідний баланс хронології і коментарів: більше занотованих дат і менше тексту. Проте навіть сама фіксація основних політичних подій свідчить про те, що історика більше цікавив контекст зміни геополітичних впливів на Галицьку і Волинську землі. Щодо текстової частини, то Томашівський частково коментував політику тих великих київських князів, які змагали до підпорядкування земель Галичини і Волині: згадав походи Ярослава Мудрого, боротьбу династії Ізяславичів, починаючи від онука Ярослава Мудрого Ізяслава I. Лише схематично писав про політику в. кн. Всеволода та київських князів його роду, зокрема з династії Володимира Мономаха: про боротьбу внука Юрія Долгорукого – Ярослава III Всеволодовича за Київ проти Данила Романовича. Історія київської великокняжої династії цікавила історика лише в контексті їхньої боротьби за західні землі і політичних впливів на становище останніх. Подібно його цікавила боротьба за ці землі сусідніх держав.

Дуже важливим чинником учений розглядав географічні обставини, підкреслюючи, що ці землі знаходяться на межі між Сходом і Заходом, і саме тому вже від початків існування опинилися у вирі



політичної боротьби сусідніх держав за вплив і володіння над ними. Велика частина тексту – про заходи Польщі, Угорщини, Суздальського князівства (як попередника Московії), згодом Польсько-Литовської держави за вплив на них та завоювання.

Ось як історик писав про військові події в Галичині у XI ст. і заходи Польщі: «Як економічно та політично значима область завжди була піддана загарбницьким прагненням сусідніх народів. Після короткого просування богемської держави здійснила, перед усім, молода Польська держава свої об'єднаничі наміри (1018–1030 і 1074)».

У центрі уваги праці – політичні союзи, які б протистояли заходам поневолення і давали можливість утримати самостійність: так, «...перша галицька княжа династія, Ростиславичів, через свою звитязну боротьбу проти папістської Польщі (яка опісля два століття не спромоглася [завоювати Галичину]), продемонстрували спільність інтересів з німецько-римським цісарством...».

Томашівський прослідкував політику Угорщини й втручання у боротьбу за галицький княжий стіл у XII–XIII ст. Також звернув увагу на титулатуру угорських королів, яка свідчила про юридичний статус підвладних земель: «Угорські королі втручаються у бої за галицький княжий стіл, розглядають себе скоро як феодала Галичини, а її князів – як власних васалів, уживають титул «королів Галичини (спершу у 1124 р. Стефан IV, з 1188 р. постійно) і Володимирії» (з 1206 р.) або вводять у Галичині [правління] для своїх молодших синів (Андрій (1188), Коломан (1214–1219), Андрій (1222–1234)), або управляють прямо через королівського намісника (1209), поки велика монгольська навала не послабила угорську державу настільки, що вона після поразки під Ярославом (1245) задовольняється лише титулом. Галичина і Володимирія застосовує тепер свої сили, щоб зберегти свою самостійність супроти Золотої Орди, час від часу вимушена визнавати також її верховенство».

Значно менше уваги С. Томашівський приділив недержавним часам історії Галичини і Волині із середини XIV до кінця XVIII ст. У вищеописаній праці цей період знайшов лише схематичне висвітлення. Натомість історик подав загальний огляд геополітичних інтересів держав та залучив факти з ширшої європейської політичної історії середніх віків і окреслив союзи Угорщини та Польщі – головних претендентів на володіння західними землями Руської держави, політичні унії яких у 1339, 1370–1382 рр. скоординували політичні дії обох держав. Відправною точкою польських претензій на Галичину та інші українські землі, яким автор відмовляв у правовому обґрунтуванні, він бачив період 1350–1371 рр. Польсько-литовська унія 1385 р. та анексія Галичини Польщею у 1387 р. майже на 400 років визначили приналежність краю до Польщі.

У праці автор також порушував питання внутрішнього життя українських земель у цей період: писав про скасування руського права, нерівноправність української знаті у правовому й соціальному становищі, упослідженість Церкви, витіснення української мови, німецьку та польську колонізацію.

В окремому фрагменті праці «Галичина під німецько-австрійським правлінням» С. Томашівський дав розгорнуту характеристику стану Галичини на момент її переходу під правління Австрії у 1772 р. Висновок його такий: «Загальний занепад був неймовірний, такий що його можна порівняти мало не з обставинами у звільнених від турецького панування балканських країнах».

Попри цей описуваний занепад С. Томашівський усе ж відзначив, що тяглість традиції княжої доби збережено і саме ця традиція та національно-культурна спадщина стали основою для відродження української національної ідеї в Австрійській, згодом – Австро-Угорській монархії:

«Нац[іонально]-культурна спадщина після княжої доби була така багата і жвава, що край з труднощами [такі] міг протистояти всім поривам польського просування на схід, звісно, у тяжких боях і пожертвуваннях зубожілий та спустошений, але і на закінчення польської шляхетської республіки зберегти суть свого національного характеру і тим самим порятувати елементи майбутнього відродження укр[аїнської] нац[іональної] ідеї для новіших часів».

У праці С. Томашівського є характеристика договорів про поділи Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр. Його цікавить правовий погляд, яким було офіційне юридичне трактування правового статусу українських територій, приєднаних у результаті цих міжнародних договорів. Це питання він пояснював так: у 1772 р. Австрія не перебрала на себе прав і обов'язків Польської держави, натомість анексія [йдеться про входження етнічних українських земель до складу Австрії] була рівнозначна відновленню старого правового статусу, а саме існуванню незалежної держави Галичини-Володимирії до другої половини XIV ст.

Одночасно з таким, так би мовити, позитивним налаштуванням до заходів австрійського уряду історик робив докір подальшій внутрішній політиці у державі і вказав на цілу низку хиб, а саме: утворення одного коронного краю із територій, етнічний склад яких був різним (компактний український – на схід від р. Сян, польський – на захід), а найбільший докір у тому, що не був зреалізований адміністративний



поділ на українську та польську частини, тобто не утворено національно-культурну автономію і край із середини XIX ст. набув виключно польського національного характеру.

У цих двох рукописних статтях С. Томашівського бачимо періодизацію історії західноукраїнських земель, яку запропонував автор: перший – державний період до середини XIV ст., другий і третій – недержавні: у складі Речі Посполитої до останньої чверті XVIII ст., і, як результат поділів, у складі Австрії, згодом Австро-Угорщини та Волині у Всеросійській імперії.

Учений окреслив український етнічний характер території: відповідно до його поглядів, землі Галичини і Волині з давніх часів заселені українськими етнічними племенами й утвердили свій національно-політичний і культурний характер через приєднання до давньоруської Київської держави. Описуючи кожний історичний період, історик, насамперед, концентрував увагу на політичному складнику розвитку: правно-політичному становищі, політичних обставинах – міждержавних союзах і протистояннях, наскільки вони впливали на це становище, які з них сприяли політичному і культурному розвитку українців та йшли по лінії втримання національної ідентичності.

З огляду на порушені актуальні політичні питання, ці праці є поступом у розвитку української політичної думки, постановці й обґрунтуванні правно-політичних вимог українців у Галичині, які формулювали та реалізовували діячі Головної Руської Ради у середині XIX ст. та політики-народовці наприкінці XIX – на початку XX ст.

У рукописах С. Томашівського, написаних напередодні Першої світової війни, які публікуємо нижче, висвітлено державну традицію західноукраїнських земель у X–XIV ст. Учений не лише актуалізував питання зміни правно-політичного становища українських етнічних земель в Австро-Угорській монархії (йшлося, насамперед, про створення українського автономного краю в рамках монархії та домагання національно-культурного розвитку), які порушували його попередники у XIX ст. Він обґрунтував цю потребу історичними аргументами і зробив критичний огляд політики австрійського та австро-угорського урядів по відношенню до політичних змагань українців від кінця XVIII ст. включно до військового протистояння з Росією на початку XX ст.

Нам не вдалося виявити публікації цих рукописів. Можливо, після прийняття 14 лютого 1914 р. Галицьким сеймом нової виборчої реформи, коли частково політичні вимоги українських політиків були враховані, а питання створення української національної автономії відкладене, стало не на часі прилюдно виступати з критикою урядової політики з національного питання. І рукописи залишилися в архіві їх автора як документи доби. Текст першого цілком оригінальний із погляду розгляду юридичної основи правно-політичних відносин від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Другий рукопис відрізняється оглядом австрійської внутрішньої політики по відношенню до політичних змагань українців та поляків у 1772–1914 рр.

Згодом до тематики польсько-українських відносин історик звертався ще неодноразово і публікував свої думки, але вже під іншим кутом зору. У частині хронології ці праці стали, очевидно, підготовчими для написання розвідки «Галичина як політичний і військовий чинник колись і тепер. Причинок до історії світової війни», яка була опублікована у лютому – березні 1915 р. у газеті «Діло». Саме з огляду на вищесказане ці рукописи історика Степана Томашівського заслуговують на введення їх до наукового обігу і свідчать про те, що їх автор є представником української національної історіографії.

Висловлюю вдячність за допомогу у перекладі рукописного тексту п. Маріану Гвоздевичу та д. філол. н., проф. Аллі Йосипівні Паславській.

Степан Томашівський

Галичина перед приєднанням до Австрії

У довготривалій боротьбі між австрійською ідеєю державної цілісності та відцентровим прагненням федералізму покликався останній завжди на так звані історико-політичні єдності [окремих] коронних земель і спромігся це визнання настільки впровадити, що федеральний принцип був узятий у політико-правове означення Цислейтанії та витіснив назву «Австрія».

Звісно, серед територій, підвладних дому Габсбургів, були фактично цілком достойні продукти довгого історичного розвитку, котрі повністю заслуговують на назву історико-політичної одиниці та можуть мати право відстоювати свої претензії на захист власної наданої окремішності, наскільки це видається сумісним з ідеєю державної цілісності. З-поміж усіх австрійських коронних земель, однак Галичина щонайменше може справедливо називатись історико-політичною індивідуальністю. Тоді як більшість коронних земель можуть покликатися на особливий процес розвитку *всередині* імперії Габсбургів, Галичина посилається лише на часи, коли вона не належала до Австрії.

Цей принцип, власне, несумісний із державною думкою. Кожна спроба вивести характер історико-політичної індивідуальності з часу анексії Галичини мусить зазнати невдачі. Щойно особливе становище цієї коронної землі в 1867 р. відкрило можливість індивідуального розвитку, але це є наслідком, а не причиною виняткового ставлення. Численні коронні землі Австрії задовольняються, однак лише вузько обмеженим самоуправлінням.



Окрім цієї відсутності права в Галичині трактуватися як історико-політична єдність у рамках держави, також дуже недосконалим є інше обґрунтування галицького однорідного характеру⁴.

Однорідність Галичини повинна б обґрунтуватися тим, що край за один раз відійшов до Австрії, та й це обґрунтування є хибним. Таким чином, тривале входження Кракова та тимчасове приєднання Буковини (частково існуюче також на сьогодні) було б неясним.

Фактично політична індивідуальність Галичини сприймається лише в одному сенсі і трактується відповідно до нього: Галичина утворювала до 1772 р. частину колишньої Польської держави і тому вона розглядається як носій, символ та представництво польсько-національної державної ідеї. Поляки завжди дотримувалися цього погляду. Нічого дивного. Але те, що австр[ійський] уряд після довгих роздумів почав поділяти це бачення, є мені далеко не зрозумілим. Державна ідея в рамках австр[ійської] спільної державної ідеї! Визнання цього погляду мусить пов'язуватися з усвідомленням, що цей край цілком заслуговує на політику і на той напрям, які характерні для більшості земель колиш[ньої] Польської держави. Для примирення політичних відносин. Недооцінили небезпеки, що для цієї політики буде враховуватися не інтерес мон[архії], також не інтерес краю, а інтерес «Польщі».

Цей перелом у австр[ійського] уряду відбувся у 60-х роках [XIX ст.], менше ніж 100 років після анексії. Однак у 1772 р. було прав[но]-політ[ичне] бачення Австр[ії] недвозначне і ясне. Тоді це не означало, що Австр[ія] перебирає якісь права та обов'язки Польськ[ої] держави, а що вона возз'єднує колись протиправно відібрані провінції. Анексія була навіть рівнозначна відновленню старого правового стану. Яким представляється цей правовий стан: Галичина та Володимирія утворювали до другої половини XIV ст. особливу, зв'язану з Угорщиною державу.

Угорські королі – *reges Galiziae et Lodomeriae*⁵.

Династичний зв'язок та об'єднання. 1350.

Королівство Галичина та Володимирія є з історичного погляду спадщиною українського народу, оскільки воно через свій етнографічний та мовний характер становить собою незаперечну складову частину української національної території. На історичній сцені появилось воно наприкінці X ст. і від початку здобуває значення видатного епіцентру Європейського континенту та сполучної ланки між Західною і Східною Європою. Водночас набирає воно українського національно-політичного та культурного характеру.

Із давніх часів заселене та освоєне українськими етнічними племенами, утверджує воно свій національно-політичний і культурний етнічний характер через визволення з-під богемського панування (983) та приєднання до давньоруської Київської держави, у тіснішому об'єднанні якої воно залишалось протягом одного століття.

Як економічно та політично значуща область було воно завжди піддане загарбницьким прагненням сусідніх народів. Після короткого просування Богемської держави здійснила передусім молода Польська держава свої об'єднувчі наміри (1018–1030 і 1074).

Оскільки Київській державі поступово, внаслідок загрози зі Сходу, стає не під силу захист своїх західних кордонів, скоро відбувається послаблення зв'язку з Києвом і [доходить] до утворення локального удільного князівства із власними династіями зі старого нормансько-українського княжого роду. До розгляду є та обставина, що це усамостійнення Галичини збігається в часі з боротьбою за світове панування між імператором та Папою і що перша галицька княжа династія, Ростиславичі, через свою звитязну боротьбу проти папистської Польщі (яка через два століття [так і] не спромоглася [завоювати Галичину]) продемонстрували спільність інтересів із німецько-римським цесарством, унаслідок цього молода галицька держава...⁶.

Доіст[орична] етнографія

Бастарни готи

В історії вперше згадується [Галицька] земля у 983 р., а саме її західне порубіжжя (західні території): городи Перемишль⁷, Червен та інші городи були тоді захоплені руським великим князем київським Володимиром та приєднані до його держави. Решта територій [уже] належала, безсумнівно, до Київської держави. На цей час припадає, правдоподібно, заснування чи укріплення (розбудова) міста Володимир-Волинський.

⁴ [Дописано на полі зліва: Ельзас-Лотарингія, Познань, Шлезвіг-Гольштайн].

⁵ [Королі Галичини і Володимирії (лат.)]

⁶ [Текст відсутній]

⁷ [Перша літописна згадка про Перемишль відноситься до 981 р.]



Про цю подію багато сперечалися в історичній літературі. Причина полягає у тому, що перша русь[ка] хроніка, яка єдина містить цей запис, говорить про належність цієї території до Польщі («Ляхи») і через це входить у гостре протиріччя з низкою відомих фактів.

Фактом є те, що тоді, до 999 р., область верхньої Вісли, принаймні до Сандомира разом із Краковом, належала не до Польщі, а до Богемії.

Дослідники історії старалися вирішити тільки ці суперечності, чинили, однак так, як цього вимагав їхній національний підхід.

Українські (і російські) історики пояснюють, що ця територія була колись складовою частиною Київської держави, лише перед тим зробилася незалежною; або вони бачили в записі анахронічно перенесену ремінісценцію пізніших обставин у західноукр[аїнські] області. Передусім опускають диспутанти з поля зору, що предмет дискусії не охоплює нічого більшого, ніж лише область Сяну та [Західного] Бугу, що області Дністра і Прип'яті лежать поза об'єктом.

Богемсько-чеські дослідники історії, навпаки, майже без винятків погоджуються, що Поль[ська] держава, мовляв, сягала до вододілу глибоко в сучасну Галичину і захоплення названих міст, мовляв, здійснилося за рахунок Богем[ської] держави. Польські іст[орики] дотримуються букви хроніки і розширюють поняття названих городів на цілу (Східну) Галичину до Збруча.

З усіх суперечливих один з одним поглядів є богемська теорія найкраще впорядкована. Лише один – єдиний слабкий пункт містить вона: ім'я «ляхи», яке завжди розуміється як синонім «поляків». Фактично ж є ця ідентифікація пізнішого походження. Поляків називають ляхами тільки українці та угорці, це ім'я стосується лише області верхньої Вісли та Одери, тож у X ст. можна розуміти під землею ляхів складову частину Богем[ської] держави. Лишень із приєднанням землі ляхів до Польщі злились обидва імені.

*Terminus post et ante*⁸ 950–999 (983) рр. – Великоморавська держава; 993 [р.] – похід на хорватів.

Сліди: Перемишль, форпост проти Сходу.

983–1018 [рр.] – Галичина-Володимирія – складова частина Києворусь[кої] держави і утворює [її] адміністративну одиницю.

Централізація через управління власних синів.

Туров – Святополк.

Володимир – Борис, Всеволод, Святополк.

У часи Ярославові: Ізяслав – Туров, Пінськ; Святослав, Ігор – Володимирія; Чернігів із 1054 р. Святославу; Ростислав – Галичина.

Два принципи – соборності, сепаратизму.

1030 – Белз.

1031 – Червенські городи.

Форпост: Ярослав проти Польщі.

†1054⁹

Спалахнула боротьба між трьома Ярославичами, і Західна Україна переходила з одних рук в інші.

1068 – вигнання Ізяслава Всеслав.

1069 – Похід поль[ського] князя Болеслава на допомогу Ізяславові.

1073 – друге вигнання Ізяслава; Святополк.

Тоді відійшла Володимирія разом із Галичиною...¹⁰ Також Святослав на троні.

1074 – допомога Болеслава; Перемишль.

1076 – помер Свят[ослав] і Ізяслав повернувся назад.

1078 – помер Ізяслав.

1078–1093 – Всеволод.

Володимирію та Галичину дав Ярополкові, сину Ізяслава.

1081 – Давид і Володар – на Теробовлю, ймовірно, з Володимира від Ярополка.

1084 – два Ростиславичі втікають у Володимир, збирають сили і захоплюють Володимир[ію]. Брати отримують Галичину.

1085 – Володим[ирію] забирають у Ярополка і передають Давиду Ігор[овичу]. Ярополк – у Польщу.

1087 – смерть Ярополка. Поділ Володимирії між Давидом і Святополком.

1093–1113 – Святополк.

1097 – з'їзд князів у Любечі: Святополк, Володимир, Святославичі, Давид, Василько.

1099 – Давид здобуває назад Володимирію.

⁸ [Хронологічні межі (лат.)].

⁹ [Рік смерті київського князя Ярослава Мудрого].

¹⁰ [Текст втрачено через пошкодження фрагмента сторінки].



1100 – з'їзд князів у Ветичах. Анафема Давидові і спроба забрати Теревовлю – цьому спротивився Володимир Мономах[ах].

З'їзди князів у 1097 і 1100 рр. розглядаються як межові камені в укр[аїнській] історії взагалі і в [історії] Галичини та Володимирії зокрема. Ідея патрим[оніальної] єдиної держави занепала і звільнила місце принципу спадкової територіальної держави. Галичина була першою землею, де був [введений] останній принцип і пустив міцні корені; за нею пішли інші землі. У Володимирії не змогла закріпитися конкуруюча з Ростисл[авичами] династія Ізяславичів і вкінці відійшла (1135) у руки Ростиславичів, через розкол Мономаховичів на дві династії.

Від появи рицарського ордену у балтійських країнах тривають як дружні відносини між ними та Гал[ицько]-Волод[имирською] державою. Через те століттями розвиваються у певних, хоча, може, й лише у формальних васальних відносинах щодо Німеччини.

Натомість сильний суперник для Галичини виріс у спорідненому князівстві Володимирії, яка знаходить могутнього союзника в Угорщині. Обидві українські землі перебували ціле століття в запеклій міжусобиці одна з одною (1087–1187), поки унія в 1199 р. (з вимиранням Ростиславичів з обох земель під Володим[ирською] династією) не створила могутню державу, яка до середини XIV ст. належала до найвизначніших держав Центральної Європи й у час свого розквіту охоплювала територію між басейном Дону і Дніпра, рікою Нарва, угорською низовиною та дельтою Дунаю. Ця держава, котра з ранніх часів шукала тісного єднання із західною культурою і цьому опертю завдячує свій королівський титул, стала незабаром, після політичного та культурного занепаду, що настав унаслідок монгольської навали, головним оплотом українського народу та носієм його національної думки.

Угорщина, яка регулярно була зв'язана з Володимирією, використала боротьбу між Галичиною та Володимирією з тим умислом, щоб притягнути Галичину у свою політичну сферу впливу. Угорські королі втручаються у бої за галицький княжий стіл, розглядають себе скоро як феодала Галичини, а її князів – як власних васалів, уживають титул «королів Галичини» (спершу від 1124 р. – Степан IV, з 1188 р. – постійно) «і Володимирії» (з 1206 р.) або вводять у Галичині [правління] для своїх молодших синів (Андрій (1188), Коломан (1214–1219), Андрій (1222–1234)), або управляють прямо через королівського намісника (1209), поки велика монгольська навала не послабила Угорську державу настільки, що вона після поразки під Ярославом (1245) задовольняється лише титулом. Галичина і Володимирія застосовує тепер свої сили, щоб зберегти власну самостійність супроти Золотої Орди, час від часу вимушена визнавати також її верховенство. Ця роль форпосту Європи проти азійських грабежів...¹¹.

При тому теж оборонитися від просування Литви...¹².

Зміни відбулися під впливом Німеччини. Вигнання Ізяслава збіглося з початком світської боротьби між імператором та Папою, яка вплинула на цілу пол[ітичну] систему Європи, що розкололася на два ворогуючі табори. Руські можновладці були теж втягнуті у це.

При першому вигнанні у 1068 р. знайшов Ізяслав (утримавши Галичину та Володимирію) притулок і допомогу в пол[ський] князя Болеслава і повернувся з його допомогою назад у Київ 1069 р.; але незабаром у 1073 р. його знову прогнали, у Києві проголошують князем Святослава; Гал[ичину] і Волод[имирію] забрав Всеволод. Тепер Ізяслав знову шукає допомоги у Болеслава. Той здійснює похід, захоплює Перемишль, деякі пограничні території та м. Володимир, але укладає із Всеволодом мир на тій основі, що зберіг деякі пограничні території на лівому березі Бугу і отримав допомогу проти Богемії.

Обманутий Ізяслав поїхав у Німеччину до Генріха IV. Той втрутився на його користь, але у зв'язку із заг[альною] пол[ітичною] ситуацією вважав за розсудливіше відставити богем[ського] короля [і] мати побратима у Всеволоді та Святославі. Ізяслав звертається тепер до Григорія VII, визнається ним королем рутенів і рекомендований королю поляків Бол[еславу]. Результат був той, що Ізя[славу] вдалося повернутися до Києва й утвердитися ще на один рік (до смерті). Всеволод незабаром позбавив свого протектора Болеслава його польського трону і також панування над зайнятими укр[аїнськими] територіями. Ізяславів син Ярополк отримав Володимирію, але Галичина вважалася для нього спірною через Ростиславичів, які походили від старшої лінії. Всеволод вирішив на користь поділу на дві частини (у 1084 р.).

Всеволод підтримав претензії та допоміг Ростиславичам (1084) відірвати Галичину (Ярополк обірвав своє життя в 1087 р.), Давидові Ігоров[ичу] утвердитись у Волод[имирі].

Інші: Генріх IV здійснив одночасно похід на Рим та союз із візант[ійським] імператором, котрий, своєю чергою, перебував у тісному зв'язку з Володаром Ростислав[ичем]. Ростиславичі пов'язані

¹¹ [Не розчитано].

¹² [Не розчитано].



з німецькими князями. Тісніші зв'язки з Генріхом IV і Всеволодом знайшли своє вираження у шлюбі між імператором та Всеволодовою донькою Євпраксією.

Чи ці відносини прийняли форми васальних, через брак джерела не можна встановити, [як і] зважаючи на пізніші факти.

Герб Перемишльського князівства.

Феодальні відносини були особистими правовими відн[осинами], внаслідок цього послаблювалися вони зі змінами на троні і є малоприйнятним, щоб васальні відн[осини] [встановлювалися] щодо Галич[ини] регулярно.

Лише під 1165 р. довідуємося ми, що тодішній князь Галичини Ярослав присягнув імператорові Фрідріху I й отримав знову свою землю з його рук. Переговори богемського короля. Це міг би бути Ізяслав.

У 1189 р. Володимир покидає свою землю на користь Романа Володимир[ського]...¹³

Уже після смерті Володара та Василька спробувала Угорщина поширити своє верховенство на Галичину, що знайшло відображення у новому титулі угорськ[ого] короля Стефана IV під 1124 р.¹⁴

Формальна присяга (коммедація) була прийнята аж у 1189 р. 2000 марок срібла (гривен).

Угорщина посадила в Галичі королівського сина Андрія й розглядала Галичину як угорськ[ий] коронний край¹⁵.

У цей момент зіштовхнулись одне з одним два феодальні права, а саме німецьке та угорське. До цих ще приєдналося суздальське. Володимир звернувся за підтримкою до Всеволода, і той захистив його – в основному проти Угорщини. Лише титул залишився.

Чи Володимирія після свого відокремлення перебувала в якихось державно-прав[них] відн[осинах] із Рим[ською] імперією, не знаємо ми нічого конкретного. Це було вперше можливо після смерті Володимира, коли Роман возз'єднав обидві землі. Тепер він мусив вибирати: між Рим[ською] імперією та Угорщиною (Андрій II, від 1205 р.). Він вирішив на користь Штауфенів. 1202 – надання німецьк[ого] васалітету. Наслідками були участь у війні 1205 р. та смерть.

Осиротіла Гал[ицько]-Володим[ирська] держава не могла покластися на Філіпа, і княжа вдова шукала в сусід[ній] Угорщині опори та опіки над неповнолітніми дітьми.

З'їзд у Сяноку в 1205 р. і договір, який отримав своє правне вираження у відтоді постійно прийнятому титулі Rex Galiziae Lodomeriae¹⁶.

Хоча Романовичі не утвердились і Галичина стала театром запеклої боротьби, залишилось угор[ське] верховенство стійким; тимчасові князі в Галичі прагнули добитися визнання угор[ських] королів (Ігоревичі, Роман Ігоревич).

1209 – усунуто Романа [чернігівського] і правління Бенедикта¹⁷.

Данило до 1206 р. був у Угор[щині] вибраний як евент[уальний] спадкоємець трону.

1211 – Данило з угор[ською] допомогою знову в Галичі.

1213 – Володислав Кормильчич.

1214 – угода у Спиші. Перемишль, Забужжя.

1219 – Мстислав.

1220 – повторне захоплення Холмської землі.

Угода між Андрієм та Мстиславом у 1222 р. не змінила нічого в державно-прав[ному] становищі Галичини, у 1227 р. знову в Галичі Андрій син Андрій.

1230 – Андрій-молодший залишив Галич на користь Данила, боротьба між Данилом та Угорщиною, але незабаром повернувся назад і сидів до своєї смерті в 1234 р.

Під час коронації в 1235 р. Данила як васала Бели IV.

У цих державно-прав[ових] відносинах нічого не змінив факт, що Бела IV скоро по тому підтримав суперника Данила, який тимчасово навіть зайняв Галич, поки Данило не завдав йому та його союзникові угорцю під Ярославом (1245 р.) вирішальної поразки й на довгий час фактично зруйнував претензії Угорщини на Галичину. Менше, проте, ця битва привнесла тоді, ніж поява нової політичної сили у Східній Європі, яка призвела до нового перевороту в дотепер[ішній] системі держав Східної та Центральної Європи. Ця сила – монголи, які в 1237–1242 рр. зуміли підкорити величезний простір між Уралом та Адриатикою.

¹³ Речення не завершене.

¹⁴ Fejer F. Aborigines et incunabula Magyarorum. Buda, 1840, t. II. S. 67.

¹⁵ Fejer F. Aborigines et incunabula Magyarorum. Buda, 1840, t. II. S. 247.

¹⁶ Fejer F. Aborigines et incunabula Magyarorum. Buda, 1840, t. III. S. 1, 31-32.

¹⁷ [Угорський восначальник, фактичний правитель Галичини за малолітнього короля Коломана].



Звісно, не цілу територію вдалося татарам тримати в пол[ітичній] залежності (через смерть Чингізхана).

Суздальський князь Ярослав постарався зразу заявити свої претензії на Київ, що йому частково вдалося. Данило зволікав. Лише коли після битви під Ярославом татари вимагали Галичину, вирішив Данило поїхати до хана й отримати з його рук власні землі. Ця принизлива залежність від Орди зробила Галичину супроти Угорщини дещо самостійнішою. Хоча Бела IV не позбувся титулу, розглядав він Данила з повагою і приступив до перебудови сім'ї.

Ми бачимо тоді, отже, Галичину-Володимирію в подвійних державно-прав[ових] відносинах: з Угорщиною і з татарами. Останнє наводило відразу жах на князів, і вони пробували вивільнитися. Данило звертається до Папи, і твердо усталюється стара ідея церков[ної] унії, він визнає зверхність Св[ятого] Престолу над країною. У буллах 3.V.1246 і 12.IX.1247 землі отримали статус папських васальних земель. Ці стосунки з Римом викликали сильну недовіру з боку татар, які також – зі смертю Інокентія IV (1254 р.) – довели, що ці зв'язки поступово розірвалися¹⁸.

У той час союз між Галич[иною] та імперією втратив також будь-яке прак[ичне] значення і син Данила Лев визнавав лише одну зверхність – Орди.

Але тільки на початку XIV ст. була традиція ще жива, що чужинець міг цей контекст сприйняти у своєму описі. За яких обставин та державно-правових відносин відбулася коронація Юрія I, нам не довідатися, у кожному разі мусила вона відбутися за тіснішої підтримки або Угорщини, або Заходу, щонайбільше Папи, і ця політика проводилася послідовно до занепаду держ[авної] самост[ійності].

Щойно смерть Юрія II знову загострила питання державно-прав[ового] становища Гал[ичини]-Вол[одимирії].

Дві державно-прав[ові] претензії: Угорщини і татар.

Два спадкові права: Казимир і Любарт.

Від 1340–1349 – Любарт.

Між угор[ськими] та поль[ськими] претензіями принц[ипове] протиріччя, бо обидві держави були незал[ежні] одна від од[ної].

Договір 1339 р.: Вишеград¹⁹.

Договір 1350 [р.]²⁰.

У 1340 р. завоював Казимир Сянок і утвердився за договором з Детьком у 1341 р.

1349 – *Dei Gratia rex P[oloniae] Dominusque terrae Russiae*²¹.

Це відкрило довгу боротьбу з Литвою.

Договір 4. IV. 1350²².

Угор[сько]-литов[ський] договір 1351 р.

1350 – договори м[іж] Каз[имиром] і Люд[овиком]²³.

1357 – зобов'язався Казимир заплатити татарам річну данину за Галичину.

Договори 1366 р.²⁴

Дог[овір] 1369²⁵.

1372 – васалітет Владислава²⁶.

1377 – договір у Белзі.

У грамоті з 1379 р. Любарт називає Людовика своїм паном та королем.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1900, т. III, с.] 84, 85.

¹⁹ [Договір польського короля Казимира III з угорським правителем Карлом Робертом з Анжуйської династії, відповідно до якого за відсутності нащадків у Казимира III польська корона переходила до угорського королевича Людовика. Угорщина натомість зобов'язувалася допомогти Казимирові в майбутньому приєднанні до Польщі Галицько-Волинського князівства після смерті Юрія Болеслава].

²⁰ [Йдеться про договір між польським королем Казимиром III і угорським королем Людовиком (Анжуйським), який підтвердив Вишеградський договір 1339 р.]

²¹ Титул Казимира III.

²² Prochaska A. «W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego». *Kwartalnik historyczny*, 1892, t. 6. nr. 1. 33 s.

²³ Dogiel Maciej *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae* [далі – Dogiel Maciej *Codex dipl.*]. Vilna, 1758, t. 1. cz. 1-2; Fejer, IX, 2, № 278; Dogiel Maciej *Codex dipl.* I, 97. [Відповідно до договору 1350 р. Казимир отримував Галицьку, Перемишльську і Сяноцьку землі, а Гедиміновичі – Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмську і Берестейську землі].

²⁴ [За договором 1366 р. володіння Гедиміновичів були зменшені: Любарт отримував лише Луцьку та частину Володимирської землі].

²⁵ Prochaska A.; Dogiel Maciej *Codex dipl.* I, Fejer IX. 4, №187. Йдеться про опольського князя Володислава II, намісника угорського короля Людовика на Русі у 1372–1378 pp.

²⁶ [«Акти земські та городські» Речі Посполитої (Akta terestria et castrensia; Akta ziemskie i grodzkie); далі — А.Г.З.] III, № 20, 21 V, 7 № 482; Dogiel Maciej *Codex VI*, № 329). [Йдеться про опольського князя Володислава II, намісника угорського короля Людовика на Русі у 1372–1378 pp.].



1378 – відхід Владислава²⁷.

†Люд[овик] 1382 [р.].

1379 – переїзд Владислава V²⁸.

Вимоги поль[ських] панів у Серадзі 1383 [р.]²⁹.

Кошицький договір 1374 [р.]³⁰.

1386/7 – знову Владислав. Його маніфест у 1387 р.³¹

Маніфест Ядвіги 18.II.1387³².

Договір 1412, 1415, 1423 р.³³

Грамота Владислава 1434 р.³⁴

Ймовірний договір у 1442 р.³⁵

[...] виконувала Галицько-Володимирська держава до вимирання місцевої династії Романовичів у 1340 році³⁶.

Ця фатальна подія розв'язала зі сторони жадібних до землі сусідніх держав довголітню боротьбу довкола галиць[ко]-володим[ирського] спадку. Спершу пощастило українізованому литовському князю Любартові, котрий міг утішатися великою симпатією укр[аїнського] населення, закріпитись у Володимирії й бути визнаним майже протягом десятиліття також у Галичині, однак не зумів протистояти об'єднаним силам Польщі та Угорщини, чий володарі саме тоді (1339) уклали двосторонній договір про успадкування, і був вимушений відмовитися від Галичини і Володимирії.

Тоді добився польський король Казимир у свого племінника, короля Угорщини Людовика, щоб йому передавалось управління Галичиною, за повного збереження прав угорської корони (договір у 1350 р.), до кінця свого життя.

Цей 20-річний період польської окупації (1350–1371) заклав відправну точку польських претензій на Галичину та на решту українських земель (територій), хоча цій претензії бракувало будь-якого правового обґрунтування.

Зі смертю Казимира, за яким на троні слідував Людовик, Галичина повернулася також адміністративно до Угорщини і керувалася 17 років частково як васальна земля (1372–1378, 1386–1387) за допомогою окремого герцога, частково за допомогою намісника.

Спроба володим[ирського] князя Любарта заволодіти знову Галичиною зазнала невдачі. Він навіть був вимушений прийняти від Людовика Володимирію як угорський лен (1377).

Смерть угорсько-польського короля Людовика (1382) мала наслідком розірвання угорсько-польської унії, і новий король Угорщини Сигізмунд Люксембурзький не зумів достатньо зберегти визнані права Угор[ської] корони та завадити, щоб поляки забрали собі Галичину (1387); він задовольнявся протестами та дипломатичними актами (договори в 1412, 1415, 1423, 1434 рр.), у яких поляки теоретично погоджувались із правами Угорщини, поки весь спір у краї не минув через кілька десятиліть.

Тимчасова окупація Галичини поляками тривала майже чотири століття (1387–1772). Спочатку Галичині залишили недоторканими її внутрішню структуру, релігію, мову та звичаї. Згідно з урочистими обіцянками перших королів, розглядалася [вона] як коронний край, керований окремим намісником; поступово (особливо з 1435 р.) присяги були забуті. Край був перетворений у «Руське воєводство» за польським зразком. Проте при цьому стара політична традиція з часу державної самостійності була настільки дотримана, що воєводство залишилося особливою автономною провінцією і що Холмська земля внаслідок особливого статусу Белзького воєводства залишилася без територіального зв'язку з Галичиною, вона належала до Рус[ького] воєводства. Руське право скасоване і введене польське. Місцева Церква була упосліджена та пригноблена. Католицизм (який досі задовольнявся повними

²⁷ А.Г.З. III, 27.

²⁸ А.Г.З., V, № 14. [У грудні 1378 р. Людовик Угорський видав у Вишеграді грамоту, якою постановив відкликати Владислава Опольського з Русі. Галичина стала провінцією Угорського королівства].

²⁹ [На з'їзді польської шляхти в Серадзі було ухвалено обрати королевою Ядвігу та поставлено вимоги приєднати Руську землю до Польського королівства].

³⁰ [За договором від 17 вересня 1374 р., в обмін на привілеї, які король Людовик Угорський надав польській шляхті, одна з дочок короля повинна була зійти на польський трон після його смерті].

³¹ (Fejer X, 1, 382, А.Г.З. III, 39) [Йдеться про приєднання Галичини до Польщі].

³² А.Г.З., III, 50.

³³ Польсько-угорські угоди 1412, 1415, 1423 р. відклали вирішення питання політичної приналежності Галичини.

³⁴ Katona S. Historia critica regum Hungariae. Pestini, 1790, vol. XIII, I, 28. [Йдеться про надання Владиславом II Ягайлом прав для православних, рівних правам католиків].

³⁵ Długosz J. [Dzieje polskie Kraków 1869, t.] IV, 679 s.

³⁶ [Текст втрачено. Початок тексту до арк. 46 зв. у спр. 56 відсутній].



громадянськими правами) був аж тепер ототожнений із полонізмом. Українську мову витіснено з урядів, численні коронні маєтки були роздані польській знаті, а українську знать відсторонено від урядів та в її правовому й соціальному становищі поставлено далеко позаду польської й тим самим піддано полонізації або зубожінню. Також розпочалася внутрішня колонізація (спочатку сильним німецьким, пізніше польським елементом), однак вона за винятком доти скупо заселених пограничних територій не досягла якоїсь відчутної зміни в етнічній картині краю.

Усупереч усьому цьому було розпочато енергійну нівеляційну політику.

Нац[іонально]-культурна спадщина після княжої доби була така багата і жвава, що край із труднощами [таки] міг протистояти всім поривам польського просування на схід, звісно у тяжких боях і жертвуваннях зубожілий та спустошений, але і на закінчення польської шляхетської республіки зберегти суть свого національного характеру і тим самим порятувати елементи майбутнього відродження укр[аїнської] нац[іональної] ідеї для новіших часів. Коли Польща прийшла до розпаду, звернувся уряд Дунайської монархії до давньої української традиції й заявив історичні права Угорської корони на край.

Опубл. за: ЦДІАЛ. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 14. 11 арк.; Спр. 56. 57 арк. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти. Переклад, послідовність аркушів при перекладі: спр. 14: арк. 1, 2, 8, спр. 56: арк. 43, 44, 44 зв., спр. 14: арк. 7, 5, 4, 4 зв.; спр. 56: арк. 47 зв., 47, 46 зв.; спр. 14: арк. 9 [2, 11 арк.; 3, 57 арк.].

Степан Томашівський

Галичина під німецько-австрійським правлінням

Галичина відійшла до Австрії у цілком занедбаному стані. Загальний занепад був величезним, такий що його можна порівняти мало не з обставинами у звільнених від турецького панування балканських країнах. За відсутності будь-якої державної організації у соц[іальній] і культ[урній] області там з'явився подальший простір для самостійної діяльності. У звітах австр[ійських] службовців, котрі займалися Галичиною, висловлюється надзвичайний подив щодо внутрішнього становища поляків.

Що дивно, що австр[ійський] [місцевий] уряд, котрий охоче дотримується існуючого [стану] і уникає докорінних реформ, не зміг залишити жодний регіон, не міг опертися на жодні існуючі адмін[істративні], ціс[арсько]-кор[олівської] [служби], а змушений був взятися до розбудови монархії.

Галичина не могла сама себе прогнати.

Поляки, однак, зуміли перевернути факти і звалити всю провину на Австр[ію] (Меморандум 1790).

Усі реформи викликали сильне невдоволення.

Договір про поділ від 5 травня 1772 р. обумовлював ці претензії настільки, що Руське і Белзьке воєводства разом із частиною Поділля припали Австрії в поєднанні з імперським центром частини польських воєводств – Краківського та Сандомирського, котрі додалися справа від Вісли. Австрійські претензії на Холмщину – суттєву складову частину української Галичини, яка доповнювала Руське воєводство (на півн[ічну] частину російської адм[іністративної] одиниці під цією назвою), не знайшли, проте, визнання у Петербурзі та Берліні.

Попри те, що Австрія не розглядала основну частину своїх нових надбань як польську землю ні в історичному, ні в етнічному сенсі, було зроблено помилку в тому, що цілу величезну область (разом із Буковиною!) організовано цілісно в дусі політичних принципів Йосифа II. Таким чином, постав із гетерогенних територій *один* коронний край, у якому зразу зроблено відкриття, що саме приєднання, як і всі з тим пов'язані адм[іністративні], соц[іальні], культ[урні] реформи, українське населення вітало з великою радістю та виявляло всеохопну вдячність і прихильність до держави, тимчасом як провідні верстви іншого народу зустрічали реформаторську діяльність уряду з великим незадоволенням. Нац[іонально]-пол[ітичне] суперництво між поляками та українцями в Галичині увиразнилося з першого моменту. Цей факт випав, проте, скоро після періоду реформ XVIII ст. з уваги австрійського уряду. Опісля не піклувалися про розвиток бідного, соціально пригніченого та культурно відсталого українського народу. Із легким серцем віддавали частини укр[аїнської] землі Польщі (1809 – Замостя) і Росії (1809–1815 – Тернопіль). Лишень після того як у 1846–1848 рр. поляки продемонстрували свою політику, спрямовану на зруйнування австрійської єдиної держави, у Відні почали усвідомлювати політичну вагу українського народу, вірного і прихильного до Австрійської держави. «Відкрили» «русинський» народ, питали про його бажання й обіцяли їх здійснити, передбачаючи трактувати Галичину відповідно до її історичних та етнографічних відносин. Поділ краю на укр[аїнську] та поль[ську] частини, який повинен би був виправити зроблену стару помилку, був навіть визнаний для австр[ійської] державної ідеї як невід'ємна необхідність, щоб такий економічно та політично важливий край зв'язати тісніше з монархією й забезпечити володіння ним. Це розуміння збіглося з пробудженням центральноєвропейської (великоавстрійської) державної ідеї близько 1848 р., яка, проте, на жаль, скоро після смерті своїх найвизначніших носіїв (Шварценберг, Стадіон, Брюк) ніколи правильно не оцінилася. Після того як відмовилися від цієї останньої історичної державної думки Австрії, почався справжній некерований рух державного



корабля без керма та без коліс, котрий триває до сьогодні. Найсумніша епоха в австрійській історії позначилася стосовно Галичини тим, що було надано ваги польській державній ідеї й усе більшу прихильність зустрічало пов'язане із цим послаблення союзу між Галичиною й державою та створення строгого крайового централізму. Не лише ухвалений у 1846 р. і санкціонований цісарем (1848) поділ Галичини на дві частини був би відмінений, а разом із ним відкинено крайовий статут Галичини, укладений на основі урочисто проголошеної конституції 4 березня 1849 р., який через адміністративний поділ краю створив українському населенню підґрунтя національно-культурної автономії, був би викинутий на смітник історії нездійснених ідей імперії Габсбургів. Із кінця 1859 р. накопичуються закони, патенти, записки, розпорядження, укази і т. д., які переслідують мету відновити політичну єдність Галичини та зміцнити її адміністративну неподільність, з одного боку, а з іншого – згідно із внутрішньополітичним новим курсом після невдач у 1859 р. та 1866 р., надати коронному краю суцільного національно-польського характеру і поставити полякам неприємне питання про подальше існування українського народу. Новий курс проявився у відміні низки дотеперішніх розпоряджень на користь українців, переважно щодо вищого та середнього шкільництва, і завершився запровадженням крайового статуту від 26 лютого 1861 р., який забезпечив полякам абсолютну більшість у крайовому парламенті через штучні виборчо-правові конституції та санкціонував численні, спрямовані проти українців загальні закони, насамперед у шкільництві.

Крайовий закон – 22.4.1867.

Установлення крайового правління. Наслідком нового порядку було те, що в українців забрали би майже будь-яку можливість мати власне національне шкільництво і що українці, за чисельністю третя нація Австрії, ще сьогодні піддаються тиску названого виняткового закону і тим самим мають за честь бути культурно найвідсталішим народом Австрії.

Що полякам не вдалося законним шляхом, могло б їм надатися через численні розпорядження та адміністративну практику, особливо після того, як у Коронній раді зайняли своє місце польські крайові міністри, а крайове правління (з органами юстиції) мовно та персонально цілком сполонізувалось би. Із неясної множини нових галицьких управлінських звичаїв, котрі мали замінити відсутні законні підстави для виокремлення Галичини з державного союзу, для цілковитої полонізації краю та для успішного згортання національного розвитку укр[аїнського] народу, виступають два на передній план: узаконені надуживання на виборах у законодавчі органи та персональні переписи населення. Через перші досягнуто те, що укр[аїнський] народ не спромігся мати навіть щонайскромніше законне представництво в імперському та крайовому законодавстві й таким чином протягом десятиріч мусили залишатися чинними закони, спрямовані на усіяке пригноблення укр[аїнського] народу; через другі цілком змінилася дотеперішня картина мовних і національних відносин у Галичині. Після входження Галичини та Волод[имирії] в Австр[ію] завжди вважалося, що український елемент займає 2/3 краю і укр[аїнська] мова є в абсолютній більшості. Цей факт фіксує перший та єдиний об'єктивний, базований на науковій основі перепис населення 1846 р., коли понад 50% населення краю означили себе як українці, 41% – як поляки. Із переходом правління в польські руки проводилися персональні переписи населення дедалі більше в інтересах поляків, тож підсумки останнього перепису населення 1910 р. подають 59% польсько- і лише 40% україномовних – груба підтасовка фактичних стосунків, які також сьогодні є такими ж самими, якими були в 1846 р.

Оубл. за: ЦДІАЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 14. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти. Переклад, послідовність аркушів при перекладі: ЦДІАЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 14: арк. 3, 11, 10, 6, 6 зв. [2,11 арк.]

Переклад рукописних текстів: Маркіян Гвоздевич, д. філол. н., проф. Алла Паславська. Упорядкування, набір, встановлення послідовності аркушів: к. і. н. Надія Халак.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 368, оп. 1, спр. 68, арк. 229. Рукопис. Без підпису. Німецька мова.
2. ЦДІАЛ України, ф. 368, оп. 1, спр. 14.
3. ЦДІАЛ України, ф. 368, оп. 1, спр. 56.



ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.25:34:929Б.Гаврилишин]378.4(71+477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.09>

БОГДАН ГАВРИЛИШИН ЯК ПОЧЕСНИЙ ДОКТОР ПРАВА КАНАДСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

Гаврилишин Петро,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин,

докторант

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

У статті висвітлюється частина життя українського вченого та відомого мецената Богдана Дмитровича Гаврилишина (1926–2016), пов'язана з наданням йому почесного титулу *Doctor Honoris Causa* у низці українських та закордонних університетів. Подано короткий опис його біографії. Висвітлено аспект життя Богдана Гаврилишина, який пов'язаний із наданням йому почесного титулу *Doctor Honoris Causa* у низці канадських та українських університетів.

Розглянуто надання йому ступеня почесного доктора або професора у дев'яти університетах: Йоркському, Альбертському, Західноукраїнському національному університеті, Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка, Тернопільському національному технічному університеті імені Івана Пулюя, Дипломатичній академії України імені Геннадія Удовенка при Міністерстві закордонних справ та Державному податковому університеті.

На основі архівних джерел автором публікації наведено тези виступу Б. Гаврилишина в Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника під час отримання ним ступеня почесного доктора у 1999 р. Проаналізовано його аналогічний виступ у Тернопільському національному політехнічному університеті імені Івана Пулюя в 2013 р.

Детально описано його співпрацю із Західноукраїнським національним університетом, який першим в Україні надав йому ступінь почесного доктора.

Подано його акцент на темі поліпшення ефективності суспільств та можливості її використання на благо вітчизни. Відзначено його бачення ролі молоді в майбутній трансформації України та як наукова еліта її має у цьому допомогти.

Ключові слова: Богдан Дмитрович Гаврилишин, почесний доктор, університети, Канада, Швейцарія, Україна, діаспора.

Havrylyshyn Petro. Bohdan Hawrylyshyn as honorary doctor of law of Canadian and Ukrainian universities

The article highlights part of the life of the Ukrainian scientist and well-known philanthropist Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn (1926–2016), connected with the awarding of the honorary title of *Doctor Honoris Causa* in a number of Ukrainian and foreign universities. A brief description of his biography is provided. The side of Bohdan Hawrylyshyn life is highlighted, as it is connected with the awarding of the honorary title of *Doctor Honoris Causa* in a number of Canadian and Ukrainian universities.

He was considered to be awarded the degree of honorary doctor or professor at 9 universities: York University, University of Alberta, West Ukrainian National University, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ternopil Ivan Pulyk National Technical University, Hennadii Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine at the Ministry of Foreign Affairs and the State Tax University.

On the basis of archival sources, the author of the publication presents the theses of B. Hawrylyshyn's speech in Ivano-Frankivsk at the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University when he received an honorary doctorate in 1999. His similar performance at the Ternopil National Polytechnic University named after Ivan Pulyk in 2013 was analyzed.

His cooperation with the West Ukrainian National University, which was the first in Ukraine to award him an honorary doctorate, is described in detail.

His emphasis on the topic of improving the efficiency of societies and the possibility of using it for the benefit of the motherland is presented. His vision of the role of youth in the future transformation of Ukraine and how the scientific elite should help it in this is noted.

Key words: Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn, honorary doctor, universities, Canada, Switzerland, Ukraine, diaspora.



Кожний поважний університет пишається наявністю у нього плеяди почесних докторів, що додає йому престижу та підвищує імідж у публічній сфері. Також це працює й у зворотний бік, адже додає значимості та підвищує статус тим науковцям, які отримали дане звання з рук ректора того чи іншого вищого навчального закладу. Почесний доктор (*Doctor Honoris Causa*, з лат. *honoris causa* – «заради пошани», скорочено *h.c.*) – це високе почесне звання, що надається університетами та присвоюється науковцям, державним, громадським і релігійним діячам, політикам України та світу за значимий внесок у розвиток науки, освіти, культури і духовності. Надається рішенням ученої ради університету. Традиція присудження почесного звання *Doctor Honoris Causa* прийшла на українські землі з європейських старих освітньо-наукових закладів.

Одним із рекордсменів за кількістю почесних докторатів серед українців є Богдан Гаврилишин (1926–2016) – учений-економіст, член Римського клубу, член Світової академії мистецтва та науки, член Міжнародної академії менеджменту, заслужений діяч науки і техніки України, іноземний член НАН України, почесний консул України у Швейцарії, президент Фонду Богдана Гаврилишина [1; 6–8, арк. 5, 11].

Мета статті – висвітлити той аспект життя Богдана Гаврилишина, який пов'язаний із наданням йому почесного титулу *Doctor Honoris Causa* у низці університетів. Дана тема, окрім констатації фактів таких пошанувань у тих чи інших вищих навчальних закладах, не отримала досі належного висвітлення в літературі. Джерельну основу дослідження становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки.

Народився Богдан Дмитрович Гаврилишин в с. Коропець Бучацького повіту Тернопільського воеводства, тоді в складі Польщі (тепер селище Коропець, центр Коропецької ОТГ Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Під час Другої світової війни у 1944 р. його забирають на примусові роботи до Австрії, що тоді була складовою частиною Німеччини. Після 1945 р. знаходився у таборах для переміщених осіб, а в 1947 р. емігрує до Канади. Навчаючись у Торонтському університеті, у 1952 р. стає бакалавром, у 1954 р. – магістром за спеціальністю «інженер-механік» в Університеті Торонто. Протягом 1954–1960 рр. обіймає посади з інженерної справи, дослідництва, менеджменту в Канаді. Із 1960 р. проживає у Швейцарії. У 1975 р. здобув ступінь *Ph. D.* з економіки у Женевському університеті. Починаючи з 1988 р. працює безкоштовно на благо України. Від 1991 р. був радником кількох президентів України, голів Верховної Ради, прем'єр-міністрів.

26 років свого життя Богдан Гаврилишин віддав Міжнародному інституту менеджменту (далі – МІМ-Женева), обіймаючи посади директора з навчання (1960–1968), директора Інституту (1968–1986). Протягом 1986–1989 рр. був ученим-дослідником при МІМ-Женева. Вів семінари, головував на конференціях, читав лекції у вишах та для вужчих груп фахівців у понад 50 країнах. Консультував міжнародні організації та корпорації з питань організації бізнесу та менеджменту. Був радником із питань державного управління.

У МІМ-Женева він викладав такі предмети, як «Креативність», «Середовище міжнародного бізнесу», «Управління міжнародними операціями» та ін. Після отримання докторського ступеня з економіки перейшов до викладання політології і геополітики. Його наукові зацікавлення трансформувалися від поліпшення ефективності окремих особистостей до ефективності груп, потім до цілих корпорацій, а пізніше – до управління цілими державами. Богдан Гаврилишин був активним членом Римського клубу (*Club of Rome*) – міжнародної неурядової організації, створеної у 1968 р., званого центру світової футурологічної думки. Дана аналітична інституція об'єднує у своїх лавах науковців, лідерів думок і ділових людей із понад 30 країн світу, які переймаються перспективами розвитку людства. Їхні зусилля націлені на вирішення актуальних проблем сучасного світу шляхом розроблення глобального моделювання.

У 1980 р. він написав свою головну працю – книгу «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє», основні ідеї якої спочатку виголосив у 1979 р. як доповідь для Римського клубу: «Клуб давав свого роду рецензію, що надзвичайно підвищувало престиж таких книжок» [1, с. 76]. Богдан Гаврилишин є автором понад 100 наукових статей із менеджменту та методології викладання менеджменту. У 1990 р. заснував у Києві Міжнародний інститут менеджменту (МІМ-Київ). У 1996–1997 рр. обіймає посаду директора Міжнародної академії навколишнього середовища у Женеві.

Богдан Гаврилишин із дитячих років був членом Пласту – Національної скаутської організації України, від 1946 р. належав до куреня «Лісові Чорти». У 2006–2008 рр. – очільник законодавчого органу Пласту – Крайової пластової ради. У 2010 р. заснував «Благодійний фонд Богдана Гаврилишина» (розпочатий як Фонд розвитку пласту), ціллю якого була підготовка критичної маси молоді, які на власному досвіді вивчили б, як функціонують передові країни Європи, та змогли б утворити критичну масу людей, яка трансформує Україну. Невдовзі після смерті Богдана Гаврилишина фонд у 2017 р. було перезасновано членами його сім'ї під назвою «Фонд родини Богдана Гаврилишина».



Професор Богдан Гаврилишин є почесним доктором у 10 університетах Канади (Йоркський та Альбертський) та України (Західноукраїнський національний університет, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, Дипломатична академія України імені Геннадія Удовенка при Міністерстві закордонних справ, Державний податковий університет).

28 травня 1975 р. у Женевському університеті Богдан Гаврилишин захистив дисертацію на тему «Виховання лідерів та його методичні аспекти» (фр. *L'education des dirigeants et de ses aspects methodologiques*) [13, арк. 3].

3 листопада 1984 р. Богдан Гаврилишин отримав почесний ступінь доктора права Йоркського університету в Торонто. Наведемо фрагмент листа від 3 серпня президента Йоркського університету Яна Макдональда, адресованого Богдану Гаврилишину: «Присвоєння цього ступеня є публічним виявом вдячності за ваш видатний внесок у сферу управлінської освіти та просування найвищих стандартів у міжнародному бізнесі. Як викладач, економіст із широкою репутацією та міжнародний державний діяч Йоркський університет буде вітати ваш авторитет в обраній галузі та вашу відданість їй» [14, арк. 3].

3 червня 1986 р. здобув почесний ступінь доктора права Альбертського університету (м. Едмонтон, Канада). Канцлер університету Петер Саварин у листі від 30 січня 1986 р. пише: «Мені приємно, що сенат вирішив нагородити людину, чиє сильне керівництво Міжнародним інститутом менеджменту є загально визнаним і чий науковий внесок у дисципліну менеджменту зробив великий внесок у її розвиток у всьому світі» [12, арк. 2].

Рідне селище Коропець розташовувалося в Тернопільській області. Тому найтісніші відносини у нього склалися саме з економічним вишем Тернополя. У своїх спогадах Богдан Гаврилишин зазначив: «Подобається це мені чи ні – відтепер я належу до Тернополя і маю це «обласне громадянство». До певної міри в мене не було вибору, тому що Тернопіль заявив свої права на мене. Мене обрали президентом Тернопільської академії національної економіки, ректор якої був винятково енергійним адміністратором, дуже завзятою людиною. Я щорічно відвідував академію. Мені подобалося читати лекції її уважним та патріотично налаштованим студентам. Я також головував на позачергових засіданнях Вченої Ради академії і пишався тим, що серед випускників університету були: колишній голова Національного банку України, а згодом прем'єр-міністр і президент Віктор Ющенко, низка високопоставлених представників державної адміністрації, бізнесу, науки і культури. Академія мала налагоджені контакти та реальну співпрацю з західними університетами, особливо у Німеччині, Голландії та Великобританії. Ми проводили міжнародні конференції з питань інтеграції України до Європейського Союзу, які проходили у філіалі академії в Криму. Три такі щорічні конференції були присвячені різним аспектам інтеграції. У цьому та деяких інших питаннях академія випереджала уряд» [2, с. 250].

Почесним доктором Тернопільської академії народного господарства (згодом Тернопільський національний економічний університет, тепер – Західноукраїнський національний університет) Богдан Гаврилишин став 28 жовтня 1994 р. Основні питання розвитку академії вирішував Сенат, який із 1994 р. очолював обраний Президентом ТАНГ уродженець Тернопільщини, учений-економіст Б.Д. Гаврилишин. Поточною діяльністю керували ректорат і вчена рада, очолювана ректором О.А. Устенком. Засади функціонування навчального закладу були записані у Статуті ТАНГ. Весною 2002 р. проф. Б. Гаврилишин попросив його звільнити з посади президента Академії. Президентом і головою новоствореної Наглядової ради ТАНГу обрали Олександра Устенка. Натомість Богдан Гаврилишин став Почесним президентом академії [15, с. 57–58]. Олександр Устенко пригадував: «Вагомі результати в міжнародній діяльності ВНЗ відбулися після відвідання його Богданом Дмитровичем Гаврилишином – відомим ученим, членом Римського клубу, який є нашим земляком (він родом із селища Коропець Тернопільської області). Його досвід, зв'язки і мудрі поради сприяли зміцненню нашої діяльності у цьому напрямі» [15, с. 72].

13 червня 2013 р. відбулася знакова зустріч студентів та викладацького складу ТНЕУ з проф. Богданом Гаврилишином. Одразу після зустрічі на урочистій ученій раді Навчально-науковому інституту міжнародних економічних відносин було присвоєно ім'я Богдана Дмитровича Гаврилишина, що було для нього справжньою несподіванкою. Він наголосив, що великі надії покладає на теперішніх студентів і переконаний, що їхній успіх залежить не лише від мудрих книг і досвідчених професорів, а й від атмосфери під час навчання [с. 161]. В інституті певний час діяла іменна стипендія, надана Благодійним фондом Богдана Гаврилишина. Ці три стипендії у розмірі 5 тис грн на семестр давали талановитій молоді матеріальну підтримку. Зустрічаючись зі студентами інституту під час своїх відвідин Тернополя, Богдан Дмитрович неодноразово наголошував: «Гроші – це не цінність, вони є лише інструментом на



шляху до справжніх цінностей. Використовувати їх за істинним призначенням – це мистецтво, якому потрібно вчитися» [15, с. 162].

Почесний докторат Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Богдан Дмитрович Гаврилишин отримав 1 вересня 1999 р. на церемонії у приміщенні Івано-Франківського обласного драматичного театру ім. Івана Франка з рук ректора Віталія Івановича Кононенка [11, арк. 1].

28 вересня 2000 р. вченому присвоєне звання Почесного доктора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [ЦДАГОУ, Оп. 1, спр. 4, арк. 15].

Наведемо принагідно збережені тези промови Богдана Гаврилишина з нагоди присвоєння йому Почесного доктора в Івано-Франківську: «Я вдячний за цю високу відзнаку, а особливо тому, що це від університету, у назві якого є слово «Карпати». Жалкую, що мої покійні батьки не присутні на цьому святі, для них освіта була найвищою цінністю, хоча мама кінчала тільки чотирикласну школу, а батько – шестикласну – так у нас на селі було тоді. Мама одначе знала «Кобзаря» на пам'ять, і в 12 років як я мріяв про те, щоб відкрити світ, почув від мами слова Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Це був для мене заповіт у моїх подорожах по світу. Згадував Шевченка часто і Василь Стефаник, який, між іншим, писав: «Беріть на коліна діти Ваші як їдете до Канади та виховуйте в них своє». Батько мріяв, щоб діти його здобули вищу освіту. Не везло. Найстаршого брата викинули поляки з університету за політичну діяльність. Другого брата заарештували НКВДисти в 40-му році за працю в Організації українських націоналістів. Йому було 17 років. Його вбили на Мордовії вже в 44-му. Залишився я, щоб сповнити мрії батька. Попрацював лісорубом, пішов на політехніку в Торонто, закінчив першим на 98 випускників. Написав батькові до Бразилії. Батько відписав: «Добре, сину, але деякі вчатьсь далі». Я вже одружений, заборгований пішов на працю. Після року дістав щедрю стипендію, повернувся до Політехніки і зробив за шість місяців магістерку. Спровадив батька до Канади, з гордістю показав диплом, а він ніби наївно питає: чи це докторат? Я докторат не хотів, щоб не стати професором. За кілька років мене вислали до Женеви, до Міжнародного інституту менеджменту. Вертаю до Канади, показую диплом батькові, а він знову: а то це докторат? По кількох роках їду до Швейцарії, стаю професором, а потім директором інституту. Докторату для кар'єри вже не потрібно. Лікарі пишуть мені, що не розуміють, як батько зберігається при житті. Він відхорював (за своє життя. – Авт.) пневмонію, тифус, туберкульоз, цукриці і інше. Я зрозумів батьковий наказ на мій докторат. У мене праця, дружина, троє дітей, іспити, зі своїх лекцій приготую дисертацію і тоді чекаю, відчуваючи, що батько помре як я стану доктором. Після року телефонують, що батько в шпиталі терміново хворих. Я зорганізував на слідуєчий день оборону дисертації. Прямою літаком до Торонто, таксі до шпиталю. Батько на хвилину відзискав притомність. Я йому прямо: батько, я – доктор. Він усміхнувся, попав у сон і на слідуєчий день помер. Присвячую цей докторат моїм батькам. А Вам, дорогі студенти, пригадую, що Стефаник писав: «Я сотворив собі свій світ. Праворуч мене синє поле, і чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солений». Ваш» [11, арк. 2–7].

1 вересня 2008 р. став почесним професором НаУКМА, виступивши з доповіддю на тему «Стан світу – стан України» [9].

Рішенням Вченої ради Київського столичного університету імені Бориса Грінченка від 29 листопада 2012 р. (протокол № 8) Богдану Гаврилишину присвоєно звання почесного професора «за самовіддану громадську, політичну та наукову діяльність, упровадження і підтримку проектів в освітній, культурній, економічній та соціальній сферах, вагомий внесок у виховання національно свідомої молоді, плекання нової еліти України» [4].

Згідно з ухвалою Вченої ради Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя від 10 червня 2013 р., Богдану Гаврилишину присвоєно звання Почесного доктора. А вже 12 червня 2013 р. під час VIII міжнародного симпозіуму «Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі» йому було урочисто вручено диплом і мантию Почесного доктора. Під час зустрічі зі студентами і науковцями автор подарував для них свої книги: наукову монографію «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському клубові» та «Залишаюсь українцем: спогади» [3]. Також Богдан Дмитрович виступив із доповіддю «Трансформація без революції – роль науковців» [5]. У ній він коротко розповів, як була написана праця «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє», надрукована у 1980 р. англійською мовою. Відзначив, що головною метою був пошук нової методології аналізу ефективності країн із метою створити нову галузь науки з умовною назвою «архітектура суспільних ладів». Ця праця дає змогу вже незалежній Україні «дистилювати» досвід різних держав і сформувати для України найбільш ефективний лад. Мірилом ефективності суспільства є не територія, чисельність населення або ресурси, а ефективний суспільний лад. Професор детальніше зупинився на описі програми «Молодь змінить Україну», випускники якої і мали б скласти ту критичну масу, яка б трансформувала Україну.



Про роль у цих процесах науковців він відзначив таке: «Насамперед зберегти добрий спадок, який залишився від СРСР: високий рівень природничої науки й освіти, соціальну справедливість в охороні здоров'я. Допомогти молодим опрацювати нові моделі цінностей: поведінки, політичної, економічної, соціальної систем і засад екологічної політики. Між цими складниками архітектури суспільства необхідні гармонія, сумісність. Науковці мають збільшити темп інновацій через кращу співпрацю науки, освіти і виробництва. Науковцям також треба все робити міждисциплінарними групами, як це роблять молодіжні групи. Як мудрі патріоти науковці повинні дати молодим науково обґрунтований інтелектуальний фундамент, різні елементи нашої майбутньої суспільної архітектури» [5].

Восени 2014 р. Почесному консулу України в Женеві Богдану Гаврилишину присвоєно звання «Почесний доктор Дипломатичної академії України» [10].

Восени 2016 р. Богдан Дмитрович став Почесним професором Університету державної фіскальної служби України в м. Ірпінь (тепер Державний податковий університет).

Можемо дійти висновку, що професор Богдан Гаврилишин відбувся як науковець, захистивши дисертацію у 1975 р. в університеті Женеві на тему підготовки лідерів для великого бізнесу, адже мав досвід керівника навчального закладу відповідного профілю. Свідченням визнання його внеску у розвиток науки менеджменту було надання йому ступеня почесного доктора чи професора у десяти ВНЗ: Йоркському (1984), Альбертському (1986), Західноукраїнському національному університеті (1994), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (1999), Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (2000), Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (2008), Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка (2012), Тернопільському національному технічному університеті імені Івана Пулюя (2013), Дипломатичній академії України імені Геннадія Удовенка при Міністерстві закордонних справ (2014), Державному податковому університеті (2016).

Література:

1. Віднянський С. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
2. Гаврилишин Б. Залишаюся українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
3. Гаврилишин Богдан Дмитрович. URL: <https://tntu.edu.ua/?p=uk/about/honorary-doctors-and-professor/gavrylyshy-b-d> (дата звернення: 04.05.2024).
4. Гаврилишин Богдан Дмитрович. Почесний професор Університету. URL: <https://kubg.edu.ua/prouniversitet/vizytivka/klub-pochesnikh-profesoriv/360-.html> (дата звернення: 04.05.2024).
5. Гаврилишин Богдан. Трансформація без революції – роль науковців. URL: <https://tntu.edu.ua/?p=uk/about/honorary-doctors-and-professor/gavrylyshy-b-d/report> (дата звернення: 04.05.2024).
6. Железняк М. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Енциклопедія сучасної України* / ред.: І.М. Дзюба та ін.. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 5. URL: <https://esu.com.ua/article-27985> (дата звернення: 26.12.2022).
7. Мельничук Б. Гаврилишин Богдан-Володимир Дмитрович. *Тернопільський енциклопедичний словник* : у 4-х т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Збруч, 2004. Т. 1. С. 315–316.
8. Особисті документи (заява на отримання громадянства в Україні, посвідчення іноземного члена Академії наук УРСР, Заслуженого діяча науки і техніки України, Почесного консула України у Женеві, посвідчення про отримання відзнак Президента України, посвідчення та перепустки Верховної Ради України) Б. Гаврилишина про його громадсько-політичну діяльність в Україні (оригінали, копії; англійською, українською мовами) ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 334. Оп. 1. Спр. 2. 20 арк.
9. Почесні професори та доктори НаУКМА. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/about-us/spilnoti/pochesni-doktori> (дата звернення: 06.05.2024).
10. Почесному консулу України в Женеві Богдану Гаврилишину присвоєно звання «Почесний доктор Дипломатичної академії України». URL: <https://switzerland.mfa.gov.ua/news/28871-pochesnomu-konsulu-ukrajini-v-zhenevi-bogdanu-gavrilishinu-prisvojeno-zvannya-pochesnij-doktor-diplomatichnoji-akademiji-ukrajini> (дата звернення: 06.05.2024).
11. Лист голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації М. Вишиванюка та ректора Прикарпатського університету ім. В. Стефаника В. Кононенка щодо участі Б. Гаврилишина в урочистому святкуванні 1 вересня. Тези промови та нотатки Б. Гаврилишина з нагоди присвоєння йому звання Почесний доктор Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 334. Оп. 1. Спр. 11. 10 арк.
12. Листування з Університетом Альберти (Канада) з нагоди присвоєння Б. Гаврилишину звання «Почесний доктор юридичних наук університету». Тези промови Б. Гаврилишина на урочистій церемонії присвоєння звання, брошура та стаття у газеті університету з цього приводу (англійською мовою) ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 334. Оп. 1. Спр. 9. 75 арк.
13. Листування з Університетом Женеві (Швейцарія), А. Бекертом, М. Плав'юком, Е. Тандбергом, Г. Шведовим, А. Шрьотером із нагоди присвоєння Б. Гаврилишину наукового ступеня доктора економічних та соціальних наук (англійською, українською, французькою мовами) ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 334. Оп. 1. Спр. 7. 40 арк.
14. Листування з Університетом Йорку (Канада) з нагоди присвоєння Б. Гаврилишину звання Почесний доктор юридичних наук університету. Тези промови Б. Гаврилишина на урочистій церемонії присвоєння звання та стаття у газеті університету із цього приводу (англійською мовою). ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 334. Оп. 1. Спр. 8. 21 арк.
15. Тернопільський національний економічний університет: професіоналізм, престиж, поступ. Львів : Українська академія друкарства, 2016. 496 с.



УДК 070.489(438.41):[94:323.1-058.65](477.82:438)»1943/1944»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.10>

МАТЕРІАЛИ ПРО НАСИЛЬНИЦЬКІ СМЕРТІ У ГАЗЕТІ «ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ» (1943–1944): ВІДГОМІН ПОДІЙ І СПОСОБИ ЇХ ВИСВІТЛЕННЯ

Головата Лариса,

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник

Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-6563-3835

Статтю сфокусовано на вивченні єдиної у роки Другої світової війни регулярної газети для українського населення люблінського дистрикту Генеральної губернії – «Холмська земля» (1943–1944). Проаналізовано окремих сегмент змісту видання – некрологічні матеріали. Назагал у 82 числах тижневика «Холмська земля» опубліковано не менше 210 посмертних звісток. Із них незначну кількість – 23 некрологи – присвячено особам, які померли природною смертю, у поважному віці або від хвороби. Частина їх повідомляла про місцевих мешканців, але також про втрати в інших дистриктах – примітних своєю діяльністю діячів науки, культури, фінансової і господарської ділянки, медицини тощо. Переважна більшість некрологів стосувалася осіб, які загинули від воєнних і різного роду насильницьких дій, а саме – екзекуцій німців за присудами спеціального суду у Львові, що мало слугувати пересторогою для населення Генеральної губернії; полеглих на німецько-радянському фронті українських бійців і найбільше – втрат цивільного населення від насильницьких дій польських бойовиків та невстановлених злочинців.

Газетні публікації містять цінні й мало відомі біографічні деталі, подробиці про діяльність загиблих осіб у роки німецької окупації, перелік заслуг, характер і резонанс скоєних убивств, перебіг похоронів тощо. Натомість украї мало свідчень оприлюднено про мотиви і причини насильницьких дій, що було пов'язано з проходженням дописів через цензурні механізми. Газета вперше вивела в публічну площину чимало персональних даних про загиблих українців, у багатьох випадках запобігши їх забуттю. Цей сегмент змісту, однак, не є достатнім джерелом для репрезентативного представлення українських утрат, хоча вкупі з численними документами тогочасних допомогових структур надав свого часу первинний матеріал для закумулювання таких даних в еміграції і згодом у сучасних дослідженнях.

Ключові слова: Друга світова війна, регіональна газета, Холмщина й Підляшшя, польсько-українське протистояння, вбивства на етнічному ґрунті.

Holovata Larysa. Materials on Violent Deaths in the Newspaper «Holmska Zemlia» (1943–1944): Reflection of Events and Methods of Coverage

The article focuses on the study of the sole regular newspaper during the Second World War for the Ukrainian population of the Lublin District of the General Governorate – «Holmska Zemlya» (1943–1944). A specific segment of the publication's content is analyzed – obituary materials. In total, in 82 issues of the weekly «Holmska Zemlya» no fewer than 210 obituaries were published. A small number of them – 23 obituaries – are dedicated to individuals who died of natural causes, at a respectable age, or from illness. Some of them reported on local figures, but also on losses in other districts – notable figures in science, culture, finance, economics, medicine, etc. The rest, the vast majority of obituaries, concerned individuals who perished from war-related and various violent actions, namely – executions by Germans of inhabitants of the General Governorate on the orders of the special court in Lviv, which served as a deterrent to the population; those who died on the German-Soviet front, Ukrainian fighters, and most importantly – losses of the civilian population from violent actions by Polish insurgents and unidentified criminals.

Newspaper publications contain valuable and little-known biographical details, details of the activities of the deceased during the years of German occupation, a list of merits, the character and resonance of the committed murders, the course of funerals, etc. However, extremely few testimonies have been published about the motives and causes of violent actions, which was associated with the passage of materials through censorship mechanisms. The newspaper first brought to the public sphere a considerable amount of personal data about deceased Ukrainians, in many cases preventing their oblivion. However, this segment of content is not a sufficient source for a representative representation of Ukrainian losses, although, together with numerous documents from the relevant aid structures at that time, it provided primary material for accumulating such data in the emigration and later in contemporary research.

Key words: WWII, regional newspaper, Holmschyna and Podlachia, Polish-Ukrainian confrontation, killings on ethnic grounds.

Про людські жертви у Холмсько-Підляському регіоні впродовж Другої світової війни тривають довкола політичні дискусії та існує обширна наукова, документальна й мемуарна література. Наголошено на окремих сучасних працях, хоча багато вартісних студій із міркувань обсягу залишиться поза історіографічним переліком. До найважливіших належать: дослідження й опубліковані документи



у тритомнику Ю. Макара, М. Горного, В. Макара та А. Салюка «Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)» [4–6], де окреме місце відводиться періоду Другої світової війни; збірник «Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння» [8]; мемуарний том «Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948» [19]. Ці публікації спеціальну увагу приділяють проблематиці втрат цивільного населення. Донедавна такі відомості не були систематизовані і подавались уривчисто. Вартісною у цьому сенсі є стаття І. Галаґіди, яка запропонувала фундаментальне осягнення виміру українських жертв на Люблінщині через створення персональної бази даних із відомих списків – архівних і надрукованих, а також преси, спогадів, досліджень, Інтернет-ресурсів тощо [9, с. 233]¹. Сформульоване завдання згодом утілилося в першому випуску серії «Жертви польсько-українського протистояння у 1939–1947 рр.» [28]. Згадані й інші публікації і джерела – вельми значущі для широкого спектру досліджень, пов'язаних з історією України та Холмсько-Підляського регіону, натомість нас цікавить характер подання місцевих подій у пресі, а саме – у єдиній тоді регіональній газеті «Холмська земля», під оглядом висвітлення випадків загибелі людей від насильницьких дій.

Загалом у 82-х випусках тижневика було опубліковано не менше 210 некрологічних звісток. Із них лише незначна кількість присвячена особам, померлим природно – у поважному віці або від хвороби: місцевим діячам допомогових структур, кооперації, заслуженим селянам, а також примітним своєю діяльністю мешканцям інших дистриктів (галицького, краківського, варшавського і радомського) – діячам науки, культури, фінансової і господарської ділянки, медицини тощо. Серед них такі постаті, як Василь Сімович, Маріян Панчишин, Йосиф Застирець, Осип Боднарівич, Антон Горбачевський та ін. Разом уміщено 23 такі звістки, решта – переважна більшість – стосувалася осіб, які загинули від воєнних і різного роду насильницьких дій.

Окрему групу становлять оголошення про страти німцями мешканців Генеральної губернії за присуттями спеціального суду у Львові. Ці т. зв. кари смерті на суспільних шкідників оприлюднювалися через газети з вказанням провин і мали слугувати пересторогою для населення. Восени 1943 р. «Холмська земля» оголосила про п'ять езекуцій – за крадіжки поштових пакунків і порушення поштової таємниці, вбивства та крадіжку лісу і спротив властям.

Некрологи ще однієї групи повідомляли про полеглих на німецько-радянському фронті українських бійців. Разом ішлося про сімох вояків, серед них – п'ятьох дивізійників, усі вони, за винятком талановитого журналіста Бориса Ольхівського, були родом зі Станіславщини, не мали стосунку до регіону, тож, вочевидь, ці згадки були передруками з інших газет.

Більшість некрологічних нотаток стосувалася втрат цивільного населення від насильницьких дій польських бойовиків та невстановлених бандитів. 4 квітня 1943 р. було вперше надруковано цілий список місцевих жертв – п'яти українців, убитих 28 лютого, у ніч із 1 на 2 березня та 21 березня в населених пунктах Грубешівського повіту – Потуржині, Шістці і Грубешеві. Серед них названо двох активних селян, поліціанта і відомих, з яскравими біографіями, прибулих із Галичини діячів: Франца Бориса, сотника Армії УНР, січового стрільця, що на початку 1941 р. став війтом у Потуржині, та Миколу Струтинського, адвоката, який у січні 1941-го обійняв посаду голови УДК в Грубешеві, був поранений 19 березня під час атак поляків і 23 березня помер від ран у шпиталі. Тіло загиблого відвезли до Буська, де він перед війною мав адвокатську практику. У пізнішій нотатці про панахиду було вказано, що Микола Струтинський «замордований у підступний спосіб» [3].

Згодом, 11 квітня, вийшла згадка про загибель Якова Гальчевського-Войнаровського, командира Подільської повстанської групи УНР, із 1930 р. – контрактового майора Польського війська, а під час німецько-польської війни командира батальйону Brodnica. Його було вбито 22 березня, з інтервалом у два дні по тому, як здійснено замах на Струтинського. Про шокуючі обставини, запеклий і героїчний опір у нерівній боротьбі й узагалі про те, що смерть була насильницькою, на цьому етапі газета не повідомила, вказавши, що військовик «згинув трагічно» [30]. Про розправу, вчинену 17 березня в с. Корхові Білгорайського повіту над вчительським подружжям Івана й Ольги Боднар у числі від 17 квітня відзначено, що вони загинули «з рук скритовбивників», залишивши «на ласку долі» двох малолітніх дітей.

Отже, на вбивства в регіоні газета реагувала із запізненням, почавши фіксувати злочини, скоєні щойно, у березні 1943 р. Неповороткість у підготуванні оперативного блоку хоча і не могла бути нормою для тижневика, та надалі стала постійною практикою. Утім, для вчасного оприлюднення інформації мали існувати об'єктивні перешкоди.

¹ Серед використаних періодичних видань автор особливо відзначив якраз «Холмську землю», а також щоденник «Краківські вісті» та «Звіdomлення з Холмсько-Підляської епархії».



Разом за січень-березень 1943 р. було висвітлено вісім епізодів загибелі мешканців Грубешівського і Білгорайського повітів від рук польських боївків. Натомість реальна ситуація набрала значно серйозніших розмірів. Для порівняння: тільки у двох згаданих повітах на короткому утинку від січня до березня 1943 р. зафіксовано 77 загиблих, із них – 51 вбитий польськими бойовиками, 26 – німецькими жандармами і 5 – невстановленими злочинцями². 20 і 29 березня загинули ще два діячі УДК у Грубешеві – муж довір'я Михайло Новосад і підреферент Тимофій Стахурський, смерть яких не могла залишитися непомітною для громади, однак газета про них не повідомила, а жодна з уміщених нотаток не з'ясовувала виконавців злочинів.

Наступною подією, яка сколихнула громадськість, був замах у ніч із 22 на 23 травня на визначного громадянина – сенатора Івана Пастернака. Важко поранений діяч, який за німців очолював УДК у Білій Підляській, Українське учительське об'єднання праці й місцеву кооперацію, помер у лікарні 25 травня 1943 р., тоді як тижневик вперше повідомив про замах лише 13 червня, описавши у посмертній згадці похорон і останні заслуги Пастернака. Про виконавців убивства газета написала як про «невідомих злочинців» [16].

Інкони додатково, навздогін за некрологами, про особливо заслужених, за оцінками газети, діячів виходили розлогі публікації, з яких можна почерпнути подробиці про діяльність за німецької окупації та певні обставини загибелі цих осіб. Так, наприклад, через місяць після замаху на Івана Пастернака було оприлюднено, що «[...] одна куля прошила голову, друга застрягла в легенях. У непритомному стані перевезено його до лікарні в Білій, де він і помер 25 травня ц. р., бо був смертельно ранений й ніякі лікарські заходи не могли йому врятувати життя» [29].

Водночас повним мовчанням газета обійшла травневі трагедії українських сіл Грубешівського повіту, постраждалих від розправ відділів АК: 6-го – у Моложеві, де було спалено 60 господарств і загинули 12 осіб, 26–27-го – у Стрільцях, де згоріло 80 господарств і вбито 22 особи. І тільки всередині літа в одному з дописів завуальовано згадується злочин у Стрільцях у контексті візиту, який за дорученням архієпископа Іларіона здійснили члени Холмсько-Підляської духовної консисторії Іван Левчук і Григорій Метюк, до поранених від «ворожих куль» мешканців Стрільців – «попарених в часі пожежі села з кінцем травня ц. р. підчас нападу на село і спалення його» [7]. Потерпілі в той час перебували на лікуванні у холмській лікарні св. Миколая. Хто і за яких обставин спалив село, допис не з'ясовував. Прізвища жертв, яких відідали церковні ієрархи, у дописі не зазначені. Персонально із 22-х загиблих у Стрільцях тижневик назвав лише члена УОТ Андрія Гармату [1], а напад на інше село – Моложів – не згадав зовсім.

Перший великий перелік убитих газета подала 4 липня 1943 р. під заголовком «Загинули на стійці». Десять осіб із Володавщини були вбиті в травні – на початку червня, серед них – солтис, три працівники волосних управ, муж довір'я, два поліціанти та ще три – звичайні селяни.

У другій половині літа 1943 р. кількість таких повідомлень виростає, і водночас на шпальти просочується все більше деталей про жорстокість розправ. Частину вбивств скоєно на робочих місцях, «на стійці», як писала газета. Наприклад, поляки ліквідували Остапа Бурку, «родовитого лемка» [2], який відіграв помітну роль у відновленні українського життя і становленні системи охорони здоров'я на Підляшші. Абсурдне вбивство сорокарічного директора лікарні в Любартові, вчинене 20 серпня 1943 р., стало для громади великою втратою. Додаткові подробиці оприлюднено в документальному корпусі з фонду Володимира Кубійовича, вміщеному у виданні «Від депортації до дебортації». У телефонограмі, що надійшла від представника УЦК при губернаторі люблінського дистрикту Льонгина Голейка в організаційний відділ УЦК 20 серпня 1943 р., зазначено: «[...]С]ьогодні рано о год. 9-тій замордували бандити дра Бурку, директора шпиталю в Любартові. До шпиталю зголосилося 3-ох особняків, які заявили, що вони є з кримінальної поліції, втягнули бл. п. дра Бурку до авта і тут замордували» [6, с. 516].

Інших жертв вистежено і вбито в дорозі, коли вони переміщувались із одного населеного пункту в інший. Саме так підстерegli Дмитра Скубія, який від початку німецької окупації займав різні пости: у кінці 1939 – на початку 1940 р. брав участь в організації шкільництва, заснував у Чулчицях Великих кооператив «Дніпро», далі, закінчивши адміністративний курс у Любліні в 1940-му, став війтом волості Кривоверби на Володавщині і, врешті, з осені 1942-го займав посаду керівника реферату суспільної опіки при холмському УДК. Був убитий вранці, коли повертався на велосипеді в Холм із Чулчиць Великих, де мешкала і вчителювала його дружина [13].

² Зокрема, у Білгорайському повіті за січень-березень загинули принаймні 18 осіб, 9 – від рук поляків і 9 – від німців: у селах Обші (4), Олександрові (3), Рожанці (9), Теплиці (2); у Грубешівському повіті – принаймні 59 осіб, 37 – від рук поляків, 17 – від німців, 5 – від невстановлених убивць: у селах Верешині (1), Вороновичах-Пасіці (10), Гдешині (16), Голуб'ї (1), Кіщині (1), Крилові (1), Модрині (1), Пересоловичах (1), Посадові (1), Потуржині (8), Ратиборовичах (1), Старому Селі (2), Стрільцях (2), Теремці (2), Тересині (1), Терещанах (3), Турковичах (1), Ухані (1), Ярославці (1) та м. Грубешеві (3). Усі цифри виведені за дж. [28].



Наприкінці літа – на початку осені 1943 р. постраждали три працівники повітового союзу українських кооперативів у Томашеві: директор, прибулий із Галичини Іван Сосенко [17], молодий бухгалтер Сергій Бречко [26] і службовець-млинар Степан Конопа [26]. Згодом загинув директор союзу кооперативів у Володаві Іван Міщук. У дописі про це останнє вбивство кореспондентка Євгенія Янчевська писала з неприхованою безпорадністю як про невідворотне явище в житті терену: «Люди, як муравлі, тихо-спокійно працюють, щоб двигнути край із занепаду, а приходять хтось і чоботом душить по муравлиську... Що вчора ще всі бачили людину усміхнену, здорову, привітну, а сьогодні вона лежить скривавлена...» [31].

Зовсім виразно масштаб катастрофи стало видно зі сторінок числа за 14 листопада 1943 р., коли було оприлюднено інформацію про велику кількість загиблих у жовтні, разом 26 осіб, окрім того, йшлося і про характер акцій – винищення родин, а не лише окремих, активних у громадському житті осіб. Це були сім'ї Печенігів у Кельцях (4 особи) і священника Павла Швайки у містечку Грабівці. У другому випадку газета наголосила на особливу жорстокість, констатувавши, що жертви були «замордовані в нелюдський спосіб». Про це звіряче вбивство були зібрані й опубліковані свідчення в повоєнних джерелах, а 2003 р. Польська автокефальна православна церква канонізувала отця Павла Швайку і його дружину Іоанну разом з іншими мучениками Холмщини й Підляшшя.

У значно більшому обсязі дані про ініціаторів і виконавців оприлюднено вже по війні. Лише в рідкісних випадках газета вказувала, що вбивці належать до польського табору. У повідомленні про смерть Андрія Гармати зазначено, що цей мешканець с. Стрілець, член надзірної ради місцевого УОТ загинув у ніч із 27 на 28 травня 1943 р. «на власному подвір'ю мученицькою смертю від злочинної кулі **польської банди**» [1]. Про смерть Миколи Заремби із села Нових Бучиць Біло-Підляського повіту вказано: «[24 червня] перед вечером на дорозі, коло Константинова, коли Покійний вертався з ярмарку з Лосич додому над'їхав якийсь роверист (**поляк**) та з окриком «ренце до гури, бо бенде стшеляць!» – почав відразу стріляти на Миколу Зарембу, 60-літнього старця, віддаючи кілька смертельних вистрілів револьверових... Забитий Микола Заремба, облятий застиглою кров'ю, перележав довший час до прибуття родини» [21]. Щоправда, у матеріалі не артикульовано, кому належать ці свідчення і хто був очевидцем так докладно описаного вбивства.

Найчастіше газета повідомляла про розправи, здійснені в помешканнях жертв, наприклад як чотири бандити, увірвавшись до хати в ніч із 20 на 21 вересня 1943 р., на очах стареньких батьків убили братів, селян Івана й Павла Крихів (село Кобиле, волость Рейовець Холмського повіту) [15; 23].

Про мотиви ліквідації тих чи інших осіб йдеться в дуже поодиноких випадках. Наприклад, газета увиразнила моменти, які могли стати причиною вбивства у ніч із 18 на 19 вересня 1943 р. Григорія Погорецького – управителя української народної школи, колишнього старшини УГА, прибулого на початку німецької окупації із Сокальщини у холмське село Сілець, де він не тільки вчителював, але і втягнувся в інші ділянки життя, зокрема в протистояння з поляками, про що чітко вказано: «Разом із молодим і енергійним місцевим селянином, Віктором Ковальчуком, що згинув теж цієї самої ночі в Сільці, відобрав від поляків польський народний дім, що його збудовано з матеріалу зі зруєної поляками місцевої православної церкви та з цього матеріалу й із окремо докупленого селянами поміг збудувати нову православну церкву в Сільці» [12]. Однак здебільшого причини насильницьких смертей газета замовчувала або обходила загалом: «загинув трагічною смертю», «помер від важких ран», «пролив неповинну кров», «поляг від кулі злочинця», «згинув від скритовбивчої руки» і т. п.

В окремих матеріалах є повідомлення про анонімні погрози українським учителям і биття вікон в українських школах. Автори перестерігали, що «ворог не спить і свою руйнівну працю продовжує» [20]. Хто цей ворог було зрозуміло для всіх читачів газети, які перебували всередині міжетнічної війни, суть і справжній розмах якої місцева газета відображала вкрай незначною мірою.

Водночас дані про українські втрати значно скрупульозніше назбирувалися у структурах УЦК. Навіть була спроба надати розголосу масовим убивствам на Люблінщині, вмістивши реєстр жертв у щоденнику «Краківські вісті». Йдеться про так званий список п'ятисот – внутрішній документ УДК у Любліні, впорядкований 22 січня 1944 р., із прізвищами осіб, загиблих у дистрикті впродовж 1942–1944 рр. 7 лютого 1944 р. представник УЦК у Любліні Володимир Левицький надіслав в «Українське видавництво» машинопис реєстру жертв із проханням надрукувати його у щоденнику «Краківські вісті». При цьому Левицький висунув низку вимог, які належало беззастережно дотримати, щоб підкреслити скорботний характер публікації і вшанувати загиблих, та виключив будь-які редакційні зміни чи скорочення: «Ці наші діячі та їхні родичі заслужили собі на те, щоби в увічненні нашої історії цих земель прізвища борців опинилися в серйозному, прозорому переліку. Перед датами смерті ласкаво прошу додати гарні хрестики. Якби Ваше видавництво не могло надрукувати такий список у точній відповідності до нашого прохання, прошу його взагалі не друкувати, а рукопис повернути нам» [9, с. 240]. Публікуючи згадане документальне свідчення, історик І. Галагіда констатував, що з невідомих причин такий список не з'явився на шпальтах



«Краківських вістей», але після війни часто передруковувався в еміграційних виданнях, а зі здобуттям незалежності – і в Україні. Ймовірною перешкодою для вчасного оприлюднення став відділ пропаганди. Окупаційні цензурні механізми не могли допустити вміщення для широкої аудиторії, у найтиражнішій і найпопулярнішій газеті, настільки цілісного, чіткого й переконливого посилу, який унаочнював масштабний і жорстокий міжетнічний конфлікт, масове винищення українських діячів та цивільних осіб у люблінському дистрикті. Такий матеріал скомпрометував би окупаційну владу, що виявилася неспроможною зберегти контроль над ситуацією у зоні своєї відповідальності – у Холмсько-Підляському регіоні і Генеральній губернії загалом, але при цьому імітувала силу і впливовість перед вищими інстанціями. Так, Ганс Франк, доповідаючи в лютому 1944 р. в Берліні про поточний момент у підвладному адміністративному утворенні, відрепортував: «[...]М]и всі труднощі в Генеральній губернії опанували в такій мірі, що можна оправдати тезу про те, що Генеральна губернія являється сьогодні одною із найспокійніших смуг загальноєвропейського простору» [14].

Однак на вшанування пам'яті загиблих діячів ініціювали іменні фонди їхні співгромадяни: УЦК – стипендію імені Миколи Струтинського для вступу молоді з Холмщини й Підляшшя до «всіх родів шкіл, без різниці полу, походження та віросповідання» [27]; УДК у Грубешеві – місцеві фонди на честь загиблих Миколи Струтинського, Якова Гальчевського-Войнаровського, Франца Бориса, вїтів с. Молодятич Євграфа Яроша та с. Ухані Мирона Шиховича, а також командира підрозділу батальйону «Нахтігаль» Романа Кашубинського, родом із Сокальського повіту, який загинув у бою з радянськими партизанами 29 вересня 1942 р.; УДК у Білій Підляській – стипендійний фонд, який ушановував пам'ять жертв Підляського краю від бандитських нападів у 1942/43 рр. і був названий на честь найстаршого загиблого підляшанина Івана Пастернака. Газета інформувала, що місцеві молоді люди можуть одержати стипендію для освітніх потреб на конкурсних умовах, наприклад: «Фонд засилюється жертвами інституцій, поодиноких осіб, дотаціями УДК та інших установ. Як першу жертву на цей фонд призначається даток у висоті 1300 зол., зложений вдовою Анною Пастернак. Метою створення стипендійного фонду є дати змогу незаможній, а пильній молоді Підляшшя студіювати у фахових, середніх і високих школах. Одна стипендія виносить 300 зол. місячно» [18].

Належить указати також на матеріали про насильницькі смерті, не спровоковані польсько-українським протистоянням, проте значущі з погляду релігійної ситуації в регіоні. Одну з них газета описала з певними подробицями, які, проте, з погляду новознайдених джерел і сучасного трактування [11], вочевидь, можуть не відповідати фактичному перебігу події. Йдеться про вбивство 7 травня 1943 р. митрополита Волинського й Житомирського Олексія Громадського та розлогу некрологічну статтю, присвячену ієрархові [22]. Епізод був резонансним і сприймався в контексті протистояння двох православних церков, які тоді утвердилися серед українського населення: Автономної православної церкви (АПЦ, т. зв. «автономістів»), яка зберігала канонічну єдність із московською патріархією і яку очолював Олексій Громадський, та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ, «автокефалістів»), канонічно пов'язаної з Польською автокефальною православною церквою. Німці не перешкоджали оформленню УАПЦ, яке відбувалося впродовж жовтня 1941 – лютого 1942 р. і предстоятелем якої був Полікарп Сікорський, убачаючи в ній противагу АПЦ. Ці дві церковні структури перебували в найглибшому конфлікті, який окупанти до певного часу розпалювали, запобігаючи можливим об'єднувачим тенденціям і створенню єдиної православної церкви в Україні. Конфліктні настрої поширилися і серед населення, тоді як окремі ієрархи розуміли згубність церковної ворожнечі й ситуативно схилилися до доцільності поєднання. Власне, під тиском обставин і на тлі розгортання Української повстанської армії, щоб не наражувати служителів московської церкви на небезпеку фізичного знищення, яка йшла від українських партизанів, 8 жовтня 1942 р. Олексій Громадський підписав у Почаївській лаврі т. зв. Акт поєднання церков, ініційований ієрархами УАПЦ. Однак унаслідок тиску одновірців він невдовзі свій підпис відкликав (докладно про це див. у двох публікаціях В'ячеслава Гордієнка, який запропонував можливі версії вбивства, врахувавши також свідчення, оприлюднені в еміграції). Так, у спогадах провідника УПА на Кременеччині курінного Максима Скорупського вказано на відповідальність за ліквідацію ієрарха групи осіб із підрозділу формації ОУН-М Миколи Недзведського, у якій тоді перебував і сам мемуарист. Він докладно описав акцію, вважаючи її «фатальною помилкою» попри те, що акцентував на руйнівній ролі «автономістів» і їхнього очільника, метою яких, з одного боку, було втримати українських православних у канонічній залежності від Москви, а з іншого – через співпрацю з німцями, поборювати українізаційні зусилля УАПЦ. В. Гордієнко дійшов висновку, що право на існування мають кілька версій: убивство, ініційоване керівництвом УАПЦ, випадкова загибель під час бойової акції партизанів УПА проти нацистів, а також і та, що німці позбулися митрополита за посередництвом українських партизанів. Мотивами окупантів було запобігти в такий спосіб українізації для них небажаному оформленню єдиної православної церкви в Україні, позбавити АПЦ керівництва та дискредитувати цю релігійну структуру в очах вірян [11, с. 84].



Згадані версії не відповідають авторизації вбивства у «Холмській землі», яка в анонімній некрологічній статті впевнено приписала його більшовикам, а мотивом уважала запобігання викриттю злочинів режиму, у яких був обізнаний митрополит [22]. У матеріалі також підкреслено, що Холмсько-Підляська земля дала двох ієрархів для православної церкви – єпископа балтського Амвросія (Гутка) з містечка Тишівців (пов. Замостя) і волинського митрополита Олексія Громадського із села Докудова (пов. Біла Підляська).

Версія про замовлення з боку УАПЦ дисонує з тогочасним публічним пошануванням митрополита, принаймні на рівні вищих ієрархів. Звісно, міг це бути суто позірний жест, викликаний небажанням демонструвати внутрішньоцерковний розбрат і підігрівати ворожі настрої серед обох відгалужень православних вірян. Хай там як, але прикметним у цьому сенсі є повідомлення в газеті про відправлення 16 травня в Холмському соборі літії за спокій душі Олексія Громадського. У поминальному заході взяв участь архієпископ Іларіон, який пам'яті загиблого ієрарха присвятив свою проповідь, та ще шість священників і три диякони [22].

Між описами вбивства, викладеними в газетному некролозі і даними про подію, реконструйованими сучасними дослідниками, наявні відмінності. Газета вказувала, що замах стався на шляху в лісі, коли митрополит виїхав зі свого звичного місця перебування в Почаєві на службову візитацію в іншу парафію. В. Гордієнко з'ясовує, що митрополита напередодні загибелі викликав у Луцьк генеральний комісар округи Волинь-Поділля Гайнріх Шене, надавши для переїзду автомобіль без охорони [11, с. 83]. У газеті згадано, що митрополита було «обстріляно з машинного кріса й убито усіх, хто був у авті, цебто митрополита, його секретаря й шофера» [22]. В. Гордієнко наводить низку фактів, із яких випливає, що в машині, окрім Олексія Громадського і водія Олександра Мельничука, їхав ще протоієрей Федір Юркевич із перекладачем Марком Жихаревим. Авто обстріляли розривними кулями біля станції Смига, унаслідок чого смертельно поранений ієрарх помер від втрати крові. Також було обстріляно машину з німецькими солдатами, яка їхала слідом, та поранено кількох німців [11, с. 83].

Публічне звинувачення у вбивстві Олексія Громадського, яке газета адресувала більшовикам, не обросло тоді жодними іншими деталями чи додатковими аргументами. Натомість найновіші історичні розвідки розглядають версію про московський слід у цій операції як цілком імовірну. Ураховуючи присутність радянської агентури і в повстанському русі, і в середовищах АПЦ і УАПЦ, беручи до уваги факти біографії самого Максима Скорупського, а конкретно – його перехід від радянських партизанів до повстанського загону під командуванням мельниківця Миколи Недзведзького та певні нез'ясованості у його ж таки спогадах, у пізнішій публікації – 2019 р. – історики виклали ще одну можливу версію: про наявність у групі Недзведзького агента з відповідним завданням приборати ієрарха за те, що під тиском обставин він відхилився від лінії утримування православних українців у канонічному полі московської патріархії. Це усунення давало ще один важливий ефект – виключення можливості будь-якої взаємодії між автономістами і автокефалістами [10, с. 18].

«Холмська земля» не оминула увагою вбивства ще одного, щоправда, не місцевого православного ієрарха – митрополита Віленського і Литовського Сергія (Дмитрія Воскресенського), теж приписуючи замах 29 квітня 1944 р. радянській агентурі. Сталінський режим справді міг мати претензії до діяльності митрополита, який у червні 1941 р. знехтував можливістю евакуюватися з Риги, натомість завдяки контактам із німецькою окупаційною адміністрацією відкривав там православні храми, богословські курси та використовував у публічних виступах антикремлівську риторіку. В останні роки було також викладено версію, однак не переконливу, яка усунення митрополита вважає справою рук німців, незадоволених збереженням юрисдикційного зв'язку з РПЦ і відмовою засудити обрання 26 серпня 1943 р. Сергія (Страгородського) патріархом московським.

У кожному разі насильницьку смерть цього ієрарха німці використали для розгортання інформаційної кампанії й залякування населення й духовенства червоним терором. У пропагандистському дусі тижневик описав прийом на Вавелі евакуйованих перед наступом радянської армії православних достойників, прив'язавши мотив і безпосередній побудник їхньої втечі саме до згаданого вбивства. У присутності Ганса Франка і представників уряду Генеральної губернії ієрархи-біженці кожної церковної юрисдикції взяли участь у пропагандистському ритуалі, публічно висловивши ставлення до Москви і вдячність окупаційній адміністрації за власну безпеку й увагу до потреб вірян. Промови, виголошені під час прийому, зреферовані на першій шпальті «Холмської землі» за 21 травня 1944 р.

Отже, більшість виявлених у тижневику «Холмська земля» некрологічних матеріалів пов'язана з насильницькими діями польських бойовиків і міжетнічною війною, яка становила перешкоду для відновлення українського життя регіону. У поданні такого роду інформації газета виробила відповідні патерни, використовуючи для характеристики обставин убивств такі невиразні окреслення, як «знані», «несприятливі», «загрозливі», так само ухильно висловлюючись про причини загибелі цивільних людей – «загинув трагічною смертю», «помер від важких ран», «пролив неповинну кров», «поляг від



кулі злочинця», «згинув від скритовбивчої руки». Тижневик здебільшого не вказував на міжетнічний характер і реальний вимір кривавих сутичок у регіоні. Лише в лічених випадках зафіксовано, що виконавці розправ належали до польського табору. Такий спосіб подання інформації був характерний для всіх легальних газет періоду німецької окупації. Скупі відомості про вбивства вони вміщували із запізненням, усе ж уперше вивели в публічну площину чимало цінних подробиць про громадську роботу загиблих за німецької окупації осіб, їхні заслуги, дати, обставини смерті, перебіг похоронів тощо.

Поки що не знайдено документальних свідчень про цензурне втручання у висвітлення міжетнічного конфлікту на Люблінщині, але є розуміння очевидності такого регулювання і мотивів цензурних органів. Адже акценти в газетних матеріалах, зроблені на етнічний характер убивств, підважували би вплив окупаційної влади, яка, імітуючи силу, створювала враження контрольованості ситуації в регіоні й підтримувала імідж Генеральної губернії як однієї з найспокійніших смуг окупованого європейського простору.

У підсумку треба підкреслити, що цей сегмент змісту далеко не повно відбиває кількість людських утрат у регіоні, тому «Холмська земля» не є достатнім джерелом для їх репрезентативного представлення. У значно більшому обсязі факти про жертв терору включно із сукупністю газетних матеріалів були опрацьовані й оприлюднені вже після війни, в еміграції, й узагальнені в сучасних дослідженнях.

Література:

1. Андрій Гармата. *Холмська земля*. 1943. 18 липня. С. 6.
2. Баран С. Пам'яті З. Пеленського. *Холмська земля*. 1944. 30 січня. С. 4.
3. В пам'ять д-ра М. Струтинського. *Холмська земля*. 11 квітня. С. 6.
4. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1: Дослідження. Чернівці : Букрек, 2011. 880 с.
5. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2. Чернівці : Букрек, 2014. 900 с.
6. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 3. Чернівці : Букрек, 2015. 960 с.
7. Відвідини ранених. *Холмська земля*. 1943. 4 липня. С. 5.
8. Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; голова редакційної колегії Я. Ісасвич. Львів 2003. 814 с.
9. Галагіда І. Людські втрати серед українців у люблінському дистрикті (жовтень 1939 – липень 1944): попередній аналіз статистичного матеріалу. *Наукові записки Українського католицького університету*. Ч. XIII. Сер. «Історія». Вип. 3. С. 233.
10. Гордієнко В., Гордієнко Г. Обставини загибелі митрополита Олексія Громадського. *Уманська старовина*. 2019. № 6. С. 18.
11. Гордієнко В.. Убивство митрополита Олексія Громадського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. № 91–93. С. 82–84.
12. Григорій Погорецький. *Холмська земля*. 1943. 3 жовтня. С. 8.
13. Дмитро Скубій. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
14. Д-р Франк про положення в Генеральній Губернії. *Холмська земля*. 1944. 20 лютого. С. 1.
15. Іван Крих. *Холмська земля*. 1943. 10 жовтня. С. 6.
16. Іван Пастернак. *Холмська земля*. 1943. 13 червня. С. 6.
17. Іван Сосенко. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
18. Конкурс на стипендії при Українському Допомоговому Комітеті в Білій на Підляшші. *Холмська земля*. 17 жовтня. С. 5.
19. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упоряд. М. Іваник. Торонто ; Львів, 2014. 392 с.
20. Литвинець М. Українське вселюдне шкільництво в Холмському повіті. *Холмська земля*. 1943. Великдень [25 травня]. С. 13.
21. Микола Заремба. *Холмська земля*. 1943. 25 липня. С. 6.
22. Митрополит Олексій Громадський. *Холмська земля*. 20 червня. С. 4.
23. Павло Крих. *Холмська земля*. 1943. 10 жовтня. С. 6.
24. Священик о. Павло Швайка. *Холмська земля*. 1943. 14 листопада. С. 8.
25. Сергій Бречко. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
26. Степан Конопа. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
27. Стипендійна фундація імені д-ра Миколи Струтинського. *Холмська земля*. 1943. 25 травня. С. 11.
28. Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр. (Люблінський дистрикт Генеральної губернії) / упор. І. Галагіда та М. Іваник. Львів : УКУ, 2021. 720 с.
29. Ще про бл. п. Івана Пастернака. *Холмська земля*. 1943. 11 липня. С. 4.
30. Яків Гальчевський-Войнаровський. *Холмська земля*. 11 квітня. С. 5.
31. Янчевська Е. І знову втрата. *Холмська земля*. 1943. 14 листопада. 8 с.



УДК 94(447):351.746.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.11>

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТАЄМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ У 40-Х РОКАХ ХХ СТ.

Гуз Анатолій,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом
Національної академії Служби безпеки України
ORCID ID: 0000-0002-1531-5043

Обриси системи охорони державної таємниці України значною мірою були сформовані в радянську добу. Проте у процесі реформи системи державного управління в наші дні чимало зроблено і для вдосконалення охорони інформації з обмеженим доступом. Нормативне регулювання охорони державної таємниці на сучасному етапі розвитку нашої держави приводиться у відповідність до стандартів країн – членів НАТО та ЄС. Зокрема, 27 січня 2023 р. у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект № 8394 «Про безпеку класифікованої інформації». Цей документ покликаний забезпечити правові та організаційні засади функціонування державної системи безпеки класифікованої інформації на нових принципах й у такий спосіб частково позбутися домінування радянських механізмів у цій сфері. Проте в історії Української повстанської армії у 40-х роках ХХ ст. були вироблені форми забезпечення охорони таємної інформації не гірші за радянські, що стали своєрідними й ефективними у процесі боротьби за Українську державність.

У представленій статті розкрито специфічні форми і методи охорони таємної інформації в Українській повстанській армії. Борючись за Українську державу, повстанці, щоб захиститися від ворогів українського народу, напрацювали механізми охорони таємної інформації, які були результативними і протидіяли радянській тоталітарній державі. Зокрема, усю діяльність вояки Української повстанської армії будували в умовах конспірації. Були вироблені специфічні форми перевірки лояльності борців за Українську незалежну державу. Учасники повстанського руху сформували унікальні методи ведення секретного діловодства, серед яких – виготовлення, передавання, збереження та знищення таємних документів. Для доставки таємної інформації застосовували спеціальний кур'єрський зв'язок. Із метою засекречування документів використовували псевдоніми, коди, шифри і тайнопис. Також учасники руху надавали важливим інструктивним документам грифи обмеження доступу, створювали та зберігали документи у спеціальних захищених місцях – архівах. Таємні документи вкладали в молочні бідони, ховали в тайниках. Усі ці форми та методи боротьби свідчать про добре zorganizовану, унікальну роботу у сфері охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у той час.

Ключові слова: охорона таємної інформації, державна таємниця, режим секретності, секретне діловодство, захист секретів, УПА.

Huz Anatolii. Peculiarities of the protection of secret information in the Ukrainian Insurgent Army in the 40s of the 20th century

The contours of the state secret protection system of Ukraine were largely formed during the Soviet era. However, in the process of reforming the public administration system, a lot has been done these days to improve the protection of information with limited access. The normative regulation of the protection of state secrets at the current stage of the development of our country is brought into line with the standards of NATO and EU member countries. In particular, on January 27, 2023, draft law No. 8394 "On the security of classified information" was registered in the Verkhovna Rada of Ukraine. This document is designed to provide the legal and organizational basis for the functioning of the state security system of classified information based on new principles, and in this way to partially get rid of the dominance of Soviet mechanisms in this area. However, in the history of the Ukrainian Insurgent Army in the 40s of the XX century forms of protection of secret information were developed, no worse than the Soviet ones, which became original and effective in the process of struggle for Ukrainian statehood.

The presented article reveals specific forms and methods of protecting secret information in the Ukrainian Insurgent Army. Fighting for the Ukrainian state, the rebels, in order to protect themselves from the enemies of the Ukrainian people, developed mechanisms for protecting secret information, which were effective and countered the Soviet totalitarian state. In particular, all the activities of the soldiers of the Ukrainian Insurgent Army were built in the conditions of a conspiracy. Specific forms of checking the loyalty of fighters for an independent Ukrainian state were developed. The members of the insurgent movement formed unique methods of conducting secret records, including the production, transmission, preservation and destruction of secret documents. A special courier service was used to deliver secret information. Pseudonyms, codes, ciphers, and cryptography were used to classify documents. Also, the participants of the movement gave important instructional documents access restrictions, created and stored documents in special protected places – archives. Secret documents were put in milk cans, hidden in hiding places. All these forms and methods of struggle testify to well-organized, unique work in the field of protection of secret information in the Ukrainian Insurgent Army at that time.

Key words: protection of secret information, state secret, regime of secrecy, secret record keeping, protection of secrets, UPA.



Охорона таємної інформації у сучасних країнах здійснюється з використанням комплексу організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних заходів. Форми та методи охорони таємної інформації в Україні були вироблені ще за радянської доби. В останнє десятиліття українського державотворення органами державної влади чимало зроблено для того, щоб привести систему охорони державної таємниці у відповідність до вимог і стандартів країн – членів НАТО та ЄС.

Актуальність зазначеного питання полягає ще й у тому, що, з огляду на розв'язану росією у 2014 р. проти України війну та повномасштабне вторгнення в лютому 2022 р., нагальним постає питання охорони державної таємниці в умовах ведення бойових дій, військових операцій.

Усе ж варто зауважити, що в новітній історії України у національно-визвольному русі 20–50-х років ХХ ст. були напрацьовані специфічні форми охорони таємниць його учасників, які є актуальні і в наші дні й можуть бути використані у реформуванні системи охорони державної таємниці сучасної Української держави, особливо в умовах війни.

Джерельну базу з питань охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у 40-х роках ХХ ст. формують архівні матеріали, наукові публікації та мемуари.

Значний внесок у дослідження історії Української повстанської армії, зокрема характеристику підрозділів безпеки, контррозвідки, розвідки, форми та методи повстанської боротьби, зробили такі українські вчені, як: Я. Антонюк [1; 2], Д. Веденєєв [3–5], О. Іщук, Н. Ніколаєва [6], Г. Стародубець [7]. У своїх наукових працях дослідники розкрили проблеми створення і діяльності військової й агентурної розвідки, контррозвідки, діяльності Служби безпеки руху опору.

Питанням протиборства радянських спецпідрозділів із повстанським рухом присвятили свої наукові дослідження А. Бедрій [8], М. Лебідь [9], П. Мірчук [10], Л. Шанковський [11] та інші науковці.

Розробленню цих питань, разом з іншими причинами, посприяло розсекречення великої кількості документів Національного архівного фонду України та їх активне дослідження науковцями. Проте специфічна проблематика охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у 40-х роках ХХ ст. висвітлена набагато менше і зустрічається переважно у виключно професійних, відомчих виданнях, що є, на нашу думку, недостатнім, зважаючи на реалії сьогодення.

Метою статті є вивчення специфічних форм і методів охорони таємної інформації в Українській повстанській армії.

Українська повстанська армія від самого зародження стала фундаментом Збройних сил Української самостійної соборної держави й ототожнювалася з регулярним військом. Охорона військової таємниці є обов'язковим окремим сегментом кожного війська, адже належне забезпечення військових таємниць забезпечує успіх у воєнних кампаніях.

Саме тому на початкових етапах формування Української повстанської армії її керівництво надавало першочергове значення організації й дотриманню режиму секретності та збереженню таємної інформації. Зокрема, у Наказі № 10 «Про зберігання військової таємниці», виданому 3 вересня 1943 р. командиром Климом Савурою (Дм.С. Клячківський), зазначалося, що багато повстанців не дотримуються правил збереження військової таємниці: «...ми самі через нашу необережність, безграничну говірливість, не панування над собою, самохвальбу, легковірність (віримо всім, бо це українці) зраджуємо строгі військові тайни», через що багато справ стають відомими ворогу, який «...тільки підслухує це все ... і вдаряє по нас там, де ми найменше сподіваємось удару». Наголошувалося на безладі у штабах, неналежному зберіганні секретних документів, відсутності навчання щодо дотримання військової таємниці. З огляду на це, командир УПА зобов'язав усіх повстанців і командирів до виконання таких дій:

- упроваджувати сувору конспірацію, пам'ятаючи, що навіть стіни мають вуха;
- побудувати таємні схованки, де зберігати письмову військову кореспонденцію;
- усі пункти розміщення штабів і команд мають бути належно законспіровані, щоб перший-ліпший не міг туди потрапити, бо «мовляв, це українець»;
- для військових переписок використовувати шифри та коди;
- організувати відповідне зберігання секретної документації, а використані у справах папери знищувати;
- тримати в таємниці місця розташування частин і загонів УПА, зокрема й від цивільного населення;
- видавати бойові накази, точно обчисливши час на приготування до виконання зазначеного завдання;
- тримати у таємниці місця передислокації військ;
- кожного дня по 10–20 хвилин у будь-якій військовій частині командир мав обумовлювати доцільність конспірації та збереження військової таємниці;



- увічливо ставитися до населення, у жодному разі не інформуючи його про військові справи;
- контроль і відповідальність за дотримання військової таємниці покладати на командирів і функціональних керівників [12, с. 24–25].

У Наказі № 19 «Командирам груп і комендантам ВО у справах надсилання людей до старшинської школи, військових вишколів, надання відпусток та збереження військової таємниці» від 30 жовтня 1943 р. командувач Клим Савур ще раз наголошував на дотриманні військової таємниці та навчанні цих прийомів усіх військових «...від гори до долу», хоча «у цій справі був уже наказ» [12, с. 38–39]. Аналогічно, у Наказі № 22 «Керівникам УПА та Запілля, політичним керівникам про інтенсивну політичну роботу» від 26 листопада 1943 р. Панас Мосур (той же Дм.С. Клячківський) наказував усім командирам груп, комендантам запілля, політкерівникам, Українському Червоному Хресту у кожній роботі звертати увагу на конспірацію, бо потрібно «...використовувати всі можливості, щоби закріпитись, врости у ґрунт, розростись в ширину, охопити цілість життя». Тобто йшлося про виховання усвідомленого дотримання та навчання навичок у зберіганні військової таємниці всіма учасниками збройної боротьби [12, с. 42–43]. Про формування навичок у зберіганні військової таємниці вказано і в інструктивних матеріалах від суспільно-політичної референтури Повстанської армії («Інструкція суспільно-політичної референтури загону УПА про діяльність пропагандистів виховників») від 10 червня 1943 р. [12, с. 54].

У кінці 1943 – на початку 1944 р. командування УПА було змушене провести додаткові заходи для забезпечення секретності та конспірації як у бойових діях, так і в іншій підпільній діяльності. Для цього всіх командирів груп, комендантів військових округів та їхніх референтів зобов'язали перейти у глибоке підпілля, де вони мали продовжити підготовку до революційно-визвольної боротьби. Уся діяльність повинна була вестися з використанням найсуворішої конспірації, секретність стосувалася самих учасників та їхніх місць перебування. Вимагали:

- обмежити зв'язок і законспірувати;
- писати тільки в найнеобхідніших випадках і то – лише з використанням способів кодування або шифрування;
- вести жорстоку боротьбу з ворожими агентами та зрадниками тощо.

Цей перехідний період рекомендували використати на військові, політичні та фахові навчання. Усі ці заходи були занотовані у Наказі командувача Української повстанської армії за № 29 «Про методи діяльності в підрадянській дійсності» від 6 січня 1944 р. [12, с. 48].

Водночас активізуються і радянські спецслужби, через що вище керівництво УПА змушене ще більше посилити заходи зі збереження військової таємниці. У липні 1944 р. було видано окрему інструкцію з конспірації «До питання конспірації підпільника (короткі вказівки)», у якій усі заходи конспірації розділили з урахуванням різних сфер діяльності повстанців на такі частини: «1. У відношенні до друзів. 2. До підвладного. 3. До зверхника. 4. Конспірація домівок (місць постою) і на домівках. 5. Підпільник у дорозі. 6. Переписка. 7. У різних випадках» [13, с. 413–419].

Щодо першого пункту, то всі підпільники мали тримати в суворій таємниці інформацію про теперішнє та попереднє місця та зміст роботи, відомості про схованки, розмови, посади, власні псевдо, псевдо друзів. Без потреби не контактувати з іншими членами відділу, якщо можливо, конспірувати своїх керівників, у разі зміни території місця діяльності змінювати і псевдо, звертати увагу на виявлення надмірної цікавості оточуючих людей.

У другому пункті вказівок зазначено, що командир постійно має вчити підлеглих дотриманню військової таємниці, у разі невиконання – звертати їхню увагу на цей факт або й карати, проте справедливо. Для зустрічей рекомендували підбирати спеціальні місця, щоб не видавати свого перебування. Тримати в таємниці справи інших людей, свої псевдо, що не мають стосунку до певного відділу, плани роботи на майбутнє. Не можна було вимагати від підлеглого, крім певних випадків, розголошення особистої інформації про спеціальні сховища, ключки, агентів, паролі тощо. Керівник мав систематично контролювати стан збереження таємниць своїми підлеглими, але не лише для того, щоб покарати, а й для допомоги у виправленні ситуації у разі «ненормального стану організаційної конспірації» [13, с. 413–414].

Інструкції для керівника полягали в тому, що підлеглі мали ознайомити його з вимогами конспірації свого місця діяльності. Не можна було розповідати керівнику про спеціальні сховища, криївки, ключки, якщо у цьому не було безпосередньої потреби.

До заходів конспірації домівок належали, насамперед, навчання господарів про те, як вони мали себе вести щодо різних людей і в різних ситуаціях. Із власниками, наприклад, потрібно було узгодити спеціальне кличне слово підпільника при вході до хати, навіть якщо ці двоє добре знайомі, та наявність



умовного знаку неподалік оселі, щоб можна зорієнтуватися про ситуацію господаря, а то й села. Під час перебування у домівці потрібно було обов'язково організувати конспіративну розвідку й у присутності господарів ніколи голосно не розмовляти про справи. Якщо хата не належала симпатикам повстанців, то в ній потрібно було себе так вести, щоб ніхто нічого не міг запідозрити. Рекомендували в усіх випадках користуватися підробленими документами [13, с. 415].

Конспірація підпільника в дорозі полягала у відмінному ознайомленні з територією свого місця діяльності. Не можна було ходити кожного разу однією і тією ж стежкою, а в населених пунктах користуватися дорогами, де якнайменше ходять люди. За можливості обходити порожні будинки, роздоріжжя, особливо там, де ворог міг зробити засідки. Зброю ховати як удень, так і вночі. По дорозі ніколи не розмовляти про справи, а також не використовувати псевдо чи тим паче справжнє ім'я. Не залишати за собою жодних слідів, наприклад у разі переходу через дорогу, траву чи мокрий ґрунт. Ніколи не під'їжджати точно до потрібного місця, використовуючи якийсь вид транспорту, а навпаки – або не доїхати, або переїхати, щоб складалося враження, що підпільник пішов у зовсім протилежний бік. Якщо є підозра, що хтось стежить за повстанцем, то, якщо можливо, потрібно в'яснити, хто це такий, а в кожному випадку – заплутати свій слід.

У процесі конспірування переписки вимагали змінювати свій почерк, уживати шифр і код, підписуватися лише через псевдо, не вказуючи ні свою посаду, ні посаду адресата. Шифрувати і дату написання, і дату пересилання листів, особливу увагу звертаючи при цьому на термін доставки. Усю пошту пересилати тільки через спеціальних зв'язкових, у жодному разі не користуючись послугами людей, яким просто «по дорозі». Не використовувати організаційний зв'язок для приватних справ. Після опрацювання листування можна було робити лише коротенькі виписки з нього, а сам лист обов'язково знищити. Службові переписки підлеглих систематично контролювати.

Аналогічні заходи з конспірації підпільники мали застосовувати в усіх інших сферах своєї діяльності. Тобто конспіруватися перед родичами, знайомими, сусідами. Не робити у своїх блокнотах різних записів, які могли б у разі їх виявлення зашкодити організації, в окремих випадках – лише з використанням шифрування. Секретні документи й архівні матеріали зберігати так, щоб вони не могли пошкодитися і ворог не зміг про них дізнатися. Не можна було здаватися живим у руки ворога, а той, кого унаслідок певних обставин усе ж буде схоплено, не сміє в жодному разі розкрити ворогові організаційні таємниці [13, с. 416–419].

Уміння зберігати таємницю було однією з найважливіших вимог бійців повстанської армії. «Суворо зберігати військову і державну таємницю» та бути «революційно пильним» – обіцяли бійці, складавши Присягу вояка Української повстанської армії, що була затверджена Наказом ГВШ ч. 7 від 19 липня 1944 р. [14].

В «Оперативній інструкції командирам загонів та відділів» від 7 вересня 1944 р. командирам загонів і відділів для збереження режиму секретності рекомендували дотримуватися таких правил:

- стрільці і командири звертаються до своїх начальників лише за військовим званням (наприклад, друже сотнику), у жодному разі не вживаючи псевдо, особливо у присутності цивільних;
- не можна спілкуватися з місцевим населенням про устрій, переміщення та керівництво групи або відділу;
- не обговорювати між бійцями різних відділів бойові завдання;
- про виконання свого завдання доповідати безпосередньому керівнику по службі або розказувати іншому старшому командирі тільки на його вимогу і за умови особистого з ним знайомства;
- пам'ятати, що основна ціль ворога – знищення повстанців [13, с. 841].

Отже, ми спостерігаємо, що значна кількість документів Української повстанської армії була спрямована на охорону таємної інформації, а саме забезпечення системи внутрішньої безпеки, захисту військових секретів, дотримання правил внутрішнього порядку, які були важливими критеріями забезпечення відмінної боєздатності війська.

Розробляючи заходи з охорони таємної інформації для Української повстанської армії, підпільники застосовували практичні знання і досвід багатьох революційно-підпільних рухів, прийоми та методи конспірації, досвід секретної та контррозвідувальної діяльності органів безпеки Польщі, Німеччини, Радянського Союзу. Можемо констатувати такі специфічні методи охорони таємної інформації, що були розроблені та використовувалися у повстанському русі: підбір, контроль і перевірка лояльності захисників, виховання в них стійкості та твердості характеру, особистої пильності, суворой дисципліни, спостережливості; вивчення та застосування на практиці досвіду спецслужб супротивників; навчання членів руху методів ведення секретного діловодства; виготовлення, передавання, збереження та знищення таємних документів, використання засобів і методів спеціального кур'єрського зв'язку, тимчасових



кличок та псевдонімів, кодів, шифрів і тайнопису; притягнення до дисциплінарної відповідальності та покарання порушників режиму секретності. Також учасники руху надавали важливим інструктивним документам грифи обмеження доступу, створювали та зберігали документи у спеціальних захищених місцях – архівах. У разі необхідності службовий архів вкладали у молочні бідони, ховали в тайниках. Про схованки мало знати обмежене коло людей включно з референтом та архіваріусом. Молочні бідони фактично були тими сховищами, у яких зберігали таємні документи. На теренах Західної України виявляють такі знахідки й донині.

Використання усіх цих специфічних елементів охорони таємної інформації учасниками повстанського руху підтверджує належне розуміння її керівниками важливості захисту такої інформації, що разом з іншими чинниками впродовж тривалого часу сприяло веденню боротьби з ворогами Українського народу.

Література:

1. Антонюк Я. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.) : монографія. Луцьк : Ключі, 2013. 270 с.
2. Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. 42 с.
3. Веденєєв Д. Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії. *Сторінки воєнної історії*. 2000. Вип. 4. С. 166–170.
4. Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 32–40.
5. Веденєєв Д. «Бункерна війна» в Західній Україні у 1940–1950-х роках. *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип. 7. Ч. II. С. 77–88.
6. Ішук О., Ніколаєва Н. Методи шифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. Київ, 2007. 84 с.
7. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2007. 453 с.
8. Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк ; Лондон ; Мюнхен ; Торонто : Укр. центр. інформ. служба, 1983. 64 с.
9. Лебідь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. Ч. I: Німецька окупація України : репринт. вид. Дрогобич : Відродження, 1993. 203 с.
10. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен : б. в., 1953. 319 с.
11. Шанковський Л. Українська повстанча армія. *Історія українського війська*. Львів : Світ, 1996. С. 482–695.
12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Док. і мат. / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто, 1999. 724 с.
13. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Док. і мат. / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто, 2005. 1334 с.
14. Української повстанської армії присяга. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=ukrajinskoji_povstanskoji_armiji_prysjaga



УДК 94:334.728:911.375(477)«192»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.12>

ОРЕНДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Жмака Віталій,

кандидат історичних наук, доцент,
викладач вищої кваліфікаційної категорії
Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі
ORCID ID: 0000-0003-2536-6255

У статті, використовуючи широке коло джерел, передусім матеріали державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської областей, а також збірники документів і матеріалів, статистичні збірники та довідники, періодичну пресу, автором здійснено спробу дослідити орендну промисловість міст Лівобережної України в 1920-ті роки, особливості її існування в умовах нової економічної політики.

Схарактеризовано загальну ситуацію, у якій опинилася промисловість на початку 1920-х років, зазначено причини, через які влада вдалася до здачі підприємств в оренду. На конкретних прикладах показано механізм передачі підприємства в оренду, названо основні підприємства, які здавалися/бралися в оренду: млини, олійниці, друкарні, цегельні, тартаки, миловарні, шкіряні заводи та ін. Відзначено, що не всі заорендовані підприємства досягли успіху, працювали з прибутком. Разом із тим автор доходить висновку, що приватник був кращим орендарем, аніж кооперативи, особливо якщо це був колишній власник, хоча останнім і віддавалася перевага оренди. Усе ж, незважаючи на різні складності, мету влади з відновлення промислових підприємств через здачу їх в оренду було досягнуто, орендна кампанія себе виправдала.

Водночас наголошено на тому, що із середини 20-х років, коли більшість підприємств було відновлено, приватник виявився непотрібним, його починають витискати з ринку, вдаючись до різних регулятивних і обмежувальних заходів, серед яких були посилення податкового тиску; перегляд умов оренди; обмеження чи повне припинення фінансової допомоги; встановлення фіксованих цін на продукцію приватної промисловості тощо. У результаті до кінця 1920-х років приватника з промислового ринку було майже повністю витіснено.

Наприкінці автор робить висновок, що, незважаючи на у цілому позитивні результати орендної кампанії, держава в другій половині 20-х років боролася з приватником, незважаючи на те що саме він доклав чимало зусиль для відновлення промисловості у складний післяреволюційно-воєнний період.

Ключові слова: місто, Лівобережжя, неп, орендна промисловість, підприємство, орендар, приватник.

Zhmaka Vitaliy. Rental industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 20s of the twentieth century

In the article, using a wide range of sources, primarily materials of the State Archives of Poltava, Sumy, Kharkiv regions, as well as collections of documents and materials, statistical collections and reference books, periodicals, the author made an attempt to investigate the rental industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 1920s, the peculiarities of its existence in the conditions of a new economic policy.

The general situation in which the industry found itself in the early 1920s is described, the reasons why the authorities resorted to renting out enterprises are indicated. Specific examples show the mechanism of leasing an enterprise, name the main enterprises that were rented/leased – mills, oil mills, printing houses, bricks, tartaks, soap factories, leather factories, etc. It is noted that not all leased enterprises succeeded, worked with profits. At the same time, the author comes to the conclusion that the private trader was a better tenant than cooperatives, especially if it was a former owner, although the latter was preferred to rent. Nevertheless, despite various difficulties, the goal of the authorities to restore industrial enterprises through their lease was achieved, the rental campaign paid off.

At the same time, it was emphasized that since the mid-20s, when most of the enterprises were restored, the private trader was unnecessary, it is beginning to be squeezed out of the market by resorting to various regulatory and restrictive measures, among which were increased tax pressure; revision of lease terms; limiting or even completely terminating financial assistance; setting fixed prices for products of private industry, etc. As a result, by the end of the 1920s private trader from the industrial market was almost completely ousted.

In conclusion, the author concludes that despite the generally positive results of the rental campaign, state in the second half of the 20s. She fought with a private trader despite the fact that it was he who made a lot of efforts to restore industry in the difficult post-revolutionary-war period.

Key words: city, Left-Bank, nep, rental industry, enterprise, renter, private.

Постановка проблеми. Економічна розруха, у якій опинилася країна після революції та Громадянської війни, відбилася на всіх галузях народного господарства, особливо тяжкою ситуація була в промисловості. Нова більшовицька влада прагнула стабілізувати і навести лад в економічній сфері. Для



цього їй довелося наступити на горло «власній пісні», оскільки одним з елементів нової економічної політики у промисловості був дозвіл на оренду підприємств, тобто фактично повернення до приватної власності. Це не вписувалося в більшовицьку парадигму побудови соціалістичної економіки і суспільства, проте вони змушені були вдатися до таких відступів (як виявилось, тимчасово), оскільки були обмежені в можливостях, передусім фінансових. Нам видається, що вивчення даного питання є особливо актуальним з огляду розвитку середнього і дрібного підприємства в сьогоденні, недопущення помилок у відносинах «держава – оренда (приватник)», які, на жаль, уже знає наша історія. Тож спробуємо з'ясувати особливості існування міської орендної промисловості в роки непу на прикладі міст Лівобережної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші напрацювання з даного питання з'являються ще в далекі 1920-ті роки: роботи Н. Воробйова [1], І. Гусарова [2], В. Шевцова [3] та ін., у яких автори торкаються проблем регулювання приватної (орендної) промисловості, її оподаткування тощо. Уже в період незалежності деякі аспекти розвитку орендної промисловості України 20-х років минулого століття (міст у тому числі) крізь призму приватника, приватнопідприємницької діяльності стали предметом дослідження Л.Г. Шкодіної [4], М.М. Олійника [5], Ю.П. Волосника [6], О.О. Сушка [7], Л.В. Нізової [8], І.М. Дзюбленко [9], М.Ю. Онацького [10] та ін. Разом із тим оренда промисловості міст Лівобережжя років непу вивчена ще недостатньо, а тому звернення до даного питання є цілком виправданим.

Для написання статті використано комплекс джерел: матеріали фондів Полтавського, Сумського, Харківського державних архівів; збірники документів і матеріалів; статистичні збірники та щорічники; періодична преса.

Мета статті – дослідити розвиток орендної промисловості міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст., з'ясувати особливості її існування в умовах непу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запроваджена навесні 1921 р. нова економічна політика на меті мала якнайшвидше відновлення народного господарства, у тому числі промисловості. Відповідно до вимог непу, держава дозволяла передавати в оренду дрібні, невеликі підприємства, що закріплювалося Постановою уряду від 5 липня 1921 р. Незабаром (8 серпня 1921 р.) на основі вище згаданої з'явилася Постанова Ради Народних Комісарів УСРР, яка підтверджувала право і визначала порядок передачі підприємств в оренду: «Предоставить кооперативам, товариществам и другим объединениям, а также отдельным гражданам право арендовать государственные промышленные предприятия в целях их эксплуатации» [11, с. 24–25]. При цьому зазначалося, що в разі однакових умов експлуатації, пропонуванням орендатором, перевага має віддаватися кооперативним об'єднанням.

Із переходом до непу в Україні (у тому числі в містах) було здано в оренду тисячі дрібних підприємств. Лише у самому Харкові протягом 1921 р. в оренду передано 112 невеликих підприємств [12, с. 33]. Найчастіше заорендованими підприємствами були млини та олійниці, що пояснюється сільськогосподарським характером регіону. Так, за даними Полтавського Губернського виконавчого комітету (ПГВК), станом на 19 листопада 1923 р. по 13 містах губернії в оренді перебувало 42 борошномельні та круп'яні підприємства із загальним обсягом виробництва за добу 44 100 пудів, потужність двигунів сягала 2 358 кінських сил [13, арк. 227–228, 232, 234–235, 238–239, 242–243, 250–251]. Аналогічна тенденція була і в інших містах регіону.

Слід зазначити, що в першу чергу в оренду здавалися підприємства, які не працювали, оскільки губернські ради народного господарства не мали достатньо ресурсів для їх функціонування, головним чином, фінансових. Такий стан справ змушував владу поступатися власними принципами і дозволяти оренду приватникам, нерідко колишнім власникам. Це була вимушена міра, оскільки кооперативи, яким мала віддаватися перевага, не виявили достатньої активності, знов-таки через свої фінансові можливості.

Досить часто орендаторами виступали колишні власники підприємств. Підтвердження цьому знаходимо у звіті ПГВК за 1922 р., у якому говориться: «Во втором полугодии подавляющее число предприятий было сдано в аренду бывшим владельцам и прочим частным лицам (свыше 70%)» [14, с. 360]. Із колишніми власниками укладалися договори, де зазначались умови оренди. Прикладом може слугувати передача в оренду в м. Ізюм млина колишнім власникам – Ланицькому та Лінецькому. Між ними та Округовим відділом комунального господарства терміном на три роки було укладено договір оренди. Серед умов оренди значаться такі пункти, як проведення ремонту на виробництві, своєчасна сплата орендної плати, кількість працюючих мала становити не менше 10 осіб та ін. Прописувалися й санкції за невиконання орендних умов. Ними могли бути як штрафи, так і розірвання договору оренди. Очевидно, підприємство було досить успішним, оскільки після закінчення терміну угоди оренду було продовжено [15, арк. 534–535].



Окрім борошномельних та олійних, в оренду здавалися й інші підприємства: друкарні, тартаки, цегельні, шкіряні заводи, миловарні тощо. Досить значний інтерес викликали друкарні, про це свідчать протоколи засідань Гадяцької, Роменської, Ізюмської та інших економічних нарад, на яких обговорювались умови і терміни оренди друкарських підприємств [15, арк. 37, 39; 16, арк. 35; 17, арк. 58].

Запроваджені владою заходи все ж дали свої результати. У 1922 р. в містах Лівобережжя діяло 7 461 підприємство (великі, дрібні, кустарно-ремісничі), на яких працювало 50 272 особи, на 15 березня 1923 р. нараховувалося 9 279 підприємств, кількість зайнятих у них становила 53 461 особу [18, с. 533–557, 561].

Орендна кампанія по містах регіону, хоча й меншими темпами (зниження активності викликане так званою «кризою збуту» 1923 р.), продовжувалась надалі. За даними на 1 вересня 1925 р., які наводить Сумський округовий відділ місцевого господарства, у Сумах було вісім підприємств, що знаходилися в оренді, ще шість промислових закладів могли бути здані в оренду, якщо на них буде попит [19, арк. 23–24]. У Полтаві станом на 18 березня 1927 р. в оренді перебувало 15 підприємств, про це повідомляє Полтавський округовий відділ місцевої промисловості [20, арк. 29]. Цілком очевидно, що така тенденція спостерігалася й по інших містах регіону.

Звичайно, більша кількість заорендованих закладів знаходилася в округових центрах, проте й неокругові, периферійні міста були активними учасниками орендної кампанії. Зокрема, це підтверджують матеріали Полтавської губернської ради народного господарства (ПГРНГ), які надають відомості про орендні підприємства в деяких галузях виробництва станом на 13 червня 1922 р. Так, із 49 підприємств шкіряної, хімічної, текстильної, металообробної, будівельної та харчової промисловості, зданих в оренду по містах Полтавської губернії, 18 знаходилось у неокругових містах. Із 42 борошномельних і круп'яних орендних підприємств на 19 листопада 1923 р. в периферійних містах розташовувалося 23 виробництва [13, арк. 227–228, 232, 234–235, 238–239, 250–251; 21, арк. 194–195].

Не минула орендна кампанія неокругові міста й у другій половині 20-х років. Наприклад, 28 лютого 1928 р., як видно з протоколу позачергового засідання президії Лебединської міськради, було затверджено договір на здачу в оренду міської цегельні артілі «Цеглопраця». Укладено угоду, зазначено терміни та умови оренди [22, арк. 60]. Дані факти є свідченням досить активної і широкої орендної кампанії, яка проходила не лише в округових, а й у менш промислово потужних містах.

Однак передача підприємства в оренду ще не гарантувала йому успішність, хоча зазвичай узяті в оренду підприємства ставали прибутковими виробництвами. Траплялися випадки, коли орендоване підприємство було збитковим, або взагалі не змогло запустити виробництво тощо. При цьому в переважній більшості такі проблеми траплялися на підприємствах, де орендарем виступав не приватник, одноосібник, а кооператив, організація, товариство, тобто колективне об'єднання. Прикладом подібного може слугувати цегельний завод, узятий в оренду Сумським районним відділом губсоюзу, який за перший рік оренди мав не прибуток, а суттєвий збиток, а на другий орендний рік узагалі не спромігся запустити виробництво, що змусило орендодавця розірвати з ним угоду [23, арк. 22, 54].

На жаль, такі випадки були непоодинокі. За повідомленням Роменської газети «Влада праці» (від 5 травня 1923 р.), у місті також були проблемні орендні підприємства, зокрема 60-й державний млин і просодерня, які перебували в оренді колективного об'єднання. У повідомленні зазначається, що підприємство вже два тижні як не працює, заробітна плата не виплачується. Для покращення ситуації орендар планує скоротити кількість робітників, зменшивши при цьому платню [24]. Схожа ситуація була в м. Ізюм, де кустарно-промислово-кооперативна артіль «Дзвін» орендувала фарбовий завод. Згідно з висновком комісії, яка перевіряла діяльність артілі, орендне підприємство знаходиться в неналежному стані, зобов'язання щодо орендних умов не виконані, фінансове становище залишається складним [25, арк. 34, 40, 50].

Із наведеного можемо зробити висновок, що приватник був кращим орендарем, особливо якщо це був колишній власник, який знав своє виробництво, розумівся на ньому. Колективне ж управління (кооператив) було менш ефективним, передусім через брак коштів, до того ж нерідко супроводжувалося суперечностями між його членами з приводу виробничих, фінансових, управлінських та інших питань. Яскравим підтвердженням зазначеного є звіт ПГРНГ про її роботу та стан державної промисловості Полтавщини за період із 1 жовтня 1922 р. по 1 квітня 1923 р., у якому говориться: «Нельзя умалчивать о том, что принципиальные требования и пожелания Центра расходятся с действительностью: сдача в аренду предприятий государственным и кооперативным учреждениям показала, что эти учреждения недостаточно подготовлены к ведению дела и в большинстве оказались несостоятельными. Самым надежным элементом, в смысле стойкости и экономической мощности, оказались частные предприниматели и в числе их, главным образом, бывшие владельцы предприятий» [26, арк. 54].

У цілому орендна кампанія себе виправдала. Про це свідчать матеріали ще перших років кампанії. Так, уже в згаданому нами вище звіті ПГРНГ зазначається: «...приходится признать, что кампания ...



все же дала нечто положительное ... возражать против аренды не приходится» [26, арк. 55]. Позитивна оцінка кампанії прозвучала й на засіданні секції місцевого господарства Ізюмської округової планової комісії, що відбулася 19 квітня 1924 р., на якій визнали правильним рішення щодо здійснення політики здачі підприємств в оренду і наголосили на необхідності тривалої, а не короткострокової оренди, що дає можливість кращому відновленню і розвитку підприємств [27, арк. 6]. Тобто мету влади з відновлення промислових підприємств шляхом здачі їх в оренду і забезпечення населення необхідними товарами, які не могли повною мірою дати державні підприємства, у цілому було досягнуто.

Однак на кінець відбудовного періоду, коли державну промисловість практично було відновлено, приватник виявився непотрібним. Держава поступово починає витискати його з ринку, особливо в тих галузях промисловості, де приватного капіталу було найбільше: млинарській, олійній, шкіряній, махорковій. Для цього вживалися різноманітні регулятивні та обмежувальні заходи проти приватного капіталу, серед них: погіршення умов здачі в оренду промислових підприємств; посилення технічних і санітарних вимог на виробництві; установлення стандартів на продукцію приватної промисловості; обмеження або припинення фінансування; посилення оподаткування приватної промисловості; обмеження перевозок залізничним і водним транспортом; установлення твердих ринкових цін на продукцію приватної промисловості [2, с. 68]. Деякі з цих заходів досить активно використовувались уже в 1926 р. проти приватної промисловості в млинарській, олійній, махорковій галузях. Це підтверджують і таємні матеріали, які надсилалися на місця для контролювання і вирішення такого роду питань. Зокрема, у листопаді 1926 р. Народний комісаріат зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР розіслав всім уповноваженим Народним комісаріатам торгівлі (УпНКТорги) та завідувачам районних контор Нафтосиндикату таємні вказівки про скорочення або й повне припинення постачання нафтопаливом приватних млинів. Зазначалося, що це рішення прийняте на підставі розпорядження Народного комісаріату торгівлі (НКТ) СРСР та Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР із метою зниження дезорганізаційної ролі приватно-власного та приватно-орендного борошномелля на хлібному ринку. При цьому додавалися списки млинів, проти яких УпНКТорги і районні контори Нафтосиндикату мали виконати зазначені дії. Разом із тим суворо попереджалося, що райконтори Нафтосиндикату самочинно відмінити це розпорядження, не маючи дозволу відповідних УпНКТоргів, не мають права [28, арк. 147].

Проте у список «неугодных» потрапляли й ті заклади, які цілком виконували умови договорів, про це свідчить звернення одного з таких орендарів. Так, 20 листопада 1926 р. орендар млина в м. Миргород Бенціон Ривкінд надсилає листа до уповноваженого Комунторга, у якому заявляє, що не розуміє, чому його млину не відпускають нафтопродукти, хоча він (орендар) уклав із Лубенським округовим комунальним господарством договір оренди, який виконує повністю. Зазначає, що млин не є товарного типу і обслуговує лише потреби селян, якщо є лишки, то вони реалізуються Державному банку за умовами договору. Орендар прохає відповідну інстанцію розібратися із цим питанням і надати підприємству необхідну кількість палива. В іншому разі умови договору не будуть виконані, до того ж 18 родин робітників і службовців залишаться без засобів до існування [28, арк. 163].

Поряд із млинарською піддалася жорстким діям і приватна олійна промисловість. 26 грудня 1926 р. на місця було розіслано таємний циркуляр за підписом заступника голови ВРНГ УСРР О. Золотарьова, НКТ УСРР В. Чернова і Народного комісара фінансів (НКФ) УСРР М. Полоза «Об увеличении налогового обложения для частно-кустарной маслопромышленности». У циркулярі зазначалося, що приватно-кустарні олійні підприємства досить широко розвинулися і є конкурентами державних виробництв як у заготівлі сировини (пропонуючи вищі закупівельні ціни), так і готової продукції. Для зменшення ваги приватника в даній галузі НКТ уже запроваджував деякі регулятивні заходи, серед яких – обмеження перевезень сировини, закупівлі виробленої продукції у приватника державними організаціями тощо. Однак ці дії не дали бажаного результату, тому НКТ УСРР і ВРНГ УСРР радять ужити додаткових заходів для виправлення ситуації. Зокрема, рекомендувалося місцевим податковим органам провадити більш жорстку політику, збільшуючи податковий тягар, переглядати договори оренди, і якщо орендар не приставав на умови, запропоновані місцевими органами влади, розривати попередні угоди. До того ж категорично заборонялося державним і кооперативним організаціям, а також банкам фінансувати приватні олійні підприємства [29, арк. 1–3].

Під дію цього циркуляру потрапило багато приватних олійних виробництв, серед яких і олійний завод громадянина Ротта в Краснограді. Так, директор одного з державних олійних заводів Полтавської округи тов. Макальський 19 серпня 1927 р. звертається до Полтавського відділу місцевої промисловості з проханням ужити заходів щодо діяльності зазначеного приватно-кустарного олійного підприємства, яке, на його думку, своєю діяльністю підриває існування подібних державних закладів. Відділ місцевої промисловості досить оперативно відреагував на звернення і вже 26 серпня цього ж року



виніс свій вердикт, у якому повністю підтримує всі зауваження і в частині рішення по Красноградському олійному підприємству зазначає: «Відмісцпром лічить за необхідне вжити належних заходів щодо закриття зазначеного заводу» [29, арк. 254–256]. Подібні дії було застосовано й до приватних підприємств крупно- та просорушної промисловості, а також до низки галузей, де приватного капіталу було найбільше. Окрім того, за Постановою Ради праці та оборони від 22 вересня 1926 р. на податкове управління НКФ УСРР покладалася робота з розширення податкової статистики, яка торкалася головних прямих податків – промислового і податку на прибуток. Тобто тих податків, із якими безпосередньо був пов'язаний приватник. Саме ж податкове управління НКФ УСРР про цю роботу говорить: «Изучение частного торгового-промышленного капитала должно иметь систематический характер, ибо только при этих обстоятельствах возможно уловить изменение направления хозяйственной деятельности частного капитала и его устремления» [30, с. 3]. Таким чином, держава вживала всіх можливих заходів як для контролю, так і усунення приватного елемента з основних галузей промисловості. Як наслідок, до кінця 20-х років приватника з промислового ринку було майже повністю витіснено.

Висновки. Отже, сподівання влади відновити частину промислових підприємств за рахунок приватних коштів шляхом здачі їх в оренду загальному справдилися. Орендна кампанія, яка широким фронтом розгорнулася по всій країні, проходила як в округових, так і в неокругових містах регіону. Значну частину підприємств – від кустарного типу до ценових виробництв було здано в оренду, що сприяло відновленню і налагодженню виробництва на більшості з них. Особливо успішними були промислові заклади, орендарями яких виступали колишні власники. Це, своєю чергою, давало змогу забезпечувати ринок необхідними товарами, робочими місцями, відрахуваннями в міський бюджет, що позитивно позначилося на благополуччі міських громад.

Однак із середини 20-х років, коли більшість підприємств було відновлено, держава переходить від регулювання приватного капіталу до витіснення його з народного господарства у цілому і промисловості зокрема. Так влада віддячила за титанічну роботу приватника, орендаря у відбудові промисловості країни в перші післявоєнні роки. Сподівання і віра в непереможливість, тим паче що сама влада починає згортати всі механізми нової економічної політики.

Література:

1. Воробьев Н. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР. *Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР* / под. ред. А.М. Гинзбурга. Москва ; Ленинград, 1927. С. 70–109.
2. Гусаров І. Справа регулювання приватної промисловості. *Більшовик України*. 1927. № 10. С. 62–70.
3. Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: промисловий та прибутковий податок і місцевий збір. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР*. Харків, 1927. С. 158–169.
4. Шкодін Л.Г. Приватне підприємство в господарстві України (1921–1930). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 1998. № 401. Вип. 2. С. 216–226.
5. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 16–29.
6. Волосник Ю.П. Розвиток приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії в промисловості України в роки непу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2002. № 556. Вип. 5. С. 157–163.
7. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. Київ : Преса України, 2003. 252 с.
8. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 396 с.
9. Дзюбленко І.М. Розвиток приватного підприємництва міського населення в УСРР (20-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 20 с.
10. Онацький М.Ю. Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові у 1927–1929 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 15. С. 196–204.
11. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Сб. документов и материалов / ред. кол. П.П. Бачинский и др. Киев : Политиздат Украины, 1964. XVI, 593 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР : у 26-ти т.: Харківська область / гол. редкол. П.Т. Тронько та ін. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. 1002 с.
13. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1503. Оп. 1. Спр. 194. 307 арк.
14. Отчет Полтавского губернского Исполнительного комитета за 1922 год. Полтава : Типо-литография им. Октябрьской революции, 1923. 447 с.
15. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 15а. 618 арк.
16. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 23. 36 арк.
17. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 81. 80 арк.



18. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Труды ЦСУ. Отдел основной промышленной статистики: Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. Т. XXVII. Вып. 2. Москва : Тип. Лаврова, 1926. 600 с.
19. Держархів Сумської області. Ф. Р. 32. Оп. 1. Спр. 85. 147 арк.
20. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 9. 376 арк.
21. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 5. 275 арк.
22. Держархів Сумської області. Ф. Р. 2461. Оп. 1. Спр. 37. 63 арк.
23. Держархів Сумської області. Ф. Р. 1434. Оп. 1. Спр. 1. 73 арк.
24. Влада праці. 1923. 5 травня.
25. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 15. 134 арк.
26. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 186. 327 арк.
27. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 43а. 18 арк.
28. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 978. Оп. 1. Спр. 8. 199 арк.
29. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 2. 375 арк.
30. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине: По данным налогового управления НКФ УССР за 1926–1927 г. Харьков : Украинское отделение Гос. фин. изд-ва СССР, 1929. 88, 191 с.



УДК 930.85:314.151.3-054.72(=161.2)(437)»1919/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.13>

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ТА ЧЕСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР У 1919–1939 РР.

Зубко Ольга,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID ID: 0000-0002-7052-1472

Завдання наукового дослідження. Висвітлення процесу адаптації українських вихідців, що зумовлювалася низкою особистісних і групових чинників. Під особистісними чинниками розуміється бажання самого емігранта інтегруватися в нове суспільство, засвоїти нові культурні та соціально-психологічні установки, під груповими – національне оточення: професійні/освітні товариства, релігійні спільноти, подекуди кооперація.

Методологія дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, а також на використанні методів аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного.

У статті проілюстровано, що адаптації українських вихідців у чеський культурний простір так і не відбулося. У 1919–1925 рр. – «роках захоплюючої приязні» – на її заваді стали особистісні чинники (менталітет) та, головне, небажання самих українців культурно адаптуватися. Спершу через віру в швидкий занепад більшовицького режиму та швидке повернення додому, потім через явище поворотництва. У 1925–1935 рр. – «роках взаємного розчарування та охолодження» – для культурної адаптації стали вагомими групові чинники. Згорання «Руської допомогової акції» та «Велика депресія», що затягнулася в ЧСР із 1932 по 1935 р., призвели до закриття чехословацького ринку праці та невпевненості у соціальному становищі. Отже, українцям було не до культури як такої. Єдиним винятком на той час була Спілка українських лікарів у міжвоєнній Чехословаччині, що змогла інтегруватися в середовище чехословацьких євгеністів. А в 1936–1939 рр. – «роках поступового звикання, розвитку взаєморозуміння та зближення» – на заваді культурній адаптації українських вихідців, за влучним їх висловом, постав закон детермінізму, або присуд долі: окупація Чехії Німеччиною, незалежність Словаччини та Закарпатської України, окупація Закарпаття Угорщиною.

Практичне значення результатів дослідження. Дослідження історії української еміграції в період між двома світовими війнами в рамках такого наукового напрямку, як історія повсякдення, котра досліджує умови життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також чинники, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні вподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період.

Ключові слова: українська еміграція, Чехословаччина, культурний простір, адаптація, період між двома світовими війнами.

Zubko Olha. Ukrainian Emigration and the Czech Cultural Space in 1919–1939

The task of scientific research. Description the process of adaptation of Ukrainians, which was caused by a number of personal and group factors. Under personal factors is understood the desire of the emigrant to integrate into a new society, to learn new cultural and social psychological attitudes, under group factors – the national environment: professional/educational societies, religious communities, sometimes cooperation.

Methodology of research. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as on the use of methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historically-typological, problem-chronological.

The main results of the research carried out within the article. The article illustrates that the adaptation of Ukrainians to the Czech cultural space never took place. In 1919 – 1925 – the «years of fascinating friendship» – it was hindered by personal factors (mentality) and, most importantly, the reluctance of Ukrainians themselves to culturally adapt. First, because of the belief in the rapid decline of the Bolshevik regime and a quick return home, then because of the phenomenon of returning. In 1925 – 1935 – «years of mutual disappointment and cooling» – group factors became important for cultural adaptation. The collapse of the «Russian Relief Action» and the «Great Depression» that dragged on in the CzSR from 1932 to 1935 led to the closure of the Czechoslovak labor market and uncertainty in the social situation. So, Ukrainians were not interested in culture as such. The only exception at that time was the Union of Ukrainian Doctors in interwar Czecho-Slovakia, which was able to integrate into the environment of Czechoslovak eugenicists. And in 1936 – 1939 – «the years of gradual getting used to, development of mutual understanding and rapprochement» – the law of determinism or the sentence of fate, as they aptly put it, stood in the way of the cultural adaptation of Ukrainians: the occupation of the Czechia by Germany, the independence of Slovakia to Zakarpattia Ukraine, the occupation Zakarpattia Ukraine of a by Hungary.

Practical significance of research results. The study of the history of Ukrainian emigration in the period between the two world wars within the framework of such a scientific direction as everyday history, which examines the conditions



of life, work and rest (living conditions, living conditions, diet, methods of treatment, social adaptation), as well as factors affecting the formation of consciousness and norms of behavior; socio-political preferences, etc. of the vast majority of the population ("average people") of one or another country in one or another historical period.

Key words: *Ukrainian emigration, Czechoslovakia, cultural space, adaptation, the period between the two world wars.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Перша Республіка чехів і словаків створила найсприятливіші умови для українських політичних емігрантів, котрі опинилися на її теренах після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. І хоча Левко Лукасевич (1901–1982) й писав, що «Прага у двадцятих роках була містом дещо космополітичним, і людина не чулася в тих роках прибуду» [1, с. 138], аби відчувати себе більш-менш морально задоволеним, кожному емігранту довелося пройти складний етап адаптації. Існування в чужому політично-економічному та соціально-культурному просторі змушувало кожного вихідця підпорядковуватися певним правилам і законам цього простору. Відбувалося прилаштування до нових умов життя в новому середовищі, що проявляло себе, насамперед, у щоденних побутових контактах і професійній комунікації.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питанню адаптації української політичної еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, передусім соціальної та правової, присвячено роботи В. Піскун [2] та А. Яворського [3]. Ці науковці формулюють загальне поняття «адаптація», наголошуючи, що під адаптацією розуміється вироблення особливої поведінкової стратегії щодо оточуючого середовища як спосіб психологічного сприйняття нової соціальної дійсності; що це система відносин індивіда й локальної групи та соціально-політичного, суспільно-економічного середовища.

Характеристика джерел, покладених в основу дослідження. Окрім зазначених праць, у статті використано також спогади та листи самих емігрантів: Валентина Сім'янцева (1889–1992) [4; 5], Василя Проходи (1891–1971) [6], Станіслава (1870–1935) та Софії (1882–1956) Дністрянських [7], Надії Суровцевої (1896–1985) [8], Василя Короліва (1879–1941) [9].

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується запропонована стаття. Оскільки адаптація (як процес) не відбувалася сам по собі, а зумовлювалася низкою особистісних і групових чинників, у статі буде звернено увагу саме на них. Під особистісними чинниками розуміється бажання самого емігранта інтегруватися в нове суспільство, засвоїти нові культурні та соціально-психологічні установки. Під груповими – національне оточення: професійні/освітні товариства, релігійні спільноти, подекуди кооперація.

Мета статті. У ракурсі такого наукового напрямку, як історія повсякдення, котра досліджує умови життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також чинники, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні вподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період, проілюструвати культурну адаптацію українських вихідців з урахуванням особистісних та групових чинників у 1919 – 1925 рр. – «роках захоплюючої приязні»; 1925 – 1935 рр. – «роках взаємного розчарування та охолодження» та 1936 – 1939 рр. – «роках поступового звикання, розвитку взаєморозуміння та зближення».

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х років вагомим чинником емігрантського життя була військова еміграція у країні. Перші військові загони Української Галицької Армії потрапили до ЧСР ще в травні 1919 р. У кінці 1919 р. до ЧСР стали прибувати власне політичні емігранти. Починалися роки так званої «захоплюючої приязні», уособлені *Ruská pomocná akce* – «Руською допомогою акцією».

Однією з найбільших проблем для керівництва Чехословаччини стало надання прибулим засобів до існування. Для цього у 1920 р. воно й ініціювало акцію, метою якої була допомога емігрантам з колишньої Російської імперії та забезпечення їхньої повноцінної діяльності в галузі науки, техніки, економіки, культури та мистецтва. Отже, на порядку денному постали трудова та соціально-політична адаптація (про культурну поки що не йшлося).

Уже на початку «Руської допомогою акції» було визначено три її основні цілі: 1) організація допомоги емігрантам без місця проживання і засобів для існування через виділення коштів та створення агентств із працевлаштування; 2) соціальне забезпечення для людей літнього віку та інвалідів, надання безкоштовного лікування хворим; 3) надання бажаним можливості завершити навчання, зокрема через створення емігрантських шкіл, а також літературним, художнім та науковим працівникам продовжувати свою діяльність. Мету акції було визначено досить широко, однак на початковому етапі



Міністерство закордонних справ ЧСР попереджало, що «метою акції є не тільки живити, але привести до роботи, головно розумової, і саме в такому напрямку, щоб підтримувані могли застосувати її в домашніх умовах на благо свого народу». Дане зауваження кожна із зацікавлених сторін тлумачила по-своєму, що в майбутньому призвело до певних суперечок між Міністерством закордонних справ ЧСР та емігрантами. Окрім того, за задумом організаторів, вона мала короткочасний характер з урахуванням швидкої стабілізації у Росії.

Для регулювання напливу емігрантів при Міністерстві соціального забезпечення ЧСР було створено спеціальний відділ у справах еміграції. Уряд проводив своєрідний відбір, бажаючи зосередити в Чехословаччині тільки студентство, вчених, письменників та інших діячів культури. Він не тільки «фільтрував» вже прибулих іноземців, а й сам активно сприяв переселенню названих груп до Чехословаччини. Окрім того, урядові кола ЧСР виділяли емігрантам матеріальну допомогу, постачаючи через їхні організації необхідні їжу, одяг тощо.

Готовність до культурних змін у середовищі українських вихідців на перших порах включно до кінця 1925 р. була дуже низькою (у різних соціальних групах), що пояснювалося, насамперед, вірою у швидкий занепад більшовицького режиму. Тому про якість адаптування в культурний чеський простір не йшлося взагалі. «За кордоном оце саме починалося, – писала Надія Суровцева, – наші – не наші: бо зібралися представники різних стадій, так би мовити, державного існування України. Вони ставилися вороже один до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Україну, де «тимчасово» були большевики» [8, с. 97]. Надія Віталіївна зауважувала також: «Наддніпрянцям було найгірше. У західних (галичан) була якась зручність, меткість, працьовитість. Наші ж більше журилися, тужили, голодували, а при нагоді – пиячили» [8, с. 116]. Чому ж?

По-перше, «представники різних ворожих політичних груп» демонстрували свою політичну українськість, свою перевагу, своє лідерство, а не культуру. Навіть у гастролях Української республіканської капели (травень 1919 р.) убачався політичний контекст, бо ж офіційним гаслом капели було «вести національно-українську пропаганду при помочі пісні» [11].

По-друге, кидалася в очі ментальна різниця. Різниця в одязі, їжі, загальноприйнятних правилах поведінки, гуморі, літературних смаках, побуті тощо. Найбільш це помічалось в одязі, загальноприйнятних правилах поведінки та сімейному побуті. Чехи й словаки в міжвоєнний період уважалися «рабами костюмів і візитивок». Зовнішній вигляд для чехів був символом соціального престижу та особистого кар'єрного зростання. Так, Валентин Сім'янців, одружившись на чеській дівчині, згадував, що «родина його дружини неймовірно раділа з того, як він став «статнім уржедником» (титулованим інженером), та прагнула, аби він жив відповідно до цієї посади і підкреслював своє становище де треба і не треба», зрозуміло, відповідно вдягаючись і облаштовуючи родинне гніздо [5, с. 19].

Українські ж вихідці виходили за кордон у тому, у чому були одягнені, а то і взагалі без нічого, тому змушені були купляти, а то й діставати хитрощами одяг, який був досить недешевим (зауважимо: питання одягу було болючим для українців не тільки до кінця «Руської допомогової акції», тобто до 1928 р., а й до 1939 р. включно). Ось що про одяг писав у листах дружині Станіслав Дністрянський: «19 листопада 1921 р. Дорогенька Націто! (Одне із пестливих звертань до Софії Львівни. – О. З.). Сердечно дякую і цілую ручки за покупки, а взагалю за подаровані мені 2 сорочки і краватки, бо у ті гроші був би ледве таку велику валізу дістав... Через Мірчука додатково прошу переішли мені бодай це дві сорочки і 1 пару панталонів. Сорочку я маю тільки одну, ту, що на собі. Крім сього передай для мене один тонкий трикот, і бодай одну хусточку». А ось його запис від 9 березня 1928 р.: «Мігбим у Празі купити для Бімбелеса (так Дністрянські називали рідного брата Софії Львівни – Степана Львовича Рудницького (1877–1937). – О. З.) черевики – таксамо для Орісі (молодшої доньки Степана Рудницького. – О. З.) – але мусиш подати мені числа, зглядно міру на черевики. Тут можна у Баті за дуже дешеві гроші купити. Таксамо мігбим і на простирадла купити для них – але не знаю міри». Тоді як 5 травня того ж 1928 р. Дністрянський зазначав: «Вже вчора сильно позимніло. Так що нині мусів убрати реглян» [7, с. 252, 283, 309].

А той же Валентин Сім'янців указував, що «всі діставали потрібні папірці до крами «Чеських Легіонерів», бо там була змога дешево набути необхідний, а головне, якісний одяг. У 1926 р. вибрав він собі, як пам'ятає, темно бронзовий костюм-двійку» [4, с. 53].

У чеських сім'ях за замовчуванням не запрошували гостей, звичними були зустрічі в рестораціях (ресторанах) за кухлями пива, а той обідом чи вечерею, де кожен платив сам за себе, натомість українці були досить гостинними, могли запропонувати пиво за свій кошт і попри все навідувалися один до одного в гості. Як не згадати Дмитра Чижевського та його «буршівські вечірки», на яких він частував їжею власного приготування студентів [10].



Ну а на звичку чехів голосно сякати в громадських містах звертали увагу українські лікарі [12, с. 684].

Рубіжним став 1925 р. Ставало зрозуміло, що більшовицький режим і не думає занепадати, тому українську еміграційну спільноту в міжвоєнній ЧСР з її незмінним небажанням інтегруватися в чехословацький культурний простір охопило явище «поворотництва». Як писав Василь Королів-Старий, «будяком еміграційної психи стає резигнація (усвідомлення. – О. З.): «Вдома ми були «славні бубни», а тут «собача шкура». Етика летить геть! Прокладається свідомий зоологічний егоїзм і боротьба за існування. За всяку ціну! І на цьому закінчується життя емігранта...» [9, с. 151].

Наприкінці 1920-х у Першій Республіці чехів і словаків починає згортатися «Руська допомогова акція» (з 1927 р.). А в першій половині 1930-х у країні вирує світова економічна криза (затяглася в ЧСР до 1935 р.).

Негативними наслідками «Великої депресії» для ЧСР стало падіння промислового виробництва (у 1933 р. його рівень становив лише 60% порівняно з 1929 р.) й заробітної платні (знизилася на 50–60%), безробіття становило близько 1 млн осіб. Щоб зменшити кількість безробітних серед своїх громадян, уряд Чехословаччини вдався до протекціоністської соціальної політики. Так, 13 березня 1928 р. парламент ЧСР прийняв закон про охорону національного ринку праці. Згідно з ним, було введено обмеження в прийомі на роботу іноземців, що прибули в ЧСР після квітня 1923 р. До обов'язків Міністерства соціального забезпечення ЧСР входило виокремлення тих осіб, які підпадали під категорію «іноземці». Ними вважали тих, хто мав паспорт іншої держави або не мав чехословацького громадянства. У кінці січня 1933 р. Міністерство внутрішніх справ ЧСР видало розпорядження місцевим урядам про контроль за наявністю в усіх чужинців дозволів на працю. Кожний працедавець, який мав у себе на роботі іноземця, зобов'язувався впродовж трьох днів повідомити про нього відповідний земський уряд. Якщо робітник не мав дозволу, то він мав звернутися до будь-якої української емігрантської організації, яка мала право звертатися із цим питанням до відповідних державних органів ЧСР. Для цього необхідно було подати прохання, долучивши до нього «посвідку чи посвідки про час перебування від поодиноких громадських чи поліційних урядів місця побуту від 1 травня 1923». Особа, яка прибула в ЧСР пізніше, постійного дозволу на працю отримати не могла. У такому разі термін дії дозволу становив один рік, а прохання про його отримання міг робити безпосередньо працедавець. При цьому необхідно було зазначити, що робітник, за якого клопотався працедавець, є «українським емігрантом». У законі про охорону праці також містився пункт, згідно з яким право на працю могли отримати тільки ті емігранти, які безперервно проживали на території Чехословаччини з 1 травня 1923 р. і жодного разу не перетинали її кордон. В іншому разі це право вони втрачали. Ситуацію ускладнювала обставина, за якою і робітники-чехи могли вимагати звільнення чужинця з роботи. У такому разі керівництво підприємства зобов'язувалося цю вимогу виконати. Унаслідок цього багато українських емігрантів, які змогли працевлаштуватися, втрачали місце роботи.

Отже, у роки «взаємного розчарування та охолодження» (у найбільш матеріально скрутні) вчергове не йшлося про культурну адаптацію українців. Вихідців рятували у цей час виключно групові чинники – гуртування навколо національних освітніх/професійних або релігійних товариств, більшість з яких існувала за рахунок добровільних внесків її учасників.

Єдиним винятком були українські лікарі (Спілка українських лікарів у Чехословаччині), котрі з 1928 по 1935 р. долучилися до чехословацьких євгеністів. (євгеніка – практика, що мала на меті покращення генетичної якості людського населення). Покладаючись передусім на гігієну й цитологію, українські лікарі плідно працювали в ділянці позитивної євгеніки (генетичні та цитологічні аналізи, первинне медико-санітарне забезпечення, акушерська допомога, венерологія, психіатрія (психіатрична експертиза з обов'язковим вивченням родоvodu й заборонаю шлюбів на офіційному рівні з психічнохворими та людьми хворими на туберкульоз)). Коли ж гору почали брати німецькі євгеністи Третього рейху, лікарі-емігранти облишили будь-які євгеністичні дослідження. Однак чехи аж до 1940 р., наприклад, згадували тих цікавих українців, які пропагували для зміцнення здоров'я та в рамках здорового харчування нордичні оселедці із цибулею й не соромилися приходити з пахучим оселедцевим амбре в громадські місця [12, с. 686].

У 1936–1939 рр., «роках поступового звикання, розвитку взаєморозуміння та зближення», як і в попередніх, сяк-так відбувалося соціальне й трудове адаптування, однак аж ніяк не культурне. На засіданні Ради Міністрів ЧСР 21 травня 1937 р. було ухвалено зміни до закону про охорону національного ринку праці. Згідно з ними, право на працю надавали іноземним громадянам з огляду на взаємовідносини Чехословаччини з державами, громадянами яких їх уважали. Іншим нововведенням стала вимога надати відомості («евіденцію») про вже видані раніше дозволи на працю. Кожні два роки



їх потрібно було подавати до державного органа, що їх видав, із доказами законності передумов для отримання права на працю. При цьому якщо іноземець виїздив за межі ЧСР назавжди або тимчасово, він його втрачав. Водночас вводився в дію принцип, за яким «уряд, що посвідку видав, може наслідки перерви побуту простити будь то з причини взаємності або з інших надзвичайних причин» [3, с. 181].

Незначним способом хоч якось прогудувати себе в той скрутний час була кооперація. Так, Василь Хомич Прохода – військовий, політично-громадський і культурний діяч, підполковник Армії УНР, історик, науковець і публіцист, історіограф дивізії сірожупанників, інженер-лісник і засновник «Українського Соколу» – змушений був займатися птахівництвом (розведенням курей) упродовж декількох років (із 1933 по 1936 р.), допоки не потрапив технічним урядовцем у будівельний відділ земського (крайового) уряду в Празі, а потім на будівництво чехословацьких шосейних доріг [6, с. 142, 165].

У реаліях 1937–1939 рр. українським вихідцям нічого не лишалося, як в умовах тотального безробіття набути чеського громадянства або й узагалі виїхати з країни. При цьому натуралізація українських емігрантів не вважалася зрадою чи відступом від власної національності, бо це давало банальну можливість вижити в умовах втрати засобів існування. Однак культурно адаптуватися було вже пізно: у європейські двері стукала Друга світова війна.

У 1938–1939 рр. з Першою Республікою чехів та словаків, за влучним висловом власне українських емігрантів, зіграв злий жарт закон детермінізму, або присуд долі: Мюнхен, Перший Віденський арбітраж, проголошення незалежності Закарпатської України та Словаччини, окупація Закарпаття Угорщиною. Як згадував Василь Прохода, «...моя праця у фірмі В. Гавліка стала непотрібною, тому шеф змушений був звільнити половину своїх робітників, у тому числі і мене. Одержав я платню до 1 квітня і залишився безробітним. Знайти якусь нову працю в Празі було неможливо. Багато чеських інтелегентних робітників прибуло до Чехії зі Словаччини та Закарпатської України. Постало аж надто велике скупчення інтелігенції при чужій окупації. Тому я з родиною повернувся на свій хутір, де не треба було платити за помешкання, до того ж було потрібно посадити та посіяти на городі, щоб була власна зеленина...» [6, с. 166].

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, резюмуємо: припинення матеріальної допомоги українцям та протекціоністська політика керівництва міжвоєнної ЧСР з урахуванням ментальності українців та реалій, що відбувалися на теренах власне України, не дали змоги останнім у 1919–1939 рр. хоч якось адаптуватися в чеський культурний простір.

Література:

1. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк : Українське православне товариство Св. Софії в США, 1966. 396 с.
2. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) : монографія. Київ : Леся, 2006. 672 с.
3. Яворський А. Політика керівництва Чехословаччини щодо українських емігрантів та їх професійних об'єднань у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 178–182.
4. Сім'янів В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон : Д.К., 1973. 191 с.
5. Сім'янів В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. (Роки 1929–1945). Буенос-Айрес : В-во Юліяна Середняка, 1978. 240 с.
6. Прохода В. Записки непокірного. Книга II. На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування і перебування «на дні життя». Новий Ульм. н/Д, 1972. 366 с.
7. Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті : монографія / за ред. Г. Карась ; упоряд. Г. Карась, Л. Обух. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 350 с.
8. Суровцева Н. Спогади. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
9. Королів-Старий В. Згадки про мою смерть. 2-е вид. Торонто : Добра книжка, 1961. Т. 1. 182 с.
10. Пономарьов В. Дмитро Чижевський: філософ, що любив котів. URL: <https://tyzhden.ua/History/48042> (дата звернення: 26.04.2016).
11. Пеленська О. Гастролі 1919: перший лавровий вінок для хору Олександра Кошиця з Праги. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/xor-oleksandra-koshycia-v-prazi/29931931.html> (дата звернення: 14.06.2020).
12. Зубко В. Янка Геніюш і Саюз українських лекараў у ЧСР (1921–1940). Belarusian Institute of Arts and Sciences. New York – Miensk, 2018. С. 682–688.



УДК 930.253(477.6/7) «18/19»:050

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.14>

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ У ПІВНІЧНИХ ПОВІТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Кобзар Дмитро,
аспірант

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0009-0008-3948-1215

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу радянської та новітньої історіографії тематики громадсько-політичного руху в Україні останньої третини XIX – початку XX ст. на прикладі північних повітів Херсонської губернії. Здійснено огляд досліджень таких важливих проблем, як: розвиток приватної преси в Єлисаветграді кінця XIX – початку XX ст., діяльність політичних партій та громадських об'єднань у північних повітах Херсонської губернії та участь національних меншин у житті суспільства Півдня України. Вагоме місце у дослідженні займає порівняльний зріз радянської та сучасної історіографії вивчення цих тематик.

Кожна історична школа має свої характерні риси, які формують окремих дискурс під час розгляду цілих напрямів історичного пізнання. Радянська історіографія відома своїм слідуванням принципу партійності, коли значну увагу під час оцінки певного явища або персоналії приділяють її політичній орієнтації за дихотомією протистояння лівих та правих (із превалюванням інтересу саме більшовиків та в подальшому комуністів). Але окремим моментом виділяється акцент на соціально-економічному чиннику розвитку суспільства, який визнається вагомим в історіографії незалежно від відношення до радянської історичної науки. Цей досвід попри наявні недоліки необхідно досліджувати з огляду на упередження повторень помилок та абсолютизацій окремих висновків.

Сучасна українська історіографія питання виділяється більшими можливостями для вибору підходів до дослідження. Перед дослідниками відсутня обов'язковість слідування конкретному дискурсу і створено підґрунтя для досягнення незалежних висновків. Це дає змогу оглянути проблематику з декількох різних точок зору та позицій, що передбачає у майбутньому забезпечення більш ґрунтовної картини. Окремої уваги заслуговує саме місце національного питання у сучасній історичній науці, оскільки в радянській історіографії воно було нівельовано класовим підходом та дискримінувалося.

Ключові слова: Південь України, періодичні видання, політичні партії, громадські рухи, Херсонська губернія.

Kobzar Dmytro. Problems of developing the social and political movement in the northern districts of Kherson governance in the 19th – early 20th centuries in Ukrainian historiography

The article attempts a comparative analysis of the Soviet and modern historiography of the social and political movement in Ukraine in the last third of the 19th and early 20th centuries on the example of the northern districts of the Kherson province. An overview of research on such important problems as: the development of the private press in Yelysavetgrad at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the activities of political parties and public associations in the northern districts of the Kherson province, and the participation of national minorities in the social life of Southern Ukraine was carried out. A comparative section of the Soviet and modern historiography of the study of these subjects occupies an important place in the study.

Each historical school has its own characteristic features that form a separate discourse when considering entire areas of historical knowledge. Soviet historiography is known for its adherence to the principle of partisanship, when when evaluating a certain phenomenon or personality, considerable attention is paid to its political orientation according to the dichotomy of opposition between the left and the right (with the prevailing interest of the Bolsheviks and, later, the Communists). But a separate point is the emphasis on the socio-economic factor of the development of society, which is recognized as important in historiography, regardless of the relationship to Soviet historical science. This experience, despite the existing shortcomings, must be studied with a view to the prejudice of repeating mistakes and absolutizing individual conclusions.

Modern Ukrainian historiography of the issue is distinguished by greater opportunities for choosing research approaches. Researchers are not obliged to follow a specific discourse, and the basis for reaching independent conclusions is created. This allows you to examine the problem from several different points of view and positions, which provides for a more comprehensive picture in the future. The place of the national question in modern historical science deserves special attention, since in Soviet historiography it was leveled by a class approach and discriminated against.

Key words: Southern Ukraine, periodicals, political parties, public organizations, Kherson province.

Варто відзначити, що проблематика витоків та розвитку громадсько-політичного руху в Україні залишається актуальною серед дослідників, оскільки її головні аспекти висвітлено фрагментарно.



Безпосередньо приклад північних повітів Херсонської губернії у цьому контексті зберігає чимало недосліджених лакун та історико-методологічних дискурсів, характерних для української історіографії радянської доби та новітніх часів у цілому.

Мета публікації – проаналізувати проблемно-тематичне спрямування радянської та новітньої української наукової літератури, здійснити порівняльний аналіз концепцій радянської та сучасної історіографії історії громадсько-політичного руху в Україні, спираючись на історіографічні матеріали дослідження громадсько-політичного руху у Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідження історії громадсько-політичних рухів на теренах російської імперії, зокрема Півдня України, дотично висвітлювалися переважно у розрізі політичної історії, що було характерним для етапу становлення радянської історіографії 1920–1930-х років. Виокремимо такі аспекти формування її проблемно-тематичного поля, як домінування партійних підходів до висвітлення конкретно-історичних подій, нехтування важливими фактами регіональної історії, опора на політичну риторичку, що призводило до поверхневого, часто суб'єктивного опису важливих подій громадсько-політичного руху в провінційних центрах, а саме Півдня України.

Історія соціал-демократії була у центрі уваги дослідників різних поглядів та переконань. Політизований огляд цієї проблематики яскраво прослідковується у працях І. Вардіна, особливо у книзі «Партия меньшевиков и русская революция». Автор тезисно розкриває питання політичної орієнтації та взаємодії партії меншовиків, а саме їхньої політичної діяльності. Центральне місце займає питання конфронтації меншовиків та більшовиків (явним симпатиком яких виступає автор), де з позицій панівного ідеологічного дискурсу було оцінено їх результативність у соціально-економічних орієнтирах. Зокрема, їх було оцінено як реформістське крило тогочасної соціал-демократії до виокремлення повною мірою комуністів як найбільш радикальної та повністю окремої політичної сили із власними платформою та символікою. Найбільше було виділено їх «контрреволюційність» по відношенню до історичного шляху суспільства, оскільки ця партія у своїй практиці відзначалася пошуками компромісів із правочентристами та використанням більшою мірою саме легальних методів боротьби за збільшення свого впливу [3, с. 5–11].

Іншим прикладом радянського погляду на історію політичних партій слугує одна з праць історика С. Чорномордика «Эсеры (партия социалистов-революционеров)». Ученим було коротко оглянуто історичний шлях цієї партії від моменту її заснування до її діяльності під час жовтневого перевороту 1917 р. Головною рисою цього дослідження є активне апелювання до більшовицької риторички з її акцентами на класових конфліктах інтересів різних верств населення, критиці конкурентів у політичній боротьбі тощо. Попри ідеологізованість огляду цієї тематики дослідження дає змогу сучасним науковцям ознайомитися з оцінками історії та діяльності партії есерів із позицій їхніх супротивників у лівому таборі – більшовиків, що попри відчутні недоліки їхніх позицій має цінність як елемент дослідження теми у цілому. Зокрема, можливо побачити різноманітні деталі стосовно утворення цієї політичної організації з таких кружків, як, наприклад, «Южная партия социалистов-революционеров» у 1900 р., де автор виділив їхнє ставлення до такої верстви населення, як наймане робітництво, та його перспективність у політичній боротьбі. Ці праці дають загальний огляд історії таких масових загальноросійських партій періоду царизму та після його падіння, але є необхідними для вивчення регіональних аспектів громадсько-політичних рухів, щоб у дослідників була повна картина тогочасних реалій діяльності громадських та політичних організацій, зокрема і їх відображення у працях конкурентів [15, с. 5–9].

Окреме місце в радянській історіографії займає анархістський рух. Так, огляд цієї тематики Б. Горєва має аналогічні риси з І. Вардіним та С. Чорномордиком, а саме принцип партійності та критичності оцінювання. Разом із тим розрізняються саме претензії, висловленні представникам цього руху. Так, І. Вардін негативно оцінював реформаторську спрямованість меншовиків у їхній діяльності, С. Чорномордик звинувачував есерів у відході від власних принципів та непослідовності дій під час співставлення з початковими цілями організації. Б. Горєв під час огляду анархізму більш ґрунтовно та суттєво розглядає їхню сутність як руху. Ці представники лівого політичного табору своїм корінням сягають ще часів Першого Інтернаціоналу, у період існування якого вже почали відмежовуватися від марксистів та проявили антагоністичні риси по відношенню до «етатистських» емансипаторів робітництва – соціал-демократів та соціалістів. Саме на такій платформі будується оцінювання загальноросійського анархізму (як складову частину котрого автор убачав український анархістський рух на прикладі махновців) [6, с. 137–139]. Попри віддання деякої частки пошани окремим представникам цього руху за ідейно близькі мотиви у питаннях матеріалізму та атеїстичного світогляду (наприклад, М. Бакуніну), автор критично оцінює один із центральних принципів у цьому русі – антидержавницький. Хоча більшовики у своїй риторичці часто критикували апарат насилля та репресій у капіталістичних державах,



вони не відкидали теорію та практику використання інструментарію своїх головних супротивників із правого табору. Через цю розбіжність і було висловлено оцінку анархізму як максималістського та утопічного у своєму спрямуванні руху за дійсно нереальні орієнтири побудови нового суспільства без державного регулювання [6, с. 11–14]. Незважаючи на чіткий акцент на партійному принципі й активне залучення політичної риторики більшовиків, ця праця також дає змогу побачити історію становлення анархізму в цілому саме з позицій лівих, які мають низку неповторних рис порівняно з іншими історичними візіями: акцент на соціально-економічному складнику, огляд філософського підґрунтя організацій та рухів, їх співставлення з більшовиками, зокрема як окрема проблематика.

Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х років було поворотним моментом для всього суспільства не лише в контексті змін політичних та економічних реалій, а й в історичній науці. Так, для дослідників було знято суттєві обмеження у виборі підходів до роботи, обов'язкові рамки суджень (той самий принцип партійності, наприклад) та акцент на політичній і соціально-економічній специфіці з використанням ідеологічної риторики. Процес розвитку вітчизняної історіографії та пошуку нових ефективних та перспективних напрямів роботи продовжується і в 20-ті роки XXI ст., свідками та учасниками якого ми є сьогодні. Разом із тим особлива увага приділяється сучасними вченими і перейняттю досвіду західноєвропейських історичних шкіл з їхніми особливими акцентами. Прикладом цього слугує французька школа Анналів, яка підштовхнула наукову спільноту світу до більш багатовекторного дослідження через призму регіоналістики та персоналістики.

Серед сучасних українських учених варто виділити В. Георгієвську, яка приділила детальну увагу пресі Херсонської губернії (зокрема, її північних повітів) у своїй статті, присвяченій безпосередньо питанню періодичних видань політичних партій, які мали вплив на Південь України. Дослідниця проаналізувала такий вагомий елемент громадсько-політичного життя суспільства не лише в контексті суто політичному, а й у соціально-економічному. Приблизні підрахунки (із використанням історико-бібліографічних оглядів, довідників, списків, електронних каталогів України) показали, що в Херсонській губернії в 1902–1917 рр. включно виходило понад 30 партійних періодичних видань. За основу брали ті газети, журнали, бюлетені, «летючі листки», де видавцем значилися партійний комітет чи організація (РСДРП, Партія соціалістів-революціонерів, Партія народної свободи, «Союз русских людей», «Союз русского народа» тощо) або ж вказували: «орган РСДРП», «видання Одеської групи РСДРП» тощо. У цих виданнях стало більше передових статей роз'яснювального характеру, публікацій про політичний момент і призначення пролетаріату («Соціалізм та імперіалізм», «Завдання революційної демократії на селі», «Пропорційна система виборів», «Обиватель і демократизм», «Продовольче питання», «Боротьба за мир» тощо). Наприклад, орган Єлисаветградської організації РСДРП «Соціал-демократ» у передовій статті 5 травня 1917 р. наголошував на ролі робітничої преси як «найбільшої зброї політичного та економічного звільнення робітників». Тут друкували такі статті, кореспонденції й замітки, як: «Нове зрушення революції», «Передвиборча мобілізація партії», «Петроградські події», «Відродження Інтернаціоналу», «Що далі». У газеті були авторські матеріали С. Михайловича («Що таке соціал-демократична робітничка партія»), Завадовського («Економічна розруха і продовольче питання»), М. Могили («Ради чи Спілки?»), І. Фонберштейна («Лист із Петрограда: про кризу влади»), Е. Яновської («Соціалізм як економічна необхідність», «Національне питання і соціал-демократія», «Школа і соціалісти», «Геніальна думка кадета») [5, с. 43–47].

Окремо політичні організації досліджував і О. Козирев у своїй статті про петербурзьку групу українських соціалістів-федералістів з її зв'язками з Наддніпрянщиною. Особливий аспект саме цієї теми полягає у викладі інформації про ідейно-теоретичну та практичну діяльність організації. Зокрема, дослідник відзначав налагоджені зв'язки «гуртка 13-ти» з народовольським осередком та українською громадою Єлисаветграда. Це було пов'язано з особистим знайомством М. Васильєва та І. Колодієва (представники вищезгаданого гуртка) з їхніми учасниками ще за часів навчання в земському реальному училищі. Про приїзди до міста з пропагандистською метою гуртківців свідчать відверті зізнання члена місцевого народовольського гуртка Євгена Хороманського, що містять класифікацію політичних позицій діячів, притягнутих у 1885 р. до слідства у справах «Єлисаветградського народовольського гуртка» та «Українофільського злочинного товариства». Досить цікавою деталлю є й інші матеріали слідства, які свідчать про активне розповсюдження серед єлисаветградських громадянців закордонних творів М.П. Драгоманова, С.А. Подолинського, Т.Г. Шевченка і збирання пожертвувань на користь «Групи робітничого союзу». Незважаючи на наявність політичної програми, складеної під визначальним впливом ідей М. Драгоманова, практична діяльність «гуртка 13-ти» була зосереджена на національно-організаційній, пропагандистській і культурній роботі, переважно серед української студентської молоді та інтелігенції Петербурга, Києва, Єлисаветграда [7, с. 160–163].



Окрім О. Козирева, питання громадського руху в Єлисаветграді було розглянуто Л. Філоретовою. Незважаючи на збережений попит у регіоналістиці, безпосередньо єлисаветградська громада залишається досі мало дослідженою як через недостатню увагу експертів, так і через особливості роботи з джерельною базою, на чому й акцентувала увагу дослідниця. Дані твердження не втратили актуальності і донині. Разом із тим ми можемо стверджувати про досягнення у розгляді цього питання. Для прикладу, варто відзначити персоналістський вимір, здійснений у статті, зокрема присвяченій постаті Миколи Федоровича Федоровського, який став першим громадським і культурним діячем в Єлисаветграді. Ця особистість постала як активний діяч під впливом двох чинників: українства та гуманітарно-народницьких ідеалів. За його сприяння було організовано в місті «Товариство розповсюдження грамотності та ремесел», яке, власне, було українським гуртком і місцевим осередком товариства «Громада». Завдяки плідній праці чисельність учасників товариства зростала за рахунок інтелігенції міста, вищих верств і багатих поміщиків, і в 1867 р. вже було затверджено статут. Про вагомую роль цієї організації свідчить той факт, що саме при ній було засновано Єлисаветградське товариство Червоного Хреста [14, с. 124–130].

Розгляд історії громадсько-політичного руху на теренах українських земель через призму персоналістського виміру здійснив О. Рахно у статті, присвяченій тематиці життєвого шляху подружжя Олександра та Софії Русових. Уваги ця праця заслуговує за рахунок розкриття участі Русових у суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст. Особливим аспектом їхнього шляху як громадських діячів були як участь у діяльності українських громад (особливо встановлення зв'язків Київської громади з галицькими українцями), так і переживання репресивних дій (обшуки, арешти, ув'язнення тощо) російського царизму проти них за національно-визвольні ідеї. Такий досліджуваний аспект дає змогу говорити про непересічність постатей подружжя Русових та актуальність подальшого розвитку саме персоналістики. Ними було залишено слід і на теренах Херсонської губернії та Єлисаветградщини, де Олександр поєднував і роботу у статистичному бюро губернського земства, і громадсько-політичну роботу. Незважаючи на нагляд поліції та допити, Русов очолював разом з О. Михалевичем українську громаду, яку не оминули увагою каральні органи імперії. Про серйозні наслідки українофільської діяльності свідчать матеріали слідства, об'єднані жандармами у справу «Об Єлисаветградском Украинфильском преступном обществе». Таким чином, персоналістичний вимір залишається перспективним напрямом у сучасній українській історіографії, який дає змогу дослідникам отримати новий дослід розгляду подій минулщини через призму долі окремих особистостей у суспільних процесах та їхню роль [13, с. 131–134].

Окрім національних партій та організацій, як було зазначено в інших дослідженнях, на теренах північних повітів Херсонської губернії були представлені і загальноросійські, які мали свою нішу в запитках суспільства. Так, О. Ядловська розглянула окремо це питання у статті з цієї проблематики, де чітко проаналізувала складену ситуацію на початку XX ст. Для прикладу, анархістські гуртки існували на Півдні України, де, зокрема, виділялись їхні угруповання у Єлисаветграді. На території України, зокрема й у Південноукраїнському регіоні, анархісти були представлені анархізмом-комунізмом, анархо-синдикалізмом. Представники першої течії бачили майбутнє комуністичне суспільство федерацією виробничих і територіальних комун, пов'язаних між собою на договірних засадах. Анархо-синдикалісти вважали профспілки (синдикати) найвищою формою організації робітництва, основним засобом його соціального звільнення та початковою стадією соціалістичної організації суспільства. Отже, анархісти бачили майбутнє суспільство бездержавним, тому не приділяли уваги національному питанню. Також були і більш організаційно оформлені угруповання безпосередньо лівих. Зокрема РСДРП, незважаючи на розкіл у 1903 р. на більшовиків і меншовиків, зберігала за собою в окремих регіонах об'єднані відділення [16, с. 32–36].

Також дослідниця приділила увагу партіям національних меншин, які мали свій вплив на громадсько-політичне життя суспільства. Для прикладу, нею було розглянуто діяльність саме польських політичних партій та організацій у Південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради. Так, у 1917 р. вони активно заявляли про себе, ініціюючи створення власних партій, товариств, навчальних та культурно-просвітних закладів тощо. Не залишилась осторонь суспільно-політичних подій за доби Центральної Ради і польська спільнота. На 1917 р. поляки були третьою за чисельністю національною групою в Україні і лише дев'ятою на Півдні України. У роки війни кількість поляків істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. У Катеринославі, Бердянську, Одесі, Олександрівську та Єлисаветграді існували організації Польської партії соціалістичної (ППС-лівиця), що дотримувалася поміркованих соціалістичних позицій. Очолювали її Б. Івінський, В. Матушевський, Я. Бялогородзький. Ліві були розколоти на пробільшовицький табір та прихильників УЦР. Значну роботу щодо захисту прав



польської спільноти та її згуртування проводили Соціал-демократи Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) під керівництвом К. Томашевського, І. Фіолека, Я. Копчинського, Я. Гжеляк-Вісмута. Між лютим і жовтнем 1917 р. в Україні існувало 14 місцевих груп СДКПіЛ, які діяли спочатку самостійно та з часом увійшли в об'єднані організації РСДРП на правах автономії. Партійні осередки СДКПіЛ діяли на території Півдня України: у Єлисаветграді, Миколаєві, Катеринославі, Олександрівську та інших містах. Кількісний склад партійних осередків СДКПіЛ був незначним. Так, у Єлисаветградській організації на початку літа 1917 р. нараховувалося 15 осіб, у Миколаївській – 60 [17, с. 128–129].

Разом із тим історія громадсько-політичного руху на теренах України містить не лише сторінки досягнень, а й трагедій. Так, Ю. Білай розглянув діяльність Білого руху по відношенню до українських культурних організацій на Півдні України під час окупації денікінцями. Для прикладу, у Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадських діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова Єлисаветградського союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та ін. Державоохоронні органи білогвардійського уряду намагалися будь-якими способами придушити їхню діяльність, знищити самі осередки. Імперські орієнтири білогвардійських урядів не допускали компромісу з «українського питання». Результатом протистояння білогвардійських структур і українського патріотичного руху та культурних організацій стало масове знищення останніх [2, с. 122–123].

У результаті дослідження ми дійшли висновку щодо багатогранності проблематики історії появи та розвитку політичного та громадського руху на теренах північних повітів Херсонської губернії останньої третини XIX – початку XX ст. Історіографія питання залишається актуальним питанням для дослідників у контексті ревізії радянського нарративу і виокремлення серед недоліків його підходів якісних моментів, які знаходять відклик у сучасних умовах пошуків. Разом із тим відчутний позитивний вплив у сучасній історіографії більшої розгалуженості вибору підходів до досліджень (відсутність обов'язковості слідування конкретних схемам) та різнобічність точок зору під час розгляду окремих питань.

Література:

1. Базака Р.В. Приватна преса Єлисаветграда (1876–1916 рр.): історико-функціональний аспект. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2014. Вип. 4(20). С. 42–46.
2. Білай Ю.В. Державоохоронні органи Білого руху та українські культурні організації на Півдні України (1918–1920 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 121–124.
3. Вардин И. Партия меньшевиков и русская революция. Москва : Красн. новь, 1922. С. 5–11.
4. Вінцовський Т. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. Т. 1. Київ, 2013. С. 82–85.
5. Георгієвська В.В. Преса політичних партій Херсонської губернії на початку XX століття. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2015. Вип. 1(21). С. 43–47.
6. Горев Б.И. Анархизм в России. Москва : Молодая гвардия, 1930. С. 5–11, 137–139.
7. Козирев О.С. Петербурзька група українських соціалістів-федералістів (1883–1889 рр.) та її зв'язки з Наддніпрянщиною. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 156–164.
8. Кудряченко А.І. Політична історія України XX століття : підручник. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
9. Купріячук О.В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми. *Гілея. Історичні науки*. 2009. Вип. 23. С. 148–155.
10. Лозинский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время. Москва, 1929. 102 с.
11. Назарова Є.П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії*. 2009. Вип. 3. С. 59–63.
12. Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення: анот. наук.-допом. архівно-бібліогр. покажч. Вид. 2-е, перероб. і доп. / Держархів Херсонської області, ХОУНБ ім. Олеса Гончара ; уклад. Л.М. Андрієнко та ін. Херсон : Айлант, 2013. 242 с.
13. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 131–138.
14. Філоретова Л.М. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2016. С. 123–130.
15. Черномордик С. Эсеры (партия социалисто-революционеров). Херсон : Пролетарий, 1930. 64 с.
16. Ядловська О.С. Діяльність загальноросійських політичних партій та організацій у Південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Емінак*. 2016. С. 30–37.
17. Ядловська О.С. Діяльність польських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 125–130.
18. Яшин В.О. Діяльність першого (Єлисаветградського) комітету з допомоги постраждалим євреям (1881–1882 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. 2011. Вип. 19. С. 29–36.



УДК 930.2:[94:323.282]((47+57):477) «1937/1938»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.15>

ЛЮДИНА В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ КООРДИНАТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТІВ ДО ВЛАДИ ВИКОНАВЦІВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР. В УКРАЇНІ)

Літинський В'ячеслав,

аспірант 3-го року спеціальності 032 «Історія та археологія»

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Тривалий час після розпаду СРСР в Україні за допомогою різних інструментів і технологій підтримувалася ностальгія за радянським минулим. Система глибоко проникла в людське буття. У нинішніх реаліях війни необхідно розвіювати міфи радянського життя. Метою статті є аналіз існування та функціонування радянської тоталітарної політичної системи як частини сутності людини на території СРСР у ХХ ст. Автор описує умови створення культури насильства, доводить, що радянська система впроваджувалася в різні сфери людського життя через різноманітні практики та ритуали впливу на людську свідомість.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів із принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу листів до органів влади виконавців Великого терору 1937–1938 рр. автор простежує вплив радянської системи на людей. Уперше матеріали листів співробітників НКВС використано для характеристики процесів трансформації людської особистості в радянській державі. Радянська політична еліта використовувала кілька кроків для формування нової, лояльної до режиму особистості. Першим кроком було вбивство правосуб'єктності людини, яка, окрім обов'язків, має ще й права. Наступним завданням було перетворити людину на живий труп, убивши моральну особистість і обмеживши її шлях до індивідуальної втечі. Важливо було зробити рішення совісті неоднозначними і сумнівними.

Фінальним кроком могло стати руйнування не просто життя людини, не просто її фізичне знищення, а заперечення самого факту її існування. Як наслідок, режим намагався знищити будь-які сліди власної ідентичності людини. Свідченням знищення людської ідентичності є поширене в СРСР написання листів до органів влади. Як правило, автори листів до органів влади намагалися писати мовою тієї влади, до якої вони зверталися, створюючи лист від імені своєї документальної особистості, яка існувала на папері.

Ключові слова: Великий терор, радянська людина, репресії, листи, тоталітаризм.

Litynskiy Viacheslav. A person in the soviet coordinate system (based on letters from the performers of the Great terror in 1937–1938 to the authorities in Ukraine)

For a long time after the collapse of the USSR, nostalgia for the Soviet past was maintained in Ukraine with the help of various tools and technologies. The system has penetrated deeply into human existence. In the current realities of war, it is necessary to dispel the myths of Soviet life. The purpose of the article is to analyze the existence and functioning of the Soviet totalitarian political system, as part of the essence of man, on the territory of the USSR in the twentieth century. The author describes the conditions for the creation of a violent culture, proving that the Soviet system was implemented in various spheres of human life through various practices and rituals to influence human consciousness.

The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalisation) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty is that by analysing letters to the authorities from the perpetrators of the Great Terror of 1937-1938, the author traces the impact of the Soviet system on people. For the first time, the materials of letters from NKVD officers were used to characterise the processes of transformation of the human personality in the Soviet state. The Soviet political elite used several steps to form a new personality loyal to the regime. The first step was to kill the legal personality of a person, which, in addition to its duties, also has rights. The next task was to turn the person into a living corpse by killing the moral personality and limiting his or her path to individual escape. It was important to make the decisions of conscience ambiguous and questionable.

The final step could be the destruction of not just a person's life, not just their physical destruction, but the denial of the very fact of their existence. As a result, the regime tried to destroy any trace of a person's own identity. Writing letters to the authorities, common in the USSR evidences of the destruction of human identity. As a rule, the authors of letters to the authorities tried to write in the language of the authorities they were addressing, creating a letter on behalf of their documentary personality that existed on paper.

Key words: Great Terror, Soviet person, repression, letters, totalitarianism.

Зазвичай після смерті людини говорять про неї тільки хороше/добре або мовчать. Однак смерть режимів, особливо тоталітарних, викликає протилежну реакцію. Якщо в 1990-х роках багато



коментарів у колишніх радянських республіках зосереджувалися на недоліках Радянського Союзу, то з 2000-х років з'явився значний дискурс ностальгії за старим порядком або принаймні за деякими його артефактами [1, р. 68]. Після розпаду СРСР радянський спосіб життя набував ностальгічної привабливості для багатьох людей колишнього Союзу, безсумнівно, включаючи тих, хто раніше виступав проти всіх його можливих обмежень. В Україні після розпаду СРСР підживлювалася ностальгія за радянським минулим протягом тривалого часу з використанням різноманітних технологій, зокрема в політичному полі.

Проблематика впливу тоталітарного політичного режиму на людину, зокрема у СРСР, є темою досліджень значної кількості науковців не лише в Україні, а й за її межами. Серед них можна виділити німецько-американську історикиню А. Арендт та її працю «Джерела тоталітаризму» [8]. Дослідниця аналізує умови творення нацистського та радянського тоталітарних режимів, досліджує, як пропаганда, терор та політична ізоляція сприяли становленню тотального панування. Українські дослідники В. Васильєв та Р. Подкур системно аналізують НКВС та розвінчують міфи і стереотипи щодо діяльності виконавців терору та їхніх образів «захисника вітчизни», «довіреної та поважної особи» [5].

В останні роки соціальні, а тепер і еволюційні психологи знову зацікавилися вивченням того, як «звичайні» люди чинять «надзвичайне зло». Американський учений і дослідник Голокосту та геноциду Д. Воллер у дослідженні «Стаючи злом. Як звичайні люди вчиняють геноцид і масові вбивства» аналізує причини скоєння масових політичних злочинів проти людяності та намагається пояснити ненависть, зосереджуючись на умовах, за яких людина може перетворитися на машину для вбивства [4]. Підкреслимо, що автор не згадує злочинів комунізму, зокрема масових репресій 1937–1938 рр. Натомість Великий терор у СРСР має бути об'єктом розгляду та характеристики загальної парадигми причин та наслідків вчинення людиною вбивства. Е. Стауб у своїх працях зосереджує увагу на насильстві та звинуваченні у ньому, водночас і поза його увагою залишаються винуватці масових політичних вбивств у СРСР, які змушені були змінити свою роль із «ката» на «жертву» [6]. Австралійська історикиня Ш. Фіцпатрік у праці «Зриваючи маски. Ідентичність та самозванство в Росії ХХ ст.» [2] окрему увагу приділяє епістолярію громадян радянської держави до влади. Хоча листи-звернення до влади від виконавців терору спеціально не розглядаються, запропоновані авторкою джерелознавчий аналіз і методика інтерпретації є корисними в нашій роботі.

За межами України проблематика скоєння злочинів радянським тоталітарним режимом досі потребує доповнень, які можуть вносити українські дослідники, аналізуючи причини насилля й особливості творення та існування тоталітарної радянської машини. Метою цього дослідження є: аналіз існування радянського тоталітарного режиму через призму важливості не лише творців ідей та рішень, а й виконавців. Серед завдань статті – розгляд механізмів та методів роботи з людською свідомістю на підставі аналізу історичних джерел; розкриття історичних обставин масових репресивних дій та визначення причинно-наслідкових зв'язків під впливом політики тоталітаризму на людину.

Радянська влада, за аналізом Ш. Фіцпатрік, ставила громадян у складні умови та обставини, за яких вони мусили «перестворювати» себе, формувати особистість, комфортну режиму і відповідну нормам, висунутим владою до суспільства [2, р. 11]. Як відомо, однією із цілей більшовиків було створення «нової радянської людини», котра під тиском мала прийняти позицію підпорядкування системі, стати пасивним об'єктом суспільного життя, відмовившись від своєї суб'єктності.

Слід зауважити, що приватна сфера і суспільне життя були колонізовані системою, міжособистісна довіра була ускладнена системою доносів та контролю. (Пропагандистська «історія» Павліка Морозова є гарною ілюстрацією цієї динаміки.) Змушення ховатися і приховувати, створювати підпільні об'єднання і таємні практики травмує, так само як і влада, яка нав'язує мовчання і зникнення [3, р. 14].

Важливим у процесі формування нової людини було спотворити/зламати, деконструювати власне «Я». Одним зі свідчень руйнування індивідуального є практика написання листів до влади, що стала загальноприйнятною в СРСР. Люди, які писали листи до керівництва, зазвичай намагалися це робити мовою самої ж влади, до якої зверталися, писали від імені своєї документальної особистості, що існує на папері. За радянського тоталітаризму особисте «Я» кожного мало штучно створений замітник у вигляді документального «Я», котре супроводжувало, становило окремий аспект життя, було деталізовано визначеним документотворцем. У цьому процесі використовувалися такі формальні-формотворчі документи, як (авто)біографії, анкети, картки обліку, заяви тощо.

Епістолярій до керівництва був певною формою комунікації між суспільством та владою. Пройшовши процеси руйнації особистого, трансформації зв'язків, людина втрачає віру у можливість керувати своїм життям, перестає довіряти іншим, відчувати власну дієздатність і загалом може стати пасивною.

Д. Воллер указує на процес деіндивідуалізації, за якого людину важко ідентифікувати як окрему особистість, а лише як члена групи зі зниженим відчуттям власної унікальності, різниці від інших людей



[4, р. 216]. Завдання тоталітарної машини – зменшити фокус людини на особистісній ідентичності з утратою зв'язку із загальнолюдськими соціальними нормами та занурити індивіда в групові норми, які відповідають конкретній ситуації.

Радянський тоталітаризм також мав вплив на наближених, які були частиною різноманітних структур, що проникали у життя громадян країни. Не погоджуючись зі звинуваченнями і вироками, за допомогою різноманітних стратегій обвинувачені працівники НКВС у 1939 р. почали активно звертатися до влади. Характерно, що велика маса «порушників соціалістичної законності» отримала своє обвинувачення в результаті письмових скарг у вигляді листів жертв, які були звільнені та вижили після затримання, що підкреслює специфіку кругообігу листування у той період. Листи чекістів, написані у 1939–1941 рр., важко назвати класичними его-текстами, у яких автори висловлюють свою думку та з власного бажання [7, с. 6].

Виразною ознакою є структурування написаного. Умовно можна виділити декілька частин, із яких складався лист, кожна могла змінювати свою позицію, при цьому не зникає виражена ознака того, що звернення написане за певним макетом та зразком. Важливим для режиму було введення певних рамок, за які людина немає права вийти, тому структурування було присутнім у всіх сферах життя людини, починаючи від особистого і закінчуючи публічним. Система скрізь встановлювала загальні норми, які порушувати було важко, адже, наприклад, відійшовши від загального зразку листування, висловивши власне замість загальноприйнятого, можна було отримати нове обвинувачення у шпигунстві на іноземну державу через нехарактерний для радянської людини стиль мовлення. Також особливістю є редагування, адже листи часто не надсилалися безпосередньо автором, а перевірялися та корегувалися, інколи писалися під пильним оком керівників.

Прикметним складником є форма звернення (прохання) – вступна частина, – що зазвичай містила його мотив та обґрунтування, опис причини звинувачення або ж звільнення, коротку автобіографію. Для керування поведінкою громадян тоталітарному режиму необхідно було за допомогою ідеологічних інструментів однаково добре підготувати кожного і на роль ката, і на роль жертви [8, р. 521]. Ідеальним підданим тоталітарної машини були не переконані комуністи, а люди, для яких не існувало різниці між фактом і фікцією, тобто між реальним досвідом та неправдою. Тож відчуття різниці між реальністю і вигаданим важливе й під час аналізу листів працівників НКВС.

Звичка до пристосовування та ретушування яскраво продемонстрована у частині короткої автобіографії. На думку Ш. Фіцпатрік, приховування тих чи інших фактів власної біографії, редагування даних нерозривно пов'язані зі спільним процесом «перестворювання себе», що відбувався у СРСР [2, р. 2]. Людина прагнула створити автобіографію так, щоб приховати всі «погані» з класового погляду моменти і залишити вигідні та умовно правильні сторінки життя. Якщо повністю заретушувати дані про себе не вдавалося, автори листів могли їх максимально мінімізувати. Автобіографія містила: опис діяльності, сімейного становища, роду зайнятості рідних, відомості про життя до початку роботи в органах, освіту, заслуги перед державою, нагадування про нагороди.

З опису біографічних даних чекістів можна довідатися про те, як вони позиціонують себе в соціальному або ж груповому контексті, але важко зрозуміти те, що (чи) думають про себе виконавці терору як про окрему особистість. Під час розповіді про власний рід діяльності та зайнятості членів сім'ї чекісти часто ідентифікують себе та своїх близьких із «робочою/трудящою людиною», інколи без детальної вказівки роду зайнятості. Можна припустити, що самоідентифікація особи як «робітника» могла бути способом підкреслити свою класову приналежність і відданість радянській владі. (Під)свідомою аргументацією слугувала віра в те, що таким чином радянська влада дослухається, звільнить від обвинувачення «свою» людину, яка ідентифікує себе виключно в контексті робітничої сфери зайнятості. У тоталітарній країні за умови, що головні цінності людського життя диктувала праця, усі види людської діяльності було зведено до процесу праці. Праця наповнювала життя сенсом [1, с. 263]. Залишено було лише трудові зусилля, тобто збереження життя, а не зв'язок зі світом. Забравши в людини самостійну творчу діяльність, режим мав на меті створити покірну масу для виконання наказів. Метою трудового виховання був не розвиток та розкриття творчого потенціалу, не прищеплювання певних переконань, а позбавлення здатності взагалі їх набувати.

Із частини листів складається враження, що життя людини у радянській державі розпочиналося безпосередньо не з року народження особи, а з початку робочої діяльності, вступу на посаду або ж у партію. Прикладом слугує уривок із заяви колишнього співробітника УНКВС в Одеській області А.А. Пархоменка: «Я сам робітник, із робітників, член ВКП(б) із 1925 року, ніколи жодних стягнень не зазнавав, 1904 року народження, українець, одружений, маю 2-х крихітних дітей» [7, с. 45]. Автор перш за все «народжується» як робітник із робочої сім'ї, як член партії, котрий не мав жодних зауважень від



влади до власної роботи. Поява у системі радянських координат відбувається за умови становлення людини членом тієї чи іншої структури.

Пріоритетна система передбачала ідентифікацію Homo Sovieticus зі структурами, які супроводжували її майже від народження, забравши у неї коріння та самоусвідомлення, будуючи штучні зв'язки. Через спільну робочу діяльність відбувається сімейний зв'язок. Праця постає не лише як сенс життя, а й як те, що об'єднує людей у групу, дає їй змогу існувати. На перших щаблях – не власне коріння, а визначене владою стартове і подальше місце у суспільстві.

Виконавці терору були поставлені перед складним вибором між зрадою і вбивством близьких, за яких вони відповідальні, навіть за самогубства смерть усе одно могла настати для їхніх рідних. Вибір відбувався не між добром та злом, а між убивством та убивством [8, р. 504].

Частина обвинувачень колишніх працівників органів держбезпеки ґрунтувалася на зв'язках із рідними, про що часто вказано у коротких автобіографіях. Практики відмови, заперечення родинних зв'язків були доволі поширеними у радянській країні. Тоталітарне керівництво творило державу самотніх людей, які перебували серед інших, зокрема своїх рідних, але не могли налагодити з ними повноцінний контакт через здорову комунікацію, адже розуміли, якими можуть бути наслідки. Особа перебувала серед ворожості суспільства, перед яким була беззахисною, що могло її спонукати до ведення самотнього (ізольованого) способу життя. Слід відрізнити самотність від усамітнення, яке відбувається із власної волі, коли індивід перебуває із власним «Я» й подалі від суспільства, у розумінні свого стану. Опора на колектив чи гурт здебільшого була штучною, людина при цьому насправді залишалася глибоко самотньою та покинутою, тому бачила єдиний центр порятунку для себе – вище керівництво, до якого і зверталася у разі виникнення проблем.

Значну частину листів чекістів до влади становить опис особливостей організації власної діяльності, роботи колег та керівництва, обставин та середовища, у яких доводилося працювати. Головна ціль написання – власний порятунок. Структурованість присутня й в описі власних учинків та дій керівництва, колег. Обвинувачений у порушенні соціалістичної законності міг діяти під час написання за двома схемами. Перша – «заперечення – перекладання відповідальності на інших – демонстрація вірності», друга – «визнання – мінімізація власної відповідальності – демонстрація вірності». Наскрізною є демонстрація вірності, яка зазвичай яскраво виражена під час опису власних дій на посаді.

Утаємничення та табування певних видів інформації від молодих працівників, яке часто відбувалося під час навчання і роботи, щодо спрямування дій, які характерні та притаманні для групи, було синонімічним до приховування від людини її власного характеру. Якщо член команди органів таємної поліції не знав, якої лінії поведінки притримуватися, він міг бути не здатним до самоствердження та самоусвідомлення у тій чи іншій ситуації [12, р. 124]. Розгубленість у багатьох випадках була наслідком низького рівня навчання працівників НКВС.

Слід зазначити, що винуватцями зла є не просто нещасні жертви природи людства чи соціального контексту тієї чи іншої епохи. Вони несуть повну моральну та юридичну відповідальність за скоєні ними зверства. Намагатися зрозуміти всіх виконавців терору не означає пробачити всіх. «Пояснення – це не виправдання, а розуміння – це не прощення», – пише К. Браунінг [13, р. 18].

Таким чином, аналізуючи листи працівників НКВС до влади, можна припустити, що чим очевиднішою є влада тоталітаризму над людиною, тим таємничішими стають його справжні цілі. Розглядаючи особу виконавця Великого терору, можна підсумувати, що політика радянського тоталітаризму у своїй основі мала декілька складників: насильство, примус, апатію і звичку, легітимність. На основі одного із цих чинників або ж їх комбінації відбувався процес створення «нovoї людини». За листами чекістів можна з'ясувати, яким чином людина могла «перестворювати себе» у СРСР, а саме простежуємо: демонстрацію свого «переродження» та відданості режиму, змінність ролі особи у соціумі, структурування та встановлення загальних норм у всіх сферах життя, приховування та пристосуванство, самоідентифікацію з робочою/трудящою людиною та з партійними структурами, безнадійність та безальтернативність, розгубленість, перекидання відповідальності, штучну згуртованість, практики відмови від родинних зв'язків, позбавлення вибору.

Отримані результати свідчать про те, що перспективним у дослідженні організації та діяльності радянського тоталітаризму все ще залишається аналіз, поруч з офіційними, різних видів его-документів виконавців та безпосередньо творців системи, адже дослідник має можливість розглянути історичні події, сутність життя людини, її самосприйняття у суспільно-політичному контексті епохи.



Література:

1. Fitzpatrick S. The Soviet Union in the Twenty-First Century. 2007. *Journal of European Studies*. Vol. 37, no 1. P. 51–71 doi:10.1177/0047244107074186
2. Fitzpatrick S. *Tear off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press, 2005. 345 p.
3. Sedmak C. *The Trauma of Communism* / ed. by Clemens Sedmak, A. James McAdams. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022. 300 p.
4. Waller J. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002. 316 p.
5. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. Київ : В. Захаренко, 2017. 240 с.
6. Staub E. *Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge University Press, 1921. 336 p.
7. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Київ : В. Захаренко, 2019. Т. 3. 936 с.
8. Hannah A. *The origins of totalitarianism*. New York : Schocken Books, 2004. 674 p.
9. Аскерова Л. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2014. № 2(43). С. 257–191.
10. Tarkowski J. *Socjologia świata polityki*. Tom 2: Patroni I klienci. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994. 188 p.
11. Коляструк О. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії? *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2018. № 1(49). С. 99–118.
12. Goffman E. *The presentation of self in everyday life*. Garden City, N.Y : Doubleday Anchor Books, 1959. 259 p.
13. Browning C.R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Perennial, 1993. 304 p.



УДК 355.48(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.16>

ПРОБЛЕМАТИКА УПА В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Никифоров Олексій,
аспірант

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0009-0006-3910-903X

Метою дослідження є аналіз процесу інституціоналізації досліджень проблематики УПА в науковому просторі України в роки незалежності.

Методологічною основою дослідження є методи історіографічного аналізу та синтезу, узагальнення та історико-системний метод.

Удослідженні зосереджено увагу на академічній інституціоналізації досліджень проблематики УПА, розбудові її інфраструктури, визначенні пріоритетних завдань. Розглянуто науково-дослідну, пошуково-аналітичну, видавничу діяльність Інституту історії України НАН України як центральної державної інституції у структурі історичної науки. Окремим пунктом висвітлено роботу відділу історії України періоду Другої світової війни, у площині діяльності якого лежать предметні й систематизовані воєнно-історичні дослідження всього спектру вітчизняної історії 1939–1945 рр. Проаналізовано роботу урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА для підготовки історично та юридично обґрунтованих висновків щодо її діяльності. До складу вищезгаданої комісії ввійшли ключові державні посадовці із залученням групи фахових істориків, яку очолив відомий дослідник С. Кульчицький. Окремим важливим аспектом дослідження проаналізовано роботу низки різних незалежних громадських науково-дослідних установ, організацій та об'єднань, які в розрізі важливих наукових інтересів досліджують історію українського визвольного руху, історію державних утворень, військових формацій на українських землях у роки Другої світової війни.

Визначено, що активізації дослідницької роботи також сприяє діяльність Українського інституту національної пам'яті, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Виокремлено й ключові напрями роботи незалежної наукової громадської організації «Центр досліджень визвольного руху».

З'ясовано, що вітчизняні наукові інституції, у площині основних завдань яких перебуває проблематика УПА, сприяють вирішенню ключових питань, котрі спрямовані на унормування як діяльності Української повстанської армії загалом, так і об'єктивного бачення її ролі та місця у перипетіях Другої світової війни зокрема.

Ключові слова: інституціоналізація, академічна установа, науковий осередок, Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, УПА.

Nykyforov Oleksii. Ukrainian insurgent army problematics in modern national historiography: research institutionalization

The purpose of this article is to conduct a research institutionalization analysis of the Ukrainian Insurgent Army problematics within the Ukrainian scientific realm in the years of Ukraine's independence.

The methodological basis of this research includes the methods of historiographic analysis and synthesis, generalization, and the historical-systematic method.

The article focuses on academic institutionalization of the Ukrainian Insurgent Army problematics, as well as the infrastructure development and priority setting of that institutionalization. The Institute of History of Ukraine under the National Academy of Sciences of Ukraine is the central national historical science entity, thus this article studies the scientific and research, the search and analysis, and the publishing activities of the Institute. A separate part of the article is devoted to the World War II Ukrainian History Department, which conducts case studies and systematic war history research of the whole national history spectrum within the period of 1939–1945. This study also includes the analysis of the Government commission on OUN-UPA research activities, which has been conducted in order to prepare historically and juridically justified conclusions on those activities. Among the members are key government officials, and the commission is chaired by S. Kulchytskyi, a respected research specialist. Another important aspect of the article is the analysis of the research conducted by a number of independent civil science and research entities, organizations and associations that study the Ukrainian liberation movement history, as well as the history of state and military bodies during World War II, from a scientific perspective.

It has been determined that the work of the Ukrainian Institute of National Remembrance and the I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies also contributes to a more comprehensive research on the matter. This article also highlights the key lines of effort in the work of the Center for Research on the Liberation Movement independent research organization.



It has been concluded that national scientific institutions, the main tasks of which include UPA problematics, contribute to the resolving of key challenges regarding both the standardization of the Ukrainian Insurgent Army activities in general, and an objective vision of its role and place in the events of the Second World War in particular.

Key words: *institutionalization, academic facility, science center, Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Institute of National Remembrance, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement, UPA.*

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності Української держави в 1991 р. значно посилюється науковий інтерес до об'єктивного і системного дослідження всіх аспектів діяльності Української повстанської армії (далі – УПА), зокрема в роки Другої світової війни. Це питання залишається вельми актуальним і нині, оскільки збройна боротьба УПА є унікальною в історії боротьби української нації за утворення незалежної державності. Ця унікальність впливає, насамперед, із того, що масові партизанські з'єднання у вигляді чисельних підрозділів УПА були витвором не держави, а наслідком патріотичного пориву найширших мас українського народу, який боровся за створення своєї соборної державності відразу проти двох надзвичайно потужних ворогів – нацистської Німеччини і радянського тоталітаризму. Сьогодні, у часи збройного протистояння з північним агресором, дослідження всіх спектрів української повстанської боротьби в роки Другої світової війни є одним із найважливіших завдань вітчизняної історичної науки.

Історіографія питання. Попри значну кількість напрацювань, присвячених безпосередньо багатоглибинності діяльності УПА та її місця й ролі в історичному процесі, заявлена наукова тема ще не стала предметом системного наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії. Більшість дослідників торкається даної тематики побіжно, опосередковано, проте все ж вартими уваги є наукові розвідки В. Ухача, присвячені аналізу процесів інституціоналізації досліджень суб'єктів українського визвольного руху періоду 1940–1950-х років у контексті державної політики комеморації [1–3]. Малодослідженість питання інституціоналізації вивчення проблематики УПА в сучасному вітчизняному історичному просторі й зумовлює актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті полягає у тому, щоб простежити процес інституціоналізації досліджень проблематики УПА в науковому просторі України в роки незалежності.

Виклад основного матеріалу. Неповне, а часом і не відповідне історичній істині висвітлення, викривлене відображення, односторонні оцінки участі українських визвольних сил у запеклому військовому протистоянні ворожих таборів Другої світової війни в попередні історичні періоди спричинили неправильне, часто неоднозначне трактування загальної картини подій [4, с. 13]. Для повноти відображення даної проблематики необхідною умовою стала її академічна інституціоналізація з розгалуженою та конструктивною інфраструктурою, розбудова якої супроводжувалася створенням, насамперед, ключових академічних установ, наукових осередків, наукових товариств, пошукова, дослідницька та аналітична робота яких дала б можливість унормувати як діяльність Української повстанської армії загалом, так і об'єктивне бачення її ролі та місця у перипетіях Другої світової війни зокрема.

Для інституціоналізації вітчизняної історіографії необхідним складником є наявність координуючого центру, центральної державної інституції, якою у структурі історичної науки є Інститут історії України НАН України. У структурі інституту ефективно працює відділ історії України періоду Другої світової війни, у площині діяльності якого лежать предметні й систематизовані воєнно-історичні дослідження всього спектру вітчизняної історії 1939–1945 рр. Як чітко визначено в головних засадах діяльності відділу воєнно-історичних досліджень, його співробітники не лише виконують значний пласт роботи з метою накопичення вагомої емпіричної бази, введення в науковий обіг різномасштабних джерел, формування методологічного інструментарію, а й координують усю дослідну роботу в країні у цій ділянці історичної науки [5]. У відділі історії України періоду Другої світової війни, який очолює знаний в Україні і за її межами історик Олександр Лисенко, сформувалася школа дослідників, основними прикметами якої стали відмова від радянської методології, упровадження нових, науково зважених методологічних засад і концептуальних підходів для всебічного осмислення подій воєнної доби 1939–1945 рр. [6, с. 28].

Елементом інфраструктури академічної інституціоналізації є й фахова періодика. Відповідно, Інститут історії України НАН України має й власне періодичне видання «Сторінки воєнної історії України», щорічні збірники якого присвячені висвітленню малодосліджених, дискусійних питань, подій, явищ та фактів вітчизняної історії періоду Другої світової війни, зокрема репрезентації концептуальних методологічних та методичних засад. Зміст кожного збірника видання характеризується використанням оригінальних джерел, цінних архівних матеріалів [7, с. 2].



Безумовно, варто вказати й на те, що під егідою Інституту історії України НАН України виходить друком вже не один десяток років провідний часопис вітчизняної історичної науки «Український історичний журнал». Ключові питання української історіографії, біоісторіографії, проблемної та інституціональної історіографії знаходять своє відображення й у щорічному збірнику наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» теж під егідою Інституту історії України НАН України. 2019 р. Інститут історії України НАН України успішно реалізував перший вітчизняний енциклопедичний проєкт «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія. Словник» [8]. Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О. Лисенко під час проведення одного з методологічних семінарів щодо підготовки даного енциклопедичного видання робив важливий акцент на тому, що енциклопедія синтезує теоретико-концептуальні та емпіричні здобутки вітчизняних військово-історичних студій [9, с. 219]. Похвальним є й те, що Інститут історії України НАН України успішно реалізує проєкт «Україна. Друга світова війна. 1939–1945: монографічна серія».

Потрібно також виокремити наступний важливий сюжет у роботі Інституту історії України НАН України. Ще на початку 1990-х років, із проголошенням незалежності і спрямованістю фундаментальної роботи професіоналів на ліквідацію «білих плям» і неоднозначних трактувань важливих подій вітчизняної історії, серед яких і діяльність УПА, урядові кола України, як влучно зазначав знаний історик І. Патриляк, зайшли у політичний «клінч» щодо питання діяльності ОУН та УПА [10, с. 223]. Тому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. було ухвалено рішення про створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА для підготовки історично та юридично обґрунтованих висновків щодо її діяльності. Звичайно, до складу комісії ввійшли ключові державні посадовці. Проте без залучення фахових істориків така комісія не мала сенсу. Відповідно, до її складу увійшов і директор Інституту історії України НАН України [11, арк. 183]. Окрім того, в інституті було сформовано робочу групу істориків, яку очолив відомий дослідник С. Кульчицький. Склад групи не був чітко персонально регламентований, до її роботи залучалися фахівці як з Інституту історії України НАН України, так і з інших академічних установ, які мали потенціал до активної дослідницької роботи в межах завдань робочої групи. Стосовно напрямів її роботи, то вони були спрямовані на підготовку трьох взаємопов'язаних документів: 1) фундаментального збірника документів про діяльність ОУН та УПА, на матеріалах якого повинна була готуватись історична довідка; 2) розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА, на матеріалах якої мали бути підготовлені основні тези; 3) основних тез з оцінкою дій ОУН і УПА [12, с. 42].

Творча дослідницька робота групи істориків дала свої вагомий як кількісні, так і якісні результати. Протягом шести наступних років на базі Інституту історії України НАН України вийшли друком 27 книг, серед яких переважали ґрунтовні академічні монографії, зміст котрих був зосереджений на розкритті так званих «білих плям» у трактуванні повстанської боротьби УПА в роки Другої світової війни [1, с. 36]. Підсумковою публікацією напрацювань робочої групи істориків, створеної при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, стала монографія «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси», у якій усебічно розглянуто ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, здебільшого в період Другої світової війни, які викликають найбільш гострі дискусії в українському суспільстві [13].

Наголосимо ми й на тому, що в 2005 р. результатом кропіткої праці робочої групи істориків під керівництвом С. Кульчицького став Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, у якому було наведено підсумкові тези, що висвітлювали найбільш дискусійні аспекти історії цих організацій [12]. Фаховий висновок викликав жваві дискусії в історичній спільноті, здобувши як прихильників, так і противників, що, своєю чергою, покликала до життя нові пошуки і тенденції у дослідженні даної проблематики.

Беремо до уваги і той факт, що історичне минуле українського народу, серед проблемних питань якого й події Другої світової війни, котрі тривалий час трактувалися викривлено, міфологізовано, перекручено і суб'єктивізовано, викликали досить потужний науково-дослідницький інтерес істориків, які прагнули встановити об'єктивність перебігу подій воєнного лихоліття. Водночас треба вказати й на те, що інтерес до питання УПА «підігрівався» не лише насиченими науковими дослідженнями і різновекторними концепціями істориків, а й викликав доволі активні, а під час і жорсткі дискусії та суперечки в суспільно-політичному просторі. А гострі політичні події 2004 р., які увійшли в історію як Помаранчева революція, дали якісно новий поштовх у процес інституціоналізації досліджень українського самостійницького руху [1, с. 36].

Поштовхом до подальшої активізації дослідницької роботи став і Указ Президента України В. Ющенко від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». Окрім завдань, які стосувалися безпосередньо роботи державних і владних інституцій, засобів масової інформації, вагомий пласт роботи покладался



саме на академічні науково-дослідні інституції. Зокрема, йшлося про подальшу участь НАН України в питанні розроблення законопроекту про український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст. з урахуванням фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, а також про необхідність здійснення ґрунтовних наукових досліджень, проведення науково-практичних конференцій, міжнародних семінарів, круглих столів тощо [14].

Подальша академічна інституалізація проблематики нашого дослідження в певних моментах тісно перепліталася із завданнями історичної політики державної влади. Насамперед, йдеться про створення в 2006 р. Українського інституту національної пам'яті (УІНП). Як аргументовано зазначав В. Ухач, оцінюючи процес створення даної інституції за часів Президента України В. Ющенка, який серед пріоритетних завдань історичної політики держави ставив на чільне місце формування національної єдності, потреба створити державну інституцію у царині відновлення та збереження національної пам'яті, яка б відповідала за проведення історичної політики, була досить-таки нагальною [1, с. 37]. У Положенні про Український інститут національної пам'яті чітко визначено, що він є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Серед пріоритетних завдань Інституту визначено й усебічне вивчення українського визвольного руху ХХ ст. та подолання історичних міфів щодо його перебігу, увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху [15]. В. Ухач відзначав, що в науковій літературі спостерігається досить широка палітра підходів до постання, пріоритетних завдань діяльності, значення та оцінки УІНП [1, с. 37]. Проте, незважаючи на неоднозначність оцінок, маємо все ж указати на те, що УІНП здійснює значний обсяг роботи зі створення галузевого державного архіву УІНП, має позитивні результати в нормотворчій та дослідницькій ділянках роботи.

Серед провідних вітчизняних академічних науково-дослідних установ варто відзначити й Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У структурі інституту функціонує науковий відділ новітньої історії, серед головних напрямів досліджень якого є й переосмислення національної історії з урахуванням сучасних наукових підходів та методик, зокрема й діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни, їхньої організаційної боротьби та повсякдення [16]. Функціонує в Інституті й Центр дослідження українсько-польських відносин, який на правах відділу створено у квітні 2007 р. згідно з указом Президента України та ухвалою Президії НАН України, одним із ключових напрямів досліджень якого є українсько-польські військово-політичні відносини в роки Другої світової війни [16].

Важливим моментом у діяльності Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в площині висвітлення проблематики УПА є видання наукового збірника «Український визвольний рух». Саме інститут разом із Центром досліджень визвольного руху, про який ітиметься згодом, є засновниками часопису, котрий систематично виходить друком з 2003 р. Наукова цінність такого часопису не підлягає сумніву, адже кожен випуск наукового збірника містить значний масив документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у ХХ ст., його структур та окремих особистостей [17]. Аналіз сторінок часопису дає підстави стверджувати, що його зміст має доволі широку палітру аспектів, на яких зосереджена увага дослідників: джерела до історії визвольного руху, загальні проблеми історії українського визвольного руху, дослідження з історії ОУН, історія УПА, період збройної боротьби ОУН і УПА, життя та діяльність командирів та вояків УПА, символіка, спогади, теорія та методологія досліджень українського визвольного руху [17].

Серед інших інституцій, які зробили свій внесок у дослідження історії українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., можна відзначити й діяльність Українського центру документації національно-визвольної боротьби, створеного 1991 р. при Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, внесок якого оцінюється виданням збірки статей «Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні» [18]. Із 2004 р. діє Науковий центр дослідження українського національно-визвольного руху Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України [3, с. 15].

Важливими аспектами інституціоналізації проблематики нашого дослідження стали й створення та подальша плідна робота низки різних незалежних громадських науково-дослідних установ та об'єднань, у площині пріоритетних наукових інтересів яких лежить дослідження українського визвольного руху, історії державних утворень, військових формацій на українських землях у роки Другої світової війни [2, с. 32].

Серед таких громадських інституцій провідні позиції займає заснована 2002 р. у Львові незалежна наукова громадська організація «Центр досліджень визвольного руху» (ЦДВР), яка об'єднала



значну когорту як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Центр має чіткі цілі та завдання, які полягають як у зосередженні вагомої уваги на проведенні низки наукових фундаментальних досліджень із проблематики українського визвольного руху, незаангажованого вивчення історії ОУН та УПА, так і в тому, що співробітники центру розробляють різноманітні навчальні програми, надають зацікавленим сторонам консультації та експертні оцінки з окресленої проблематики [19]. Продуктивна діяльність Центру підкріплюється професійністю його членів, оскільки до складу його Вченої ради та правління Центру входять добре знані в наукових та громадських колах України фахівці-історики.

Широкий спектр завдань, які реалізує у своїй діяльності Центр досліджень визвольного руху, формує його роботу в декількох ключових напрямках. Насамперед це архівний напрям, оскільки ЦДВР має у своєму розпорядженні величезний пласт унікальних, історично цінних архівних документів з історії визвольного руху ХХ ст. кількісним обсягом понад 1 млн аркушів [20]. У сучасних умовах діджиталізації наукових досягнень варто вказати й на те, що з 2013 р. Центром було розпочато реалізацію проєкту «Електронний архів визвольного руху», який сьогодні вміщує до 14 тис систематизованих та описаних документів [2, с. 33]. Зібрано у Центрі й спеціалізовану бібліотеку, у якій представлено значну кількість наукових розвідок із тематики ОУН–УПА, що спонукає активність бібліотечного напрямку роботи. Також, проаналізувавши основні моменти діяльності Центру, ми виокремлюємо ще консультаційний та популяризаційний напрями його роботи [2, с. 33]. Свою нішу в роботі ЦДВР займає і видавничий напрям. Як нами вже було зазначено вище, Центр є співзасновником наукового часопису «Український визвольний рух». Тобто, як бачимо, масштаби і обсяги напрямів діяльності Центру дають підстави говорити про дану громадську організацію як недержавну науково-дослідну установу всеукраїнського рівня.

Висновки. Уважаємо, що діяльність проаналізованих вітчизняних наукових інституцій, що опікуються проблематикою УПА, слугує консолідації дослідницько-наукових пошуків вітчизняних фахівців, сприяє координації у вирішенні наріжних питань, що стосуються неупередженого аналізу та об'єктивного висвітлення проблематики місця і ролі УПА в українській історії середини ХХ ст.

Література:

1. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти). *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1(17). С. 35–42.
2. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти) (продовження). *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4(20). С. 30–36.
3. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти) (продовження). *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 4(24). С. 13–19.
4. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.
5. Інститут історії України НАН України. Офіційний сайт. URL: http://history.org.ua/uk/structure/v_iivar (дата звернення: 15.07.2023).
6. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми : монографія. Дніпро : Герда, 2017. 460 с.
7. Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Вип. 25. 274 с.
8. Україна. Друга світова війна. Енциклопедія. Словник. Київ : Інститут історії України, 2019. 130 с.
9. Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 219–222.
10. Патриляк І.К. Дослідник важких питань вітчизняної історії. *Архіви України*. 2017. Вип. 2(307): березень – квітень. С. 223–227.
11. Про схвалення Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА : Постанова Кабінету Міністрів України № 1004 від 12 вересня 1997 р. *ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 15, спр. 5770, арк. 183.
12. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. 53 с.
13. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / С.В. Кульчицький (відп. ред.). Київ : Наук. думка, 2005. 495 с.
14. Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення : Указ Президента України від 14.10.2006 № 879/2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (дата звернення: 26.07.2023).
15. Український інститут національної пам'яті. Офіційний сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/> (дата звернення: 15.07.2023).
16. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Офіційний сайт. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).
17. Український визвольний рух. Офіційний сайт часопису. URL: <https://uvr.in.ua/index.php/uvr> (дата звернення: 16.07.2023).
18. Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Офіційний сайт. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=9810 (дата звернення: 16.07.2023).
19. В'ятрович В.М. Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР). Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tsentr_doslidzhen_vyzvolnoho_rukhu_Lviv (дата звернення: 27.07.2023).
20. Центр досліджень визвольного руху. Офіційний сайт. URL: <https://cdvr.org.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).



УДК 930.85:351.862.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.17>

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Притулюк Василь,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0009-0006-7462-5136

У нинішніх умовах російської агресії, яка є глобальною загрозою нашій державі та українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини постає одним із важливих елементів забезпечення національної безпеки України. Адже матеріальні об'єкти культурної спадщини, як і духовні цінності українського народу, виступають ключовими основами подальшого процесу єднання та консолідації сучасного українського суспільства і сприяють формуванню спільної національної історичної пам'яті, що є особливо важливим та актуальним в умовах триваючої російсько-української війни. Із моменту російського вторгнення відбуваються численні порушення міжнародного права щодо охорони та збереження культурної спадщини, оскільки Російська Федерація масово знищує та незаконно вивозить з України культурні цінності.

У статті аналізуються пріоритети національної політики захисту культурної спадщини в умовах війни та з урахуванням євроінтеграційного поступу України, розглядаються правові засади формування української державної політики культурної спадщини як складника національної безпеки.

Поняття культурної спадщини є доволі широким і, крім об'єктів матеріальної культури, включає питання збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності. Тому захист мови, традицій, цінностей, релігії, самобутності, творчості, культурно-історичних засад згуртованості спільноти виступає важливим елементом культурної спадщини. Якщо щодо очевидного нищення матеріальних об'єктів культурної спадщини ведеться документування як окремих воєнних злочинів, то духовна сфера є не менш уразливою щодо російської гібридної агресії, але зона та глибина ураження є значно менш помітними на перший погляд. Тому так важливо розуміти і комплексно протидіяти всім формам та методам нищення культурної спадщини, адже таке нищення – це пряма загроза національній безпеці.

Ключові слова: національна безпека, культурна спадщина, культурні цінності, Україна, державна політика, історична пам'ять, російська агресія, гібридна війна, правові засади.

Prytuliuk Vasyl. Protection of cultural heritage as a component of national security

In the current conditions of Russian aggression, which is a global threat to our state and the Ukrainian people, state policy in the field of cultural heritage is one of the important elements of ensuring Ukraine's national security. After all, the material objects of cultural heritage, as well as the spiritual values of the Ukrainian people, are the key foundations of the further process of unification and consolidation of modern Ukrainian society and contribute to the formation of a common national historical memory, which is especially important and relevant in the conditions of the ongoing Russian-Ukrainian war. Since the Russian invasion, there have been numerous violations of international law regarding the protection and preservation of cultural heritage, as the Russian Federation massively destroys and illegally exports cultural assets from Ukraine.

The presented article analyzes the priorities of the national policy for the protection of cultural heritage in the conditions of war and taking into account the European integration progress of Ukraine, the legal basis of the formation of the Ukrainian state policy of cultural heritage as a component of national security is considered.

The concept of cultural heritage is quite broad and, in addition to objects of material culture, it also includes the issue of preserving historical memory and forming national identity. Therefore, the protection of language, traditions, values, religion, identity, creativity, cultural and historical foundations of community cohesion are important elements of cultural heritage. And if the obvious destruction of material objects of cultural heritage is documented as separate war crimes, then the spiritual sphere is no less vulnerable to Russian hybrid aggression, but the zone and depth of damage are much less noticeable at first glance. That is why it is so important to understand and comprehensively oppose all forms and methods of destruction of cultural heritage, because such destruction is a direct threat to national security.

Key words: national security, cultural heritage, cultural values, Ukraine, state policy, historical memory, Russian aggression, hybrid war, legal foundations.

Культурний, гуманітарний простір став фронтом,
бойові дії на якому часом проходять із не меншою запеклістю, аніж на реальному полі бою.
С. Магда

Як відомо, гібридна агресія здійснюється переважно у невійськовій сфері, але є не менш загрозливою національній безпеці, ніж збройна агресія, адже гібридна агресія у сфері культури на державному



рівні здійснюється не з метою захоплення території, а заради контролю над настроями та думками жителів держави, що стала жертвою агресії [4, с. 141]. Українська національна культура стала мішенню у гібридній війні ще задовго до безпосереднього збройного вторгнення Російської Федерації [7, с. 236].

Починаючи з 2014 р. на тимчасово окупованих територіях України російська влада здійснює системні й усеохопні заходи для знищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, тим самим руйнуючи засади української ідентичності населення цих територій. Здійснюються заходи з викорінення української мови з побутового обігу, освіти, науки, медіа. Агресор знищує спільну для українського суспільства національну історичну пам'ять, вилучає книги, забороняє будь-які джерела інформації, що декларують україноорієнтований чи будь-який альтернативний путінському режимові погляд на історію, державу, спільність українства [3, с. 23], тим самим загрожуючи національній безпеці нашої держави.

Відомим фактом є те, що за часів радянського тоталітарного режиму культурна спадщина українського народу зазнала непоправних утрат: під гаслами «войовничого атеїзму» знищено тисячі культурних споруд, затоплено об'єкти культурної спадщини каскадом штучних морів, вивезено десятки тисяч рухомих культурних цінностей, серед яких – твори мистецтва, археологічні пам'ятки тощо. Радянською політикою інтернаціоналізації та русифікації стиралися маркери української ідентичності, нищилися мова та традиції, викорінювалася національна історична пам'ять. За часи української незалежності, на переконання автора, Україні не вдалося подолати радянські наративи та стереотипи, що вкрай негативно позначилося на суспільстві. Тому нині в умовах війни надзвичайне значення для національної безпеки мають охорона культурної спадщини та формування державної політики історичної пам'яті, підвалинами якої є матеріальні і нематеріальні культурні цінності.

На думку київського політолога Є. Магди, культурний вектор російської гібридної війни агресії є одним із ключових елементів агресії [4, с. 141]. Під гаслами «захисту російськомовного населення» РФ виправдовувала окупацію українських територій у 2014 р. Із лютого 2022 р. Росія брутально заперечує право України на окремішню історію, культурну самобутність та національну ідентичність – це головні лейтмотиви, що супроводжують російську збройну агресію та розкручуються проросійськими ЗМІ по всьому світу [7, с. 237–238].

За даними, які наводяться в аналітичній доповіді Центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, утрата або руйнування історико-культурної спадщини через російську агресію сягає величезних цифр. Зокрема, тимчасово окуповані території (ТОТ) Луганської та Донецької областей: на початок 2014 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було внесено у Донецькій області – 88 об'єктів, серед них – 75 історії та 4 монументального мистецтва; у Луганській області – 497 об'єктів, у тому числі 403 історії та 28 монументального мистецтва. На ТОТ розташовано 49 державних музеїв, у тому числі найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України [3, с. 24].

Тимчасово окуповані території АР Крим та місто Севастополь: до окупації діяли 34 музейні установи, підпорядковані Міністерству культури України, із 917 477 предметами, що входили до державної частини Музейного фонду України. У Севастополі – 5 музейних установ із 320 163 предметами, що також входили до державної частини згаданого фонду. На півострові розташовано 3 800 нерухомих пам'яток культури, зокрема один з українських об'єктів, внесених до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (World Heritage List), – місто Херсонес Таврійський та його хора. Низку об'єктів внесено до попередніх списків: Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судакської фортеці VI–XVI ст., Кримська астрофізична обсерваторія, пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Чорного до Середземного моря, культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-Кале та Ескі-Кермен) [3, с. 24].

Культурні цінності в зоні активних бойових дій: за даними Українського культурного фонду, на 25 лютого 2023 р. ушкоджень зазнали 1 322 об'єкти культурної інфраструктури, зокрема 569 старовинних будівель, 69 музеїв, 305 релігійних споруд. Із них більше ніж третину (505) цілковито зруйновано. Найбільших утрат і збитків зазнала культурна інфраструктура в Донецькій, Харківській, Київській, Херсонській, Миколаївській та Луганській областях. На лютий 2023 р. щонайменше 2 148 закладів культури та релігії зазнали пошкоджень унаслідок повномасштабного вторгнення. Серед них 703 будинків/палаців культури, 348 релігійних споруд, 82 музеї та 22 театри. За даними експертів проєкту KSE Institute «Росія заплатить», загальна сума збитків закладів сфер культури та релігії становить понад 1,5 млрд дол. [3, с. 25].

Від початку великої війни окупаційні сили викрали артефакти з майже 40 українських музеїв. Зокрема, під виглядом «евакуації» культурних цінностей із зони бойових дій Російська Федерація вивезла



та незаконно привласнила низку музейних колекцій. Маріуполь: із музеїв викрали та вивезли понад 2 тис експонатів. Серед найцінніших предметів були старовинні ікони, унікальний рукописний сувій Тори, 200-річна Біблія та понад 200 медалей. Вивезено колекцію фонду Художнього музею імені Архипа Куїнджі, будівлю музею зруйновано 21 березня 2022 р. Мелітополь: зібрання музейного фонду краєзнавчого музею, який містив колекцію скіфського золота з розкопок Мелітопольського кургану. Херсон: колекція фондів краєзнавчого музею, у яких зберігались артефакти скіфського і давньогрецького періодів і твори XVII–XX ст. Із понад 13 тис експонатів викрадено 80%. Деякі викрадені картини з Художнього музею помічено в Сімферополі. Унаслідок підриву Каховської ГЕС, яку здійснила російська сторона 6 червня 2023 р., понівечено або назавжди знищено 10 бібліотек та п'ять музеїв Херсонщини. Значна частина із цих об'єктів розташована на тимчасово окупованій території [3, с. 25–26].

Окрім того, на окупованих територіях засобами гібридної війни держава-агресорка в усілякі способи намагається знищити всі прояви української нематеріальної культурної спадщини, тим самим порушуючи закони України [1] та Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини [2; 6].

Дані дії проявляються через повальну русифікацію на ТОТ, що має на меті знищення української національної ментальності та ідентичності. Найактивніше Росія діє через дітей, піддаючи їх милітаризації та вивезенню з території України. Ще одним кроком нищення нематеріальної української культурної спадщини є нищення усього, що пов'язано з українською історією: місць національної пам'яті, монументів, підручників з історії України, тим самим намагаючись викоринити національну історичну пам'ять. Книги української літератури на ТОТ віднесено до категорії «екстремістської» літератури.

Останні факти впливають на можливість, а врешті, і на здатність жителів України на тимчасово непідконтрольних землях користуватися нематеріальною культурною спадщиною, формувати обізнаність та здійснювати власну ідентифікацію з Україною, а це вже пряма загроза національній безпеці.

Із метою нищення нематеріальної культурної спадщини РФ на ТОТ України здійснюються широкоформатні ідеологічні репресії під наглядом суворої цензури. Зокрема, нав'язуються російські наративи, що цілеспрямовано підривають та знецінюють українську культуру та історію; переслідуються представники освітньої та культурної сфер, які відмовляються нав'язувати російські цінності та пропаганду або ж виступають проти російської окупації; закриваються українські культурні, освітні та релігійні установи [8, с. 4–5].

Окрім того, на тимчасово окупованих територіях України відбувається розкрадання та мародерство культурних цінностей. Зокрема, у згаданій вище аналітичній доповіді Центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень зазначається, що, наприклад, з часу захоплення Кримського півострова РФ розгорнула масштабні археологічні розкопки, у межах яких триває знищення археологічного пласта України, мародерство та розкрадання українських культурних цінностей. Так, у межах зведення «Нового Херсонесу», у безпосередній близькості до об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО, російська сторона з 2021 р. провела так звані «рятувальні археологічні розкопки» площею у 86,5 тис м² і декларує виявлення 3,5 млн артефактів та сотні об'єктів різних епох. Роботи вели в прискореному темпі та з використанням важкої будівельної техніки, у результаті чого багато археологічних артефактів знищено [3, с. 26].

Зросли ризики незаконного обігу на міжнародному чорному ринку культурних цінностей із тимчасово окупованих територій України. Можливості протидії цій загрозі обмежені через складність ідентифікації, доведення та притягнення до відповідальності за незаконне розкрадання українських культурних цінностей. Злочинна торгівля може стати джерелом збагачення представників окупаційної влади та її силових структур [3, с. 27].

Сучасні міжнародно-політичні реалії, з одного боку, та триваюча агресія Російської Федерації – з іншого, ставлять перед нашою державою на порядок денний імплементацію норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо захисту історико-культурної спадщини. Це завдання особливо актуалізується в умовах набуття Україною статусу держави – кандидата у члени ЄС. Зміни, що мають відбутися у національному законодавстві щодо збереження та охорони культурної спадщини України, як і підходи до реалізації на практиці державної охоронної політики культурної спадщини, повинні відповідати всім викликам, що пов'язані з нинішньою російською агресією проти України.

Протистояння, що його чинить Україна російській агресії, зазіханню на територіальну цілісність та ідентичність українців, призвело до формування чіткого усвідомлення, що культурна спадщина є надзвичайно важливим складником національної безпеки. У Верховній Раді України розглядаються зміни до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті [5]. Проект закону пропонується доповнити у частині третій ст. 3 пунктом: «4) збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних



елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації». Прийняття законопроекту сприятиме гармонізації підходів до охорони національної культурної спадщини в межах європейської та євроатлантичної інтеграції України. Національне законодавство щодо захисту культурної спадщини потребує зміни концептуальних підходів відповідно до: європейської та євроатлантичної перспектив України; загроз українській ідентичності в умовах агресії Російської Федерації.

Закон України про охорону культурної спадщини [1] визначає, що «культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини». У згаданому документі закріплено визначення «культурна спадщина» у дусі Конвенції про охорону Світової культурної і природної спадщини (ЮНЕСКО). Однак не закріплено визначення культурної спадщини Українського народу, а також немає положення про значення культурної спадщини для Українського народу, про захист нематеріальної культурної спадщини. Таким чином, у базовий документ щодо охорони культурної спадщини не імplementовано Конвенцію ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини [2] (до якої Україна приєдналася у 2008 р.) та Рамкову конвенцію Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (ратифікована Україною у 2013 р.). Під особливою охороною у межах дії закону перебувають об'єкти Світової спадщини, що розташовані на території України [3, с. 30–31].

Висновки. У нинішніх умовах російської агресії, яка є глобальною загрозою нашій державі та українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини постає одним із важливих елементів забезпечення національної безпеки України. Адже матеріальні об'єкти культурної спадщини, як і духовні цінності українського народу, виступають ключовими основами подальшого процесу єднання та консолідації сучасного українського суспільства і сприяють формуванню спільної національної історичної пам'яті, що є особливо важливим та актуальним в умовах триваючої російсько-української війни. Досвід протистояння Російській Федерації у гібридній війні, яка розпочалася задовго до повномасштабного вторгнення і триває нині, засвідчує, що культурна спадщина стала одним із ключових моментів російської гібридної військової стратегії і має на меті встановлення культурної, історичної та релігійної гегемонії над Україною. Відкидання права України на власну історію та культурну спадщину, привласнення української історії та культурної спадщини собі – ось головні підвалини сучасної путінської пропаганди та засади гібридної агресії. Викорінення матеріальних опор історичної пам'яті є складовою частиною російської політики знищення ідентичності українського народу.

Саме тому українська державна політика у сфері охорони історико-культурної спадщини виступає невід'ємним складником національної безпеки. Атаки на історичну пам'ять українського народу та його ідентичність, нищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини піднімають питання їх захисту на рівень проблеми національної безпеки. Міжнародні підходи до збереження культурної спадщини, тези про її значення в житті суспільства мають бути внесені до Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегії національної безпеки України.

Література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III, редакція від 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
2. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини № 995_089, ратифікація від 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
3. Культурна спадщина та національна безпека : аналітична доповідь / В. Потапенко та ін. ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>
4. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.
5. Проект закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті № 9072 від 02.03.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472>
6. Савченко Я., Короткий Т., Тимочко М. Імplementація норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту культурних цінностей до законодавства України: стан та окремі питання. URL: <http://surl.li/irgnq>
7. Стрільчук Л. Інформаційна війна як складова сучасних гібридних воєн (на прикладі Грузії та України). *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 235–239.
8. Стрільчук Л., Михальчук Р. Відбудова системи освіти: досвід Другої світової війни для сьогодення. *Education, science, research during martial law : Collective monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 3–23.



УДК 94(477.8)"1939/1941":323.281

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.18>

РАДЯНІЗАЦІЯ ТА РЕПРЕСІЇ НА ЗЕМЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1939 Р. – ЧЕРВНЯ 1941 Р.

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Укладення пакту Молотова – Ріббентропа поставило західноукраїнські землі в епіцентр міжнародної політики. Українці, будучи позбавленими реальною права самостійно вирішувати власну долю, виявилися заручниками політичної гри, що її вели Німеччина та СРСР. Радянсько-німецькі домовленості призвели до зміни кордонів і окупації західноукраїнських земель Червоною армією.

Із вересня 1939 р., від моменту входження Західної України до складу УРСР, на новоприєднаних землях розпочався процес радянзації, що охопив усі складники суспільного життя. Влада негайно розпочала перетворення, які передбачали прискорену трансформацію соціально-економічного та культурно-освітнього ладу, який існував у регіоні, на лад, що утвердився в СРСР. Розпочалася насильницька колективізація, націоналізація промислових підприємств, банків, житлових будинків. Політика радянської влади в галузі культури та освіти характеризувалася руйнуванням традиційних основ західноукраїнського суспільства і нав'язуванням йому радянської освітньої моделі та догм більшовицької культури.

Частина жителів західноукраїнських земель поклала надії на позитивні зміни у соціально-економічному та культурному житті, пов'язуючи їх із радянізацією. Однак ейфорія від нововведень більшовиків досить швидко змінилася розчаруванням і стійким несприйняттям радянської влади.

Утвердження більшовицької влади та радянської ідеології на західних землях України супроводжувалися масовими репресіями проти місцевого населення, русифікацією, депортаціями. Проаналізовано найбільш поширені репресивні заходи радянської влади на Волині, Буковині та в Галичині, методи та особливості їх здійснення. Доведено, що у досліджуваній період, з осені 1939 р. по червень 1941 р., спостерігається апогей арештів та репресій. Такий стан речей викликав опір жителів західноукраїнських земель і супроводжувався загостренням політичної боротьби та опором із боку місцевого населення.

Ключові слова: радянізація, репресії, ідеологія, освіта, Волинь, Буковина, Галичина, радянська влада, Західна Україна.

Strilchuk Liudmyla. Sovietization and repression in the lands of Western Ukraine in the period of September 1939 – June 1941

The conclusion of the Molotov-Ribbentrop Pact put Western Ukrainian lands at the epicenter of international politics. Ukrainians, being deprived of the real right to independently decide their own destiny, turned out to be hostages of the political game played by Germany and the USSR. Soviet-German agreements led to the change of borders and the occupation of Western Ukrainian lands by the Red Army.

Since September 1939, when Western Ukraine became part of the Ukrainian SSR, the process of Sovietization began in the newly annexed lands, covering all aspects of social life. The authorities immediately began transformations, which provided for the accelerated transformation of the socio-economic and cultural-educational system that existed in the region into the system established in the USSR. Forcible collectivization, nationalization of industrial enterprises, banks, and residential buildings began. The policy of the Soviet government in the field of culture and education was characterized by the destruction of the traditional foundations of Western Ukrainian society and the imposition of the Soviet educational model and the dogmas of Bolshevik culture.

Some residents of western Ukrainian lands hoped for positive changes in socio-economic and cultural life, associating them with Sovietization. However, the euphoria from the Bolsheviks' innovations was quickly replaced by disappointment and persistent rejection of the Soviet government.

The establishment of Bolshevik power and Soviet ideology in the western lands of Ukraine was accompanied by mass repressions against the local population, Russification, and deportations. The most common repressive measures of the Soviet authorities in Volyn, Bukovina and Galicia, methods and features of their implementation are analyzed. It has been proven that during the research period, from the fall of 1939 to June 1941, there was an increase in the apogee of arrests and repressions. This state of affairs provoked the resistance of the local population and was accompanied by the aggravation of the political struggle and resistance from the local population.

Key words: Sovietization, repression, ideology, education, Volyn, Bukovyna, Galicia, Soviet power, Western Ukraine.



Тема радянських репресій, беззаперечно, є однією з найвідоміших медійно, адже, будучи складником «публічної історії» і широко обговорюваною на популярному рівні, вона поряд із цим є достатньо добре розробленою у вітчизняній та зарубіжній історіографії, представлена публікація розкриває окремі аспекти радянзації та репресивної політики радянської влади, що здійснювалися на землях Західної України у період вересня 1939 – червня 1941 р.

Після того як землі Західної України увійшли до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки восени 1939 р., а Буковина – із 28 червня 1940 р., радянська влада негайно розпочала перетворення, які передбачали прискорену трансформацію соціально-економічного та культурно-освітнього ладу, котрий існував у регіоні, на лад, що у попередні десятиліття утвердився в СРСР. Методи та засоби, якими проводилася радянська на новоприсланих землях Волині, Галичини та Буковини, однозначно класифікуються як політичний терор, що його чинила радянська влада.

Період із вересня 1939 по червень 1941 р. вирізняється особливим драматизмом, який характеризується ломкою існуючого суспільного порядку і форсованим нав'язуванням методів радянського господарства, ідеологізацією життя західних українців, репресіями та утисками радянської влади по відношенню до всіх, хто намагався чинити опір процесу радянзації.

Не секрет, що населення Західної України без особливого ентузіазму зустріло прихід нової влади. Знаючи про особливості і методи радянського режиму щодо українців Центральної і Східної України, які у 20–30-х роках ХХ ст. мали нещастя перебувати у складі СРСР, місцеві жителі зустріли радянську владу доволі насторожено. Були, однак, і такі, хто покладав на нову владу сподівання кращого життя, демократизації суспільства тощо. Проте поступово такі сподівання однієї частини суспільства та настороженість іншої переросли у повне несприйняття радянської ідеології, особливо серед освічених верств населення, що прискорило формування осередків спротиву, які ставили за мету ліквідацію радянської влади на теренах Західної України [4, с. 108].

Більшовики одразу після приходу на Західну Україну проявили свої «визвольні» наміри, розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Почалися розправи з тими, хто не сприймав «радянського способу життя». Сваюля органів НКВС, партійних, радянських працівників викликала незадоволення місцевого населення, яке багатьма своїми діями протестувало проти радянського режиму. Форсовані диктаторські методи «казармового» соціалізму, перенесені на землі Західної України, без урахування місцевої специфіки і потреб населення призвели до багатьох соціально-економічних деформацій і масових політичних репресій.

Припинилася нормальна робота сотень інституцій, призупинилося культурне та політичне життя. Кожен новий день приносив нові арешти, непевність, страх. Упродовж 1940–1941 рр. на спецпоселення із західних областей України масово відправляють колишніх поміщиків, власників підприємств, торговців, керівників і членів політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії [8, с. 29].

У період із прикінця 1939 по червень 1941 р. на території Волині та Галичини було проведено чотири широкомасштабні депортаційні акції (лютий, квітень, червень 1940 р. та травень – червень 1941 р.). Визнана найбільш ефективним засобом політичних і соціально-економічних перетворень у регіоні, депортаційна політика за час її реалізації більшовицькою владою у 1940–1941 рр. охопила найбільш значний відсоток населення. Наприклад, лише з колишніх земель Речі Посполитої було виселено від 311 до 329 тис осіб, із них 223 тис – із західних областей України [8, с. 28].

Щодо Буковини, яка увійшла в склад УРСР наприкінці червня 1940 р., то депортаційні акції щодо місцевого населення були вчинені радянською владою у два етапи: перший – 23 травня, а другий – 13 червня 1941 р. Унаслідок цих акцій було депортовано понад 8 тис жителів Буковини [4, с. 110].

Розуміючи, що у новоприсланому регіоні зростають негативні настрої місцевого населення, органи радянської влади вже з прикінця червня 1940 р. стали проводити «політику змішування населення». Наприклад, на Буковині це проявилось у переселенні буковинців в інші регіони СРСР, аби не дати можливостей населенню організуватися для чинення опору репресивним заходам радянської влади. Саме у такий спосіб вихідці із західних терен України русифікувалися та проходили «політичну перековку» [2, с. 48].

Ставши господарем на західноукраїнських землях, представники радянської влади на повсюдно організовуваних мітингах пророкували населенню райське життя, шлях до якого, за їхніми словами, лежав через колективне господарство. Однак колгоспи організувати з початку свого утвердження влада не наважувалася, аби вкрай не загострити взаємини з місцевим населенням. Паралельно з процесами колективізації у Західній Україні проходить установа радянських органів влади, запровадження нової адміністративної системи та системи освіти, які б повністю відповідали радянському зразку.



Масові арешти, що їх здійснювали каральні органи радянської влади, набули чималих масштабів. Органи НКВС вигадували стільки контрреволюційних справ, що не вистачало для них придатного до таких обвинувачень населення [2, с. 48]. Масовість репресій унеможлилювала перевірки того, чи насправді та чи інша людина вчинила злочин, у якому її звинувачували.

Зазначимо, що вже з перших кроків після «возз'єднання» сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями та традиціями. Водночас зі значною допомогою, яку надавала їй уся країна у розбудові промисловості, культури, освіти, спостерігалось й виразне намагання нової адміністрації уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами Західної України. Масове використання в Західній Україні у досліджуваній період керівних кадрів будь-якого рангу, переважно зі східних областей республіки, мало, насамперед, політичне обґрунтування. Усе це відбувалося за тих обставин, коли на КПЗУ, її керівництво та рядових членів було зведено політичний наклеп. Багато західноукраїнських комуністів безслідно зникли під час «чисток» 30-х років ХХ ст. Створювати ж місцеві партійні органи з числа уцілілих членів КПЗУ за традиціями сталінської кадрової політики було недоцільно та небезпечно [8, с. 27–28].

Схожа ситуація була й на Буковині: радянські органи влади з недовірою ставилися не лише до «буржуазних контрреволюційних» партій, а й до колишніх членів компартії Румунії. Так, в одній із постанов бюро Чернівецького обкому КП(б)У від 19.11.1940 «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів КП Румунії» йшлося, що «деякі партійні та радянські керівники огульно не довіряють, безпідставно відмовляють у прийомі на роботу, недостатньо залучають до громадської діяльності місцевих комуністів» [3, арк. 27]. Усі українці, які займали посади службовців при румунській чи польській владі, були оголошені соціально небезпечними елементами.

Радянський режим безжалісно знищував традиційні громадсько-політичні структури Західного регіону. Для цього влада використовувала військову силу, політичні репресії. Політичні організації, партії, громадські об'єднання, освітні заклади та культурні спілки негайно були заборонені або ж узяті під контроль. Особливу увагу більшовицька влада звернула і на антирелігійну пропаганду.

Як тільки на землях Західної України було встановлено контроль радянської влади, сюди одразу ж було направлено зі столиці групу діячів культури для ідеологічної роботи з інтелігенцією регіону, добре усвідомлюючи, що традиційно саме інтелігенції краю належить провідна суспільно-політична роль. Для контролю за діяльністю інтелігенції формувалися відповідні структури [8, с. 28]. Так, наприклад, 22 жовтня 1939 р. у Львові створено організаційний комітет Спілки письменників України. Його очолив відомий український письменник Петро Панч. Комітет займався перевіркою майстрів пера – українських, польських, єврейських літераторів, аби виявити їхню придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму. Уже на початку 1940 р. у тому ж таки Львові діяли оргбюро художників, композиторів, архітекторів, які згодом провели вибори місцевих філій. На чолі цих митецьких об'єднань було поставлено керівниками осіб, які йшли на співпрацю з новою владою [5, с. 93]. Тотальний контроль та нав'язування радянської ідеології були головними ознаками ставлення радянської влади до діячів культури. Наслідком такої політики стало те, що визначальними рисами духовного життя суспільства стали одноманітність, пропагування радянських цінностей, відкидання та заперечення української культури.

У кожному з обласних та районних центрів Західної України владою створюється низка газет, які слугували потужним засобом ідеологічного впливу на населення. Міські та сільські влади зобов'язувалися виготовляти відповідні вітрини та вивішувати на них газети. Наприклад, у Луцьку з 1940 р. стали виходити газети «Радянська Волинь» та «Молодий ленінець», остання була зорієнтована на підлітків та молодь [8, с. 28].

Ще одним не менш потужним засобом впливу на широкі маси було кіно. Цей засіб впливу на широкі суспільні маси радянська влада уже добре апробувала в інших регіонах України. Тому на сферу кінофікації, як уважають українські історики М. Кучерепа та В. Вісин, нова влада виділила чималі кошти. Понад 100 пересувних кіноустановок принесли кіно навіть у віддалені села. Репертуар фільмів для аудиторії Західної України обмежувався виключно революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін у 1918 році» [5, с. 94] тощо.

Музичне мистецтво також було віднесено в розряд агітаційно-виховних ресурсів. Іще з осені 1939 р. до західних областей України вирушили театральні, музичні, хорові колективи, які виступали перед місцевими жителями. Усіляко заохочувалися розвиток і виступи місцевої самодіяльності, звісно ж, під контрольної радянському місцевому керівництву [8, с. 28–29].

Проте одним із найголовніших важелів радянзації та впливу на суспільну думку регіону влада визначала освіту. Як відомо, перед цим польський уряд проводив цілеспрямовану політику нищення української освіти. Восени 1939 р., перед приходом радянських військ, на Волині існувала



1 051 школа, де навчалось 130 тис учнів, із них 1 003 – польські, 28 – німецькі, 9 – чеські [5, с. 85–86]. Українською мовою велося навчання лише в 11 школах.

Радянська влада на відміну від польської та румунської влади в галузі освіти проводила політику українізації. Виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі. Ця політика мала на меті виконання низки завдань: по-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування; по-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів із місцевих жителів, було заплановано отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя; по-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення; по-четверте, переведенням шкіл із польської/румунської мови навчання на українську закладалися основи широкого запровадження в майбутньому російської мови [5, с. 86].

Із приходом радянської влади, із жовтня 1939 р., усі школи Західної України розпочали навчання, причому не тільки колишні державні а й приватні [11, с. 114]. Не перериваючи роботи шкіл, нова влада відразу розпочала вносити зміни до навчального та виховного процесу у закладах освіти. Наприклад, у школах запроваджувалися нові радянські програми навчання, було заборонено викладання релігії та історії Польщі. Учителів, які займалися релігійним вихованням, було звільнено з роботи, а на їхнє місце призначено так званих «світських» учителів.

Усі школи, де це було можливо, негайно переводилися на українську мову навчання. Уже у першому півріччі 1939–1940 навчального року школи у Західній Україні працювали за перехідними програмами, спеціально розробленими для них. Насамперед, діючому учительському корпусу слід було дати зрозуміти, що саме вимагається від учителів за нових умов. Задля цього у містах скликалися наради педагогів. Головним лейтмотивом таких нарад була ідеологія марксизму-ленінізму, ознайомлення з радянськими пріоритетами і методами освіти, поліпшення знання української мови. Про дещо ґрунтовнішу перепідготовку учительських кадрів можемо говорити вже з другого півріччя 1939–1941 навчального року.

Як зазначають дослідники цього періоду М. Кучерепа та В. Вісин, оперативно був здійснений перехід на нові радянські підручники. З україномовними посібниками та підручниками проблем не виникало: поліграфічні підприємства України швидко видрукували додатковий наклад. Уже в січні 1940 р. до західних областей України надійшло 7 млн нових підручників [5, с. 86].

Освітня реформа, що здійснювалася радянською владою на землях Західної України, мала чимало позитивних моментів: по-перше, місцевим населенням позитивно сприймався той факт, що всі без винятку заклади освіти були переведені радянською владою на безоплатну основу й утримувалися за рахунок місцевого і республіканського бюджетів; по-друге, навчання велося українською мовою, а у школах, де навчалися не українці, обов'язковими до вивчення були українська та російська мови.

Здійснювалися важливі заходи і щодо розбудови системи шкільної освіти. Так, упродовж грудня 1939 р. було проведено облік дітей шкільного віку, у ході якого виявлено, що близько 400 тис дітей Західної України не охоплені навчанням. Наприклад, на Волині 46 тис дітей віком від 8 до 13 років не навчалися, 25 тис підлітків теж не були охоплені навчанням [11, с. 140]. Однією з причин такого стану речей була нестача вчительських кадрів, а до місцевих педагогів, як уже йшлося вище, радянська влада ставилася з недовірою.

Останній факт посприяв тому, що на теренах Західної України відкривається низка установ, де велася підготовка або перепідготовка кадрів для системи освіти. Наприклад, у Луцьку відкривається перший в історії області вищий навчальний заклад – Луцький учительський інститут. Про невідкладну потребу у кадрах свідчить дата відкриття інституту – 1 квітня 1940 р. Ще одним вирішенням проблеми дефіциту кадрів для народної освіти стало відрядження в регіон учителів зі східних областей України [9, с. 275–276]. Паралельно будуються нові школи, закупляється шкільне приладдя. Ще одним позитивним явищем у системі освіти досліджуваного періоду стала організація професійної освіти. Відкриваються різноманітні курси: крою та шиття, ткацтва, столярства, ремонтно-будівельні тощо.

Жорсткий партійний контроль над системою освіти, намагання звести духовне життя під вплив однієї ідеології збіднювали культурні процеси і підпорядковували їх тоталітарній владі. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. Загальносоюзні елементи культури ставилися вище національних і релігійних уподобань українців [12, с. 272].

Радянською владою на Західній Україні у досліджуваний період розгортається активна робота зі створення клубів і бібліотек, що також було одним з елементів радянської політики. Ці установи використовувалися владою для широкого розгортання масово-політичної роботи. У клубах демонструвалися фільми, про що вже йшлося вище, тут же виступали радянські лектори, здійснюючи агітаційно-політичну роботу. Що ж стосується бібліотек, то з уже існуючих на момент приходу радянської влади було



вилучено так звану «націоналістичну літературу» – книги з історії України, збірки народних пісень, частину художньої літератури.

Серед методів радянзації був і наступ нової влади на Церкву та релігію. У багатьох місцевостях було конфісковано, головним чином, під радянські установи, будівлі церков, націоналізовувалися молитовні будинки, костели, синагоги. Священники піддавалися утискам, зазнавали дискримінації і були оголошені «нетрудовими елементами», що передбачало сплату за воду, електрику і т. ін. у п'ять разів дорожче від цін для трудящих [1, с. 194].

Про ставлення радянських чиновників до парафіяльних греко-католицьких священників описав у своїх спогадах священник Тернопільської області Г. Харчук: «...Большевики під час свого побуту нікого в парафії не вбили. Натомість вивезення і арешти були. А в селі Романові навіть місцевого священника з хати не вигнали, а все тому, що домівка ця столітня ліплянка і соломою вкрита. А от восени 1939 року, у місяці жовтні, заграбували все майно пароха – а то: інвентар живий і мертвий, все збіжжя – збір за 1939 рік – так, що опісля парох був із родиною полишений на ласку побожних парафіян, котрі потайки утримували його, не даючи вмерти з голоду...» [6, с. 12].

Спроби властей підірвати вплив Церкви були скеровані на неї як із середини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, у тому числі єпископів, піддавалася постійному нагляду та контролю, здійснювалися спроби посіяти внутрішню негоду між ними.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свою незгоду з режимом і націоналістичні погляди, виходячи за рамки обережної критики вади. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки Церкви митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький задля запобігання репресіям закликав священника дотримуватися політичної нейтральності. Водночас митрополит А. Шептицький робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 р. У грудні 1940 р. митрополит нагадав священникам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати всі релігійні права, даровані радянською Конституцією [10, с. 76], а в листі до завідувача Львівського обласного відділу народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак ці та інші заяви не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці не дотримувалися. Радянська влада розгорнула активну репресивну кампанію проти священнослужителів, з особливою підозрою ставлячись до греко-католиків та римокатолицького духовенства [13, с. 118–119].

Репресії проти священнослужителів особливо посилилися напередодні німецько-радянської війни. Проте, незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. залишилися більше ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що відчуття страху за своє життя, спричинене терором із боку органів державної влади.

Спротив радянській владі місцевого населення можна умовно поділити на дві форми: активну та пасивну. Активна форма була представлена діяльністю ОУН, за членами яких каральні органи вели ретельне полювання, а також поодинокими виступами проти радянської влади. До пасивних форм спротиву слід віднести спроби виїхати легальним та нелегальним способами за кордон, переховування від переслідувань [4, с. 111].

Висновки. Загалом наслідки радянзації Західної України досить неоднозначні. З одного боку, радянська влада принесла на новоприєднані землі тоталітарну репресивну радянську систему, жертвами якої стали тисячі західних українців. Масові переслідування, репресії, депортації, націоналізація приватної власності та створення колгоспів, політика войовничого атеїзму та ідеологізація суспільства мали вкрай негативні наслідки і спонукали населення краю до опору радянській системі.

З іншого боку, відбулися й деякі позитивні зміни: безкоштовність і доступність освіти; радянська держава вкладала значні кошти у розвиток освіти: чи то друк підручників і посібників, чи то закупівля шкільного приладдя, а також досить потужно фінансувала матеріальний складник освіти, будуючи нові школи, дитячі садки тощо; позитивним моментом стало домінування української мови у закладах освіти Західної України у досліджуваній період. Однак разом із цим у сфері культури повністю ігнорувалися національні цінності та традиції, заідеологізованість суспільного життя, тотальний контроль влади над духовним станом суспільства збіднювали культурний розвиток, одноманітність душила культуру. Грубий атеїстичний тиск на населення поглибив відчуження між жителями західних областей України і новою владою, і, як підсумок, населення регіону залишалося глибоко віруючим.



Література:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. IV. Ч. 2. Нью-Йорк, 1975. 272 с.
2. Гуменюк О. Запровадження нових радянських порядків на новоприєднаних землях Північної Буковини (червень 1940 – червень 1941 р.). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»*. 2006. Вип. 7. С. 48.
3. ДАЧО. Ф. Р-3, оп.1, спр. 16, арк. 27. Протокол № 36 засідання Черновицького облсполкома.
4. Добржанський О., Бестанчук Я. Радянська та репресії в Чернівецькій області в 1940–1941 рр.: форми, масштаби, спротив місцевого населення. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці* : колективна монографія / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук. Одеса : Гельветика, 2021. С. 105–121.
5. Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр. : навчальний посібник. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005, 486 с.
6. Лучаківська І. Ставлення радянського режиму до Церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. 1998. Вип. 3. С. 11–14.
7. Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 роках. *Реабілітовані історією* : у 27 т. Чернівецька область. Чернівці, 2010. С. 10–24.
8. Стрільчук Л. Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та релігії у період вересня 1939 – червня 1941 р. *Літопис Волині*. 2017. Число 18. С. 26–31.
9. Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських учителів у повоєнні роки. *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя* : колективна монографія / відп. ред. В. Льницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. 370 с.
10. Шептицький А. Листи-послання (1939–1944). Львів : Терен, 1991. 224 с.
11. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 171 с.
12. Strilchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucraienilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Copyright 2016 «Codrul Cosminului»*, XXII, 2016, No. 2, P. 267–284.
13. Strilchuk L., Khomiak P. Soviet law and the nationalization of church property on the example of the Lviv seminary during the soviet and german occupation of 1939 – 1945. *Ad Alta. Journal of Interdisciplinary Research*, 2021, jssue 1. P. 117–120.



УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.19>

РЕЗУЛЬТАТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Чупрій Леонід,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної філософії та управління
факультету соціально-гуманітарних технологій та менеджменту
Державного податкового університету
ORCID ID: 0000-0001-7221-5703

У статті висвітлюються особливості земельної реформи, яка здійснювалася за часів Гетьманата П. Скоропадського. Підкреслюється, що одним із ключових у сфері економічної політики періоду Гетьманату було аграрне питання, оскільки земля для українського селянина завжди була символом економічної незалежності, гарантією матеріального добробуту. Зазначається, що політичний і соціальний контекст часів Української держави був дуже складним, що ускладнювало впровадження земельної реформи та зумовлювало різні точки зору серед українських діячів і інтелігенції. Указується, що на формування поглядів П. Скоропадського щодо ключових принципів земельної реформи вплинуло декілька ключових чинників, зокрема те, що гетьман був прихильником столипінської реформи й активно підтримував ідеї фермерського господарювання, оскільки, на його думку, приватні господарства можуть бути досить високопродуктивними. Український гетьман також спирався на програмну платформу Української народної громади (УНГ) та на позицію Української демократично-хліборобської партії. Також підкреслюється, що гетьман повинен був ураховувати умови, встановлені німецьким командуванням. Німці бачили розв'язання земельного питання у відновленні приватної власності та оплаті селянами вартості землі, яку вони отримали. Вони також уважали за раціональне зберегти більші земельні господарства для підтримання продуктивності сільськогосподарського сектору. Зазначається, що вже від самого початку ця реформа стикалася з багатьма протиріччями та відмінними поглядами ключових гравців, таких як Союз земельних власників, Протофіс, німецьке командування, українські політичні партії та селянський спротив. Підкреслюється, що всі ці групи мали різні інтереси та вектори розвитку, що створювало конфліктну атмосферу та ускладнювало гармонізацію їхніх поглядів. Зазначається, що, незважаючи на багатообіцяючий початок, земельна реформа так і не була успішно реалізована в період Української держави. Указується, що земельна реформа була одним із чинників, який призвів до падіння гетьманської влади.

Ключові слова: П. Скоропадський, Гетьманат, земельна реформа, Міністерство земельних справ, В. Колокольцев, Державний земельний банк.

Chupriy Leonid. Results of the land reform during the times of the Hetmanat of P. Skoropadsky

The article highlights the peculiarities of the land reform, which was carried out during the time of Hetmanat P. Skoropadskyi. It is emphasized that one of the key issues in the field of economic policy of the Hetmanate period was the agrarian issue, since land for the Ukrainian peasant has always been a symbol of economic independence, a guarantee of material well-being. It is noted that the political and social context of the times of the Ukrainian State was very complex, which complicated the implementation of land reform and led to different points of view among Ukrainian figures and intelligentsia. It is indicated that the formation of P. Skoropadskyi's views on the key principles of land reform was influenced by several key factors, in particular, the fact that the hetman was a supporter of the Stolypin reform and actively supported the ideas of farming, since, in his opinion, private farms can be quite productive. The Ukrainian hetman also relied on the program platform of the Ukrainian People's Community (UNH) and the position of the Ukrainian Democratic-Bread Party. It is also emphasized that the hetman had to take into account the conditions set by the German command. The Germans saw a solution to the land issue in the restoration of private property and payment by the peasants of the land they received. They also considered it rational to preserve larger landholdings to maintain the productivity of the agricultural sector. It is noted that from the very beginning, this reform faced many contradictions and different views of key players, such as the Union of Landowners, Protofis, the German command, Ukrainian political parties and the peasant resistance. It is emphasized that all these groups had different interests and vectors of development, which created a conflict atmosphere and made it difficult to harmonize their views. It is noted that despite the promising beginning, the land reform was not successfully implemented during the period of the Ukrainian state. It is indicated that the land reform was one of the factors that led to the fall of the hetman's power.

Key words: P. Skoropadskyi, Hetmanate, land reform, Ministry of Land Affairs, V. Kolokoltsev, State Land Bank.

Одним із ключових у сфері економічної політики було аграрне питання, оскільки земля для українського селянина завжди була символом економічної незалежності, гарантією матеріального та духовного



добробуту. Українцям притаманний так званий антеїзм – віра в те, що рідна земля примножує їхні сили. Земля завжди була для Української держави одним із ключових національних інтересів, питанням національної безпеки [1, с. 49]. Отже, правильне вирішення земельного питання могло значно підвищити рівень підтримки уряду серед широких верств населення. Як ми знаємо, саме невирішеність земельного питання завжди призводило до посилення напруги серед населення, а іноді й до бунтів та революцій. Ті ж більшовики та інші ліві досить уміло спекулювали на цьому питанні й обіцяли селянам безкоштовну землю.

Реформу земельних відносин гетьман П. Скоропадський визначав як «корінне питання нашої політики». За його ж спогадами, ця політика була досить невдалою, що було однією з причин падіння гетьманського режиму. Хоча вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, гетьман висловився із цього приводу більш емоційно: «це прокляте земельне питання» [2, с. 202].

На формування поглядів П. Скоропадського щодо ключових принципів земельної реформи вплинуло декілька ключових чинників. Так, гетьман був прихильником столипінської реформи й активно підтримував ідеї фермерського господарювання, оскільки, на його думку, приватні господарства можуть бути досить високопродуктивними,

Український гетьман також спирався на програмну платформу Української народної громади (УНГ), яку він очолював. Саме у цьому документі було відображено консервативну точку зору щодо вирішення земельного питання. Так, основні положення програми УНГ, такі як право на приватну власність, купівля-продаж землі та перерозподіл земель від великих власників до селян, були включені до Грамоти гетьмана від 29 квітня.

Третім важливим чинником була позиція Української демократично-хліборобської партії, яка підтримувала ліквідацію великого землеволодіння та передачу землі селянам за оплату. Саме це сприяло би підвищенню рівня підтримки гетьманських реформ серед селянства.

Окрім цього, гетьман повинен був ураховувати умови, встановлені німецьким командуванням. Німці бачили розв'язання земельного питання у відновленні приватної власності та оплаті селянами вартості землі, яку вони отримали. Вони також уважали за раціональне зберегти більші земельні господарства для підтримання продуктивності сільськогосподарського сектору.

Ключовим міністерством, яке повинно було реалізувати земельну реформу, стало Міністерство земельних справ. Гетьман запропонував на цю посаду керівника Союзу хліборобів А. Зноско-Боровського, проте пізніше з'ясувалося, що його позиція щодо аграрної реформи суттєво відрізнялася від гетьманської концепції, і ця кандидатура була відхилена. Пізніше за пропозицією голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба на цю посаду обрали В. Колокольцева – досвідченого агронома та діяча Харківської земської установи. Віктор Колокольцев був офіційно призначений міністром земельних справ 10 травня 1918 р. Проте його кандидатуру не сприйняли представники Української есерівської партії, які переважали в апараті вищезгаданого міністерства. Виник конфлікт між керівником та працівниками міністерства, і останні навіть вийшли на страйк. Проте Рада Міністрів підтримала керівництво Міністерства земельних справ, і всі страйкуючі були звільнені без видатків допомоги. Тож робота Міністерства земельних справ на початку своєї діяльності була дещо загальмована, проте це не заважало розпочати розроблення проекту земельної реформи, для чого Міністерство земельних справ створило урядову комісію, куди входили представники різних відомств, учені-аграрії та представники політичних партій. Координував діяльність цієї комісії заступник міністра Василь Брунст. Водночас велося розроблення цілої низки законодавчих актів, які в сукупності мали створити правову основу для глибоких змін у земельних відносинах [2, с. 150].

Готуючи земельну реформу, Рада Міністрів повинна була також виконувати свої зобов'язання перед союзниками щодо постачання продовольства. Важливо було негайно відреагувати на наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна, виданий ще 6 квітня, який передбачав, що урожай із посіяних ділянок належатиме тому, хто здійснив посів зернових культур. Спеціальна комісія розробила законопроект про права на врожай 1918 р. Цей законопроект був внесений на розгляд уряду наприкінці травня та викликав активні обговорення. Земельні власники особливо гостро реагували на цей проект закону.

Так, з'їзд хліборобів-власників вимагав від гетьманського уряду, щоб жоден із законопроектів, пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням, не розглядався без їхньої активної участі. У цьому контексті наказ Г. Ейхгорна вони розглядали як застережений відносно земель, які були засіяні на підставі постанов земельних комітетів. Вони вимагали відкласти публікацію закону на кілька днів, щоб забезпечити врахування їхніх поправок.

Тим не менше уряд відхилив ці вимоги, і закон був затверджений гетьманом 27 травня 1918 р. Цей закон отримав назву «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави» [3]. Згідно з його



положеннями, врожай озимини, посіяної восени 1917 р., належав землевласникам, а врожай яровини, посіяної навесні 1918 року, – тим, хто його посіяв, що відповідало вимогам наказу Г. Ейхгорна. Однак власникам земель були встановлені жорсткі вимоги: вони повинні були відшкодувати всі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., та сплатити всі державні, земські податки та інші платежі.

Досить важливим був також розгляд важливого для земельної реформи Тимчасового закону про порядок набування і відчуження земель на території Української Держави [4]. Цей закон надавав кожному власникові земель право на їх продаж, і Державний земельний банк мав можливість купувати їх без обмежень. Згідно з нормами закону, кожна фізична і юридична особа могла придбати не більше 25 десятин землі, якщо ця норма перевищувалася, то залишок землі передавався безоплатно на користь казни. Хоча могли бути й винятки, зокрема для громадських, промислових і культурних цілей. Контроль за процедурою купівлі-продажу землі здійснювався губернськими та повітовими земельними комісіями. Законопроект після обговорень був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою «Про право продажу та купівлі землі поза міськими населеними пунктами» [5].

Проте цей закон виявився неефективним, оскільки на той момент ще не були розроблені механізми для його впровадження. Прийняття закону від 14 червня щодо права на врожай показало необхідність уведення цілої низки супутніх правових актів та створення розгалуженої управлінської структури, яка забезпечила б реалізацію земельної реформи на всіх рівнях. 24 червня Міністерство земельних справ внесло законопроект до Ради Міністрів щодо утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій. Проте цей проект був визнаний недостатньо розробленим і направлений на доопрацювання. У кінцевому варіанті він був прийнятий урядом 6 липня.

Фактично цей акт надавав поміщикам правову підставу для відшкодування збитків, завданих селянами. Установлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, і, що важливо, дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможливила проведення операцій із продажу землі поміщиків у 1918 р.

Одночасно із цим розроблялися положення про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня був затверджений закон «Про утворення земельних комісій та відновлення чинності «Положення про землеустрій (1912 р.)» [6]. Голову губернської земельної комісії затверджував міністр земельних справ, а також до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівника повітової комісії також затверджував міністр. У цей період були також розроблені положення щодо землеустрою, селянського землеволодіння та землекористування.

Проте ситуація у земельній галузі не покращувалася, і, усвідомлюючи критичний характер ситуації в аграрному секторі, Рада Міністрів прийняла надзвичайні заходи. У середині липня був прийнятий закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави», який передбачав передачу врожаю державі за винятком продуктів харчування та господарських потреб, які визначало Міністерство продовольства. Для тих, хто відмовлявся передавати врожай державі, передбачалася реквізиція зернових із 30% знижкою у ціні [6].

Питання встановлення фіксованих цін на хліб також було дуже складним. Ця тема викликала гостру дискусію серед міністерств та в самому уряді. Зрештою було прийняте рішення про введення хлібної монополії, згідно з якою Міністерство продовольства мало право реквізиції хліба. Із 1 серпня по 1 грудня були встановлені фіксовані ціни на зерно та продукти хлібопекарень із подальшим зниженням цін на 25%. Такі заходи були абсолютно неринковими і спричинили протест деяких міністрів. Наприклад, І. Кістяковський та Б. Бутенко виступили проти цих заходів, і вдалося вилучити положення про хлібну повинність із законопроекту [7].

П. Скоропадський відзначав, що закон про хлібну монополію був прийнятий під тиском німецьких представників в Україні. Він убачав це як одну з основних помилок німців, які намагалися за будь-яку ціну отримати 60 мільйонів пудів хліба. Урешті-решт, німці не змогли отримати більше хліба, але це спричинило значне невдоволення серед українського селянства та поміщицького класу. З іншого боку, це також свідчило про повну залежність гетьманського уряду від вищого німецького командування [2, с. 290].

З абстрагуванням від утілення законів у життя діяльність урядової комісії під керівництвом міністра В. Колокольцева можна вважати досить активною і продуктивною. Міністерство активно працювало над поданням законопроектів, які поступово заповнювали правові прогалини для майбутньої земельної реформи. Наприклад, у серпні були внесені законопроекти, які регулювали відносини між власниками та орендарями замських сільськогосподарських об'єктів, а також установлювали принципи укладення договорів оренди таких об'єктів у разі їх продажу Державному земельному банку.

Проте аналіз ситуації в аграрній сфері Української держави вказує на те, що окремі законодавчі ініціативи значущого впливу на зміну земельних відносин не справили. Концепція пріоритету приватної



власності, яку гетьман оголосив, суттєво зміцнила своє положення у сфері земельних відносин і сприяла відновленню поміщицької власності. Навіть деякі законопроекти мали антиселянський характер і сприяли цим процесам. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, задумані як арбітражні органи для вирішення конфліктів між землевласниками та селянами, фактично перетворилися на інструмент місцевих старост, губернських і повітових представників поміщицтва для прихованих репресивних дій проти селян.

У травні та червні ця антиселянська практика почала набирати обертів та стимулювала масовий спротив селянства. Це призвело до широкого партизанського руху і повстань, спрямованих не лише проти поміщиків і німецько-австрійських окупантів, а й проти державної влади, яку представляв гетьман.

Гетьман та його уряд, які прийшли до влади після державного перевороту, обіцяючи припинити анархію та встановити порядок і спокій, зіткнулися з великими труднощами в урегулюванні ситуації у країні. Вони не змогли припинити вакханалію поміщиків або загальний селянський спротив навіть за підтримки німецьких і австрійських військ, які фактично пригнічували народний рух. Саме присутність цих іноземних військ стала додатковим чинником для селянського спротиву.

У липні гетьманський уряд був змушений прийняти закон «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства» [8]. Цей закон був спробою обмежити каральні заходи, які місцева адміністрація застосовувала проти селянства. За порушення цього закону, накладені губернськими земельними комісіями, можливо було передбачити максимум штрафу в 50 крб або шість місяців ув'язнення. Навмисне пошкодження посівів або зерна не могло каратися більше ніж одним роком тюрми або роком примусових робіт. Це свідчило про спробу уряду обмежити каральні заходи, які спрямовувалися проти селянства з боку губернських старост та земельних комісій [8].

Аналізуючи ситуацію у земельній галузі, Петро Скоропадський, гетьман Української держави, був самокритичним у своїх оцінках. Він визнавав, що поміщики намагалися отримати відшкодування не лише за завдані їм реальні збитки, а й завищували суми відшкодувань. Він також визнавав, що це створювало напруженість та конфлікти в суспільстві. Проте гетьман не дійшов визнання, що сам уряд був співвинуватий у створенні правової бази для цих неконтрольованих відшкодувань і відіграв свою роль у підриві державного ладу [2, с. 183].

Недостатньо ефективною була й діяльність Державного земельного банку, який мав велике значення у контексті реалізації земельної реформи в Українській державі. Однак його створення та функціонування були відзначені деякими несприятливими обставинами та обмеженнями. Обговорення статуту банку в Раді Міністрів розпочалося лише 26 липня та тривало досить довго. Це стосувалося різних питань, включаючи склад спостережної ради банку. Згідно з рішенням, поміщицькі сили отримали значну перевагу у спостережній раді, що було не вигідним для інтересів інших груп, зокрема Міністерства земельних справ.

Опублікований статут був затверджений 23 серпня та оприлюднений у «Державному віснику» 14 вересня. Для розпочатку роботи банку виділили досить скромну суму – 50 млн крб, яка була недостатньою для таких важливих завдань. Потрібно також зазначити, що банк успадкував боргові зобов'язання від київських відділень всеросійських Дворянського і Селянського поземельного банків, що створило додаткові фінансові труднощі.

Головним завданням банку було сприяти утворенню дрібних господарств та підвищенню сільського господарства. Головою спостережної ради банку був М. Антонов, а керуючим банком – Р. Будберг. Із цими обставинами та важливістю завдань боротьби за успішну земельну реформу банк реалізував свою політику в аграрній сфері у складних умовах та з обмеженими ресурсами.

Аналізуючи ставлення діючих на той час українських політичних сил, слід зазначити, що більшість із них критикувала земельну реформу П. Скоропадського. Так, соціалісти, які підтримували вільний розподіл земель між селянами, звичайно, були незадоволені діями уряду Скоропадського, який скоріше підтримував поміщиків. Українська ліберальна інтелігенція та громадські діячі також виявляли занепокоєння стосовно того, яким чином гетьман та уряд реалізують земельну реформу. С. Чикаленко, відомий фахівець у галузі аграрних питань, висловив своє бачення у статті для газети «Нова Рада». Він підтримав законодавчі обмеження на земельне володіння, які унеможливили появу нових великих латифундистів [9].

Однак Чикаленко також висловив тривогу щодо того, що уряд не вживає заходів для швидкого розпродажу існуючих великих земельних маєтків на користь хліборобів. Він уважав, що однією з причин цього є опір «впливових осіб». Чикаленко рекомендував збільшити норму земельного володіння, але встановити високий податок на надлишкову землю, сприяючи, таким чином, продажу земель [9].

Зауважимо, що в той час гетьман П. Скоропадський, схоже, недооцінював вплив Союзу земельних власників і Протофісу на уряд. Він уважав їх не настільки впливовими, як вони намагалися себе



представляти. Однак ці групи дійсно виконували важливу роль у формуванні громадської думки і впливали на обговорення та реалізацію земельної реформи, хоча, можливо, не на тому рівні, яким вони себе уявляли. У цілому ці обговорення та різні погляди на земельну реформу в Українській державі показують складність і суперечливість політичної ситуації у цей період.

Так, відсутність прогресу у земельній реформі турбувала навіть прихильників консервативних ідей. Зокрема, Володимир Шемет як один із лідерів Української демократично-хліборобської партії активно виступав за передачу великих земельних маєтків у власність українських селян. Він уважав, що це підсилить соціальну базу гетьманського уряду та зробить її більш стійкою. Підтримка таких ідей інтелігенцією та політичними силами, що підтримували земельну реформу, була важливою для її впровадження.

Гетьман П. Скоропадський був готовий підтримати ідеї земельної реформи і включив В. Шемета до складу урядової комісії для розроблення проєкту реформи. Однак, ця реформа так і не була реалізована в часи Гетьманату П. Скоропадського через різні політичні й соціальні обставини.

При цьому німецьке командування також мало свої інтереси у земельних питаннях, включаючи вивіз продовольства та сировини. Це створювало додаткову напругу та обмеження у реалізації реформи. Так, німецький професор Гетша в *Neue Freie Presse* зазначив, що гетьманський уряд так і не зміг упровадити аграрну реформу. Аграрна реформа, яка передбачала перерозподіл землі та зниження земельних володінь великих поміщиків, була одним із ключових питань того періоду і була важливою для багатьох українських громадян та політичних сил [10].

Той факт, що гетьманському уряду так і не вдалося впровадити цю реформу, створив підстави для опозиції та невдоволення серед тих, хто очікував позитивних змін у сільському господарстві та земельних відносинах. Опозиція до гетьманського режиму була значущою, і аграрна реформа стала однією з глибоких основ для цього невдоволення.

Проте гетьман П. Скоропадський до останнього вірив у її реалізацію, зокрема коли імператор Вільгельм висловив жаль, що в Росії не вдалося провести аграрну реформу, то гетьман поінформував його про хід земельної реформи в Україні, яка, на його думку, була досить прогресивною. Це свідчило про спробу гетьмана виглядати провідником реформ в Україні, незважаючи на реальні труднощі та опозицію, з якою він стикався [2, с. 276].

З іншого боку, В. Колокольцев, головний промотор реформи, був більш обачливим щодо її перспектив. Він розумів, що примусове відібрання землі у великих поміщиків є дуже складним завданням, і сумнівався в можливості швидкого завершення реформи. Такі погляди відображали реальні виклики, з якими стикалася земельна реформа, а саме опозицію і недостатні ресурси для її успішного завершення [11].

Після відставки В. Колокольцева з посади земельна реформа в Україні так і залишилася незавершеною. Ліві політики та преса звинувачували Колокольцева у стримуванні реформи та намаганні захистити права великих земельних власників на шкоду селянам. Проте, здається, ці обвинувачення не були повністю обґрунтованими.

Колокольцев був фахівцем у справах земельної реформи, і він послідовно відстоював основні принципи цієї реформи. Його комісія зробила низку значних кроків у напрямі підготовки реформи, зокрема було підготовлено низку важливих законодавчих актів. Проте на певному етапі український політик, можливо, зневірився у здатності гетьмана та уряду подолати опір великих земельних власників і завершити реформу. Ця нездатність подолати опір великих землевласників і стала причиною його відставки.

П. Скоропадський визнавав внесок В. Колокольцева у підготовку земельної реформи значним, він уважав його справжнім автором проєкту земельної реформи, а не його наступника Леонтовича, який презентував дану реформу на засіданні уряду.

Восени 1918 р. стало очевидним, що великі землевласники не бажають віддавати свою землю за умов вільного продажу. Замість цього вони все частіше використовували оренду як спосіб здачі землі в користування. Така ситуація була особливо помітною під час урядової кризи в жовтні того ж року.

Великі власники, які все ще контролювали значну частину сільських земель, виявили рішучість залишити цю землю у своїй власності і продовжували використовувати різні способи, щоб зберегти її. Одним із таких способів було використання форми продажу, яка включала закладні угоди. Це означало, що земельна власність фактично лишалася в руках великих власників, але була приховано передана іншим особам через формальні угоди.

Щоб активізувати земельну реформу, гетьман Павло Скоропадський розпорядився сформувати нову комісію для обговорення цих питань під його безпосереднім керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ Володимир Леонтович вніс на розгляд уряду проєкт Положення про особливу нараду з питань земельної реформи [12]. Склад цієї комісії був досить різноманітним і включав представників



гетьмана, уряду, різних міністерств і відомств, громадських об'єднань, учених та практикуючих аграріїв. До комісії також входило близько 50 учених. Склад комісії систематично оновлювався.

На засіданні Ради Міністрів регулярно обговорювалося формування особливої земельної наради. Після проголошення гетьманської федеративної грамоти частина учасників попередньої урядової комісії, включаючи Володимира Шемета, вийшла зі складу комісії, стверджуючи, що здійснення реформи можливе лише в незалежній Україні. На засіданні уряду 18 листопада один із членів попередньої комісії, заступник міністра земельних справ Василь Брунст, запропонував розглянути результати роботи комісії. Проте ця пропозиція була відхилена через гетьманську вимогу створити велику особливу раду з питань земельної реформи.

Перше засідання цієї нової комісії було призначене на 23 листопада 2018 р. [13]. Однак низка обставин, включаючи невизначеність внутрішньополітичної ситуації та міжнародного становища України, не сприяла успішному початку її роботи. Формування складу комісії ще не було завершено, представники різних українських організацій виходили з неї, а представники поміщиків саботували роботу комісії.

Ситуація ставала ще більш складною також через те, що гетьману не вдалося приділити належну увагу роботі цієї комісії і її засідання часто перетворювалися на неконтрольовані дискусії. У результаті П. Скоропадський наказав міністрові земельних справ В. Леонтовичу підготувати пакет законопроектів щодо земельної реформи для розгляду урядом. Фактично ці законопроекти були базовими документами, розробленими попередньою комісією В. Колокольцева.

Проте, незважаючи на багатообіцяючий початок, земельна реформа так і не була успішно реалізована в період Української держави. Головними причинами цього був активний спротив різного роду політичних сил, зокрема лівого соціалістичного спрямування та різноманітних об'єднань, таких як Союз земельних власників, Протофіс, які всіма можливими засобами гальмували реалізацію реформи. Не підтримало реформу й німецьке командування, яке було зацікавлене тільки в безперервному і стабільному надходженні продовольства з України. Селянство, обдурене лівими ідеями, також не прагнуло віддати свої тяжко зароблені кошти, щоб викупувати землю у поміщиків [14, с. 158].

Також і сам уряд Української держави був недостатньо підготовлений для реалізації земельної реформи. Однією з основних проблем була відсутність необхідних фінансових ресурсів для реалізації реформи, а також недостатній технологічний потенціал. Створений спеціально Земельний банк не зміг виконати свої завдання повноцінно. Однією з причин була відсутність чітких законодавчих підстав, включаючи визначення твердих цін на землю. Також банк мав недостатні валютні резерви для забезпечення фінансування реформи. Слід згадати, що Земельний банк не здійснював активних операцій не лише щодо земель, що належали поміщикам, а й щодо свого власного земельного фонду, а йому належало 142 тис. десятин [13, с. 159].

Підсумовуючи результати впровадження земельної реформи П. Скоропадського, варто зауважити, що вже від самого початку ця реформа стикалася з багатьма протиріччями та відмінними поглядами ключових гравців, таких як Союз земельних власників, Протофіс, німецьке командування, українські політичні партії та селянський спротив. Усі ці групи мали різні інтереси та вектори розвитку, що створювало конфліктну атмосферу та ускладнювало гармонізацію їхніх поглядів. Цей конфлікт інтересів було неможливо вирішити до кінця Гетьманату, що спричинило падіння цієї влади. Загалом політичний і соціальний контекст часів Української держави був дуже складним, що ускладнювало впровадження земельної реформи і зумовлювало різні точки зору серед українських діячів та інтелігенції.

Література:

1. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея*. 2014. Вип. 84(№ 5). С. 48–53.
2. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ : Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
3. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 22–24.
4. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13.
5. Державний вісник. 1918. 16 червня. С. 1.
6. Державний вісник. 1918. 19 липня. С. 1.
7. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 140–142 зв.
8. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 84.
9. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. 480 с.
10. Українське слово. 1918. 16 серпня.
11. Нова Рада. 1918. 6 вересня.
12. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 38 зв.
13. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 53.
14. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. 336 с.



УДК 94 (477.74) «1930»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.20>

ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ З ВИСЕЛЕННЯ «КУРКУЛІВ» В ОДЕСЬКІЙ ОКРУЗІ У ЛЮТОМУ 1930 Р.

Шишко Олександр,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії, політології, психології та права
Одеської державної академії будівництва та архітектури
ORCID ID: 0000-0002-9933-8794

У статті розглянуто процес проведення операції з виселення «куркулів», яка була проведена протягом кількох днів у лютому 1930 р. Це виселення заможних селян було проведено у рамках кампанії розкуркулення або ліквідації куркульства як класу, яка, своєю чергою, була складовою частиною проведення суцільної колективізації. Протягом 18–24 лютого 1930 р. з Одеської округи було виселено 1 293 сім'ї у кількості 5 551 особи, із них чоловіків – 2 451, жінок – 2 246, дітей – 854. Списки «куркульських господарств», власники яких були виселені на Північ, склалися районними виконавчими комітетами на основі рішень зборів колгоспників, батрацько-бідняцьких зібрань, зборів комітетів незаможних селян і затверджувалися окружними виконавчими комітетами. Виселення проводилося силами місцевого партійного, комсомольського, робітничого й батрацько-бідняцького активу. Операція з виселення «куркулів» в Одеській округі пройшла без особливих проблем для влади. Безумовно, окремі селяни чинили опір, після чого до них був застосований фізичний вплив. Але вже незабаром у селах почали відбуватися нелегальні збори селян, на яких приймалися клопотання перед владою про «повернення висланих куркулів». Особливо прикриття для влади був той факт, що у цих зборах активну участь брали сільські активісти, колгоспники, комсомольці тощо, які перед цим були задіяні у проведенні операції з виселення заможних селян. Вимоги селян до влади щодо повернення односельців були викликані тим, що вони не могли змиритися з тим, що виселенці опинилися на межі виживання, що вони там голодували, що через це серед дітей була велика смертність. Але ці клопотання на владу ніяк не впливали, іншими словами, ні про яке повернення з вислання йтися не могло. Звичайно, були випадки, коли вислані селяни самостійно поверталися у рідний край. Такі особи вже заарештовувалися й висилалися на Північ відповідно до постанов колегії Державного політичного управління Української соціалістичної радянської республіки (ДПУ УСРР). За такою ж процедурою висилалися ті, хто чинив спротив представникам влади щодо виселення. Тих селян, хто самовільно повертався додому через декілька років, уже ув'язнювали до концтабору.

Ключові слова: Одеська округа, суцільна колективізація, виселення, Північний край, «куркуль», ДПУ, клопотання.

Shyshko Oleksandr. Conducting an operation to evict «kurkuls» in the Odesa district in February 1930

The article examines the operation for evicting the «kurkuls» in the Odesa district, which was carried out over several days in February 1930. This eviction of wealthy peasants was carried out as part of a campaign of dekulakization or elimination of the kurkuls as a class, which in turn was part of the implementation of continuous collectivization policy. During February 18-24, 1930, 1293 families consisting of 5551 people were evicted from the Odesa district, including 2451 men, 2246 women, and 854 children. Lists of «kurkul farms» whose owners were evicted to the North were compiled by district executive committees on the basis of decisions of collective farmers' meetings, meetings of the farmhands and poor, meetings of committees of poor peasants, and approved by district executive committees. The eviction was carried out by the local party, Komsomol, labor and peasant activists. The operation to evict the «kurkuls» in Odesa district went off without any problems for the authorities. Of course, some villagers resisted, and they were physically assaulted. But soon illegal meetings of peasants began to take place in the villages, where petitions to the authorities were adopted for the «return of the expelled «kurkuls». Particularly offensive to the authorities was the fact that village activists, collective farmers, Komsomol members, etc., who had previously been involved in operations to evict wealthy villagers, took an active part in these meetings. The villagers' demands to the authorities for the return of their fellow villagers were caused by the fact that they could not accept the fact that the evictees were on the verge of survival, that they were starving, that children were suffering from high mortality rates. But these petitions had no effect on the authorities, in other words, there was no question of any return from exile. Of course, there were cases when exiled peasants returned to their native land on their own. Such persons were then arrested and deported to the North in accordance with the decisions of the board of the State Political Administration of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (GPU of the USSR). The same procedure was used to expel those who resisted eviction by the authorities. Those peasants who returned home without permission were imprisoned in a concentration camp a few years later.

Key words: Odesa district, continuous collectivization, eviction, Northern region, «kurkul», GPU, petition.

Одним із наслідків широкомасштабної агресії російської федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., стала депортація українських громадян на територію цієї країни, а також до



Білорусі. Перші офіційні повідомлення про «примусове вивезення» українців до рф почали з'являтися вже у березні 2022 р. Відповідно до відомостей УВКБ ООН, уже станом на 3 жовтня 2022 р. на території російської федерації опинилося 2,852 млн українських громадян, а ще 15 932 громадянина України перебували на території Білорусі. Російські ж інформаційні джерела повідомляли, що станом на 3 жовтня 2022 р. до росії прибуло 4,5 млн осіб, серед яких було 685 тис дітей [1, с. 6]. Якщо цивільні особи переміщуються примусово на територію іншої держави, то такі дії окупаційної влади чи армії супротивника порушують ст. 49 Женевської конвенції 1949 р. та ст. 85 Додаткового протоколу 1 до Женевських конвенцій, а отже, мають кваліфікацію міжнародного злочину [1, с. 23]. Таким чином, нинішня росія, яка оголосила себе спадкоємицею СРСР, продовжила й практику депортацій цілих народів чи соціальних верств, яку радянська влада неодноразово застосовувала у ХХ ст. Зокрема, у 1930 р. у рамках кампанії розкуркулення з України було виселено десятки тисяч заможних селян, або «куркулів» за термінологією, яку використовувала ця влада.

Скільки ж було виселено селян з України у 1930 р., стало, зокрема, предметом дослідження Станіслава Кульчицького у його доробку у виданні «Історія українського селянства». Так, апелюючи до збірника документів «Трагедия советской деревни», указав, що з України «фактично було виселено 20 793 сім'ї, 113 637 осіб» [2, с. 138]. При цьому він наголосив на тому, що показники у 70 тис сімей й, відповідно, 350 тис осіб слід переглянути [2, с. 137]. Водночас теза С. Кульчицького про те, що визначення загальної кількості ліквідованих «селянських дворів потребує спеціального дослідження» [2, с. 138], залишається актуальною. Хоча, звичайно, у цьому аспекті є певні напрацювання. Так, скажімо, Віктор Савченко встановив, що «станом на 12 березня з Одеської округи було виселено 5 561 «розкуркулених» та членів їхніх родин» [3, с. 59]. Однак актуальним є не тільки питання встановлення загальної кількості виселених, а й усіх аспектів виселення селянських родин з України у 1930 р.

Тому метою цієї статті є дослідження процесу проведення операції з виселення «куркулів» з Одеської округи у лютому 1930 р. на основі архівних матеріалів, зокрема спеціальних повідомлень та звітів ДПУ УСРР та архівно-слідчих справ.

4 лютого 1930 р. більшовицька влада прийняла рішення про проведення операції з виселення з України у період із 20 лютого й до 15 квітня 20 тис сімей [2, с. 138]. Але спочатку планувалося виселити 40 тис сімей. Саме про такий показник йшлося у листі, з яким 23 січня 1930 р. звернувся до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон. Цей лист містив прохання дозволити провести мобілізацію співробітників ДПУ, які перебували у запасі. А це його прохання було викликано тим, що розпочалася підготовка до «проведення операції з виселення з території УСРР куркульського елемента села» у кількості 40 тис сімей з усієї України. Щоб органи ДПУ могли справитися із цим завданням, вони мали нараховувати близько 3 тис осіб, а без мобілізації вони могли задіяти лише 1 100 осіб. В Україні в запасі перебувало 2 816 осіб колишніх співробітників ДПУ, із яких 1 753 були членами КП(б)У. Отже, резюмував своє прохання К. Карлсон, мобілізація цих осіб дасть змогу повністю вирішити кадрове питання. Тим більше що ці особи були досвідченими оперативними працівниками. Але ці аргументи не переконали «політбюро», яке дозволило мобілізувати лише 500 осіб (відповідний запис присутній на вказаному листі) [4, арк. 1].

Можливо, такий показник у 500 осіб був викликаний тим, що було зменшено й показник виселення «найбільш активних і багатих куркулів». В оперативному Наказі по ДПУ УСРР за № 42167 від 7 лютого 1930 р. йшлося вже про те, що з районів суцільної колективізації мало бути виселено за межі України до Північного краю 20 тис сімей [5, арк. 2]. Цей наказ нараховував 59 пунктів, у яких детально було розписано, як мало відбуватися «масове виселення куркулів». Передусім у цьому наказі ставилося завдання органам ДПУ «очистити територію України від активних контрреволюційних, куркульських та білогвардійських елементів». Це «очищення» передбачало ув'язнення їх до концтаборів, а «до найбільш активної і злісної частини куркульства, до терористів, повстанців й організаторів масових виступів» пропонувалося застосовувати вищу міру соціального захисту. Активна фаза такого «очищення» мала тривати до 19 лютого, тому що 20–25 лютого вже планувалося провести власне операцію з виселення. У перших 13 пунктах цього наказу було детально розписано процедуру арешту вказаних категорій осіб, при цьому особливий наголос було зроблено на тому, що арешти бідняків і середняків мали відбуватися тільки в особливих випадках, коли вони «були фігурантами серйозних справ контрреволюційного й шпигунського характеру».

В інших пунктах наказу йшлося про організацію процедури виселення. Так, в округах мали бути створені оперативні трійки, а у районах – оперативні групи. У розпорядженні оперативних трійок мав бути необхідний озброєний резерв із «чекістів», військ ДПУ, мобілізованих партійців та комсомольців. У разі особливої потреби, тобто повстання, «трійка» могла залучити військову силу, але тільки за згоди



керівництва ДПУ та командування Українського воєнного округу. Районні опергрупи мали нести повну відповідальність за стан справ у районі. Власне саме виселення мало проводитися силами місцевого партійного, комсомольського, робітничого й батрацько-бідняцького активу. Так само списки «куркульських господарств», власники яких мали бути виселені на Північ, мали складатися райвиконкомками на основі рішень зборів колгоспників, батрацько-бідняцьких зібрань, зборів КНС і затверджуватися окружними виконкомками (можливо, деь в архівах зберігаються ці списки). До цих списків вносили, передусім, найбільш заможних куркулів разом із сім'ями, напівпоміщиків, а також сім'ї куркулів, які були розстріляні або ув'язнені до концтаборів.

Звичайно, у «куркулів», яких виселяли, конфісковували майно, залишаючи найнеобхідніші речі, а також теплий одяг. У зв'язку з тим, що селян виселяли на Північ, де вони мали працювати на лісозаготівлі, то вони повинні були взяти із собою сокиру, пилку та лопату. Усі грошові кошти також конфісковувалися, а для облаштування на новому місці залишали на сім'ю 500 руб. Також селяни мали взяти із собою двомісячний запас продовольства [5, арк. 9].

Так виглядала процедура виселення на папері. Звичайно, влада передбачала, що селяни можуть чинити опір цим заходам, як виселенню, так і розкуркуленню. Тому вже 8 лютого 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький надіслав усім начальникам окружних відділів та особливих відділів ОДПУ директивного листа, у якому констатувався той факт, що під час арештів «куркульського активу» були зафіксовані «чисельні випадки організованого спротиву й терористичних актів». Як приклад такого акту було наведено факт підризу й повної руйнації найбільшого млина у Ростові. Щоб запобігти таким акціям, В. Балицький давав указівку посилити охорону (фізичну й агентурну) таких важливих об'єктів: інтендантських й артилерійських складів, транспортних споруд (мостів, депо, складів палива і систем управління), млинів, елеваторів, електростанцій тощо [6, арк. 23]. Тобто ця директива вказує на те, що влада усвідомлювала, що її заходи можуть призвести до потужного й масового спротиву селянства.

Звичайно, ця влада не лише усвідомлювала цю перспективу, а й готувалася до придушення будь-якого спротиву. Свідченням цьому стала поява оперативного Наказу ДПУ за № 44722 від 11 лютого 1930 р. за підписом В. Балицького. Зокрема, у цьому наказі ще раз наголошувалося на тому, що регулярні війська мали використовуватися для придушення повстань і боротьби з бандитизмом тільки в особливих випадках. Відповідно, для виконання цих завдань, передусім, мали бути задіяні війська ОДПУ. Так, для Одеської округи це мали бути 5-й дивізіон 4-го Українського полку і взвод прикордонних військ [7, арк. 27].

Але масових виступів селян не відбулося, а тим більше не вибухнуло загальноукраїнське повстання. Були окремі спалахи боротьби, але вони швидко придушувалися. Одним із найбільших протестів став виступ селян у Бердичівській окрузі, де у шести селах селяни вигнали представників радянської влади, а у деяких із них було вбито сім осіб, комуністів та радянських службовців [8, арк. 52].

Що стосується Одеської округи, то в ній операція з виселення «куркулів» пройшла без особливих проблем для влади. Так, 21 лютого 1930 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон у спеціальному повідомленні з грифом «цілком таємно», яке було адресоване персонально П. Любченку, доповідав, що «операція з виселення куркульта» з Одеської, Миколаївської й Херсонської округ, яка розпочалася 18 лютого, проходить «без ексцесів, нормально». Причому ще до цієї дати відбулося повне виселення з Фрунзенського, Спартаківського, Троїцького, Овідіопольського, Фрідріх-Енгельсівського районів Одеської округи. Станом на 21 лютого уже було відправлено три ешелони до місця призначення, у які було завантажено 5 045 осіб, із них чоловіків – 2 103, жінок – 1 942 і дітей – 1 000 [9, арк. 180]. К. Карлсон наголошував на тому, що процес виселення відбувався за активної участі бідноти, батраків і колгоспників.

25 лютого 1930 р. той же К. Карлсон так само у спеціальному повідомленні, але з номером 3, інформував вже «т. Лаврентія» про те, що виселення й завантаження в ешелони «куркульта» в Одеській окрузі завершено. Було виселено 1 293 сімейства у кількості 5 551 особи, із них чоловіків – 2 451, жінок – 2 246, дітей – 854 [10, арк. 181]. Тут звертає на себе увагу показник виселених дітей, який зменшився порівняно з попереднім спецповідомленням. Але загалом відбулося «перевиконання плану». Контрольна цифра виселення в Одеській окрузі становила 1 095 сімей та 5 475 осіб, а отже, було виселено на 198 сімей та на 76 осіб більше від запланованого [11, арк. 61].

9 березня 1930 р. «тільки П. Любченку» надіслав спеціальне повідомлення № 5 про хід операції з виселення куркульта вже голова ДПУ УСРР В. Балицький. У цьому спецповідомленні було наведено таблицю, яка містила відомості про виселених куркулів з 11-ти округів. Щодо Одеської округи були наведені ті ж самі показники, що й у спецповідомленні № 3, а саме: 1 293 сім'ї у кількості 5 551 особи. Деталізації щодо чоловіків, жінок і дітей не було. Звичайно, таблиця містила загальні показники. Отже, з 11-ти округів було виселено 11 374 «куркульські сім'ї» загальною чисельністю 52 660 осіб [12, арк. 183].



Із цих повідомлень випливає, що процес виселення в Одеській окрузі тривав із 18 до 24 лютого 1930 р. Але у спеціальному зведенні № 23 вказувалося на те, що операція з масового виселення куркульства в Одеській окрузі завершилася 19 лютого [13, арк. 141].

Але безсумнівним є той факт, що ці лютневі дні стали переломними для тих селян, яких влада вирішила виселити зі своїх домівок і відправити у далекі й чужі краї. Хоча органи ДПУ УСРР звітували, що цей процес пройшов без ексцесів, але, звичайно, він не був безболісним, інакше й не могло бути, коли родини відривали від рідної землі, позбавляли господарства, калічили людські долі. У тих же спецзведеннях містилися окремі епізоди трагедії, яка розігрувалася в українському селі. Так, у Санжейській сільраді Овідіопольського району під час виселення сім'ї Тетяни Коломейченко її сини почали чинити опір, після чого до них був застосований фізичний вплив [13, арк. 141].

Але, як уже наголошувалося, масового спротиву «куркулів» не було. Так, скажімо, у селах Андрієво-Іванівського району були випадки, коли «куркулі» їхали на станцію з піснями, викрикуючи при цьому: «Ідемо на роботу, на заробітки». Були також зафіксовані такі епізоди, коли цілу вервечку возів до залізничної станції супроводжували два-три сільські активісти, які були озброєні дробовиками, або коли 30 возів узагалі конвоював один комсомолец [14, арк. 55]. Ба більше, ті «куркулі», які не потрапили до списків на виселення, почали звертатися до сільрад із проханням, щоб їх внесли до цих списків, мотивуючи це тим, що «все одно життя тут не буде» [13, арк. 141].

На цей феномен поведінки «куркулів» звернув увагу у своїй доповідній записці на ім'я «тов. Лаврентія» В. Балицький. Проаналізувавши поведінку заможних селян, він зробив висновок, що «куркуль» змирився зі своєю долею, тому що зрозумів гасло «ліквідації куркульства як класу» буквально, як його фізичне знищення. А тому, щоб цього не допустити, він, тобто селянин, вирішив покійно сісти у вагон, який мав повезти його на Північ, але при цьому зберегти життя. Ще одним чинником покійності, на який указав В. Балицький, було те, що селянин зрозумів – «тут йому життя не буде, тут на нього чекає повна руйнація його господарства» [14, арк. 55].

Звичайно, такі спостереження голови ДПУ не були всеосяжними, безумовно, так думали і діяли далеко не всі селяни. Процес виселення селян виглядав настільки неприродним, що майже одночасно з ним почали відбуватися події, які покликані були якщо не зупинити його повністю, то хоча б зменшити масштаби. Так, в Андрієво-Іванівському та інших районах за ініціативи родичів висланих куркулів були влаштовані нелегальні зібрання селян, переважно жінок, на яких приймалися клопотання перед владою про «повернення висланих куркулів». Такі збори відбулися у селах Нова Миколаївка, Анастасіївка, Тетянівка. У с. Анастасіївці збори були скликані у зв'язку з тим, що був отриманий лист від куркуля Лакізи, якого той надіслав, перебуваючи в дорозі. У цьому листі Лакіза звертається з проханням до односельців про клопотання про його повернення у село. У с. Усадове Одеського району 22 лютого у сільбуді зібралось близько 150 осіб, переважно бідняків. Учасники зібрання вели, передусім, розмови про те, що необхідно повернути висланого куркуля Фесенка. На питання голови сільради, який з'явився на ці збори, голова КНС Іванченко заявив, що зібрання влаштували бідняки з метою прийняти постанову про повернення куркулів. Хоча на збори прийшли й середняки та інше неорганізоване населення. На звернення до зборів уповноваженого райвиконкому Задоріна присутні заявили: «Зібрання треба влаштувати обов'язково, тому що необхідно поставити питання про висланих, які замерзають із дітьми на станції Буялик. Вагітна дружина висланого Фесенка помирає у вагоні». Після того як уповноважений РВКа роз'яснив неприпустимість таких зборів, селяни розійшлися невдоволені. Також були зафіксовані спроби клопотань про повернення куркулів у сільраді Кривої Балки і в с. Куяльник Одеського району. У більшості випадків на бідняків впливали ті «куркулі», які залишилися, та родичі висланих [15, арк. 171].

Особливо значних масштабів набув рух за повернення «куркулів» у квітні 1930 р. У спеціальному зведенні від 23 квітня були названі основні причини наростання цього руху, який почав набирати організованого характеру. Такими причинами були: посилення агітації «куркульського елементу», особливо родичів «куркулів», щодо їх повернення додому; негативний вплив листів висланих осіб, у яких описувалися жахливі умови життя, особливо це стосувалося дітей, що викликало співчуття у бідняцько-середняцькому середовищі; поширення провокаційних чуток про надання дозволу на повернення «куркулів» із заслання та відшкодування завданих їм збитків тощо [16, арк. 75].

Організований характер вимог селян проявлявся у тому, що вони проводили нелегальні збори, на яких велася підготовча робота для повернення «куркулів»: приймалися відозви, збиралися підписи, писалися позитивні характеристики на висланих осіб. Ба більше, почали формуватися делегації задля звернень до окружних органів влади з клопотаннями про повернення односельців із заслання.

У вже згаданому спеціальному зведенні було наведено цілу низку прикладів таких ініціатив селян. Так, на адресу Раухівської сільради надійшов лист від висланого «куркуля» Призанта, у якому він звернувся



до всіх мешканців селища з проханням клопотатися про його повернення із заслання, тому що він та його сім'я там голодують. Реакцією на цей лист стали несанкціоновані владою збори селян, на яких вони постановили клопотатися про повернення не тільки Призанта, а й усіх висланих «куркулів». Ба більше, селяни постановили організувати збір продовольства та коштів для висланих [16, арк. 76].

У селі Колосівка Березівського району відбулися подібні збори членів Тсозу, у протоколі яких, причому на вимогу бідняків і середняків, була зафіксована вимога звернутися до сільради з пропозицією скликати збори для обговорення питання повернення висланих «куркулів». У селах Основа, Краснопіль та Комісарівка «зростали тенденції до збору підписів задля повернення із заслання «куркулів». Подібні збори відбулися в багатьох селах Одеської округи.

Особливо прикрий для влади був той факт, що у цих заходах активну участь брали сільські активісти, колгоспники, комсомольці тощо, які перед цим були задіяні у проведенні операції з виселення заможних селян. Так, у селі Мар'янівка Одеського району рух за повернення «куркулів» очолив уповноважений земтовариства бідняк Орлов. Він виступив ініціатором проведення нелегальних зборів, на яких були присутні 80 осіб, 60 з яких підписали клопотання про повернення односельців. А на хуторі Олексіївському Андрієво-Іванівського району відбулися загальні збори членів Тсозу, на яких були присутні 140 осіб і на яких розглядалося питання про повернення висланого «куркуля» Семена Дубровського. Усі присутні на цих зборах поставили свої підписи під клопотанням про його повернення з Вологди. У селі Оноріївка Березівського району зі 140 господарств 120 підписали клопотання про повернення всіх «куркульських сімейств». У цій частині спеціального зведення ще раз констатувався той прикрий факт, що серед підписантів було багато тих, хто раніше вимагав вислання «куркулів». Такі метаморфози, на думку автора цього зведення, були викликані «нерозумінням політики партії на селі» [16, арк. 78].

Звичайно, українському селянину було зовсім незрозуміло, чому їхні вислані односельці опинилися на межі виживання. У тому ж зведенні були наведені витримки з листів, які надходили з місць заслання. Так, у село Марцанове надійшов лист, у якому були такі слова: «Щоденно помирає до 60 осіб, переважно дітей, від холоду і недоїдання». Один із листів завершувався закликом: «Моліться за нас, нам немає порятунку». У селі Цебрикове був отриманий лист, у якому повідомлялося про те, що вже померло 260 дітей і що місцевий лікар повідомив батьків про те, що до 10-літнього віку їхні діти не доживуть. А у селі Клейн-Фріденталь Комінтернівського району був отриманий лист, у якому його відправник просив колишніх односельців звернутися до влади Німеччини з клопотанням про допомогу, бо інакше на всіх виселенців чекає смерть [16, арк. 77].

Окрім клопотань щодо повернення висланих односельців, селяни вдавалися й до більш рішучих дій. Так, скажімо, у сусідній Первомайській окрузі у селі Янишівка Любашівського району декілька осіб «об'єдналися у згуртовану групу, до якої увійшли куркулі та їхні родичі, а також бідняки та середняки, які перебували під впливом куркульства через родинні зв'язки чи у зв'язку з матеріальною залежністю». Ця група осіб стала вести посилену агітацію на селі, яка покликана була зірвати заходи органів влади, зокрема щодо перевиборів до сільської ради. У середині березня ця група поставила за мету розвалити організований колгосп, для цього було організовано натовп жінок, які з вилами та лопатами почали розбирати усуспільнене майно, лущувати місцевих активістів та вимагати повернення висланих селян та їхнього майна й виселення з їхніх будинків батраків. Так описувалася діяльність цієї групи селян у обвинувальному акті справи, яка була відкрита після арешту цих осіб [17, арк. 73]. Фіналом цієї справи стала постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 12 квітня 1930 р., відповідно до якої Олександра Сенчківського та Михайла Курдванівського було ув'язнено до концтабору на термін п'ять років, Якова та Ксенію Сенчківських було вислано до Північного краю на п'ять років, а Степана Яворського на три роки [17, арк. 77].

Але ні мирні акції селян у вигляді клопотань, ні їхні силові заворушення на владу ніяк не впливали, іншими словами, ні про яке повернення з заслання для цієї влади йтися не могло. Навпаки, як видно з подій у селі Янишівка, усі, хто виступав проти влади, підлягали покаранню.

Звичайно, були випадки, коли вислані селяни самостійно поверталися у рідний край. Такі особи заарештовувалися і до них застосовували більш суворе покарання. Так, у лютому 1930 р. із колонії Нейбург Спартаківського району до с. Прилуки Вологодської губернії разом із сім'ями були вислані Вільгельм Вагнер (26 років) та Яків Фрей (24 роки). Але після прибуття до місця заслання вони без дозволу повернулися до Нейбургу, де й були 12 березня заарештовані. Під час допиту В. Вагнер пояснив свій учинок тим, що хотів забрати із собою на заслання дружину, яка у лютому хворіла й не могла виїхати, а Я. Фрей повідомив, що хотів так само забрати із собою батька. Такі їхні вчинки були потрактовані окружним ДПУ як соціально небезпечні, тому особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 15 квітня 1930 р. постановила вислати їх на три роки до Північного краю [18, арк. 8].



Із цієї ж колонії Нейбург до Північного краю на п'ять років було вислано ще трьох осіб: Генріха Герца (24 роки), Пилипа Майєра (43 роки) та Вільгельма Грибелля (27 років). Причиною такого рішення судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 8 червня 1930 р. стало те, що ці «куркулі» «проводили систематичну антирадянську агітацію з метою підризу заходів радянської влади на селі». Окрім цього, вони були обвинувачені у тому, що виступили ініціаторами агітації серед бідняків, щоби ті чинили спротив представникам влади щодо виселення «куркуля» Вільгельма Герца. Причому їхня агітація мала результат, тому що натовп селян не дав можливості вислати цього «куркуля» і він зміг втекти й, таким чином, уникнути відправки його у чужий край [19, арк. 42].

Те, що вислані селяни мріяли повернутися до рідного краю, не викликає жодного сумніву. Підтвердженням цьому слугує одна з архівно-слідчих справ, фігурантом якої був Никифір Гаврилов. У 1930 р. його разом із сім'єю було вислано з України, у 1937 р. він «утік із заслання» й поселився у родича у своєму селі Волегоцулове, де почав «вести контрреволюційну агітацію» [20, арк. 1]. За такі його діяння він був ув'язнений до концтабору на вісім років [20, арк. 17].

Таким чином, з Одеської округи протягом 18–24 лютого 1930 р. було виселено до Північного краю 1 293 сім'ї у кількості 5 551 особи, із них чоловіків – 2451, жінок – 2246, дітей – 854. Це виселення заможних селян було проведено у рамках кампанії розкуркулення, яка, своєю чергою, була складовою частиною проведення суцільної колективізації. Процедура виселення «куркулів» була детально описана в оперативному наказі по ДПУ УСРР за № 42167 від 7 лютого 1930 р. Зокрема, у цьому наказі йшлося про те, що в округах мали бути створені оперативні трійки, а у районах – оперативні групи, які й повинні були забезпечити виконання цього завдання центральної влади. На відміну від інших округ, скажімо, Бердичівської, в Одеській окрузі виселення пройшло «без ексцесів», тобто без масових селянських заворушень. Хоча окремі випадки спротиву все ж таки були. Але вже через декілька тижнів після проведення цієї операції з виселення селяни почали звертатися з клопотаннями до влади про повернення додому виселенців. Це було викликано тим, що вони почали отримувати відомості про жахливі умови життя своїх колишніх односельців, особливо гнітюче враження справляла на них інформація про велику смертність серед дітей. Але комуністична влада не збиралася задовольняти ці клопотання, і, таким чином, вислані селяни, у всякому разі у 1930-х роках, не могли повернутися до України.

У контексті подальших досліджень залишається актуальним питання пошуку в архівних установах списків висланих осіб із подальшим їх оприлюдненням.

Література:

1. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Аналітичний звіт. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf (дата звернення: 29.04.2024).
2. Кульчицький С.В. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 124–139.
3. Савченко В.А. Репресії на Одещині за часів колективізації та індустріалізації (1930–1936). *Реабілітовані історією. Одеська область* / упоряд.: Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. Одеса : ПЛАСКЕ, 2010. Кн. 1. С. 54–74.
4. Секретареві ЦК КП(б)У. Лист. *Центральний державний архів громадських об'єднань та українців* (далі ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 1.
5. Оперативний наказ по ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 2–13.
6. Всім начальникам окружних відділів та особливих відділів. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 23–26.
7. Оперативний наказ по ДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 27–29.
8. Спеціальне повідомлення. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 50–54.
9. Спеціальне повідомлення про хід операції з виселення куркульства з Одеської, Миколаївської та Херсонської округ. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189. Арк. 180.
10. Спеціальне повідомлення № 3 про хід операції з виселення куркульства з Одеської, Миколаївської та Херсонської округ. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189. Арк. 181.
11. Довідка про хід виселення куркульства з округ УСРР. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 61–62.
12. Спеціальне повідомлення № 5 про хід операції з виселення куркульства. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189. Арк. 183–184.
13. Спеціальне зведення № 23 «Про хід розкуркулення та сільськогосподарської кампанії в Україні». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189. Арк. 141–142.
14. Доповідна записка. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190. Арк. 55–60.
15. Спеціальне зведення № 28 «Про хід розкуркулення та сільськогосподарської кампанії в Україні». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189. Арк. 167–179.
16. Спеціальне зведення про тенденції щодо повернення висланих куркулів. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192. Арк. 75–80.
17. Сенчківський О. та ін. Держархів Одеської області. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9425. 101 арк.
18. Вагнер В., Фрей Я. Держархів Одеської області. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 4468. 10 арк.
19. Герц В., Майєр П., Грибель В. Держархів Одеської області. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8433. 49 арк.
20. Гаврилов Никифір. Держархів Одеської області. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 11511. 18 арк.



ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 314.15 (438) «2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.21>

КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Гусак Дарія,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5229-6999

Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну відбулися масові міграційні процеси. Значна частина біженців поїхала в країни Європейського Союзу. Урядам цих країн потрібно було швидко вирішити низку проблемних питань, пов'язаних з організацією життя українських біженців за межами України. У статті авторка досліджує заходи урядів держав, спрямовані на відвідування історичних пам'яток, та значення відвідин культурних заходів біженцями як один з етапів адаптації у новому середовищі. Основна мета культурного туризму – відвідання історичних, культурних визначних пам'яток, ознайомлення з пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, природними та етнічними особливостями регіону.

Культурний туризм сприяв акомодатії українських біженців у середовищі країн, котрі привітно зустріли та прихистили громадян України. Очевидним є той факт, що біженці першочергово потребували вирішення питань, пов'язаних із побутом та працевлаштуванням. У більшості країн Європейського Союзу була надана така допомога. Окрім цього, уряди держав розуміли важливість допомоги не лише матеріальної, а й психологічної. Саме культурний туризм дав змогу українцям ознайомитися ближче з культурою країни, де вони перебувають. Відвідування різноманітних культурних заходів, музеїв дало змогу українцям відволіктися від психологічного навантаження, яке довелося їм пережити у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну.

Окрім знайомства з культурою та історією інших країн, українські митці отримали можливість організувати мистецькі заходи, спрямовані на презентацію власних витворів мистецтва та культурних надбань України. Українські музеї відправляли на зберігання до європейських країн твори мистецтва зі своїх колекцій. Загалом повномасштабне вторгнення привернуло увагу до українського мистецтва за межами України. Активізувався процес обміну знаннями між країнами. Країни Європи сприяли підтримці українських митців та продовжують співпрацю з культурними фахівцями. Держави Західного світу сприяють захисту та відновленню культурного сектору України.

Ключові слова: культурний туризм, історичний туризм, російсько-українська війна, міграція, гуманітарна допомога.

Husak Daria. Cultural tourism in the conditions of the Russian-Ukrainian war

With the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, mass migration processes took place. A large part of the refugees went to the countries of the European Union. The governments of these countries needed to quickly resolve a number of problematic issues related to the organization of the life of Ukrainian refugees outside of Ukraine. In the article, the author examines the measures of state governments aimed at visiting historical monuments and the importance of visiting cultural events by refugees as one of the stages of adaptation in a new environment. The main purpose of cultural tourism is to visit historical and cultural attractions, get acquainted with historical, architectural, artistic, natural and ethnic features of the region.

Cultural tourism contributed to the accommodation of Ukrainian refugees in countries that welcomed and sheltered Ukrainian citizens. It is obvious that the refugees primarily needed solutions to issues related to life and employment. In most countries of the European Union, such assistance was provided. In addition, state governments understood the importance of not only material, but also psychological assistance. It is cultural tourism that allowed Ukrainians to get to know the culture of the country where they are staying. Visiting various cultural events and museums allowed Ukrainians to distract themselves from the psychological stress that Ukrainian citizens had to experience in connection with the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation.

In addition to getting to know the culture and history of other countries, Ukrainian artists had the opportunity to organize art events aimed at presenting their own works of art and cultural heritage of Ukraine. Ukrainian museums sent works of art from their collections to European countries for storage. In general, the full-scale invasion drew attention to Ukrainian art outside of Ukraine. The process of knowledge exchange between countries has been intensified. European countries contributed to the support of Ukrainian artists and continue to cooperate with cultural specialists. The countries of the Western world contribute to the protection and restoration of the cultural sector of Ukraine.

Key words: cultural tourism, historical tourism, Russian-Ukrainian war, migration, humanitarian aid.



У країнах Європи українці отримали різноманітні пільги та додаткові можливості. Так, у Литві біженці мали низку соціальних пільг, зокрема на проїзд, відвідання різноманітних культурних заходів, музеїв тощо. Важливу роль для адаптації вимушених переселенців відіграло безоплатне відвідування закладів культури – бібліотек, музеїв, місць сценічного мистецтва. Загалом у березні, квітні та травні 2022 р. національні та республіканські музеї, підпорядковані Мінкульту, відвідали 43 723 українця. Так, у березні українці відвідали Національний музей Литви (3 480 відвідувачів), Морський музей Литви (2 788 відвідувачів) і Національний музей-палац правителів Великого князівства Литовського (1 924 відвідувачі). Загалом у березні підвідомчі Мінкульту музеї відвідали 10 568 українців. У квітні цей показник збільшився до 17 792 відвідувачів. У травні музеї прийняли 15 363 українців.

«Ми активно співпрацюємо з музеями Західної України. Окрім того, ми хотіли, щоб українці, які приїжджають до нас, почувалися як удома. Жінки, які втікали від війни, плакали, коли бачили в нашому музеї скульптури з рідної України. Ми разом із XIV століття, а може, й раніше, тому не дивно, що ми разом з Україною й сьогодні. Із відкритими серцями вітаємо українців у Музеї Палацу Лордів. Можливо, тому вони нас полюбили і приїжджають сюди не раз. Ми дуже раді цьому», – каже директор Музею Палати Лордів Відас Долінскас. Музей організовує тематичні просвітницькі заходи та екскурсії для українських родин. Було започатковано ініціативу «HELLO = ПРИВІТ», спрямовану на представників українського культурного поля, які тимчасово знайшли притулок у Вільносі [1].

У перші місяці війни в Польщі для українців також було організовано безоплатне відвідування різних історичних пам'яток та музеїв. Наприклад, Національний музей, Королівський парк Лазенки, Вілянівський палац та багато інших культурно-історичних закладів зустріли біженців з України та запропонували безкоштовні відвідування, організували навчальні уроки та заходи. Національний музей у Варшаві надавав безкоштовний вхід у постійні галереї та виставки, а також аудіогіди українською мовою. У цьому ж музеї проводилися заняття для дітей біженців з України, які проходили польською та українською мовами. «У цей трагічний час є багато дуже базових потреб. Проте ми отримуємо все більше сигналів від сімей, які приймають біженців у Варшаві, які вказують на необхідність організації часу для українських дітей. Ми хочемо допомогти всіма доступними засобами», – каже Марта Кохлевська з відділу освіти Національного музею у Варшаві.

Королівський парк Лазенки також запрошував біженців з України та гарантував вільний вхід у березні та квітні 2022 р. до всіх своїх об'єктів: Палацу на острові з Королівською картинною галереєю, Старої оранжереї з Королівською галереєю, Театру і Королівської галереї скульптур тощо. В історичних будівлях і садах парку Лазенки також проводили музейні уроки українською мовою для дітей та їхніх опікунів.

Музей Палацу короля Яна III у Вілянові, своєю чергою, підготував освітні заходи для гостей з України під гаслом «У королівських гостях», а Державний етнографічний музей у Варшаві запрошував на екскурсії українською мовою родинної виставки «Тут. Тепер. Там».

Музеї в інших містах Польщі також були доступні для біженців безкоштовно, зокрема усі філії Національного музею у Гданську, який виказав свою підтримку та солідарність з українським народом: «Ми вважаємо своїм обов'язком допомагати людям, які приїжджають до Польщі та тікають від жорстокої війни. Тому ми реалізуємо низку дій, як негайних, так і довгострокових, які спрямовані на задоволення хоча б частини потреб біженців. Сподіваємося, що в музеї вони знайдуть хоч хвилинку перепочинку від цих трагічних подій». Національний музей у Гданську проводив міські ігри та активності, які допомогли дітям та їхнім опікунам пізнати місто і сприяли адаптації до нової життєвої ситуації. Національний музей у Вроцлаві у Павільйоні чотирьох куполів також запрошував українські родини на безкоштовні майстер-класи. Національний музей у Кракові відчинив двері біженцям з України на постійні та тимчасові виставки в Головному корпусі та дванадцяти філіалах, серед яких і Музей князів Чарторийських [2].

До акції «Допомагаємо Україні» доєдналися сім установ. Безкоштовний вхід діяв до головної резиденції Підляського музею, Ратуші, а також і в інших філіях: у Білостоці, Тикоцині, Супраслі та ін. Цінні витвори мистецтва з колекції музею Люблінського католицького університету Івана Павла II були доступні для відвідування, де українці могли познайомитися з живописом і малюнками видатних польських художників XIX–XX ст. Пьотра Міхаловського, Яна Матейка, Юзефа Хелмонського, Леона Вичулковського, Юзефа Меґоффера, Яцека Мальчевського та його сина Рафала, Влодзімежа Тетмаєра та Юзефа Панькевича. На виставці також була представлена колекція зарубіжного живопису включно з творами визнаних представників італійського, голландського, фламандського та німецького мистецтва [3].

Соляні копальні у Величці провели українською мовою безкоштовні екскурсії туристичним маршрутом. Музей романтизму в Опіногурі пропонував безоплатний вхід до музею та вільну участь дітей у культурних заходах, таких як майстер-класи, музейні уроки, одноденні перебування. Окрім культурної програми, працівники музею займалися і волонтерською діяльністю, а саме збирали продукти для біженців. Заклад також



заявив про готовність прийняти евакуйовані з України твори мистецтва. Музей був готовий займатися процесом інвентаризації, документування та оцифрування українських колекцій [4; 5].

У Вольштині відбулась екскурсія, маршрут якої простягався крізь Вольштинське паровозне депо, музей під відкритим небом, мальовничий сад у музеї. Екскурсія завершилася короткою зустріччю на ринковій площі з мером міста та його заступником. Міський голова дозволив біженцям з України відвідувати музеї безкоштовно [6]. Працівники Археологічного музею у Гданську від початку війни допомагають українцям із власної ініціативи. Одні збирають речі для українців, другі – благодійні внески, інші – надають притулок громадянам України, які прибувають до Польщі. Археологічний музей у Гданську також пропонував вільний вхід для українців, які виявили бажання відвідати зерносховище «Блакитний Баран», городище в Сопоті або Романські підвали [7].

Замковий музей у Ланьцуті дозволив біженцям побачити вибрані виставки на основі спеціального квитка, вартістю 1 злотий. Окрім того, у межах абонементу, який дав змогу побачити інтер'єр першого поверху замку, конюшні та каретної, відвідувачам було надано аудіогід українською мовою [8].

Історичні місця, музеї, виставки стали важливим елементом адаптації українських біженців у новому середовищі. Прихисток отримали не лише люди, а й твори мистецтва. У жовтні 2022 р. снаряд, який розірвався навпроти будівлі Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, спричинив руйнування фасаду будівлі. Так, Королівський замок у Варшаві зустрів 38 творів із Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Їх привезли до Польщі на прохання керівництва київського музею, який постраждав під час нападів Росії на столицю України. Серед евакуйованих творів є «Портрет Станіслава Августа в костюмі Генріха IV», написаний у 1797 р. Елізабет Віже Ле Брен, один із двох останніх портретів короля, «Архітектурне капричіо з руїнами храму» Бернардо Беллотто. Серед творів також були картини італійських майстрів епохи Відродження та барокко, зокрема Якопо дель Селлайо, Джованні Франческо Барб'єрі, Мікеланджело дель Кампідольо. Окрасою цієї частини колекції є вєдута Франческо Тіроні, художника, який працював у Венеції.

Серед творів фламандських і голландських живописців вирізняються: «Амур і сплячі німфи» Якоба Йорданса, ескіз маслом Пітера Пауля Рубенса «Бог ріки Шельди, Кибела і богиня міста Антверпена», «Зимовий пейзаж» Гейсбрехта Лейтенса. Колекція, яка надійшла, є показом творів мистецтва та ремесел найвищого рівня європейського мистецтва XV–XVIII ст. [9–11].

У травні 2023 р. міністр культури та інформаційної політики України О. Ткаченко заявив, що жодної евакуації культурних цінностей за кордон не відбувалося. «У нас тривають виставки, саме відбувається виставка в Кракові робіт Пінзеля. Є виставки в Литві, є виставки, які найближчим часом відкриються в Луврі, в інших країнах. Це виставки, це не евакуація», – сказав О. Ткаченко.

Олександр Ткаченко зі своїми колегами з Польщі та Литви Пьотром Глінським і Сімонасом Кайрісом підписали декларацію «Люблінського трикутника», яка передбачає підтримку України в різних міжнародних форматах для захисту її культурної спадщини та цінностей, обмін знаннями, підтримку українських митців та культурних фахівців, сприяння відновленню України та створення Європейського фонду для захисту та відновлення культурного та креативного сектору [12].

У Національному музеї Литви «Палац Великих князів Литовських» відбувся виставковий проект «Львів вітає Вільнюс», де було представлено 33 зіркові художні роботи з колекції Львівської національної галереї мистецтв ім. Бориса Возницького. До виставки увійшли полотна італійських, фламандських, німецьких, іспанських, австрійських та польських художників [13].

Початок повномасштабного вторгнення привернув увагу до українського мистецтва за межами України. Так, у цей період відбулися виставки в різних кутках Європи та США. Наприклад, у Мадридському національному музеї Тиссен-Борнеміса відбулася виставка «В епіцентрі бурі: український модернізм, 1900–1930», де були представлені роботи майстрів українського модернізму Олександра Богомазова, Василя Єрмилова, Віктора Пальмова, Анатолія Петрицького та ін. В італійському місті Тренто пройшов проєкт «Українські соняшники», на якому представлено 60 картин Марії Примаченко з колекції Національного музею імені Тараса Шевченка в Києві.

Національний музей «Київська картинна галерея» відправив до Швейцарії на зберігання 49 предметів зі своєї колекції. На основі цієї колекції у Художньому музеї Базеля організована виставка «Народжені в Україні», до якої увійшли роботи Архіпа Куїнджі, Давида Бурлюка, Зінаїди Серебрякової, Дмитра Левченка та інших художників XIX–XX ст., народжених на території сучасної України. У різних країнах Європи представляв свої картини знаний художник Іван Марчук, а в Нью-Йорку можна було познайомитися з творчістю лемківського художника Никифора Дровняка [14]. Війна стала випробуванням не лише для людей, а й для мистецтва України. Військові події породили інтерес за межами України до нашої культури та мистецтва.



Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну уряди європейських країн надали допомогу українським біженцям. Важливим етапом адаптації українців у невідомому середовищі стала всебічна підтримка, зокрема й культурна. Вище перелічені культурні заходи дали змогу українцям познайомитися з історією та культурою держави, яка їх прихистила, позитивно вплинули на стан біженців у стресовій ситуації. У нетиповій ситуації історичний туризм став одним із важливих етапів допомоги українцям.

Література:

1. Salies muziejai pavasari sulauke 40 tukst ukrainieciu. URL: <https://m.kauno.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura> (дата звернення: 23.11.2023).
2. Polskie muzea dla uchodzcow z Ukrainy. URL: <https://www.rp.pl/kultura/art35853841-polskie-muzea-dla-uchodzcow-z-ukrainy> (дата звернення: 15.01.2024).
3. Uchodzczy z Ukrainy moga odwiedzac muzeum podlaskie i jego oddzialy. URL: <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,28247476,uchodzczy-z-ukrainy-moga-odwiedzac-muzeum-podlaskie-i-jego-oddzialy.html> (дата звернення: 15.01.2024).
4. Bezplatne zwiedzanie dla obywateli z Ukrainy. URL: <https://www.kopalnia.pl/kopalnia-wiedzy/bezplatne-zwiedzanie-dla-obywateli-z-ukrainy-j7cm> (дата звернення: 15.01.2024).
5. Uchodzczy z Ukrainy moga za darmo zwiedzac muzeum romantyzmu w Opinogorze. URL: <https://warszawa.tvp.pl/59147022/uchodzczy-z-ukrainy-moga-za-darmo-zwiedzac-muzeum-romantyzmu-w-opinogorze> (дата звернення: 16.01.2024).
6. Znalezli schronienie w rudnie ukraincy zwiedzili. URL: <https://wolsztyn.naszemiasto.pl/znalezli-schronienie-w-rudnie-ukraincy-zwiedzili/ar/c1-8749307> (дата звернення: 16.01.2024).
7. Muzeum archeologiczne w gdansku dla ukraincow zwiedzanie zajecia dla dzieci. URL: <https://archeologia.pl/aktualnosci/aktualnosci-wszystkie-muzea/muzeum-archeologiczne-w-gdansku-dla-ukraincow-zwiedzanie-zajecia-dla-dzieci-pomoc-instytucjonalna/> (дата звернення: 16.01.2024).
8. Muzeum zamek w Lancucie dla uchodzcow z Ukrainy. URL: <https://www.zamek-lancut.pl/muzeum-zamek-w-lancucie-dla-uchodzcow-z-ukrainy> (дата звернення: 16.01.2024).
9. Dzieła z Narodowego muzeum sztuki w kijowie przyjechaly do zamku krolewskiego. URL: <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/dziela-z-narodowego-muzeum-sztuki-w-kijowie-przyjechaly-do-zamku-krolewskiego> (дата звернення: 15.01.2024).
10. Музеї Києва, які постраждали від російського обстрілу, звернулись по допомогу у відновленні. URL: <https://detector.media/infospace/article/203633/2022-10-11-muzei-kyieva-yaki-postrazhdaly-vid-rosiyskogo-obstrilu-zvernulys-podopomogu-u-vidnovlenni/> (дата звернення: 29.02.2024).
11. Шедеври з Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. URL: <https://www.zamek-krolewski.pl/ua/aktualnosc/1788-shedevry-z-natsionalnoho-muzeyu-mystetstv-imeni-bohdana-ta-varvary-khanenkiv> (дата звернення: 29.02.2024).
12. Жодної евакуації культурних цінностей за кордон не було. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3713703-zodnoi-evakuacii-kulturnih-cinnostej-za-kordon-ne-bulo-tkacenko.html> (дата звернення: 29.02.2024).
13. Виставку шедеврів Львівської національної галереї мистецтв відкрили у Вільнюсі. URL: <https://www.esthetegazeta.com/post/lviv-national-art-gallery-vilnius-art-exhibition> (дата звернення: 29.02.2024).
14. Мадрид, Нью-Йорк, Краків: 7 виставок українських митців за кордоном. URL: <https://www.esthetegazeta.com/post/7-vystavok-ukrayinskyh-mysiv-zakordonom> (дата звернення: 29.02.2024).



УДК 91.224(52)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.22>

КІНО ПРО ЯПОНІЮ: МІРКУВАННЯ ІСТОРИКА НА МАРГІНЕСАХ «ОСТАННЬОГО САМУРАЯ»

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук, професор

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

У статті авторка аналізує окремі сцени стрічки «Останній самурай» Едварда Цвіка. Основну увагу у дослідженні присвячено не так культурологічному, як історичному контексту фільму. Це цілком виправдано, адже художнє кіно часто-густо ретранслює історичну інформацію, але що важливіше – впливає на суспільну думку, формуючи позитивну або негативну оцінку тих чи інших подій або персонажів. Указано, що у випадку «Останнього самурая» кінострічка ставить питання про долю цивілізації та традиційних суспільств. «Останній самурай» присвячений унікальному процесові заміни старих взірців новими у Японії на зламі XVIII–XIX ст., який відбувся впродовж якихось кільканадцяти років і який отримав остаточне осмислення після 1945 р. Стрічка показує процес вестернізації Японії епохи Мейдзі, щоб стати сучасною нацією та державою. Указано на ті елементи, які стали основою формування модерної нації і які відображені у стрічці – традиції самурайства, культ імператора. Водночас аналіз сюжету фільму показує, що режисер демонструє як західні впливи не призвели до руйнування традиційних японських стереотипів соціальної свідомості. Одним із важливих моментів, які варто окреслити, є зображення контрасту західної та японської культур, що відображає два бачення народу: елітарної Японії епохи Едо та модерної держави епохи Мейдзі. Висновковуючи, авторка стверджує, що таємничий і захоплюючий світ культури Країни вранішнього сонця є донині глибоко захований – як емоції самих японців, які приховують їх під поверхово ввічливою посмішкою, такі складні для розуміння гайдзину (іноземцю). І «Останній самурай» лише ледве відкриває нам його. Можливо, тому, що зі своїми прототипами герої мають дуже мало спільного (за винятком хіба що Катsumото, списаного з одного з найбільш відомих самураїв у «Японській історії» Сайго Такаморі).

Ключові слова: «Останній самурай», Японія, кіно, культура, сьогунат Токугава, епоха Мейдзі.

Kalishchuk Oksana. Movies about Japan: reflections of a historian on the margin of the «Last samurai»

In this article, the author analyses selected scenes from *The Last Samurai* by Edward Zwick. The main focus of the study is not so much on the cultural as on the historical context of the film. This is quite justified, since feature films often relay historical information, but more importantly, they influence public opinion, forming a positive or negative assessment of certain events or characters. The author points out that in the case of *The Last Samurai*, the film raises the question of the fate of civilisations and traditional societies. «*The Last Samurai* is dedicated to the unique process of replacing old models with new ones in Japan at the turn of the 18th and 19th centuries, which took place over a period of some twelve years and which was finally understood after 1945. The film shows the process of westernisation of Meiji Japan to become a modern nation and state. The author points out the elements that formed the basis for the formation of a modern nation and are reflected in the film, such as the traditions of samurai and the cult of the emperor. At the same time, the analysis of the film's plot shows that the director demonstrates how Western influences did not lead to the destruction of traditional Japanese stereotypes of social consciousness. One of the important points worth highlighting is the portrayal of the contrast between Western and Japanese cultures, which reflects two visions of the people: the elite Japan of the Edo period and the modern state of the Meiji period. In conclusion, the author argues that the mysterious and fascinating world of the culture of the Land of the Rising Sun is still deeply hidden – just as the emotions of the Japanese themselves, who hide them under a superficially polite smile, are so difficult for a gaijin (foreigner) to understand. And *The Last Samurai* only reveals it to us. Perhaps this is because the characters have very little in common with their prototypes (with the exception of Katsumoto, who is based on one of the most famous samurai in Japanese history, Saigo Takamori).

Key words: «*The Last Samurai*, Japan, cinema, culture, Tokugawa shogunate, Meiji period.

Нині в умовах російсько-української війни ще більшої актуалізації та увиразнення набули поняття, пов'язані з воїнською честю та доблестю, тема «служіння». Важливість цих цінностей є понадчасовою і понадпросторовою. Відразу зауважу, що це не рецензія, і нашим завданням не є переповідати сюжет стрічки, спонукаючи, таким чином, до її перегляду.

Коли «Останній самурай» вийшов на екрани, більшість глядачів сприйняла його передовсім як добре зроблену історичну драму. Як й інші голлівудські стрічки, «Останнього самурая» вирізняє видовищность. Тут ми бачимо багато битв, крові, смертей, героїзму і підлоти, відданості, честі і зради,



хоча водночас багато мудрості, краси природи, ніжності та японської самотності, втрат і надій на майбутнє. Критики та рецензенти передовсім звертали увагу на гру Тома Круза й Кена Ватанабе, якість костюмів та роботу оператора.

Однак згодом стрічка почала привертати увагу своїм історичним контекстом і спонукала до роздумів про долі цивілізацій, традиційних суспільств. Американський кінотвір отримав зацікавлення не лише у широкого глядацького загалу, а й в академічному середовищі. Згадаємо для прикладу бодай деякі. Дослідницею, яка провела дослідження «Останнього самурая», є Існйні Курніаваті (2002) «Вплив самурайського суспільства на Натала Олгрена в «Останньому самураї» Едварда Цвіка: біхеовіристський підхід», де зосередилася на аспекті самурайства у стрічці. У дослідженні «Класова боротьба проти гноблення у «Останньому самураї» Едварда Цвіка: марксистський підхід» Еко Нафаріла звертає увагу на соціальні аспекти життя Японії XVIII–XIX ст. Йогі Сетьо Прадана та Алі Мустофа аналізують стрічку з постколоніальних перспектив.

Не секрет, що мінусом багатьох сучасних історичних фільмів є їх достовірність. Часто-густо видається, що сценаристи, коли пишуть сценарії до кінострічок, не читають жодної наукової літератури з тематики, яку розкриває фільм. Звідси численні ляпи та невідповідності історичній дійсності. Не виняток і «Останній самурай»: зі своїми прототипами герої мають мало спільного (за винятком хіба що Кацумото, прообразом якого став один із найвідоміших самураїв Сайго Такаморі і про якого поговоримо детальніше), а самі події є радше фантазією сценариста Джона Логана і лишень місцями розбавлені деякими реальними історичними фактами (хоч і ті викривлені, як, до прикладу, фінальна битва, підґрунтям якої стала битва прі Сіроямі 24 вересня 1877 р.). Однак видається, що «Останній самурай» спонукає до самостійного пошуку інформації, факультативного розширення вже побаченої на екрані історії про того ж, до прикладу, Кацумото (читай – Сайго Такаморі).

Реставрація Мейдзі (епоха освіченого уряду) – фантастичний час у японській (та, мабуть, не лише) історії. Це унікальний приклад можливості успішної і радикальної зміни сторічної суспільної свідомості впродовж кількох – кільканадцяти років. До цього додамо, що близько півстоліття по тому, після Другої світової війни, Японська держава вкотре зазнала потужного американського культурного «струсу землі», який довершив процес оформлення сучасної Японії.

Події стрічки «Останній самурай» хронологічно охоплюють період історії Японії, коли країна пережила бурхливу ломку, процес росту, перехід у нову якість. Для країни квітучої сакури це був час, коли середньовічна Японська держава трансформувалася у монархію, вибудовувала відносини з Європою, активізувала торгівлю. Упродовж століть, від 1600 за Ієясу Токугава до битви під Секігара, у Японії беззастережно панувала система сьогунату (влади військових, *bakufu*). У цей час у японському суспільстві, здомінованому неоконфуціанством, утвердилась ієрархічна структура (самураї, селяни, ремісники, купці та ета), зорієнтована на самурайські цінності (утілені у кодексі *bushido*) з їх рицарськістю, поезією та церемоніалом.

В «Останньому самураї» ми бачимо країну, яка все ще переживає шок від візиту адмірала Перрі (Matthew Colbraith Perry 1794–1858), який змусив японців і Японію до змін. Країна стрімко запозичувала у сусідів усе нове і передове. Однак у нововведень як завше виявилися і противники, які не стільки виступають проти нового, скільки побоюються втрати тієї частини минувшини, історії, що живе в людях й передається з покоління до покоління. Тієї спільної історичної долі, певних звичаїв, які, власне, й роблять народ народом. Вождь повсталих самураїв Коцура постійно звертається до минулого, він бачить себе частиною «і мертвих, і живих, і ненароджених» і дуже не хоче, щоб ця тяглість розірвалася. І ще одне: Коцура говорить американцеві: «Імператора оточують люди, які думають винятково про своє благо, а не про благо країни» – непевні, перехідні часи завжди наближають до влади скуких та пронириливих мерзотників. Нам це добре відомо за власним досвідом.

Реставрація Мейдзі – перехід від самурайської системи правління країною в особі сьогунату Едо до прямого імператорського правління – в особі імператора Муцухіто і його уряду, а також сукупність політичних, соціальних і економічних реформ, які були ними проведені. До слова скажемо, що підсумком цього комплексу реформ стало прийняття конституції, на зміст якої великий вплив мали конституційні акти європейських країн, передовсім Пруссії та інших німецьких держав. Політика Реставрації істотно вплинула на бюрократичний апарат, законодавство, імператорський двір, систему станів, провінційну адміністрацію, фінанси, промисловість, дипломатію, освіту, релігію та інші сфери життя японців.

Боротьба старого й нового червоною ниткою пронизує усю стрічку. Автори навмисне озброюють самураїв винятково холодною середньовічною зброєю, щоб її виопуклити. Відомо, що у японському війську загопи стрільків із рушницями з'явилися ще у XVI ст., й самураї не уникали використання вогнепальної зброї. Тож луки й мечі самураїв Коцури – це не історична достовірність, а символ вірності традиціям.



«Останній самурай», на нашу думку, увиразнює декілька важливих для розуміння та сприйняття японців та Японії маркерів. У цьому немає нічого дивного, адже епоха Мендзі – це час творення важливих елементів модерної японської національної самосвідомості.

Щоб зрозуміти глибинний смисл стрічки, необхідно проговорити основні особливості японської історії XIX ст. Нагадаємо, що Японія тоді була доволі закритою країною з традиційним середньовічним становим суспільством. Головно це селяни, воїни, духовенство, аристократія. Самураями були крупні та дрібні землевласники (ми б в Україні сказали – магнати і хошацька шляхта). Реставрація Мейдзі найбільше зачепила стан самураїв, які правили «твердою рукою». Уведення загального воєнного обов'язку 1872 р., створення регулярного війська, до складу якого увійшли селяни і міщани (що чудово показано в «Останньому самураї») скасувало самураїв як особливий військовий стан.

Стан воїнів – самураїв – створив у рамках національної культури свій етичний кодекс *bushido*. Деякими блискучими епізодами Цвік якщо не пояснює, що таке *bushido* («відчувати життя у кожному подиху, у кожному горнятті чаю, у кожному житті, яке ми забираємо, – це і є шлях воїна... Це і є бусідо»), то щонайменше дає змогу це відчутти, осягнути смисл кодексу на рівні доброго і злого, правильного і неправильного, того, що можна окреслити як життєві цінності. Перше – коли Олгрэн у брудних чоботях заходить до будинку, і Така мовчки опускається на коліна й починає витирати його сліди. Друге – у комічній сцені, коли Олгрэн уперше надягає кімоно і потрапляє у незручну ситуацію, а у відповідь отримує знак поваги – поклін від хлопчика, і це попри те, що перед ним стоїть убивця його батька. Тут на думку приходить цитата з Кацумото: «Мабуть, це карма. Мені не дано осягнути сенс його (Олгрена) перебування тут». І третя – надкрасива, тонка сцена – коли Така допомагає Олгрэну надягнути обладунки перед вирішальною битвою. Едвард Цвік допомагає не просто зрозуміти філософію життя самураїв, а й відчутти окремі найважливіші її аспекти. Ці моменти вимальовані короткими, однак ємними і глибокими фразами: «Що вам потрібно від мене?!» – зриваючи голос запитує у стрічки Олгрэн. «Що вам потрібно для самого себе?» – спокійно відповів Кацумото. «Надто багато думок», – говорить Олгрэну Набутада під час занять із самурайським мечем. Уся стрічка перетворюється на шерех сцен, кожна з яких має свій сенс, представляє контраст їх зміни.

Розмова про японських самураїв *volens nolens* нав'язує до традиції європейського лицарства. І одних й інших оточували легенди, які відіграли визначальну роль у становленні модерної етики. Чого варта козацька легенда у формуванні української національної ідентичності. Прикордонних воїнів ми можемо зустріти повсюдно – від хрестоносців до самураїв. Однак ніде, окрім Японії та України, цей тип не став уособленням самої країни, а в українському кейсі ще й дав назву краю (Держава Війська Запорозького), став синонімом благородного лицарства [Грицак, 163].

Однак ще важливішими є відмінності, а не подібності. Лицар служить ідеї, прекрасній пані та бореться за добро, яким його тоді розуміли. Для самурая визначальними є лояльність, відданість. Вона не залежить від обставин, вона є цінною сама по собі. Лояльність не потребує причин та виправдань і є центральною у вже згадуваному кодексі *bushido*. Саме ці відмінності дуже складно осягнути представникам західної цивілізації.

Окремої розмови потребує постать Сайго Такаморі (1827–1877), якого вважають одним із творців модерної Японії (Saigo Takamori – a founder of New Japan – за визначенням Утімури Кандзо), «одним із трьох великих героїв Реставрації». Його постать стала для народу та уряду національним символом, активізує будь-який суспільний рух. Не випадково вже на кінець періоду Мейдзі пам'ять про Сайго Такаморі трансформувалася у міф про «останнього самурая», а на момент японсько-китайської війни його вже вважали не захисником самурайського повстання, а «провісником сучасності і прогресу». Донині він залишається чимось більше, ніж легендою, хоча від його смерті пройшло 150 років. Парадокс Сайго Такаморі, який став фундатором сучасного, хоч і загинув, обороняючи традиційне, складно піддається розумінню представників західного світу. В американському «Останньому самураї» саме він став прообразом Кацумото Маріцугу (актор Кен Ватанабе), який очолив незадоволених представників військового стану. Він зустрічається з героєм Громадянської війни США Нейтаном Олгреном, якого запросили до Японії для навчання солдат війська нового уряду, створених за західним взірцем: Кацумото є свідком руйнування *bushido*, ідеалів самураїв; Олгрэн страждає ж від краху ідеалів лицарства, і вони знаходять глибоке розуміння одне одного.

Прикметною є й фігура імператора, який намагається сумістити два начала в одному. Імператор розуміє, що Японії просто необхідні заводи, нарізні гвинтівки і кулемети. Але й думка вчителя Коцури для нього теж важлива. Він повинен сумістити ці два начала, і він це робить, хоча й не відразу. Імператор слухає прозахідних радників і діє за їхньою вказівкою, адже знає – те, що вони приносять у країну, конче необхідне. Передовсім задля того, щоб його імперія не зазнала долі сусідів, яких європейці ділять



на шматки або отруюють опіумом. І Коцура не може достукатися до імператору навіть після розмов наодинці. І тоді, не маючи можливості живим переконати сюзерена, він наважується йти шляхом самураїв до кінця. Наважується на смерть не заради руйнування залізниць чи спалення магазинних гвинтівок, а заради надання своїй думці авторитету героїчності. Показати, що навіть міць модерних гаубиць, швидкострільних гатлінгів та гвинтівок не може здолати духу самураїв. Деякі рецензенти звертають увагу на символічність епізоду, коли саме після вручення меча по смерті останнього самурая імператор Мейдзі змінює зовнішньополітичний курс. Ціною власного життя Кацумото та його соратники довели верхній владі важливість національних традицій, необхідність опертя на краще, що було в минулому, заради майбутнього. Власне, підґрунтям успіху Японії слід уважати поєднання національних традицій та технічного прогресу.

Варто також говорити про культ імператора як основу нової японської ідентичності; саме концепція «кокутай», містичного зв'язку імператора та народу, стала її основою. Консервативна революція Мейдзі ісін пройшла під гаслами повернення імператору усїєї повноти влади. Сакральна фігура імператора об'єднала сили, незадоволені правління сьогуна, які не бажали скочування Японії до становища напівколонії. Молодий імператор, який показаний в «Останньому самураї», – це 122-й імператор Мейдзі (1852–1912). Він зайняв престол після повстання Мейдзі проти сьогунату Токугава в 1868 р. Однак після перемоги революції перед її ідеологами постала необхідність на практиці об'єднати у руках п'ятнадцятирічного імператора політичну та релігійну владу, що було нехарактерним для тогочасної Японії. За умов сакралізації імператорського роду як центру нації навіть запозичення деяких західних політичних інституцій супроводжувала їх інтеграція у традиційну систему влади і не змінювало характеру внутрішньодержавних відносин. Особливе, «божественне» походження Японських островів, імператорської династії і самих японців (концепція «кокутай» та теорія «держави – сім'ї») стали основою для уявлення про етнічну винятковість, зробили цей культ формою національного самоусвідомлення.

Упродовж його п'ятидесятирічного правління (1868–1912) Японія пройшла цілі етапи розвитку і зайняла позицію великої країни регіону на початку ХХ ст. Культ імператора після повалення Токугава неможливо розглядати винятково як офіційну ідеологію, насаджено згори.

Говорячи про роль фігури імператора у побутовому житті простих японців, варто звернути увагу на те, як відбувалася модернізація одягу японців на початку правління Мейдзі. У фільмі саме імператор виходить до заокеанських гостей у європейському костюмі.

Цікаво, що у такого сором'язливого правителя, як показано його у стрічці, було 15 дітей від п'яти жінок. Насправді імператор Японії не зустрічався з послами США, як і найманими військовими, яких найняли для навчання нової армії, на кшталт капітана Олгрена – його особистість насправді була закрита для сторонніх очей, особливо для іноземців. І сцени, де володар упевнено відкидає пропозицію американського посла, не було насправді.

Вульгаризувавши сприйняття «Останнього самурая», можна сказати, що творці спиралися на доволі зрозумілу модель: імператор та його реформи – це «темний бік», а самураї – «світлий». Голівуд, спростивши сценарій стрічки, показав самураїв як простих та добрих людей, а модернізацію Японії – як щось погане й гнітюче. Хоча, якщо дотримуватися історичної логіки, то все навпаки: імператор Мейдзі вніс позитивні зміни в уклад життя японців, а самураї так чи інакше заважали втіленню цих планів. Окрім того, самураїв можна засуджувати за консервативність поглядів і уважати їх «темним» боком. Однак це ті люди, яких сформувала країна і середовище, саме самураї стали невід'ємною частиною цієї країни. Саме тому вкотре констатуватимемо: окрім чорного і білого, історія має 50 відтінків сірого.

У стрічці, про яку йдеться, насправді зустрічаються не два, а три ціннісні світи. Найважливіша лінія конфлікту, про яку ми вже говорили, розділяє стару й нову Японію (при цьому важливо розуміти, що американець, який поступово починає нею захоплюватися, є лишень стороннім спостерігачем). Заслугою авторів фільму є те, що він показує унікальний процес зміни народу – трансформації згори, з волі імператора, яка відбулася надшвидко. З іншого боку, Японія, стрибнувши у хвилю нового, «західного», не втратила насправді власної ідентичності. Епоха самураїв, щоправда, відійшла на другий план, однак її ідеали законсервувалися і поверталися, коли цього вимагали обставини. Це підтверджують приклади таких людей, як молодий лейтенант Секі Юкіо, який у жовтні 1944 р. очолив перший ескадрон камікадзе, чи знаний письменник Місімо Кокіо (між іншим, номінований на Нобелівську премію з літератури), який на знак протесту проти занепаду традицій здійснив публічну сеппуку (ритуальне самогубство шляхом розкриття живота, також відоме як харакірі) в середині 1970-х років. У певному сенсі можна сказати, що таємничий і захоплюючий світ культури Країни вранішнього сонця є донині глибоко захований – як емоції самих японців, які приховують їх під поверхово ввічливою посмішкою, такі складні для розуміння гайдзину (іноземцю). І «Останній самурай» лише ледве відкриває нам його.



Література:

1. Грицак Я.Й. Життя, смерть та інші неприємності. Київ : Грані-Т, 2008. 232 с.
2. Колісниченко О.В. «Вестернізація» та «освічений націоналізм» в Японії доби Мейдзі. *Історіосфера* : матеріали XVI наук. конф. викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського, м. Одеса, 17–18 квітня 2017 р. Одеса : ПНПУ ім. К. Ушинського, 2017. С. 118–123.
3. Мар'янюк О.В. Реставрація Мейдзі 1868 року: буржуазна революція чи формування абсолютистського режиму. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2009. Вип. 108. Вип. 121. С. 142–145.
4. Поп Ю.І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – поч. XX ст.). Київ : Академія, 2012. 376 с.
5. Салахтуєв О. П'ять сотень останніх самураїв. *KINO-коло*. 2004. № 21. С. 124.
6. Скрипник О.М. Нова історія країн Азії і Африки : навчальний посібник. 2-е вид., доп. Умань : ПП Жовтий, 2011. 116 с.
7. Ушенко Д.О. Контент-аналіз конституції Японської імперії 1889 року. *Історіосфера* : матеріали Чотирнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса, 5–6 квітня 2019 р. Одеса, 2019. С. 133–140.
8. Jeliński J. Nowy typ bohatera : o samurajach w amerykańskiej kinematografii. *Japoński soft power : wpływy Japonii na kulturę zachodnią* : praca zbiorowa / pod red. Adrianny Wosińskiej. Toruń: Wydawnictwo Kirin, 2010. S. 191–202.
9. Kajewski P. [Ostatni samuraj – recenzja]. *Odra*. 2004. Nr 3. S. 84–85.
10. Kanzo U. Japan and Japanese. Essays. (Historical Print ed.). British Library, 2011.
11. Kurniawati I. The Impact of Samurai's society in Nathan Algren in Edward Zwick's The Last Samurai : A behaviourist approach / Research Paper Submitted as a Practical Fulfillment of Requirement for Bachelor Degree of Education in English Department ; School of teacher training and education, Muhammadiyah University of Surakarta, 2006.
12. Nafarila E. Class Struggle Against Oppression in The Last Samurai movie directed by Edward Zwick: A Marxist Approach / Submitted as a Partial Fulfillment of Requirement for Getting Bachelor Degree of Education in English Department ; School of teacher training and education, Muhammadiyah University of Surakarta, 2009.
13. Pradana Y.S., Mustofa A. Ethnocentrism in Edward Zwick's The Last Samurai Movie: Postcolonial Perspective. *Lensa*. 2021. Vol 11. No 2. July – December. P. 206–216.
14. Rudziński K. [Ostatni samuraj – recenzja]. *Kino*. 2004. Nr 2. S. 48–49.
15. Winiarczyk M. [Ostatni samuraj – recenzja]. *Najwyższy Czas! : pismo konserwatywno-liberalne*. 2004. Nr 6. S. XLVI.



УДК 94(438)"1918/1939":373.3/.5.014

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.23>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛЬСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Кондратюк Віктор,
аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-3264-5132

У статті висвітлюються особливості державної політики міжвоєнної Польщі у галузі освіти. Головний акцент зроблено на початковому шкільництві, позаяк цей тип шкіл був домінуючим у структурі навчальних закладів у східних воєводствах країни. Найбільш гострою у цих регіонах упродовж міжвоєнного двадцятиліття залишалася проблема україномовного шкільництва.

Освітнє законодавство Другої Польської республіки умовно можна поділити на два періоди: перший – роки правління урядів національних демократів (1918–1926); другий – перебування при владі урядів «санації» (1926–1939).

Підкреслимо, що становлення системи національної освіти в Польщі відбувалося у складних політичних та соціально-економічних умовах, зумовлених руйнівними наслідками Великої війни, відсутністю належної матеріальної бази, багатонаціональним складом держави, існуванням різних моделей шкільної освіти на польських землях, що раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Німеччини.

У перші роки після відновлення незалежності Польщі прийнято низку важливих законів, що регулювали діяльність закладів початкової освіти. Серед вагомих здобутків цього періоду назвемо впровадження обов'язкової безкоштовної загальної освіти для дітей, відновлення та розбудову шкільної інфраструктури, зростання мережі початкових шкіл на всій території держави.

Значні зміни в освітній системі Польської держави відбулися у зв'язку зі шкільною реформою 1932 р. Нижчою її ланкою залишалася початкова школа як базова основа системи польської освіти. Нововведенням стало запровадження організаційного і програмного диференціювання початкових шкіл, навчальні програми яких мали складатися в такий спосіб, аби учні мали можливість переходити з одного типу шкіл в інші, з нижчих до вищих.

Зауважимо, що система шкільної освіти була важливим компонентом національної політики польських урядів міжвоєнної доби. Від моменту приєднання території Західної України до складу Польщі простежувалася дискримінація освітніх закладів із національними мовами викладання, більшість з яких була початковими школами. Це знайшло своє відображення у Законі «Про організацію шкільництва», ухваленому Сеймом 31 липня 1924 р.

Основним типом початкової школи до кінця міжвоєнної доби стала двомовна (утраквістична) школа. Вона давала змогу здобувати білінгвістичну освіту і водночас була дієвим інструментом асиміляції національних меншин, у т. ч. українців. У другій половині 1930-х років українське початкове шкільництво в Польщі опинилося під загрозою повної ліквідації.

Ключові слова: Друга Польська республіка, нормативно-правові акти, освітня політика, початкове шкільництво.

Kondratyuk Victor. Legal regulation of the activities of primary education institutions in the Second Polish republic

The article highlights the peculiarities of the state policy of interwar Poland in the field of education. The main emphasis is on primary schooling, since this type of school was dominant in the structure of educational institutions in the eastern voivodships of the country. The problem of Ukrainian-language schooling remained the most acute in these regions during the interwar twenty years.

The educational legislation of the Second Polish Republic can be conditionally divided into two periods: the first is the years of the National Democrats' governments (1918–1926); the second is the period of the "sanation" governments (1926–1939).

It should be emphasized that the formation of the national education system in Poland took place in difficult political and socio-economic conditions caused by the devastating consequences of the Great War, the lack of an adequate material base, the multinational composition of the state, and the existence of different models of school education in the Polish lands that were previously part of Austria-Hungary, Russia, and Germany.

In the first years after the restoration of Poland's independence, a number of important laws were adopted to regulate the activities of primary education institutions. Among the significant achievements of this period are the introduction of compulsory free general education for children, the restoration and development of school infrastructure, and the growth of the network of primary schools throughout the country.

Significant changes in the educational system of the Polish state occurred in connection with the school reform of 1932. The lowest level of the system remained the primary school as the basic foundation of the Polish education system. An innovation was the introduction of organizational and programmatic differentiation of primary schools, whose



curricula were to be designed in such a way that students could move from one type of school to another, from lower to higher.

It should be noted that the school system was an important component of the national policy of Polish governments in the interwar period. Since the annexation of the territories of Western Ukraine to Poland, there has been discrimination against educational institutions with national languages of instruction, most of which were primary schools. This was reflected in the law "On the Organization of Schooling," adopted by the Sejm on July 31, 1924.

By the end of the interwar period, the main type of primary school was the bilingual (uraquistic) school. It provided bilingual education and, at the same time, was an effective tool for assimilating national minorities, including Ukrainians. In the second half of the 1930s, Ukrainian primary schooling in Poland was threatened with complete elimination.

Key words: *Second Polish Republic, legalacts, educational policy, primary schooling.*

Питання розвитку шкільництва та освітнього законодавства держав, у складі яких перебували українські землі в різні історичні періоди, дотепер залишаються актуальними темами досліджень. Важливим чинником, що актуалізує проблему, є з'ясування характеру освітньої політики урядів міжвоєнної Польщі щодо українців. Серед першочергових завдань, які мала вирішувати нова влада, було забезпечення гарантованих Конституцією 1921 р. прав українського населення навчатися рідною мовою, можливості здобуття якісної освіти в державних закладах з урахуванням культурно-освітніх потреб українців. Це завдання особливо актуалізувалося на теренах Західної Волині, адже тут в умовах російського панування шкіл з українською мовою навчання не було взагалі. У нашому дослідженні основний акцент зроблено на комплексному аналізі нормативно-правової бази початкової освіти у Другій Польській республіці, який дає змогу з'ясувати правовий статус україномовних шкіл та характер освітніх процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Польське законодавство в галузі початкового шкільництва у міжвоєнний період не було предметом комплексного аналізу в дослідженнях науковців. Окремі аспекти задекларованої тематики висвітлюються в роботах українських і польських істориків. Проблемам розвитку освіти, у т. ч. початкової, на польських землях у міжвоєнну добу присвячено наукові розвідки Л. Алексієвець [1; 2]. Перебіг освітніх реформ у Польщі 1920–1930-х років дослідила А. Василюк [3]. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти у 1932–1939 рр. була предметом уваги М. Галая [4]. Автор розглядає проблему на матеріалах Тернопільського воєводства. Ґрунтовною є робота О. Рудої [5], котра своє дослідження присвятила комплексному вивченню національно-освітньої політики Польської держави у 1920–1930-х роках, її реалізації у національній, освітній та мовній сферах. Певну увагу авторка приділяє висвітленню законодавства Польщі в галузі початкової, середньої та вищої освіти. Проблеми початкового шкільництва у міжвоєнній Польщі, підготовки учительських кадрів для цього типу навчальних закладів висвітлюються у роботах польських дослідників К. Санойци [6], Й. Садовської [7], Й. Кульпи [8], К. Тшебятковського [9], М. Фальського [10] та ін. Становищу українського шкільництва на польських землях у добу міжвоєнної присвячено праці У. Врублевської [11], М. Іваніцького [12], М. Сирника [13], С. Мауерсберга [14].

Мета статті – на основі аналізу нормативно-правових актів органів законодавчої та виконавчої влади дослідити політику Другої Польської республіки в галузі початкового шкільництва, показати особливості правового статусу україномовних початкових шкіл у міжвоєнній Польщі.

Формування нової системи національної освіти у відновленій польській державі відбувалося у складних політичних та соціально-економічних умовах. Серйозні труднощі зумовлювалися, насамперед, руйнівними наслідками Першої світової війни, відсутністю достатніх матеріальних та кадрових ресурсів для розбудови освітньої галузі. До того ж на момент відновлення кордонів Другої Речі Посполитої на її території діяла шкільна система країн-подільниць – Пруссії, Австро-Угорщини та Росії. Як наслідок, істотно різнилися підходи до вирішення освітнього питання на землях російської, австрійської та пруської займанщини. Саме тому одними з пріоритетних напрямів культурної політики Польської держави після відновлення незалежності стали реформування національної школи і розбудова єдиної польської освітньої системи.

Уже в перші роки незалежного існування Польської держави влада заявила про готовність до кардинальної реформи освітньої системи країни, а розбудова шкільництва, зокрема початкового, стала одним із пріоритетних завдань державної політики. У своєму зверненні до польського народу від 7 листопада 1918 р. т. зв. люблінський Тимчасовий уряд народної республіки, очолюваний Ігнацієм Дашинським, серед першочергових заходів державного будівництва визначив «упровадження початкової обов'язкової і безкоштовної світської шкільної освіти», доступної для всіх верств населення [15].

Серед законодавчих документів, які визначали засади державної політики Польщі в освітній сфері, одним із перших став Закон «Про всезагальну обов'язкову освіту», датований 7 лютим 1919 р. [16]. Цим



документом для всіх дітей віком від 7 до 14 років запроваджувалося обов'язкове безкоштовне навчання у семирічній початковій школі. Воно могло відбуватись як у державній, так і в приватній школі або в домашніх умовах за державними навчальними програмами (рівень знань учня під час іспиту мав засвідчити шкільний інспектор).

У будь-якій місцевості, де впродовж останніх трьох років проживало не менше 40 дітей у віці від 7 до 14 років, гміна зобов'язана була відкрити державну початкову школу [16, s. 192]. У разі коли кількість дітей була меншою, дозволялось об'єднувати учнів із різних місцевостей в окрузі до 3 км. Зауважимо, що закон про шкільний обов'язок стосувався всіх дітей шкільного віку, котрі проживали в адміністративних межах однієї гміни. Документ передбачав покарання батьків чи опікунів у разі порушення ними вимог про обов'язкове навчання дітей [16, s. 192].

Упровадження обов'язкової шкільної освіти на теренах Польщі мало відбуватися поетапно. Передбачалося, що в перехідний період, доки не будуть створені повні семирічні початкові школи, зберігатимуться діючі заклади з чотирирічним обов'язковим і трирічним додатковим чи п'ятирічним обов'язковим і дворічним додатковим навчанням [16, s. 193]. На підставі розпорядження міністра віросповідань і народної освіти Я. Лукасевича від 8 серпня 1919 р. про впровадження додаткового навчання з метою «заохочення до подальшого навчання» усі учні початкових шкіл, у яких навчання тривало менше ніж сім років, зобов'язані були відвідувати шкільні заняття в обсязі не менше ніж чотири години на тиждень упродовж навчального року до часу досягнення ними чотирнадцятирічного віку [17, s. 246].

Незважаючи на загалом прогресивний характер документу, який уніфікував систему початкової шкільної освіти в Польщі та запровадив обов'язкову освіту для дітей шкільного віку, він мав і низку серйозних недоліків. Зокрема, положення Декрету про дозвіл організації шкіл із чотири- та п'ятирічним терміном навчання, а також можливість обов'язкового навчання поза школою створювало умови для різноманітних маніпуляцій, що у цілому порушувало принципи демократичної освіти, сприяло формуванню вибіркового підходу до шкільництва [10, s. 68].

Недоліком освітньої системи перших років існування Польської держави було й те, що реалізація закону про шкільний обов'язок натрапляла на великі труднощі через суттєвий брак матеріальних ресурсів, зокрема шкільних приміщень, обладнання, а також відсутність відповідної кількості вчительських кадрів. Поза тим у рамках виконання постанов вказаного документа розпочалася стрімка розбудова мережі початкових шкіл по всій країні. Кількість цього типу навчальних закладів зростає з 18 404 шкіл і 2 431 836 учнів у 1910 р. до 27 414 шкіл і 3 197 008 учнів у 1921/22 н. р. [5, с. 156]. У подальші роки розбудова мережі початкових шкіл у Польщі відбувалася повільнішими темпами. Зауважимо, що до кінця існування Другої Речі Посполитої не вдалося повністю реалізувати положення закону про обов'язкове семирічне навчання. Станом на 1939 р. у початкових школах навчалася 4 701 200 учнів, що становило 90% усіх дітей шкільного віку [5, с. 156].

Отже, незважаючи на заходи, які вживалися урядом із метою подолання неграмотності серед дітей шкільного віку, значна частина молоді й надалі не відвідувала освітніх закладів навіть початкового рівня. Особливо складним було становище початкової освіти в сільській місцевості, де навчання здебільшого проходило в однокласних школах, штатні розписи яких налічували усього один або два вчителі, а рівень організації навчального процесу був надзвичайно низьким, без дотримання чітко визначених програм навчання.

Гострою залишалася й проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався на селі. Запроваджені декретом 1919 р. учительські семінарії, що передбачали п'ятирічне навчання [18, s. 280–185], не встигали готувати потрібні кадри. У 1923 р. лише 60% учителів мали фахову освіту, а на початку 30-х років цей показник зріс до 80% [19, с. 499].

Із метою уніфікації управління та контролю за системою освіти в червні 1920 р. польський Сейм прийняв Закон «Про тимчасовий устрій шкільних властей». У ньому зазначалося, що вище керівництво загальною освітою здійснюватиме у Польщі *Міністр віросповідань і народної освіти* [20, s. 872]. Водночас усю територію держави було поділено на шкільні округи, очолювані кураторами. *Кураторів шкільних округів* призначав Начальник Держави за поданням профільного міністра. До їхньої компетенції належали керівництво і нагляд за всіма науковими та науково-виховними інституціями за винятком вищих шкіл. Шкільні куратори затверджували вчителів і директорів приватних шкіл, зверталися із запитами до профільного міністра у справі призначення чи звільнення директорів і учителів державних шкіл. Міністерство приймало рішення про відкриття чи закриття середніх шкіл, надання прав державних приватним школам. Безпосередній нагляд над школами здійснювали т. зв. *візитатори*, відповідальні за їхній науковий і виховний рівень. Поділ території країни на шкільні округи не був постійним, час від часу здійснювалася їх реорганізація. Їх кількість коливалася від 9 до 11 [7, s. 18]. Нижчий



управлінський щабель шкільної адміністрації представляли *шкільні інспектори*. Вони здійснювали загальний нагляд над початковим шкільництвом і адміністрування ним.

Зауважмо, що через труднощі державного фінансування повоєнної відбудови початкової освіти на місцях частину роботи по організації і утриманню початкових шкіл держава змушена була перекладати на органи місцевого самоврядування. Саме цим пояснюємо прийняття польським сеймом у лютому 1922 р. *Закону «Про організацію і утримання державних початкових шкіл»*, відповідно до якого заснуванням та утриманням шкіл повинні були опікуватися держава і місцева влада [21, s. 285]. Ст. 2 Закону визначала, що план шкільної мережі та зміни до нього в тому чи іншому регіоні розробляв шкільний інспектор, а затверджував його на підставі рішення шкільної повітової ради куратор шкільного округу. Згідно з документом, ступінь організації школи залежав від кількості дітей шкільного віку, які проживали в конкретній місцевості. Так, якщо число дітей шкільного віку не перевищувало 60, то школа мала бути 1-класна, за кількості від 61 до 100 – 2-класна, від 101 до 150 – 3-класна, від 151 до 200 – 4-класна, від 201 до 250 – 5-класна, від 251 до 300 – 6-класна, а якщо кількість дітей у місцевості перевищувала 300, то створювалася 7-класна школа. Чисельність учителів, які працювали в школі, визначалася співвідношенням один учитель на один клас, тобто однокласна школа могла мати в штаті одного, дво-класна – двох учителів і т. д. [21, s. 285].

Кошти на будівництво й утримання державних початкових шкіл мали виділятися з державного бюджету, а також покриватися за рахунок надходжень від гмінних і повітових органів місцевого самоврядування. Частину фінансування здійснювали як добровільні внески комунальні союзи, певні кошти надавали спеціальні фонди, приватні меценати. Відповідно до закону, держава покривала видатки на наукове, матеріальне забезпечення навчального процесу, утримання бібліотек, а гміна виділяла кошти на утримання приміщення школи, її зовнішнє облаштування, оплачувала комунальні послуги, опалення, утримання технічного персоналу [21, s. 285].

17 лютого 1922 р. було ухвалено ще один документ – Закон *«Про будівництво державних початкових шкіл»*. Він стосувався матеріального забезпечення початкових шкіл. Відповідно до Закону, гміна зобов'язувалася забезпечити школу відповідним приміщенням, виділити землю під забудову, на шкільний город і спортивний майданчик. До обов'язків гміни входило будівництво житла для вчителів [22, s. 286].

Зауважимо, що освітні закони від 17 лютого 1922 р. вирішували чимало нагальних питань, особливо тих, які були пов'язані з фінансуванням початкових шкіл. Водночас реалізація Закону *«Про організацію і утримання державних початкових шкіл»* мала негативні наслідки в організації шкільництва в сільській місцевості. Заснування повної семикласної школи було можливим лише за умови проживання в даній шкільній окрузі не менше 300 дітей шкільного віку. Як наслідок, сільські райони, що мали низьку щільність населення, позбавлялися можливості утримувати семикласну школу. Такими були переважно східні воєводства Польщі. Тут виразно домінувало сільське населення, а його щільність була невисокою. Відповідно, вимоги Закону *«Про організацію і утримання державних початкових шкіл»* створювали чималі перепони для повноцінного навчання місцевих дітей. Саме тому на Волині та Поліссі переважали одно- і двокласні малокомплектні школи.

Варто акцентувати увагу на тому, що система шкільної освіти була важливим компонентом національної політики польських урядів міжвоєнної доби. Політика національної асиміляції національних меншин, яку на початку 1920-х років проводила народова демократія, позначилася на стані шкільництва земель, приєднаних до Польщі у 1918–1923 рр. Від моменту інкорпорації територій Західної України до складу нової держави спостерігалася дискримінація національного шкільництва. Це знайшло своє відображення у Законі від *«Про організацію шкільництва»* (більш відомого як *«закон Грабського»* (*ustawa lex Grabski*)), ухваленому польським сеймом 31 липня 1924 р. [23]. Цим документом встановлювалися засади шкільництва для етнічних меншин, які діятимуть до кінця міжвоєнного періоду. Дія Закону поширювалася на територію східних та північно-східних воєводств Речі Посполитої.

Закон покладав утримання національних шкіл «на змішаних за національним складом теренах» на місцеві громади, надаючи державну підтримку утраквістичним (двомовним) школам. У документі зазначалося, що основним типом державної школи є віднині двомовна школа [23, s. 1213], завдання якої полягає у тому, щоб виховувати «дітей польської і непольської національностей на добрих громадян держави у взаємній пошані до їхніх національних особливостей». Саме *утраквістична школа* мала стати одним із дієвих інструментів асиміляції українського населення. Приватні школи етнічних меншин створювалися на тих самих засадах, що й польські. У ст. 4 Закону зазначалося, що учні всіх типів початкових шкіл із національною мовою викладання повинні були вивчати державну (тобто польську) мову, а також історію Польщі та предмет «Сучасна Польща» на рівні, який даватиме змогу згодом продовжити навчання в середніх польськомовних або двомовних школах.



Закон про шкільництво 1924 р. передбачав щорічне подання місцевими жителями декларацій про запровадження на території кожного шкільного округу того чи іншого типу школи. Для відкриття національної школи у місцевостях, де проживало не менше 25% українців, білорусів чи литовців, слід було подати шкільному інспектору 40 декларацій від батьків дітей, котрі виявили бажання навчати своїх дітей рідною мовою. Однак у разі коли одночасно подавалися заяви з проханням про польську мову викладання (не менше 20 декларацій), то школа автоматично ставала двомовною. У всіх інших випадках мовою викладання в школах мала бути польська [23, s. 1213].

Значні зміни в освітній системі Другої Польської республіки мали місце у зв'язку зі шкільною реформою 1932 р. Її ініціатором став міністр віросповідань і народної освіти Я. Єнджеєвич. Закон від 11 березня 1932 р. «Про організацію системи освіти» увійшов в історію під назвою «шкільна реформа 1932 р.», або т. зв. «єджеєвічівка» [24]. Він передбачав модернізацію шкільної освіти з метою унормування організації навчання.

Новий закон уніфікував структуру освітнього устрою Польської держави. Нижчою її ланкою залишалася *початкова школа*, яка згідно з законом була базовою основою системи польської освіти. Однак нововведенням стало запровадження організаційного і програмного диференціювання початкових шкіл: *школа першого ступеня* включала чотири класи; *школи другого ступеня* передбачали шість років навчання; *школи третього ступеня* були розраховані на сім років навчання [24, s. 640–641]. Навчальні програми початкових шкіл мали бути складені в такий спосіб, аби учні могли переходити з одного типу шкіл в інші, з нижчих до вищих.

Реформою визначалися й нові правила формування шкільної мережі. Вони були викладені у виданому роком пізніше документі, що називався «*Статут початкової школи*» (1933 р.). Нова школа I ступеня мала налічувати від 60 (раніше 40) до 120 учнів, у школі II рівня мали навчатися від 121 до 210 учнів, школа III ступеня відкривалася за умови наявності від 211 до 310 і більше учнів [7, s. 105–106]. Такий розподіл шкіл за кількістю учнів створював нерівні умови доступу до освіти дітей із сільських районів і міст. У сільській місцевості, де було мало дітей шкільного віку і недостатньо вчителів, переважали семирічні школи першого ступеня. Це помітно ускладнювало (головно через розрив у навчальній програмі) доступ сільських дітей до середніх та вищих навчальних закладів, адже школи II–III ступенів відкривалися лише у великих населених пунктах, куди дітям із малих сіл важко було дістатися. Як наслідок, чимало сільських дітей, особливо зі східних воєводств, були позбавлені можливості здобувати освіту. Наприклад, у 1934–1935 н. р. кількість таких дітей на території Польщі сягала понад 900 тис [4, с. 138].

Реформа охопила й *систему підготовки педагогів*. Відбулася ліквідація колишніх п'ятирічних учительських семінарій, які готували вчителів для шкіл першого ступеня. Відтепер навчання учителів початкових шкіл мали здійснювати трирічні *педагогічні ліцеї* (базовою для них була програма гімназії) та дворічні т. зв. *педагогії* (базувалися на програмі загальноосвітнього ліцею) [24, s. 643].

Важливим нововведенням законодавства 30-х років стало правове регламентування *приватних закладів освіти різних рівнів*. Закон від 11 березня 1932 р. «Про приватні школи та наукові і виховні заклади» регулював діяльність приватних освітніх установ на території Польщі [25, s. 545–546]. У ст. 1 Закону йшлося про те, що контроль за закладами приватної освіти, виховними і науковими інституціями здійснював міністр віросповідань і народної освіти. Саме він вирішував питання про відкриття школи та її ліквідацію, учительський склад, призначення директора, здійснював нагляд за дотриманням навчальних програм.

Зауважимо, що з метою успішної реалізації реформи зміни торкнулися і *системи управління освітою*. На підставі розпорядження міністра віросповідань і народної освіти від 7 липня 1932 р. усю територію держави було поділено на вісім *шкільних округів*: Брестський, Краківський, Люблінський, Львівський, Познанський, Варшавський, Віленський та Луцький [26, s. 1241]. У липні 1933 р. Указом президента Польщі шкільні округи розділено на шкільні *районні інспекторати*. Останні охоплювали територію одного або декількох повітів того чи іншого воєводства і очолювалися *шкільним інспектором*, котрий підпорядковувався куратору шкільної округи [27, s. 895–896]. До обов'язків останнього належали керівництво, педагогічний і адміністративний нагляд над державним і приватним початковим шкільництвом та дошкільним вихованням на підпорядкованому йому терені. Нижчою управлінською ланкою системи шкільної освіти стали *шкільні райони*, створені на підставі розпорядження міністра віросповідань і народної освіти від 14 липня 1933 р. [28, s. 1135–1138]. Така управлінська вертикаль органів освіти Польської республіки проіснувала до кінця міжвоєнного періоду.

Отже, одним із пріоритетних напрямів культурної політики Польської держави після відновлення незалежності стала розбудова системи національної освіти. Цей процес проходив у складних політичних



та соціально-економічних умовах, у яких перебувала Польща після Першої світової війни. До того ж у кордонах нової держави опинилися землі, значну частину мешканців яких становили етнічні меншини, котрі прагнули задоволення своїх національно-культурних прав. Освітнє питання стало однією з ключових проблем, яка потребувала нагального вирішення польською владою.

Вагомими здобутками перших років становлення польської освітньої системи стало запровадження обов'язкової безкоштовної загальної освіти для дітей віком від 7 до 14 років, відновлення шкільної інфраструктури, зростання кількості дітей, охоплених початковою освітою на всій території держави.

Важливим етапом у процесі уніфікації освітнього устрою Польської держави стала шкільна реформа 1932 р., т. зв. «сджеєвічувка». Вона передбачала модернізацію шкільної освіти з метою унормування організації навчання. Усі початкові школи поділено на три рівні: 1–4-класні (I рівень), 5–6-класні (II рівень), 7-класні (III рівень). Навчальні програми цих шкіл мали формуватися так, аби учні мали можливість переходити з одного типу шкіл в інший, із нижчих до вищих. Відповідно до закону, початкова семирічна школа й надалі залишалася базовою основою системи шкільної освіти Польщі.

Серед новацій освітнього законодавства 1930-х років – правове регламентування приватних закладів освіти, у т. ч. початкових. Закон передбачав посилення контролю над приватними школами, що негативно відобразилося на шкільництві національних меншин, адже більшість українських, єврейських чи німецьких початкових шкіл були приватними.

Важливо акцентувати увагу й на тому, що з моменту відродження Польської держави освітня сфера розглядалась як важливий елемент її національної політики, а школа – як інструмент асиміляції національних меншин. Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття спостерігалася тенденція до зменшення кількості початкових шкіл із національними мовами викладання і водночас зростання чисельності польських та двомовних (т. зв. утравквістичних) навчальних закладів. У другій половині 1920-х – на початку 1930-х років потужного асиміляційного тиску зазнали й україномовні школи. Як наслідок, до кінця міжвоєнного періоду українське початкове шкільництво опинилося на межі повної ліквідації.

Література:

1. Алексієвєць Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2008. Вип. 14. С. 235–238.
2. Алексієвєць Л. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. 2003. Вип. 1. С. 207–211.
3. Василюк А.В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність : монографія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 340 с.
4. Галай М. Освітня політика Другої Речі Посполитої у сфері початкової освіти у 1932–1939 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Гуманітарний журнал*. 2012. Вип. 2–3. С. 135–144.
5. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.
6. Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Poligrafija Salieziańska, 2013. 477 s.
7. Sadowska J. Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932–1933. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku. Instytut Historii. 1999. 429 s.
8. Kulpa J. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918-1939. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa–Kraków Kraków, 1963. 176 s.
9. Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932. Monografie z dziejów oświaty pod redakcją Łukasza Kurdybachy, tom XII. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. 367 s.
10. Falski M. Koncepcja szkoły powszechnej i jej roli w ustroju szkolnictwa w okresie międzywojennym w Polsce. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1958. № 1. S. 169–217. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1958-t1/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1958-t1-s169-217/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1958-t1-s169-217.pdf
11. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*. 2011. № 2. S. 109–124.
12. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. 272 s.
13. Syrnyk M. Українці в Польщі 1918–1939. Оświata i szkolnictwo. Wrocław : Krynica desing studio. 1996. 186 s.
14. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. 230 s.
15. Do ludu Polskiego. Kalendarium. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/lublin-1918-tymczasowy-rzad-ludowy-republiki-polskiej-manifest/>



16. Dekret o obowiązku szkolnym. *Dziennik Praw Państwa Polskiego* (далі - *D. Pr.P.P.*). 1919. № 14. Poz. 147. S. 192–197.
17. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl Dekretu o obowiązku szkolnym. *Dziennik Urzędowy MWRiOP* (далі - *Dz.Ur. MWRiOP*). 1919. R. 2. Nr 9. Poz. 4. S. 246–247. European Legislation Identifier. URL: <https://eli.gov.pl/eli/DU/1919/443/ogl/pol>.
18. Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim. *D. Pr.P.P.* 1919. № 14. Poz. 185. S. 280–285.
19. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 759 с.
20. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі - *Dz. U. R. P.*). 1920. № 50. Poz. 304. S. 872–873.
21. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *Dz. U. R. P.* 1922. Nr. 18. Poz. 143. S. 285.
22. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych. *Dz. U. R. P.* 1922. Nr. 18. Poz. 144. S. 285–286. Internetowy System Aktów Prawnych (далі: ISAP). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19220180144/O/D19220144.pdf>
23. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U. R. P.* 1924. № 79. Poz. 766. S. 1212–1214. ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf>
24. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dz. U.* 1932. Nr 38. Poz. 389. S. 639–645. ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320380389/O/D19320389.pdf>
25. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. *Dziennik Ustaw (dalej - Dz.U.)*. 1932. № 33. Poz. 343. S. 545–546. ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320330343/O/D19320343.pdf>
26. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 lipca 1932 r. o okręgach szkolnych. *Dz.Ur.* 1932. № 63. Poz. 589. S. 1241. Internetowy System Aktów ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320630589/O/D19320589.pdf>
27. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 4 lipca 1933 r. o organizacji obwodowych władz szkolnych. *Dz.U.* 1933. Nr. 50. Poz. 389. S. 895–896. ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19330500389/O/D19330389.pdf>
28. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 14 lipca 1933 r. o podziale okręgów szkolnych na obwoły szkolne. *Dz. U.* 1933. Nr. 61. Poz. 459. S.1135–1138.



УДК 94(=112.2:438)"1921/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.24>

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

Статтю присвячено висвітленню урядової політики щодо німецької меншини у Другій Польській республіці. З'ясовано, що специфіка територіального розміщення німецького населення, особливості його соціально-професійної структури, а також національно-культурна окремішність німецької меншини актуалізували німецьке питання у Польщі.

Підкреслено, що концепція національної політики щодо німецького населення базувалася на засадах, опрацьованих народними демократами у перші роки незалежності. Політика їхніх урядів спрямовувалася на зменшення німецьких впливів в економічній, політичній та культурній сферах за одночасного зміцнення польського елементу, насамперед на західних теренах держави. З'ясовано, що найбільш дієвими засобами асиміляційного впливу на польських німців уважалися їх долучення до католицької віри, інтеграція німецьких дітей до польського освітнього і культурного середовища, заохочення змішаних шлюбів між представниками обох народів.

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади «санації» призвели до незначного коригування урядової політики щодо німецької меншини в Польщі. Як і народні демократи, пілсудчики були прихильниками асиміляції німців, однак наголошували на необхідності враховувати національно-культурні вимоги та економічні інтереси німецького населення. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах т. зв. «сілезька програма», яка впродовж 13 років реалізовувалася воєводою Міхалом Гражинським (1926–1939 рр.).

Показано, що чинником, який помітно впливав на характер урядової політики щодо німецького населення, було сусідство з Німеччиною. Спроби врегулювання становища німецької меншини в Польщі і польської меншини в Німеччині на міждержавному рівні не мали успіху. Наприкінці 1930-х років на тлі загострення міжнародних відносин усе більш очевидним ставав факт можливого використання німецького питання в Польщі як інструменту ревізійської політики нацистської влади на чолі з А. Гітлером.

Ключові слова: Польща, національна політика, німецька меншина, Німеччина, асиміляція, народні демократи, пілсудчики.

Kramar Yuriy. Political concepts of resolving the German question in interwar Poland

The article highlights the main principles of government policy regarding the German minority in the Second Polish Republic. It was found that the specifics of the territorial location of the German population, its peculiarities of socio-professional structure, as well as the national-cultural separateness of the German minority actualized the German question in Poland.

It is emphasized that the concept of national policy regarding the German population was based on the principles developed by national democrats during the first years of independence. The policy of their governments was aimed at reduction of German influences in economic, political and cultural spheres, simultaneously with strengthening of the Polish element, primarily in the western territories of the state. It was found that the most effective and influential methods of assimilation on Polish Germans were considered to be joining the Catholic faith, integration of German children to the Polish educational and cultural environment, encouraging mixed marriages between representatives of both nations.

The May upheaval of 1926 and the coming to power of the «sanation» led to a slight adjustment of the government's policy towards the German minority in Poland. Similarly to national democrats, the followers of Pilsudski were supporters of the assimilation of Germans, however, they also emphasized the need to take into account the national and cultural requirements as well as economic interests of the German population.

This was evidenced by the so-called «Silesian program», which was worked out by the government circles, and which had been running for 13 years by voivode Michal Hrazynski (1926–1939).

It is shown that the factor that was significantly influencing the character of the government policy regarding the German population was the neighborhood with Germany. Attempts to settle the situation of the German minority in Poland and the Polish minority in Germany were not successful at the international level. At the end of the 1930s, on the background of the aggravation of international relations, the fact of the possible use of the German question in Poland was becoming more and more obvious, being used as an instrument of the revisionist policy of the Nazi government led by A. Hitler.

Key words: Poland, national policy, German minority, Germany, assimilation, national democrats, followers of Pilsudski.



Актуальним завданням національної політики польського уряду з моменту відродження у 1918 р. незалежності держави стало врегулювання «німецького питання». Внутрішньополітичний аспект проблеми полягав у тому, що це була третя за чисельністю (після українців та євреїв) етнічна меншина в Польщі. Найбільше німців проживало в Сілезії – на теренах колишньої пруської займанщини. Після завершення Першої світової війни за землі Верхньої Сілезії розгорнулася запекла дипломатична боротьба. Рішенням Ради Ліги Націй від 12 жовтня 1921 р. відбувся поділ території Верхньої Сілезії між Німеччиною та Польщею. У польській частині Сілезії опинилося близько 250 тис німців [1, с. 457]. Окрім західних земель Польщі, теренами компактного проживання німців були центральні воєводства (Лодзь і Варшава), Східна Галичина (Станіславське воєводство) і Західна Волинь (Волинське воєводство).

Усього, за даними перепису 1921 р., на території Другої Польської республіки проживало понад 1 млн осіб німецької національності (найбільше в Познанському воєводстві – 327 тис осіб, Сілезькому – 293 тис, Поморському – 175 тис, Лодзькому – 103 тис, Варшавському – 47 тис, Волинському – 25 тис осіб). У перші роки незалежності Польщі розпочалася масова еміграція німецького населення із західних воєводств до Німеччини. Найбільш активно вона тривала у 1918–1921 рр. (виїхало 645 тис осіб німецької національності) та в 1921–1927 рр. (245 тис німців) [2, с. 46]. Кількісну динаміку німецького населення в Польщі в період між першим (1921 р.) та другим (1931 р.) переписами населення ілюструє таблиця 1.

Таблиця 1

Німецька меншина в Польщі в 1921 р. (тис осіб)

Воєводство	Кількість жителів		Відсоток	
	1921	1931	1921	1931
Познанське	327,2	193,1	16,5	9,2
Сілезьке	292,9	90,6	27,5	7,0
Поморське	175,4	105,4	18,5	9,8
Лодзьке	103,5	155,3	4,6	5,9
Варшавське	47,4	73,6	2,2	2,9
Волинське	25,0	46,9	1,8	2,3
Станіславське	15,0	16,7	1,3	1,1
Львівське	12,4	12,0	0,5	0,4
Люблінське	10,9	15,9	0,5	0,6
Краківське	9,6	8,9	0,5	0,4
Решта воєводств	39,9	22,6	0,3	0,2
Разом	1059,2	741,0	3,8	2,3

Джерело: [2, с. 54]

Незважаючи на те що значна частина німців емігрувала до Німеччини, за даними перепису 1931 р., у Польщі проживало понад 740 тис осіб німецької національності. Серед польських німців було багато земельних власників, заможних селян. Так, у західних воєводствах країни (Сілезькому, Познанському, Поморському) німцям належало 85% великої земельної власності [3, с. 13]. Площа окремих господарств німецьких колоністів сягала 50–100 га. Впливову верству німецького суспільства становили промислова буржуазія, технічна інтелігенція, заможні купці та банкіри. Німецький капітал у польській промисловості станом на 1936 р. становив 51% [1, с. 463].

Помітною була роль німецької меншини в політичному та громадсько-культурному житті міжвоєнної Польщі. Ще напередодні Великої війни на території німецької займанщини діяли регіональні секції німецьких політичних партій. Після входження цих земель до складу Польщі більшість із них припинила своє існування. Водночас з'являються нові німецькі політичні партії та організації. Мати своє політичне представництво у вищих органах влади Польської держави прагнули, насамперед, мешканці західних воєводств країни. У 1921 р. створено Німецький союз на захист прав меншин у Польщі (*Związek Niemczyzny dla Ochrony Praw Mniejszościowych w Polsce*; в німецькій версії – *Deutschumbund*). Ця організація проголосила себе виразником інтересів німецької меншини в Польщі [4, с. 133]. У 1924 р. в Лодзі засновано організацію «Німецький народний союз у Польщі» (*Niemiecki Związek Ludowy w Polsce*; у німецькій версії – *Deutscher Volksverbund in Polen*). Ця партія стала провідною німецькою політичною силою у центральній Польщі. У своїй програмі Німецький народний союз декларував необхідність політичної та економічної співпраці із сусідніми народами, дотримання мовної та релігійної рівноправності в державі [5, с. 153–154]. Впливовою німецькою політичною організацією



націоналістичного спрямування в Польщі стала заснована у 1931 р. в Сілезії Молодонімецька партія (*Partia Młodoniemiecka w Polsce*; у німецькій версії – *Jungedeutsche Partei für Polen*). Своєю головною метою вона проголосила розбудову «німецької національної спільноти», захист чистоти німецької раси і боротьбу з будь-якими проявами комунізму [5, s. 153–154]. Водночас партія заявила про свою лояльність до польської влади за умови її толерантного ставлення до німецького населення.

За своїми релігійними переконаннями більшість німецького населення, що мешкало в Польщі, сповідувало протестантизм і належало до євангельсько-аугсбургської церкви. Невеликий відсоток німців становили католики. Після проголошення Польщею незалежності становище євангельської церкви тривалий час залишалося неврегульованим. У лютому 1918 р. після кількох років вимушеного перебування в Росії до Польщі повернувся суперінтендант євангельсько-аугсбургської церкви в Королівстві Польському – Юліуш Бурше (*Juliusz Bursche*), котрий включився в роботу з опрацювання її статуту. Із цією метою було створено спеціальну комісію, яка в квітні 1918 р. підготувала попередній проєкт закону про взаємини держави із Церквою.

Дискусії навколо проєкту статуту євангельської церкви в Польщі поновилися у 1922–1923 рр. під час засідань Конституційного Синоду. Однак унаслідок того, що неврегульованими залишалися процедурні розбіжності між церковною владою і польським урядом, Статут євангельсько-аугсбургської церкви в Польщі було оприлюднено лише 25 листопада 1936 р. [5, s. 162].

Слід зауважити, що позиція польського уряду щодо німецького питання у міжвоєнній Польщі впродовж 1920–1930-х років не зазнала суттєвих змін. Концепція національної політики щодо німців базувалася на засадах, опрацьованих народовими демократами у перші роки незалежності. При цьому вона дещо різнилася від методів вирішення українського чи єврейського питання. Насамперед, ендеки виходили з того, що німці – це народ, який має набагато тривалішу, ніж поляки, державотворчу традицію, багатовікову культуру, високе почуття власної гідності. За словами одного з публіцистів, який належав до табору народових демократів, «свій егоїзм (німці) вважають за Боже помазання, що дає їм підстави панувати над іншими» [6, s. 27].

Загрозою для польських національних інтересів народова демократія вважала той факт, що осередками компактного проживання німців були переважно західні регіони Польщі, тобто землі, які вважалися прабатьківщиною поляків. За словами одного з ідеологів ендеків Я.Л. Поплавського, західні землі – «це наше племінне гніздо, колыска нашої нації, наша полянська батьківщина. Усе інше – це наш пізніший історичний доробок. Німецька присутність на заході наражала Великопольщу, Помор'я і Сілезію на небезпеку денационалізації та відриву від батьківщини» [6, s. 27].

На формування політики влади щодо німецького питання істотно впливав і зовнішній чинник, зокрема сусідство з Німеччиною. Побоювання поляків викликала небезпека використання німецького населення як інструменту ревізійністської політики її західного сусіда. Як писав Я. Петрицький – один із публіцистів народно-демократичного табору, «з огляду на постійну небезпеку, яка загрожує нам із боку Німеччини, не маємо права толерувати всередині краю рухів, які прагнуть зсередини послабити нашу державу, а у разі збройного конфлікту стануть найнебезпечнішим знаряддям у руках ворогів Польщі» [6, s. 30]. Польські націоналісти вбачали в німецькому експансіонізмі одну з найбільших загроз існуванню польського народу та його держави. Тому влада намагалася нейтралізувати або принаймні максимально мінімізувати впливи німців, котрі проживали на теренах Другої Речі Посполитої.

Політика «сильної руки», яку народіві демократи пропонували проводити щодо польських німців, насамперед спрямовувалася на послаблення їхнього економічного та політичного впливу в державі. Як і у випадку з єврейським населенням, наголошувалося на необхідності зменшення німецької присутності в різних секторах польської економіки відповідно до пропорційної частки німецького населення в державі (принцип *numerus clausus*). У підсумку це мало призвести до ліквідації німецької власності за одночасного зміцнення польського елемента, насамперед на західних теренах Польщі [7, s. 115].

У своїй політиці щодо німецької меншини народіві демократи притримувалися гасла «рівні права в обмін на лояльність до держави». При цьому наголошувалося, що ставлення до німців із боку уряду має бути таким самим, як і ставлення німецької влади щодо поляків, котрі проживали в Німеччині [8, s. 65]. Не відкидалася і можливість асиміляції німецької меншини в Польщі [9, s. 25]. Утім, йшлося про колонізацію лише окремих її груп, наприклад волинських німців. Методами асиміляційного впливу на польських німців мало стати поширення серед них католицизму, інтеграція німецьких дітей до польського освітнього і культурного середовища, заохочення змішаних шлюбів між представниками обох народів [6, s. 28].

Важливим аспектом польської політики щодо німецької меншини була мінімізація політичних впливів німецьких угруповань усередині країни та за її межами. У 1923 р. правочентристський уряд



В. Вітоса заборонив діяльність Німецького союзу на захист прав меншин у Польщі (Deutschtumsbund) – однієї з найбільш впливових німецьких організацій, яка виступала виразником політичних інтересів польських німців [9, s. 94]. Це призвело до загострення стосунків німецької меншини з урядом. Німецькомовна преса назвала цей крок влади прямим порушенням березневої конституції і Малого версальського трактату.

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади пілсудчиків призвели до незначного коригування урядової політики щодо німців, котрі проживали в Польщі. Як і ендеки, діячі санаційного табору, зокрема Ю. Пілсудський, не виключали можливості їх асиміляції. Останній, зокрема, розмірковуючи про перспективи колонізації німців, наголошував на їх «вродженому елементі лояльності до держави» і схильності до асиміляції. [9, s. 25–26].

Зауважимо, що в політичній публіцистиці пілсудчиків відсутній панічний страх перед «загрозою» з боку західного сусіда Польщі. Водночас діячі санаційного табору закликали проводити «обережну політику» щодо німецької меншини. Про це йшлося на засіданні уряду 18 серпня 1926 р. під час обговорення директив національної політики нової влади. Політика «санації» щодо німецького населення Польщі мала базуватися на трьох основних засадах: 1. «дотримання міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин»; 2. «неупереджене ставлення місцевої адміністрації до справ німецької меншини на всій території держави» (йшлося про захист мовних прав німців, можливість заснування німецькомовних шкіл); 3. швидка реалізація земельної реформи на «західних кресах» [10, s. 101–102].

Слід зазначити, що на формування політики санаційного табору щодо німецької меншини, як і у випадку з українцями («волинська програма» Г. Юзевського), наклала відбиток теорія регіоналізму [11]. Пілсудчики відкидали можливість надання територіальної автономії німцям, котрі проживали у Познанському і Поморському воєводствах, однак змушені були враховувати національно-культурні вимоги та економічні інтереси німецького населення Сілезького воєводства. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах т. зв. «сілезька програма», яка впродовж 13 років реалізовувалася сілезьким воєводою Міхалом Гражинським (1926–1939 рр.). Суть «сілезької політики» полягала в поступовому послабленні німецького впливу в регіоні шляхом зменшення присутності німців у різних сферах соціально-економічного і культурно-освітнього життя [3, s. 106–115]. Реалізація «сілезької програми» свідчила про те, що в міжвоєнний період спроби локальних експериментів у сфері національної політики мали місце не лише у східних, а й у західних воєводствах Польщі.

Кінець 1920-х років позначився певним загостренням польсько-німецьких відносин. Під час парламентських виборів 1928 р. німецька громада збільшила своє представництво в Сеймі з 17 (у 1922 р.) до 21 особи [3, s. 143]. Причому зросла підтримка німецьких політичних угруповань націоналістичного спрямування. Так, у програмному документі однієї з провідних політичних партій, яка діяла на території центральної Польщі – Німецького народного союзу, підкреслювалося, що німці – громадяни Польщі насамперед повинні відчувати свою приналежність до німецької нації [3, s. 106–115].

На зміну настроїв німецької меншини вплинула й політика Німеччини, де все виразніше звучали ідеї ревізії версальських домовленостей. Водночас провідники окремих німецьких політичних партій, заохочувані Берліном, прагнули загострити увагу навколо німецького питання в самій Польщі. Упродовж 1920–1934 рр. представниками різних німецьких організацій до Ліги Націй було спрямовано близько 300 скарг, у яких йшлося про порушення національно-культурних прав польських німців [9, s. 89]. Такі дії, на думку польських урядовців, загрожували безпеці держави і шкодили інтересам Польщі на міжнародній арені.

Кульмінацією напруги у польсько-німецьких стосунках став 1930 р. Цей рік проходив під знаком парламентських виборів в обох країнах. Економічна криза погіршила соціально-політичну ситуацію в Німеччині, де набирали вплив радикальні сили комуністів і націонал-соціалістів. Останні у своїй передвиборчій кампанії закликали до перегляду існуючих кордонів. Ревізіоністські виступи німецьких політиків зустрічали бурхливу реакцію у Польщі. По всій країні відбувались антинімецькі мітинги і маніфестації. Як наслідок, під час парламентських виборів 1930 р. німецьке представництво в Сеймі порівняно з 1928 р. зменшилося на 11 посольських мандатів [3, s. 165]. Німецький уряд розцінював це як наступ на політичні права німецької меншини в Польщі.

Загостренню польсько-німецьких відносин сприяла й низка інших чинників. На початку 1930-х років відбувається поступове зближення Польщі та СРСР. 25 липня 1932 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про ненапад терміном на три роки [1, с. 479]. Договір сприяв поліпшенню взаємовідносин двох країн, зміцнив позиції Польщі на міжнародній арені. У 1934 р. термін дії угоди було продовжено ще на десять років. Це дало змогу польській дипломатії зайняти тверду позицію щодо Німеччини, де до влади на початку 1933 р. прийшли націонал-соціалісти на чолі з А. Гітлером. Однак із



кожним роком військово-дипломатичний тиск на Польщу з боку західного сусіда зростав. Висувалися вимоги повернення Німеччині Східного Помор'я та Гданська [1, с. 479].

Утім, польсько-німецька конфронтація тривала недовго. У середині 1930-х років А. Гітлер вирішив тимчасово змінити свою позицію до Польщі та налагодити з нею відносини. Своєю чергою, Ю. Пілсудський уважав, що більша загроза для Польщі виходить із боку Радянського Союзу, і завдання польської зовнішньої політики – дотримуватися балансу сил між двома могутніми сусідами. 26 січня 1934 р. у Берліні підписано Декларацію про незастосування сили між Польщею і Німеччиною терміном на десять років. Ця подія стала початком політики порозуміння і співпраці між двома країнами.

Зближення позицій обох держав спостерігалося, насамперед, на міжнародній арені. Невдовзі після приходу А. Гітлера до влади Німеччина заявила про свій вихід із Ліги Націй (жовтень 1933 р.), а Польща призупинила дію окремих статей Версальського договору (вересень 1934 р.). Починаючи з 1934 р. німецькі організації в Польщі всіляко підкреслювали лояльність до Речі Посполитої та висловлювали свою підтримку внутрішній політиці уряду [1, с. 216]. Це змушувало польську владу проводити більш ліберальну політику й щодо німецької меншини в Польщі.

Черговим кроком у напрямку і польсько-німецького зближення стали переговори урядів двох держав із питань урегулювання становища німецької меншини в Польщі і польської меншини в Німеччині. Вони були ініційовані німецькою стороною у зв'язку з тим, що в липні 1937 р. закінчувався 15-річний термін дії Женевської конвенції про управління Верхньою Сілезією¹. У зв'язку із цим передбачалося підписання нової угоди про взаємний захист прав національних меншин. Польща, однак, висловлювала побоювання, що підписання двостороннього договору може дати Німеччині привід для втручання у її внутрішні справи. Тому угода набула характеру односторонніх декларацій, які були оголошені урядами обох держав 5 листопада 1937 р. Польща і Німеччина зобов'язувалися захищати національні, економічні та культурні права національних меншин у своїх державах [1, с. 219].

Незважаючи на досягнуті порозуміння, обидві сторони не плекали особливих ілюзій щодо дотримання взятих на себе зобов'язань, тим більше що міжнародна ситуація наприкінці 1930-х років різко загострилася. Польські військові висловлювали занепокоєння з приводу швидкого переозброєння Німеччини. Навесні 1936 р. президент І. Мосціцький створив Комітет оборони держави, до якого увійшли вищі представники влади й війська. Тоді ж Генеральний інспектор Збройних сил маршал Е. Ридз-Смігли віддав наказ опрацювати план можливої війни з Німеччиною [1, с. 488].

24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запропонував польському послу в Берліні Ю. Ліпському план «загального розв'язання проблем між Польщею і Німеччиною». Він включав приєднання Гданська до III Райху, побудову екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Східної Пруссії, приєднання Польщі до Антиконтинентального пакту [1, с. 488]. У підсумку це означало входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її на сателіта Німеччини.

Спочатку до німецьких пропозицій Польща поставилася дещо легковажно: польські керівники виступили з територіальними претензіями до Словаччини, із «розумінням» сприйняли факт окупації Угорщиною Карпатської України. Однак коли у березні 1939 р. Німеччина порушила Мюнхенську угоду й окупувала Чехію та Моравію, а міністр Й. фон Ріббентроп удруге поставив перед поляками німецькі вимоги, Польща відповіла відмовою, що стало рівнозначним підготовці до війни.

28 квітня 1939 р. А. Гітлер виступив із промовою у Рейхстазі, назвавши Польщу «палієм війни», і денонсував польсько-німецьку декларацію 1934 р. У відповідь міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек, виступаючи 5 травня з промовою в Сеймі, відкинув німецькі звинувачення і дезавулював німецькі спроби підпорядкувати Польщу. 23 травня 1939 р. на нараді вищих німецьких військових чинів А. Гітлер повідомив про рішення завдати збройного удару по Польщі, пояснивши, що йтиметься не про Гданськ, а про «розширення життєвого простору на сході». А вже 1 вересня 1939 р. підрозділи німецького Вермахту без оголошення війни перетнули польсько-німецький кордон і розпочали наступ на територію Польщі.

Отже, упродовж 1920–1930-х років влада не виробила цілісної концепції національної політики щодо німецької меншини в Польщі. Її засади балансували між урядовими програмами національної та державної асиміляції, яку втілювали народіві демократи та пілсудчики. Кінцева мета обох правлячих політичних угруповань полягала в асиміляції німецького населення держави шляхом послаблення німецьких економічних і політичних впливів, насамперед у західних регіонах держави. Важливим

¹ 15 червня 1922 р. Польща та Німеччина підписали в Женеві конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Відповідно до цього документу, у польській частині Сілезії впродовж 15 років зберігалося німецьке законодавство, забезпечувалися національно-культурні права німецької меншини.



чинником, який впливав на характер урядової політики щодо польських німців, було сусідство з Німеччиною, яка будь-які кроки польської влади у напрямі обмеження прав німецької меншини в Польщі розглядала як порушення міжнародних угод. Під кінець 1930-х років на тлі загострення міжнародних відносин усе більш очевидним ставав факт можливого використання «німецького питання» в Польщі як інструменту ревізійної політики нацистської влади на чолі з А. Гітлером.

Література:

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 759 с.
2. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. 278 s.
3. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.
4. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1938–1939. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 224 s.
5. Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2007. 228 s.
6. Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera». Narodowa Demokracja (do 1939 roku). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / pod. red. Jana Jachymka i Waldemara Parucha. Lublin : Wyd. UMCS, 2001. 315 s.*
7. Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. 143 s.
8. Mich W. Między nacjonalizmem a imperializmem. Ruch konserwatywny (1918–1939). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. S. 49–69.*
9. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2000. 170 s.
10. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Obóz piłsudczykowski (1926–1939). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. Lublin : Wyd. UMCS, 2001. S. 71–118.*
11. Крамар Ю.В. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2013. № 21(269). С. 60–66.*



УДК 94(100) «.../05»:929Арістотель(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.25>

«ПОЛІТИКА» АРІСТОТЕЛЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСУ

Пономаренко Людмила,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

У статті проаналізовано судження Арістотеля щодо історичних фактів та подій у Стародавній Греції IV ст. до н. е., які пізніше отримали термін «криза грецького полісу». Арістотель протягом свого життя був свідком багатьох перипетій та явищ у грецьких полісах, що знайшли своє відображення у творі «Політика». На основі тексту твору досліджено погляди Арістотеля на складники успішного функціонування держави, його розуміння поняття свободи та громадянства, ознаки громадянства у демократичних державах. Зазначено, що Арістотель велику увагу звертав на такі поняття, як «справедливість» та «повага до закону», які могли бути реалізовані в демократичній державі. Автор «Політики» акцентував увагу на нових тенденціях, які з'явилися у грецьких полісах, зокрема у новостворених «крайніх демократіях», де народні декрети, а не закон, набували вирішального значення. Проаналізовано ставлення Арістотеля до нового явища в житті полісів – впливу демагогів на суспільну думку та їхніх методів діяльності. Зауважено, що, використовуючи різні способи впливу на демос, демагоги призводили до бунтів та переворотів задля отримання влади, аргументуючи це волею народу. Як об'єкт особливої уваги автор «Політики» розглядав професійні якості управлінців та їхні фінансові зловживання на займаних посадах. Відзначено, що за допомогою неправомірних дій керівників іноземці і метеки отримували права громадянства та впливали на життя держави. На думку Арістотеля, зазначені тенденції збурювали суспільство, пропагували вседозволеність та спонукали до їх морального занепаду. Відзначено, що значна роль у руйнуванні традиційної полісної солідарності відводилася зростаючій майновій нерівності, яка формувала нові взаємовідносини – суспільство панів і рабів, а не об'єднання вільних. Арістотель уважав, що виправити таке становище можна наявністю забезпечених прошарків населення – середнього класу, де суспільна рівновага у полісах може бути гарантована їхньою політичною силою.

Ключові слова: Арістотель, держава, закон, поліс, «Політика», суспільство.

Ponomarenko Liudmila. Aristotle's «Politics» as a source of crisis of Greek polis research

The article analyzes Aristotle's judgments regarding historical facts and events in Ancient Greece in IV century B.C., which later received the name «the crisis of Greek polis». During his life, Aristotle witnessed many vicissitudes and phenomena in Greek polises, which were reflected in his work «Politics». Based on the text of the work Aristotle's views on the components of successful functioning of the state, his understanding of the concepts of freedom and citizenship, features of citizenship in democratic states were examined. It is noted that Aristotle paid great attention to such concepts as justice and respect for the law, which could be implemented in a democratic state. The author of «Politics» focused on new tendencies that appeared in Greek polises, in particular, in the newly created «radical democracies», where public decrees, and not the law, became decisive.

The article analyzes Aristotle's attitude to a new phenomenon in the life of the polises – the influence of demagogues on public opinion and their methods of activity. It is noted that using various methods of influencing the demos, demagogues led to riots and coups to gain power, arguing that it is the will of the people. As an object of special attention the author of «Politics» regarded professional qualities of managers and their financial abuses in the positions held. It is noted that, by means of illegal actions, managers, foreigners and meteks received the rights of citizenship and influenced the life of the state. According to Aristotle, these tendencies disturbed the society, promoted permissiveness and encouraged their moral decline. It was noted that a significant role in the destruction of the traditional solidarity of polises was attributed to growing property inequality, which formed new relationship – a society of masters and slaves, not an association of freemen. Aristotle believed that such a situation could be corrected by the presence of financially secure layers of population, that is the middle class, where the social balance in polises could be guaranteed by their political power.

Key words: Aristotle, state, law, polis, «Politics», society.

Постановка проблеми та її значення. Теоретичне визначення поняття «криза грецького полісу» виникло набагато пізніше за саме явище, тому багато грецьких авторів, описуючи події, які пізніше стали називати кризовими, користувались інформацією із реального життя грецького суспільства. Вони аналізували суспільні, політичні та економічні події в окремих державах-полісах, указуючи на певні факти та тенденції, які з'явилися у IV ст. до н. е і які, на їхню думку, суперечили традиційним уявленням про полісну систему. До таких авторів ми можемо віднести Арістотеля та його твір «Політика»,



оскільки його біографія припала на бурхливий період в історії Стародавньої Греції, коли за одне IV ст. греки пережили кризу своїх полісів, декілька варіантів тиранії та потрапили в кінці століття під владу монархічної Македонії. Арістотель був безпосереднім свідком та учасником багатьох названих подій, тому його теоретичні роздуми та висновки мають під собою цілком реальне підґрунтя.

Автор «Політики» залишив у спадщину твори, які мають енциклопедичний характер – від природничих до філософських та політичних. Зважаючи на той факт, що значна частина його праць не дійшла до сучасних дослідників, була втрачена ще в античні часи, роль «Політики» важко переоцінити серед його творів. Арістотель від початку своєї діяльності викликав неабиякий інтерес спочатку в сучасників, а потім у дослідників його діяльності: філософів, політологів, правників, соціологів та істориків. Не одне покоління вчених знаходило у роботах Арістотеля предмет свого дослідження. Не обійшла увагою праці Арістотеля у своїх розвідках наукова спільнота незалежної України. Чисельні дослідження вчених стосуються аналізу окремих теоретичних положень «Політики». Найбільшу увагу дослідників привертають думки Арістотеля про становлення, розвиток, типологізацію різних державних утворень. Зокрема, такими авторами, як В.С. Петрінко [1], В. Климончук [2], проаналізовано погляди Арістотеля на грецький поліс як державне утворення та сутність людини і суспільства в державі. В.В. Ніколенко [3] дослідив погляди грецького вченого на модель побудови демократичного суспільного життя і державотворення. А.В. Найчук [4] здійснив аналіз соціально-політичних концепцій Арістотеля. О.Г. Козинець, А.І. Остапенко [5] надали порівняльну характеристику суджень Платона і Арістотеля про державу та право. Концепції Арістотеля щодо соціальної рівності і справедливості були проаналізовані С.Г. Меленко [6]. В.В. Левкулич [7]. М. Ковальчук [8] ґрунтовно розглянув положення Арістотеля про роль і значення політика в управлінні державою.

Мета наукового дослідження. Метою статті є аналіз та систематизація поглядів Арістотеля на нові суспільно-політичні та економічні явища у грецьких полісах четвертого століття до нашої ери, які були відображені творі «Політика».

Виклад основного матеріалу. Арістотель народився 384 р. до н. е. у грецькій колонії Стагірі на північно-західному узбережжі Егейського моря, яка потрапила під владу Македонського царства. Батько Арістотеля Нікомах був лікарем і служив у македонського царя Амінті III. Своє дитинство Арістотель провів при царському дворі, товаришуючи зі своїм однолітком, сином Амінті – майбутнім македонським царем Філіпом II. У 369 р. 15-річний Арістотель залишився без батьків. Опікун Арістотеля Проксен дозволив йому покинути рідний дім і вирушити до Афін здобувати освіту, бо ж відомо, що Афіни на той час були центром культурного життя Еллади. Починаючи з 367 р. до н. е. життя Арістотеля на 20 років було пов'язане з Академією Платона, де він спочатку був учнем, а потім учителем. У знаменитому місті Арістотель на практиці відчув життя без громадянства та політичних прав, хоча Платон його високо цінував. Після смерті Платона Арістотель покидає Афіни, мандрує, виховує Александра, сина Філіпа, і знову повертається в Афіни із цілком сформованими переконаннями. За підтримки македонців у 355 р. до н. е. він засновує свою філософську школу (перипатетичну) – Лікей, де викладав 12 років. Усі негативні боки політичної боротьби у полісах Арістотель також відчув на собі, оскільки після смерті Александра Македонського в Афінах відбулось антимакедонське повстання, усі, хто якимось чином був причетний до македонців, зазнали гонінь, зокрема й Арістотель. Він покидає Афіни, переїжджає на о. Евбея, де помирає у 322 р. до н. е. [9, с. 5–8].

Політичні, соціальні процеси, які відбувалися у IV ст. до н. е. в полісах, відображені в «Політиці», де Арістотель скрупульозно проаналізував усі кризові явища, які мали місце в той період, опираючись на свій практичний досвід та досвід інших сучасників подій.

Для Арістотеля, як для всіх греків, поліс мав найвище політичне надбання, оскільки давав змогу громадянам самореалізуватися та бути захищеним у досить жорстокому світі, тобто «поліс» – це насамперед люди, а тільки потім всі матеріальні блага, цінності та інституції [5, с. 39]. А.В. Найчук справедливо зауважує, що «основні цінності грецького поліса вибудовувалися з утвердженням ідеї громадянства. Основою громадянства виступали: людина – як міра усіх речей, свобода – вищий прояв цінностей людини, справедливість – головна мета активного існування людини» [4, с. 112]. Усі ці складники успішного життя громадян могли бути реалізовані в державі, яка, на думку Арістотеля, «...створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо» [9, с. 125]. Ця основна ідея щасливого життя має бути втілена у формах державного устрою, «...які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними». Водночас «ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, – усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах». Зрозуміло, що держава, яка гарантує щасливе життя, є об'єднанням вільних громадян [9, с. 120].

Для греків однією з найголовніших цінностей була і справедливість, поняття якої пов'язане з уявленням про державу, «бо вона впорядковує засади політичного об'єднання», правосуддя ж, на їхню



думку, «є мірилом справедливості» [9, с. 29] Арістотель зазначав, що поняття добра і зла, справедливості і несправедливості притаманні тільки людям, і сукупність усього цього і становить основу сім'ї та держави [9, с. 28]. Значущу роль у житті суспільства відігравали і взаємовідносини громадян: «товариські стосунки – найбільше щастя для держави, бо за наявності таких відносин випадки бунтів траплятимуться рідше» [9, с. 62]. Такі стосунки сприяли взаємному спілкуванню. «Останнє спирається на почуття взаємної приязні, бо саме приязнь – необхідна умова для співжиття» [9, с. 127]. Зрозуміло, що всі складники щасливого життя у грецьких полісах можливі були лише для громадян, тому Арістотель детально розглядав визначення громадянства у різних типах держав. Основними ознаками для громадянина демократичної держави він уважав участь у законодавчій та судовій владі (хто бере участь у суді і народних зборах), обов'язкове громадянство батька та матері, а не котрогось із них [9, с. 107–108]. При цьому автор «Політики» звертав увагу на набір певних «чеснот» для життя у колективі: «доброму ж громадянину треба навчитися вміння і керувати, і коритися» [9, с. 113]. У підсумку Арістотель зауважував, що громадянином переважно буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав.

На думку С.Г. Меленко, підґрунтям для встановлення загальних правил життя стародавніх греків у своїх державах є дотримання закону. Верховна влада в державі повинна підпорядковуватися законові, а не людині, тому що саме закон непідвладний впливові людських вад, які завжди спонукають правителя діяти у річищі владно-індивідуалістичних, а не державних інтересів [6, с. 63]. Декілька століть основою грецької демократичної системи були свобода і повага до закону. У праці «Політика» Арістотель неодноразово звертався до цієї тези як до надзвичайно важливої у функціонуванні полісного устрою. Можна погодитися з міркуванням М. Ковальчука, що Арістотель стверджує абсолютну владу закону над індивідом незалежно від його статусу та походження, що забезпечує стабільне функціонування держави як системи [8, с. 152]. Причому закон ним розглядався діалектично, як такий, що потребує змін у процесі життя суспільства і держави зокрема. Він зазначав, що «...писані закони не слід залишати незмінними. Як у решті мистецтв, так і в державному устрої неможливо викласти все досконало. Необхідно викладати закони у загальному вигляді, людські ж дії несуть у собі відбиток особистості. Із цього випливає, що деякі закони час від часу доводиться змінювати» [9, с. 85]. Правління закону, а не фізичних осіб із притаманними їм вадами, забезпечує стабільність держави у цілому та існуючої форми правління зокрема [6, с. 64]. Неабияка роль відводилась і персональним якостям політика, де потрібно було поєднати природний хист, здібності, чесноти задля досягнення власною політичною діяльністю загального блага для усього суспільства загалом [8, с. 153].

Життя стародавніх греків у IV ст. до н. е. внесло суттєві зміни у базові принципи функціонування полісів, руйнуючи традиційні основи співіснування громадян та держави у цілому.

Звичайно, що в першу чергу зміни відбулися у прерогативах певних законів та дотримання законодавства у цілому. Характеризуючи різні види демократичних держав, Арістотель особливо підкреслював, що саме «правильні» демократії опираються на закон, до «крайніх демократій» відносяться ті, де «... верховна влада належить не законові, а демосові. А це трапляється тоді, коли вирішального значення набувають народні декрети, а не закон» [9, с. 169]. Арістотель уважав великою проблемою, коли закон ігнорується, відбуваються всілякі маніпуляції закону на угоду певним особам або окремим групам населення. Ураховуючи той факт, наскільки ретельно і з певними подробицями Арістотель аналізував зазначені процеси, такі явища у демократичних полісах були не поодинокими. Автор «Політики» ототожнював владу демосу, що ігнорувала закон, із тиранією, яка для греків була найгіршою формою правління: «...постанови ж такої демократії мають те саме значення, що й у тиранії розпорядження тирана» [9, с. 170].

Арістотель висвітлював і досліджував ще одне явище, яке з'явилося в епоху кризи полісу, – діяльність та вплив демагогів на суспільну думку, а отже, і на прийняття певних рішень: «Останні ж усвідомлюють те, що вирішальне значення ... надається не законам, а постановам народу... І трапляється так, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження в руках демосу всіх важелів влади, чинячи все на угоду простолудові, завдяки чому користуються в нього беззастережним довір'ям» [9, с. 170]. Автор «Політики» зауважував, що їх чисельність у цей період значно зростає: «Нині, з розквітом ораторства, демагогами стають ті, хто вміє виступати з промовами» [9, с. 219]. Арістотель також ознайомив зі способами впливу на демос, які, на нашу думку, були одними з перших політтехнологій в історії: «Існує п'ять способів, за допомогою яких, хитруючи або ж удаючись до обману, можна здобути прихильність народу: через народні зібрання, інституції, судові установи, військову службу та гімнастичні вправи» [9, с. 188]. Аналізуючи діяльність демагогів, Арістотель указував на їхні досить небезпечні наслідки для держави, коли підбурювання психологічно нестійкої маси населення призводить до бунтів і державних переворотів. Такі дії, аргументовані волею народу, використовувалися задля отримання влади: «...заколотники, ошукавши спочатку народ брехливими обіцянками, здійснюють переворот зі згоди народу, а потім, через



певний час, силою захоплюють владу у свої руки, хоча народ цього зовсім не бажає» [9, с. 217–218]. Саме таких «народних» політиків Арістотель звинувачував у конфліктах, що найчастіше відбувалися в демократичних державах. Демагогам Арістотель відводив роль призвідників бунтів та маніпуляторів окремими групами населення як із середовища впливових осіб полісу, так і демосу. Вони «своїми брехливими доносами з приватних справ на визначних осіб примушують останніх гуртуватися ... а з іншого боку – підбурюють проти них простолюду» [9, с. 218]. Окрім того, демагоги, на думку Арістотеля, у демократичних державах найбільше схильні до одноосібної влади: «до тиранії прагнуть найвпливовіші: у демократіях – демагоги...» [9, с. 231]. Вони за допомогою свого ораторського мистецтва та набору демагогічних прийомів могли легко переконати демос діяти на свою користь.

Арістотель зазначав, що в грецьких полісах існує певна категорія вільного населення, яка у правовому відношенні не має громадянських прав. До таких він відносив іноземців та метеків. Водночас Арістотель визнавав, що фактично ці групи населення тією чи іншою мірою беруть участь у житті держави попри заборону. Зокрема, іноземці користуються певними правами на підставі укладених угод. Окрім того, існували різні можливості для того, щоб обминути закон. Автор «Політики» зауважував, що «...у державі з великою щільністю населення можна легко роздавати права громадянства чужоземцям і метекам, бо ж неважко приховати це внаслідок велелюдності держави» [9, с. 299]. Окрім того, можна використовувати і неформальні відносини, де «вдаються за допомогою до того чи іншого ласкавця» [9, с. 106]. Тобто на практиці жорстку систему громадянства можна було обійти завдяки не зовсім чесним засобам та отримати можливість впливати на життя полісу.

Зловживання владою ставало досить суттєвою проблемою, тому Арістотель звертав увагу на ще одне негативне явище, яке сьогодні отримало назву «корупція». Факти нечесного використання посад викликали не тільки негативні емоції, а й підривали основи державної системи, з якою ототожнювалися керівники. «...Зверхність і корисливість державних урядовців викликають обурення в народі як проти них, так і проти того державного устрою, що дає їм можливість (так чинити)» [9, с. 210]. Але Арістотель фіксував такі дії не тільки у середовищі можновладців, а й серед простого населення, що свідчило про руйнування традиційних моральних цінностей греків: «...Коли ж народ має думку, що власті розкрадають державне майно, він ремствує – мовляв, його позбавлено і почесей, і змоги наживатися (за рахунок державного майна)» [9, с. 233]. Окрім того, згадані зловживання збурювали суспільство, посилювали антагоністичні тенденції: «Прагнення отримати прибуток і пошану взаємно дратує людей ... тому що вони бачать, як люди ... користуються привілеями...» [9, с. 210]. Виходом з такої ситуації, на думку Арістотеля, стало б оприлюднення фінансових витрат на всіх рівнях для максимального ознайомлення та довготривале зберігання копій рахунків. «Щоб запобігти розкраданню державного майна, передача грошових сум (урядовцями своїм наступникам) має відбуватися в присутності всіх громадян, а копії рахунків повинні зберігатися у фратріях, лохах і філах...» [9, с. 234]. Підкреслювалося, що «...тим, хто безкорисливо прослужив в інституції, треба виявляти встановлені законом знаки пошани» [9, с. 234]. Проте Арістотель не покладав великі надії на принцип відкритості та осуд громадян і пропонував превентивні заходи: «...найголовніше за всякого державного устрою – це через відповідні закони та решту постанов налагодити таку систему правління, аби урядовці не мали змоги перетворювати її на джерело своєї корисливості» [9, с. 233].

Поряд зі зловживаннями владою у полісах з'явилася ще одна проблема – професійна якість управлінців. Якщо в період становлення та розквіту полісів посади були безоплатними і займалися громадянами, які хотіли проявити свої здібності і зробити щось корисне для громади, то ситуація докорінно змінилась у IV ст. до н. е. Формування нової політичної еліти розпочалося задовго до яскравих проявів кризових явищ (приклад Алквіада), нові вимоги часу «...руйнували чесність і прозорість у політичній боротьбі на угоду персональним амбіціям... Патріотизм та колективізм поступово витіснялися особистими вигодами, задля яких можна ігнорувати суспільні інтереси» [10, с. 230]. Тому у «Політиці» ми отримуємо нову характеристику посадових осіб, де «...усі громадяни сходяться на зібрання, вирішуючи всі державні справи; посадові ж особи не вирішують нічого, а тільки дають попередній висновок із певного питання» [9, с. 192]. Виплата коштів за посади та за участь громадян у народних зборах урізноманітнили структуру управлінців, як правило, не на користь професійним та моральним якостям. «Управляючи державою завдяки тому, що з'явилося більше можливостей для дозвілля, народ (у тому числі й убогі) ще й отримує певну винагороду. Ось чому простолюду з особливим завзяттям береться за державне управління» [9, с. 173]. Аналогічна ситуація відбувалась і на народних зборах, які покликані були вирішувати найважливіші проблеми держави, натомість імітували бурхливу діяльність. Арістотель зауважував: «Значення ради втрачається ... коли члени народного зібрання мають від цього певну користь чи добру платню за відвідання зібрань; тому вони, маючи багато вільного часу, часто влаштовують засідання й ухвалюють постанови про всілякі справи» [9, с. 199].



Значну частину «Політики» присвячено проблемі конфліктів у суспільстві, які вели до змов та переворотів. Судячи з ретельного дослідження причин, складу учасників, їхньої мети та результатів, такі явища були непоодинокими практично в усіх полісах. Арістотель детально аналізував мотиви бунтів у суспільстві, які можна умовно поділити на дві великі групи: до першої групи відносилися причини морально-етичного характеру (зверхність, презирство, нахабність). Більш вагомими були чинники, які стосувалися взаємовідносин основної маси населення та осіб, які знаходилися при владі: «...приводом для обурень є: підступи, що чинять одні іншим при заміщенні посад ... нерішучість (у проведенні реформ)» [9, с. 210]. Основне ж протистояння у суспільстві, на думку Арістотеля, полягало у відстоюванні народом своїх законних громадянських прав: «...одні, піднімаючи повстання, прагнуть до рівноправності на тій підставі, що вони, маючи рівні права з особами привілейованого стану, залишаються обділеними», та бажанні скористатися надмірно такими правами (прагнучи до нерівності й переваг у всьому) [9, с. 209]. Першу причину повстання автор уважав справедливою, у другому випадку – «для того щоб добитися ще більше прав, – це вже несправедливо». Арістотель акцентував увагу на меті повстань, які, як і причини, мали двоякий характер: «Метою повстань є прагнення до збагачення і почестей ... страх утратити громадянські права й через небажання сплачувати накладений штраф – байдуже, чи це у власних інтересах, чи в інтересах друзів» [9, с. 209]. Такі заколоти, ураховуючи методи реалізації (насильство, підступи), Арістотель уважав державним переворотом, що розхитує державний лад і може призвести до ще гірших наслідків. Із метою забезпечення від повстань він рекомендував: «...не слід допускати, аби котрийсь із громадян мав змогу безмежно збільшувати свій вплив ... бо не кожний здатен нести свій щасливий жереб» [9, с. 232]. Не останню роль у протистоянні окремих груп суспільства мали і нові правила виконання громадських зобов'язань, до чого причетні були всі громадяни. За зміненими умовами відбувався диференційований підхід до реалізації таких обов'язків. На багатих, якщо вони відмовлялися виконувати певні зобов'язання, накладався штраф, тоді як бідні, за тих же умов, позбавлені таких покарань [9, с. 188–189]. Такі умови тільки посилювали конфлікти у суспільстві.

Власність, яка у греків була мірилом не лише майнової стабільності, а й носієм політичних прав і свобод, у IV ст. до н. е. також зазнала суттєвих змін. Відбулося суттєве майнове розшарування громадян, що мало не тільки економічні, а й політичні наслідки. Аналізуючи неперемірне протистояння бідних і багатих, Арістотель зазначає: «Люди з першої групи звичайно стають нахабними й страшними мерзотниками. Люди з другої групи звичайно стають підлими й ошуканцями... А ще люди обох груп прагнуть здобути владу, хоча й найменше дбають про неї, навіть навпаки – одні й другі завдають шкоди державі» [9, с. 182]. Шкода державі у розумінні Арістотеля полягала в тому, що одні розбещені і не звикли коритися, інші – не вміють управляти і звикли до рабської покори. У такому разі «виникає держава панів і рабів, а не об'єднання вільних; держава, де одні сповнені задрощів, другі – презирства» [9, с. 183]. Зрозуміло, що про політичні компроміси у таких випадках вже не йдеться, бо «коли одні володіють незмірним багатством, другі – ніяким, виникає або крайня демократія, або крайня олігархія, або тиранія – саме внаслідок протилежних крайнощів, що мають місце у майнових відносинах (між громадянами)» [9, с. 184]. У контексті майнової нерівності та її негативних наслідків Арістотель визначав умови існування ще однієї ознаки кризи полісу – розклад військової організації та перехід до найманства: «І коли точиться якась війна, бідняки терплять злигодні, бо їм не дають засобів до існування; а коли вони отримують їх для прожиття, тоді охоче воюють» [9, с. 189–190]. Падіння ролі ополчення громадян і зростання ролі найманих армій – важливий показник цієї кризи. Найманець являв собою новий соціальний тип, який уже мало був пов'язаний із землею рідного поліса, його цінностями і традиціями [1, с. 187]. Тобто основною причиною появи такої тенденції у полісі Арістотель уважав складну економічну ситуацію, яка мала досить негативні наслідки як для держави, так і громадян. Вихід із такого становища можливий за наявності забезпечених прошарків населення, які повинні стати опорою держави і основою стабільного суспільства: «Володіючи статками, люди зазвичай не схильні до вчинення (якихось) злочинів, як це трапляється з неміщими» [9, с. 176]. До таких стабілізуючих спільнот Арістотель відносив громадян із середніми статками: «...середній стан найкращий для державного устрою, бо тільки завдяки йому відсутні групові чвари; там, де середнього прошарку багато, найрідше бувають громадянські чвари й незгоди» [9, с. 184]. На думку автора «Політики», середні прошарки суспільства можуть стати політичною силою, яка унеможливить соціальні конфлікти, де «...середній складник набуває впливу і перешкоджає виявам протилежних крайнощів» [9, с. 184]. Тобто суспільство, де переважає середній клас, управляється набагато ефективніше, бо в ньому забезпечується необхідна рівновага.

Таким чином, Арістотель у творі «Політика» проаналізував явища, які були новими і не характерними для традиційних грецьких полісів: підміна законодавства окремими постановами для вигоди



певних груп суспільства, зловживання владою посадових осіб та зниження їхніх професійних якостей, збільшення ролі демагогів та не громадян у прийнятті державних рішень, посилення економічного та політичного протиборства, що руйнували основи держав-полісів IV ст. до н. е. і спричинили їхню суспільну кризу.

Література:

1. Петрінко В.С. Поліс як державне утворення у «Політиці» Арістотеля. *Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія»*. 1999. № 4. С. 183–188.
2. Климончук В. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*. 2009. Вип. 12. С. 24–28.
3. Ніколенко В.В. Афіньська держава та демократія у науковій спадщині Арістотеля. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12. Вип. 1(25). С. 87–94.
4. Найчук А.В. Давньогрецький поліс у контексті соціально-політичних поглядів Платона та Арістотеля. *Політологічні студії*. 2010. Вип. 1. С. 105–113.
5. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 37–41.
6. Меленко С.Г. Арістотель про соціальні основи держави. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2012. Вип. 56. С. 60–65.
7. Левкулич В.В. Ідея соціальної рівності в епоху античності. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2008. № 71. С. 139–150.
8. Ковальчук М. Політика як мистецтво управління людьми у філософсько-політичних концепціях Платона і Арістотеля. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2019. Вип. 22. С. 150–155.
9. Арістотель. Політика. Поетика / пер. з давньогрецької мови О. Кислюка, Б. Тена. Харків : Фоліо, 2023. 509 с.
10. Пономаренко Л. Алквіад як представник нової генерації політичних еліт Стародавньої Греції. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 226–230.



ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.485.26

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.26>

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ¹

Бадер Антон,

доктор політичних наук, професор,
директор Навчально-наукового
інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0002-3670-5753

Вовк Світлана,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0002-6171-4782

У статті зазначено, що сучасна війна четвертого покоління суттєво відрізняється від бінарної, тринітарної й тотальної війн. Підкреслено, що її наслідки вказаного виду збройного насилля не є настільки очевидними, як у війнах попередньої формації. Наголошено, що без установлення та деталізації цих наслідків неможливо організувати ефективну оборону, у тому числі від психологічного впливу супротивника, що сьогодні є актуальним завданням для нашої держави. Зауважено, що, деталізуючи політико-економічний, соціальний та психологічний вплив сучасної війни, обов'язково слід враховувати закономірності функціонування світ-системи загалом. Констатовано, що основними глобальними наслідками тридцятирічних світових війн за гегемонію є встановлення нового лідера та перебудова під його інтереси міжнародної системи. Указано, що остання з подібних війн (1914–1945 рр.) призвела до того, що економічне зростання провідних країн перестало залежати від наявності колоній, тобто від прямого доступу до ресурсної бази.

У роботі акцентовано увагу на тому, що основним завданням воєн сучасності стає повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних багатств, ресурсів чи територій. Зроблено висновок, що наслідком подібного протистояння є колосальна, а інколи повна руйнація промисловості й інфраструктури та численні навмисні жертви серед цивільного населення. Наголошено, що виключення зі світового політичного процесу війни як механізму прямого протистояння між країнами центру та напівпериферії поступово сформувало стійке переконання, ілюзію, що війна – це явище екстраординарне, не характерне для цивілізованих країн. На основі поданого матеріалу констатовано, що основний об'єкт війни сьогодні є свідомість супротивника, а тіло стає тільки засобом. Зазначено, що у більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли так званий «урок». Відповідно зауважено, що психологічний чинник та інформаційний вплив стали основою сучасної війни.

Ключові слова: вплив збройного насилля на громадян та суспільство, сучасна війна, політико-економічні, соціальні, психологічні наслідки.

Bader Anton, Vovk Svitlana. Political, economic, social and psychological consequences of modern war: formulation of the problem

The article states that the modern war of the fourth is significantly different from binary, trinitarian and total war. It is emphasized that the consequences of this type of armed violence are not as obvious as in the wars of the previous formation. It was emphasized that without establishing and detailing these consequences, it is impossible to organize an effective defense, including against the psychological influence of the enemy, which is currently an urgent task for our state. It is noted that when detailing the political-economic, social and psychological impact of the modern war, it is necessary to take into account the regularities of the functioning of the world-system as a whole. It has been established that the main global consequence of the thirty-year world wars for hegemony is the establishment of a new leader and the restructuring of the international system for his interests. It is indicated that the last of such wars (1914 – 1945)

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/002.



led to the fact that the economic growth of the leading countries ceased to depend on the presence of colonies, that is, on direct access to the resource base.

The work focuses on the fact that the main task of modern wars is the complete subjugation of the opponent's political system to the aggressor, and not the seizure of national wealth, resources or territories. It was concluded that the consequence of such a confrontation is colossal, and sometimes complete, destruction of industry and infrastructure and numerous, deliberate victims among the civilian population. It is emphasized that the exclusion of war from the world political process as a mechanism of direct confrontation between the countries of the center and the semi-periphery gradually formed a persistent belief, the illusion that war is an extraordinary phenomenon, not characteristic of civilized countries. On the basis of the presented material, it was established that the main object of war today is the consciousness of the enemy, and the body becomes only a means. It is noted that in most cases, as many people are destroyed as it is necessary for those who remain alive to learn the so-called «lesson». Accordingly, it was noted that the psychological factor and information influence have become the basis of modern war.

Key words: impact of armed violence on citizens and society, modern war, political-economic, social, psychological consequences.

Сучасна війна четвертого покоління (4GW – The 4th Generation War) суттєво відрізняється від бінарної, тринітарної й тотальної війн. До її характерних особливостей належать відмова від використання зброї масового знищення, інтенсифікація саме вогневого протистояння, застосування високоточних технологій ураження, космічних та повітряних системи розвідки, автоматизованих систем бойового управління, поєднання прямих та непрямих, завуальованих дій, посилення інформаційного впливу на масову аудиторію. Відповідно, наслідки вказаного виду збройного насилля не є настільки очевидними, як у війнах попередньої формації. Однак без установлення та деталізації цих наслідків неможливо організувати ефективну оборону, у тому числі й від психологічного впливу супротивника, що сьогодні є актуальним завданням для нашої держави.

Уплив війни на різноманітні процеси в суспільстві намагалися розкрити ще мислителі стародавніх часів, зокрема античні філософи Геракліт, Демокрит, Платон та Аристотель, давньокитайський теоретик та полководець Сунь-цзи. У період Відродження та Просвітництва вплив війни аналізували Н. Макіавеллі, Дж. Локк, І. Кант та ін. Класиком світової військової науки вважається прусський воєнний теоретик К. фон Клаузевіц. Значу увагу вказаним проблемам приділяли французький соціолог Р. Арон та англійський історик А. Тойнбі, американський соціолог І. Валлерстайн. Серед сучасних вітчизняних науковців, роботи яких пов'язані з темою нашої розвідки, можна назвати: О. Феденко та В. Панасюка [1], І. Рущенко [2], В. Лавриненко та М. Логінова [3], І. Кононова [4]. Однак більшість із зазначених дослідників приділяли увагу теоретичному осмисленню феномена «війна», а його вплив на соціально-політичний, економічний процес та психологічний стан суспільства залишився недостатньо розробленим.

На нашу думку, детальний аналіз заявленої проблеми потребує розуміння основ та закономірностей функціонування сучасної світ-системи. Так, кон'юнктурна слабкість імперії Габсбургів зумовила її неспроможність побудувати державні структури, характерні для тодішньої світ-системи. Відсутність ефективного силового механізму панування над європейськими народами призвела до докорінних політичних змін у державних утвореннях вказаного регіону та стимулювала становлення кардинально іншого світового порядку – світ-економіки. Логіка функціонування політичних систем у нових умовах суттєво змінюється, основою тепер виступають механізми, характерні для ринкових відносин [5]. Проте вплив війни на соціально-політичні процеси не слабшає, а отримує нову логіку. Так, механізми світ-економіки пов'язані з необхідністю первинним накопиченням капіталу, завоюванням ресурсів та ринків збуту стимулювали появу колоніальних війн [6, с. 81].

Колоніальні завоювання призвели до поширення нових товарів у Європі, революції цін та безконфліктного становлення абсолютних монархій. У межах зазначеної форми правління було закладено основи нового економічного устрою, нові ідеали світосприйняття, що, урешті-решт, стало підвалинами подальших революційних рухів. Завершився процес становлення нової системи у Європі також через війни, Наполеонівські зокрема. На цей економічний складник війн Нового періоду звертає увагу й відомий французький історик М. Блок, який, характеризуючи юридичні та моральні мотиви війни, наголосив на економічному аспекті війни як на джерелі прибутку певних держав [7, с. 306].

Отже, політичні процеси в сучасній світ-системі суттєво переплітаються з економічними, зокрема її функціонування неодмінно передбачає формування держави-гегемона. І. Валлерстайн щодо цього зазначає: «Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як цілого є існування домінуючої держави, досить сильної для того, щоб визначати правила гри та стежити за тим, аби вони виконувалися до кінця. Коли суперництво в якості системної умови заміщується гегемонією, це не означає, що держава-гегемон (hegemonic power) може все. Проте це означає, що вона може перешкоджати змінам (порушенням) правил із боку інших» [8, с. 98].



Перетворення однієї з держав центру на гегемона, насамперед, передбачає її першість у конкурентному ринковому середовищі у виробничій, торговій та фінансовій сферах одночасно [9, с. 256–257]. Зазначена зверхність здобувається за рахунок того, що претендент довгий час не вкладає великі кошти в розбудову численної армії [8, с. 99]. Конкуренція за гегемонію завершується тоді, коли ці переваги одного з претендентів надають можливість зайняти йому привілейовану позицію, не пов'язану з ринковими механізмами в ядрі світ-системи. Передусім це відбувається під час глобального воєнного конфлікту. У контексті аналізованої проблеми важливо акцентувати на тому, що фінал боротьби за гегемонію завжди передбачає перемогу певної держави в тридцятирічній Світовій війні [9, с. 258].

I. Валлерстайн називає три світові війни, що відбулися за період існування сьогоденної капіталістичної світ-економіки. Перша – війна 1618–1648 рр., у межах якої після перемоги над імперією Габсбургів постала Голландська гегемонія. Друга – 1792–1815 рр. – пов'язана з наполеонівськими війнами, перемогою над Францією та становленням гегемонії Великобританії. Остання – характеризується як американо-германська війна 1914–1945 рр., наслідком якої була поява гегемонії США [9, с. 258]. Окрім того, дослідник зазначає, що «у всіх трьох випадках морська (авіаційна) міць долала сухопутну. І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемогли ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» [8, с. 99–100].

Відповідно, у період занепаду англійської гегемонії виокремилися два претенденти на це місце – Німеччина та США, а протистояння розгорнулося на тлі намагань перерозподілу світової колоніальної системи. У зв'язку з появою нових видів озброєння та технологій тридцятирічна американо-німецька війна, що, як правило, визначається Першою та Другою світовими, набула найбільш масштабного та загрозового характеру. Міжвоєнний період, що, згідно з I. Валлерстайном, не виокремлюється і є частиною фінальної стадії боротьби за гегемонію, цілком логічно характеризується політичною нестабільністю та нарощенням військової потужності держав. На думку С. Хантингтона, зазначене зводилося до чотирьох аспектів: кількісного (жива сила, зброя та ресурси), технічного (ефективність озброєння), організаційного (розгортання армій і бойовий дух військ) та соціоетального (здатність і готовність залучити збройні сили в різних ситуаціях) [3, с. 165–164].

Отже, тридцятирічна Світова війна 1914–1945 рр. та становлення гегемонії США мали певні глобальні соціально-економічні наслідки. Зокрема, представники Кембриджського університету виокремили три основні зміни. По-перше, економічне зростання західноєвропейських держав перестало залежати від наявності колоній. По-друге, у таких країнах поширюється тенденція до співробітництва як між собою, так і зі США, що заклало основу європейської інтеграції та співробітництва з країнами, які розвиваються в процесі деколонізації. По-третє, централізація влади під час війни навчила європейських лідерів використанню державних механізмів для регулювання ринкових відносин й запобігання кризі перевиробництва [10, с. 62–63].

Однак найбільш значним наслідком, який завжди супроводжує завершення глобальної війни та остаточне становлення нового гегемона, є перебудова згідно з його інтересами світової політичної системи [9, с. 435–436]. Після Другої світової війни цей процес був безпосередньо пов'язаний зі становленням ООН. Підкреслимо, що сучасні обмеження зовнішнього функціонування політичних систем вирішально вплинули на зміну сутнісних характеристик війни та її вплив на соціально-економічні та політичні процеси у світі. Зокрема, у повоєнний період основною формою аналізованого виду зовнішнього збройного насилля стає так звана конвенційна війна, що характеризується веденням бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами та конвенціями.

Так звана «конвенційна війна» передбачає відмову від застосування зброї масового знищення: ядерної, хімічної, бактеріологічної, а в процесі бойових дій інтенсифікується саме вогневе протистояння, застосовуються високоточні технології з ураження, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління. Відповідно до зазначених критеріїв, пройшла більшість локальних збройних конфліктів другої половини ХХ ст., тобто періоду, що набув ознак біполярного протистояння. Так, із 1946 до 2006 р. у світі відбулося 232 збройних конфлікти, і лише декілька з них, зокрема в Кореї, В'єтнамі, Афганістані, можна охарактеризувати як масштабну війну [11, с. 337]. За даними дослідницької програми Conflict Barometer, із 1945 до 2013 р. загальна кількість конфліктів у світі зросла з 83 до 414 відповідно [12]. Слід наголосити, що основна частина з їх кількості відбулася у периферійній зоні, а більше половини – уже після завершення «холодної війни».

На основі наведених тез маємо можливість зробити висновок, що встановлений після Другої світової війни міжнародний устрій, посилений військовим паритетом між США та СРСР, сприяв виключенню зі світового політичного процесу війни як механізму протистояння між країнами центру та напівпериферії. Описані процеси мали й глибокий психологічний ефект на населення країни зазначених регіонів.



Зокрема, склалося стійке переконання, що війна – це явище з минулого, щось неймовірне, екстраординарне, не характере для цивілізованих країн. На нашу думку, саме цим психологічним ефектом можна пояснити шок більшості громадян України в лютому 2022 р., хоча значна кількість маркерів підтверджували високу ймовірність повномасштабного вторгнення.

У контексті розкриття поставленої проблеми обов'язково слід урахувати, що одним із ключових наслідків вищезазначених конвенційних обмежень також виступило суттєве вдосконалення технологій ведення війни. Так, у зоні Перської затоки в 1991 р. було використано понад 100 нових видів зброї. Загалом операцію «Буря в пустелі» слід уважати докорінним переломом у військовій справі, під час якої класична війна перетворилася на високотехнологічну [1, с. 220].

Аналіз зазначених процесів дав змогу провідним західним ученим ще наприкінці ХХ ст. дійти висновку, що традиційні погляди на сутність, причини та наслідки війни є застарілими та неактуальними в «ядерну» епоху [13, с. 173]. Так, на радикальному зламі в історії сучасних збройних конфліктів наголошував військовий теоретик, професор Мартін ван Кревельд. Причину цих змін він убачав саме у винайденні ядерної зброї, яка стала чинником стримування могутніх держав у розв'язанні війни між собою [2, с. 15–16]. На його думку, ядерна зброя ліквідувала зв'язок між перемогою та поразкою. Це призвело до того, що в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. війни між державами, які мали таку зброю, уже не велися, а застосовувалися тільки до країн, у яких не було ядерної зброї [14].

Нова форма збройного насилля, за Кревельдом, – це моральна та фізична боротьба, яка ведеться за допомогою так званих «уроків». Головний об'єкт війни на сучасному етапі – свідомість супротивника, що абсолютно прогнозовано посилює психологічний вплив війни на індивідів. Зокрема, тіло стає, умовно кажучи, тільки засобом, а саме: вбивство ворогів дає «урок» усім іншим. У більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли «урок» [14].

Комплекс зазначених чинників стимулював під час «холодної війни» постійний технічний прогрес і появу високоточної зброї, застосованої США в Перській затоці, Югославії, Афганістані та Іраку. Військові дії в Югославії (1999 р.), на нашу думку, – яскрава демонстрація особливості війни нового покоління. Уже в перший період бойових дій були завдані удари по об'єктах ВПК та інфраструктури, зокрема по нафтопереробній промисловості, запасах палива, військових підрозділах і поліції, системі телерадіомовлення [15, с. 62]. Як наслідок, нафтопереробна промисловість була повністю знищена; окрім цього, було зруйновано 50% виробництва боеприпасів, 70% авіаційної промисловості, 40% танкової й автомобільної промисловості, 80% автомобільних і залізничних мостів, 70% доріг. Реальна загроза повного знищення інфраструктури держави змусила Югославію капітулювати [16, с. 5]. Відповідно, прямим економічним наслідком війни з використанням сучасної техніки є колосальна руйнація інфраструктури, що посилюється значною залежністю сьогоденного суспільства від об'єктів енергетичної, паливної, логістичної та комунікативної сфер.

Цілком зрозуміло, що фінансові можливості для розроблення й упровадження новітніх технологій у військовій сфері були наявні в країнах центру і насамперед у гегемона. Одночасно відбувалось усвідомлення країнами периферійної й напівпериферійної зон того, що запропонована їм концепція ліберальних реформ як механізму забезпечення економічного процвітання нездійсненна в межах їх розташування в сучасній світ-системі. Усе це зумовлювало загострення напруженості з країнами центру та спонукало до пошуку можливих варіантів протидії їхній військовій потужності.

Указані процеси призвели до докорінних змін у методах застосування збройного насилля. Так, починає використовуватися тактика швидких, короткострокових терористичних атак із великою кількістю жертв серед цивільних, головою метою яких є поширення страху та паніки серед населення. Отже, психологічний вплив у межах подібного збройного протистояння стає одним з основних. Окрім того, використання космічних технологій, крилатих ракет, авіації та флоту проти невеликих, мобільних загонів терористів не є ефективним. У подальшому нові принципи ведення війни поступово були засвоєні розвиненими країнами, що мають на озброєнні високоточну зброю. Така тактика значно здешевила ведення військових операцій та надала широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. Ці тенденції стали основою чергової перебудови засобів реалізації війни [15, с. 62].

Ще в середині ХХ ст. відомий західний військовий теоретик Є. Месснер запропонував таке бачення змісту феномену та наслідків застосування сучасної війни: «Воюють універсально, користуючись усіма засобами руйнування; воюють регулярними військами, що позбулися військової монополії, та іррегулярною силою, що стала могутнім чинником війни; воюють партизанами, диверсантами, терористами, пропагандистами та саботажниками. Також воюють й іншою незвичайною зброєю, агресивно-дипломатією, нафтою-зброєю, зброєю-наркотиками, зброєю-промиванням мізків. Терор і партизанство – головна зброя у цій війні. Терор – це війна, це військова стратегія. Терор стає безмежним» [1, с. 220].



Щодо останньої тези слід зазначити, що сьогодні насилля у війнах досить часто спрямоване саме проти цивільного населення. За словами Мері Калдор, професора Лондонської школи економіки, у «нових війнах» порушення норм гуманності та прав людини є не побічними ефектами війни, а її центральним стрижнем. Понад 90% жертв – це цивільне населення, а кількість біженців і переміщених осіб із року в рік зростає. Кримінально-насильницька реальність сучасних війн стала важливою рисою збройного насилля нового типу [1, с. 227]. Виходячи із зазначеного підкреслимо, що сучасні війни мають надзвичайно потужний психологічний ефект. Сприяє цьому взаємозалежність двох чинників. З одного боку, сформована протягом другої половини ХХ ст. упевненість, що війна – це екстраординарне, не характерне для сьогодення явище. З іншого – посилення терору проти цивільного населення як характерна риса сучасного збройного насилля.

Деталізуючи економічні наслідки сучасних війн, наведемо тезу військового теоретика В. Сліпченко: «У збройній боротьбі майбутнього перемога може бути досягнута здебільшого лише за рахунок руйнування економічного потенціалу супротивника. До того ж якщо супротивник, який обороняється, опинився не готовим до війни майбутнього, а всю ставку, як і в минулому, зробив на свої сухопутні війська, то немає необхідності знищувати такі його збройні сили. Вони за винятком засобів удару у відповідь не є жодною загрозою для нападника й в умовах зруйнованої економіки приречені спочатку на втрату боєздатності, а потім і на повне знищення. У таких умовах неминуче занепаде й політичний устрій» [1, с. 220].

Посиліє зазначену вище тезу те, що сьогодні економічний складник, як правило, уже не є мотивом для розв'язання війни та, відповідно, немає жодних причин намагатися зберегти промисловість, ресурсну базу та інфраструктуру супротивника. При цьому війни стають усе більш ірраціональними, виникаючи на ґрунті релігії, культурних та етнічних відмінностей, націоналізму, історичної пам'яті, конфліктів минулого тощо, та часто самі є одночасно і засобом вирішення протиріч, і метою. Прямим доказом указанного є розв'язана путіним війна проти України, що фактично не має жодних економічних причин. Отже, на сучасному етапі докорінно змінився не лише характер, а й сама інструментальна сутність війни. Сьогодні метою їх розв'язання стає не захоплення національних багатств та ресурсів, поневолення народу або окупація чужих земель, а повне підпорядкування агресору політичної системи супротивника. Окрім того, сучасна війна характеризується постійно змінюваними формами політичного, дипломатичного, економічного та воєнного протистояння систем на геополітичному рівні.

Ураховуючи структурні змін сучасної війни та посилення психологічного тиску на населення абсолютно логічним є те, що сьогодні складником збройного насилля є застосування інформаційного впливу на масову аудиторію. Зазначене явище дістало назву інформаційної війни. Основний сутнісний зміст тут у тому, що предметом впливу в протиборстві є певні типи свідомості, які мають бути знищені, а носії цієї свідомості, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від колишніх форм свідомості – предметів руйнування та ураження. На думку З. Бжезінського, інформаційна політика, яку повинна проводити кожна держава, є одним із трьох складників, що слугують запорукою могутності такої держави на міжнародній арені [17, с. 12].

Таким чином, деталізуючи політико-економічний, соціальний та психологічний вплив сучасної війни, обов'язково слід ураховувати закономірності функціонування світ-системи у цілому. Основним глобальним наслідком тридцятирічних світових війн за гегемонію є встановлення нового лідера та перебудова під його інтереси міжнародної системи. Так, остання з подібних війни (1914–1945 рр.) призвела до того, що економічне зростання провідних країн перестало залежати від наявності колоній, тобто від прямого доступу до ресурсної бази. Відповідно, основним завданням воєн сучасності стає повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних багатств, ресурсів чи територій. Наслідком подібного протистояння є колосальна, а інколи повна руйнація промисловості й інфраструктури та численні навмисні жертви серед цивільного населення. Основний об'єкт війни сьогодні є свідомість супротивника, а тіло стає тільки засобом. У більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли так званий «урок». Відповідно, психологічний чинник та інформаційний вплив стали основною сучасної війни, на їх вивчення ми спрямуємо зусилля у подальших розвідках.

Література:

1. Феденко О.В., Панасюк В.В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 219–230.
2. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
3. Лавриненко В.М., Логінов М.М. Війна як суспільний феномен (філософсько-економічні виміри). *Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.* : матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конф., м. Київ, 15–16 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 163–167.



4. Кононов І.Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viynu> (дата звернення: 23.04.2024).
5. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review : A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 561–619.
6. Бадер А.В. Війна як чинник функціонування та зміни політичних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 19. С. 80–83.
7. Блок М. Феодальне суспільство Київ : Всесвіт, 2001. 528 с.
8. Wallerstein. The Inter-state Structure of the Modern World-system. Smith S., Booth K., Zalewski M., (eds.). *International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 87–107.
9. Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. New York : The New Press, 2000. 471 p.
10. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. Volume 2. 467 p.
11. Bader, A; Zhurba, I; Kladko, A; Demchenko, V; Rusanova, M. War in the practice of functioning of different types of political systems. *Amazonia Investiga*. 2023. Volume 12. Issue 64. P. 331–339.
12. Conflict Barometer 2013. № 02. 2014. URL: <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/index.html/> (date of access: 12.02.2023).
13. Грищенко Н.І., Мінчук Т.В. Проблема війни як соціально-політичного явища в умовах глобалізованого суспільства. *Молодий вчений*. 2014. № 5(08). Ч. 2. С. 172–174.
14. Martin van Creveld *The Rise and Decline of the State*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 439 p.
15. Бадер А.В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилья у сучасному світі. *Грані*. 2016. № 10. С. 60–65.
16. Феденко О.В., Сальник Ю.П. Сучасні форми та способи збройної боротьби за досвідом локальних війн сучасності. *Військово-технічний збірник*. 2009. № 1. С. 3–11.
17. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / пер. з англ. Г. Лелів. Львів : Літопис, 2012. 168 с.



УДК 321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.27>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ФОРМ ДЕМОКРАТІЇ

Герман Мирослава,*аспірантка кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0009-0009-2712-4453*

Розглянуто актуальні концепції демократії: парламентську, президентську, делегативну, представницьку, партисипаторну, директну, деліберативну, електронну, соціальну, плюралістичну, елітистську та ін. На основі проведеного аналізу визначено дві основні функції, якими наділяються громадяни як джерело сучасної демократії, а це делегування та участь. Є підстави стверджувати, що розвиток демократії у вимірі політичного режиму, ідеології та сукупності принципів врядування відбувався у такій логічній послідовності: пряма демократія – представницька, або делегативна демократія – демократія участі, або партисипаторна демократія.

Визначено підхід, відповідно до якого розглядається питання концептуалізації сучасних моделей, концепцій і форм демократії, а це поєднання її динамічного і статичного складників. У першому випадку йдеться про процеси, які називаємо демократичними (вибори, зміна еліт, політична комунікація, поділ влади, децентралізація тощо), та суб'єктів, які ототожнюємо з джерелами демократичності (народ, громадянське суспільство, інструменти громадянської участі та ін.). Усі ці складники у своєму змістовному наповненні забезпечують реалізацію народовладдя у тих обсягах і формах, які відповідають потребі держави, її керівництва.

Запропоновано як модерне мірило форм демократії розглядати її національні моделі. Спираючись на чинні політико-правові практики, виокремлено групу країн ліберальної демократії (США, Велика Британія, Канада), парламентської демократії (Німеччина, Франція, Швеція), президентської демократії (США, Бразилія, низка країн Латинської Америки), консенсусної демократії (Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Данія), корпоративної демократії (країни Скандинавії). Констатовано, що кожна держава сталої чи перехідної демократії формує власний набір демократичних інститутів, наповнює їх реальним змістом, забезпечує відповідними інструментами, легітимізує виборчими та законодавчими процедурами. Водночас зауважено, що конституційне закріплення демократичності держави не означає обов'язкового дотримання нею цього принципу.

Ключові слова: демократія, демократизація, політичний режим, політичний процес, політична теорія.

Herman Muroslava. Conceptualization of modern forms of democracy

The author researched the concepts of democracy relevant in our time – parliamentary, presidential, delegative, representative, participatory, direct, deliberative, electronic, social, pluralistic, elitist and other models of democracy. On the basis of the conducted analysis, two main functions, which are assigned to citizens as a source of modern democracy, are defined. It's about delegation and participation. Therefore, there are grounds to assert that the development of democracy in terms of political regime, ideology and a set of governance principles took place in the following logical sequence: direct democracy – representative or delegative democracy – participatory democracy.

The author defines an approach that considers the issue of conceptualizing modern models, concepts and forms of democracy, which is a combination of its dynamic and static components. In the first case, it refers to the processes that are called democratic (elections, change of elites, political communication, separation of powers, decentralization, etc.) and the subjects that are identified with the sources of democracy (people, civil society, instruments of public participation, etc.). All of these components in their content ensure the realization of people's power in the volumes and forms that meet the needs of the state and its leadership.

It is proposed to consider national models of democracy as a modern measure of democratic forms. Based on current political and legal practices, we singled out a group of countries of liberal democracy (USA, Great Britain, Canada), parliamentary democracy (Germany, France, Sweden), presidential democracy (USA, Brazil, Latin American countries), consensus democracy (Switzerland, Netherlands, Belgium, Denmark), corporate democracy (Scandinavian countries). It is stated that each state of a stable or transitional democracy forms its own set of democratic institutions, fills them with real content, provides them with appropriate tools, and legitimizes them through electoral and legislative procedures. At the same time, it is noted that the constitutional enshrinement of the democratic nature of a state does not mean that it must comply with this principle.

Key words: democracy, democratization, political regime, political process, political theory.

Вступ. Демократія залишається загальноприйнятим орієнтиром для якісної трансформації не лише політичних інститутів, а й усієї системи суспільно-політичних відносин. І досі процес демократизації одночасно відповідає запиту суспільства і є напрямом еволюції політичної системи. Безумовно, у сучасних умовах можна спостерігати рухи в обидвох напрямках, адже тенденція відкатів від демократичного напрямку, про яку писав С. Гантінгтон, зберігається. І позаяк альтернативи, яка б нівелювала



цінність демократії, не існує, але мінливий і досить динамічний світ створює прийнятні для конкретних історичних умов принципи співіснування, з'являються нові й нові форми чи модифікації демократії. Саме вони є у фокусі цього наукового пошуку.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є з'ясування закономірностей, які супроводжують нову концептуалізацію демократії. Відповідно, дослідницькі завдання полягають в аналізі сучасних моделей демократичного врядування, передумов їх появи, ключових маркерів, які визначали зміст модерної демократії, передусім у сприйнятті політико-владних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сучасні інтерпретації демократичного врядування мають інституціональне та функціональне підґрунтя, включають особливості реалізації влади та її формування у різних країнах залежно від їхнього історичного, культурного та політичного контексту. Але, звертаючись до чинних практик демократичного правління, акцентуємо такі його моделі:

– парламентська демократія (М. Гейлахер, М. Каталано, М. Мерфі), коли виконавча влада зазвичай виходить із парламенту, який обирає голову держави (наприклад, прем'єр-міністра або президента) і формує уряд. Тобто парламент має переважну роль у законодавчому процесі та контролі над виконавчою владою, а влада зазвичай визначається шляхом виборів, де громадяни обирають представників у парламент. Він приймає закони та регулює законодавчий процес, може ініціювати та обговорювати законопроекти, голосувати за їх прийняття або відхилення, а також надавати рекомендації щодо внесення змін у законодавство. Парламент виступає як орган, що представляє інтереси громадян та здійснює їх представництво у владі. Своєю чергою, виконавча влада формується з парламентської більшості або отримує легітимність через довіру парламенту;

– президентська демократія (Х. Крістенсен, М. Латторре, М. Леві, Х. Лінц, Х. Магаїс, П. Шейн, М. Шугарт) – передбачає виборність голови держави (зазвичай президента), який у подальшому має владу над урядом та законодавчим процесом, а парламент часто обмежується у повноваженнях. Також акцентуємо стиль управління, за якого виконавча та законодавча функціонують як відокремлені і незалежні одна від одної гілки влади, керовані різними суб'єктами: президент – як глава держави та уряду, парламент – як законодавчий орган. Ознакою президентської демократії також є прямі вибори президента.

У праці «Президенти та асамблеї. Конституційний дизайн і динаміка виборів» Дж. Кері та М. Шугарт розмірковують над роллю інституційного дизайну в демократичній політиці, розробляючи типологію демократичних режимів, структурованих навколо принципу поділу влади, включаючи дві змішані форми – прем'єр-президентську та президентсько-парламентську. Водночас ключовим регулятором повноважень між гілками влади в умовах президентської демократії ці американські політологи визначають конкурентні вибори [1];

– представницька демократія (Е. Берк, Р. Даль, Дж. Ст. Міль, Дж. Медісон) – одна з найпоширеніших концепцій демократії, суть якої полягає у тому, що громадяни обирають представників, які діють в їхніх інтересах та ухвалюють рішення від їхнього імені у владних органах. Характеристиками вказаної моделі демократії є виборність представників народу, уповноваженість їх на ухвалення рішень від імені виборців, відповідальність за реалізацію цих рішень, участь у публічних дебатах, упровадження системи розділення влади. Один із творців американської конституції Дж. Медісон просував ідею республіки з урядом, складеним за принципом представництва. Стиль організації влади у такій республіці відрізнявся від чистої демократії тим, що управління республіки передається невеликій кількості громадян, яких інші обирають своїми уповноваженими представниками. За такого підходу суспільна думка швидше трансформується у політичні рішення [2, с. 83];

– делегативна демократія (М. Воррен, Д. Естлін, Ф. Петті) передбачає поєднання представницької та директної демократії (про неї йтиметься далі), коли громадяни мають одночасно можливість вибрати представників для прийняття рішень у владних органах і мати прямий вплив на окремі питання чи процеси через механізми делегування своїх повноважень. У своїй реалізації делегативна демократія дотримується принципів виборності представників від народу, делегування їм голосів, а значить, і повноважень, прямого впливу громадян (через референдуми, петиції, онлайн-голосування тощо), повної відповідальності представників перед своїми виборцями. Тобто вказана модель демократії намагається забезпечити баланс між представницькою демократією, де громадяни обирають представників, і директною демократією, де громадяни мають прямий вплив на прийняття рішень.

Варто акцентувати відмінності між представницькою і делегативною демократією, які часто ототожнюють. Вона полягає у механізмі прийняття рішень та рівні участі громадян у політичному процесі. Якщо концептом делегативної демократії передбачено більш активну роль та прямий вплив громадян на прийняття рішень через делегування повноважень, то у представницькій демократії громадяни



обирають представників, які приймають ці рішення в їхніх інтересах. Однак тенденції сучасної демократизації розвивають межі цих моделей демократії, передусім через упровадження нових механізмів і сервісів залучення громадян до розроблення й ухвалення політичних рішень, насамперед на місцевому рівні:

– партисипаторна демократія (Р. Даль, Дж. Дьюї, К. Поппер) полягає в активній участі громадян у політичному процесі та управлінні суспільством, а її основні аспекти включають громадянську участь, громадські обговорення і консенсус, децентралізацію влади, інклюзивність та рівність можливостей, використання інформаційних технологій тощо. Така модель орієнтована на створення умов для широкої участі громадян у політичному процесі та забезпечення відповідального та рівноправного управління;

– директна демократія (С. Гоболт, Р. Далтон, Дж. Дьюї, Дж. Мацусака, Ж.-Ж. Руссо) – актуальна нині концепція демократії, яка передбачає пряму участь громадян у прийнятті рішень, наприклад через референдуми, петиції та інші форми громадського впливу. Особливості цієї демократичної моделі формувалися впродовж тривалого періоду – від Античності з її загальними зборами вільних громадян, через епоху Просвітництва із «Суспільним договором» Ж.-Ж. Руссо і до XXI ст., де данська політологиня С. Гоболт описує важливість механізмів прямої демократії через громадські консультації та референдуми для результатів виборів, формування стратегій політичними елітами, акцентуючи увагу на референдумах у країнах Європейського Союзу [3]. Водночас інший учений – американський політолог Р. Далтон – застерігає від популізму, який породжує пряма демократія, адже почути народ не означає дослухатися до нього. Тому є потреба у чітко розроблених механізмах розширення демократичної участі громадян [4, с. 150–151]. Принагідно вкажемо на концепт «розширеної демократії» (Дж. Дьюї), яка поглиблює і масштабує участь громадян у прийнятті політичних рішень через діалог та співпрацю, розвиток локальної демократії, так зване «виховання громадянства»;

– деліберативна, або дорадча, демократія (Ю. Габермас, Дж. Елстер, Дж. Коен, Е. Лаккевич, Дж. Ст. Міль, Дж. Роулз, Дж. Фішкін, Ф. Шміттер) наголошує на важливості вільного та відкритого обговорення та обґрунтування рішень між учасниками політичного процесу. Концепцією передбачено можливість застосування інструментів діалогу та обговорення, пріоритет принципів рівності й консенсусу, важливість аргументації, публічності та прозорості суспільно значущих обговорень. Такий формат демократії часто ототожнюють зі способом зміцнення демократичних процесів, підвищення легітимності прийнятих рішень та залучення громадян до політичного життя. Так, у праці «Деліберативна демократія» американський політолог Дж. Елстер пропонує не обмежуватися виборами як центральним механізмом прийняття політичних рішень, а зважити на цінність обговорення – етапу, який робить вибори більш виваженими, аргументованими як щодо запропонованих варіантів, так і щодо мотивації обрати один із них [5]. Безпосередні ж практики демократичних обговорень, які призвели до конкретних рішень (щодо питань екології, альтернативної енергетики, міжконфесійних взаємовідносин), описані у праці Дж. Фішкіна «Коли люди говорять: деліберативна демократія і публічні консультації» [6];

– електронна демократія (Дж. Кін, Л. Лессінг, Дж. Лернер, Е. Тофлер, Дж. Фішкін) як продовження демократії участі інтегрує інформаційно-комунікаційні технології у процес включення громадян у процес розроблення та ухвалення політичних рішень. Для того щоб ці механізми дійсно відповідали демократичним принципам, важливо забезпечити загальний і рівний доступ до інформації, запровадити електронне голосування та вибори, разом із громадянською участю актуалізувати і зворотний зв'язок суспільно-політичної комунікації, пріоритизувати відкритість, прозорість, мобільність, доступність інформації, захистити персональні дані, розвивати кібербезпеку. Важливо наголосити, що електронна, або Інтернет-демократія, яка на початку 2000-х років здавалася футуристичною розробкою, нині знайшла своє втілення в аспектах врядування Естонії, Швейцарії, Південної Кореї, Ісландії, а багато країн, зокрема й Україна, дали можливість громадянам користуватися державними послугами та сервісами онлайн, використовувати електронні підписи та посвідчення особи;

– соціальна демократія (К. Поппер, Дж. Ролз, К. Шмітт). Концепцією передбачено поєднання елементів ринкової економіки із соціальними програмами держави, спрямованими на забезпечення рівності можливостей. Змістовно цю модель демократії визначають соціальна справедливість, економічна рівність, збалансована ринкова економіка, гарантія громадянських свобод, утілений концепт соціальної держави та ін. До прикладу, у праці «Відкрите суспільство та його вороги» К. Поппер стверджує, що відкрите суспільство, яке ґрунтується на принципах демократії, свободи і толерантності, є бажаним типом суспільства. Такий тип суспільства відрізняється від тоталітарних та авторитарних режимів тим, що він дає змогу своїм громадянам вільно висловлювати думки, критично оцінювати навколишній світ, ділитися власними аргументами з оточуючими [7];



– плюралістична демократія (А. Бентлі, Р. Даль, К. Йогансен, Д. Трумен) визнає та підтримує існування різноманітних інтересів, груп і точок зору у суспільстві. Плюралістична демократія спирається на принципи індивідуальних прав і свобод, різноманіття політичних поглядів, плюралізму засобів участі, балансу інтересів, захисту меншин. Особливістю плюралістичної демократії є акцент на розмаїтості й конкуренції між різними інтересами і групами як сили та перевазі, яка сприяє здоровому функціонуванню демократичного суспільства;

– елітистська теорія демократії (В. Джеймсон, Р. Мікс, В. Парето, К. Шмітт), що виникла внаслідок критики традиційної ідеї демократії як системи, у якій влада належить народові або більшості. Окрім того, формуванню вказаної моделі сприяли зростання впливу великих корпорацій та груп інтересів, поширення масових комунікаційних засобів, структура політичних інститутів, соціальні диспропорції та нерівності. Як наслідок, сформувалася течія, яка зосереджує увагу на реальному розподілі влади та впливу в суспільстві, зокрема на ролі економічних, політичних та інших еліт. Елітистська теорія часто критикує ідею демократії як утопію, оскільки вважає, що умов для повноцінної участі всіх громадян у прийнятті рішень не існує, і справжня влада завжди буде у руках обмеженої групи осіб. Інший погляд на демократичне врядування закладено корпоративною теорією демократії (Г. Лембрух, М. Оріу, К. Шмітт), яка визнає активний вплив на формування політики окремих інститутів громадянського суспільства, часто пов'язаних із великими корпораціями.

Безперечно, це не вичерпний перелік концепцій демократії, які еволюціонують, зазнають впливу політико-історичних обставин, процесів глобалізації, економічного розвитку та под. Усе більшої актуальності набувають демократії, утілення яких пов'язане з інформаційно-комунікаційними технологіями. Разом зі згаданою вище електронною демократією існує й інформаційна демократія, сутність і особливості якої, зокрема, розкриває українська політологиня А. Митко. Інформаційну теорію демократії вона трактує як міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає можливості інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності соціальної, економічної й інших форм взаємодії, а також ставить за ціль осмислення ролі демократії в інформаційному суспільстві. У прикладному розумінні метою інформаційної теорії демократії, на думку А. Митко, є оптимізація демократичних інститутів у рамках існуючих політичних систем і розвиток електронної демократії [8, с. 21].

Також варто вказати на ті концептуальні форми, які окреслюють межі прийняття демократії, зокрема це повні (ліберальні) та часткові (дефективні); ефективні та неефективні [9]; колективістські та індивідуальні (конкурентні) демократії.

Накопичений досвід розуміння й оцінки демократії та демократичності зумовлює виокремлення динамічних та статичних складників демократичного режиму. Так, до перших можна віднести громадянський активізм та участь, технологічні інновації (вони, зокрема, зумовили появу електронної демократії), економічні та соціальні зміни, міжнародні відносини і геополітику, зміни у політичних партіях та інституціях, а до других, статичних/незмінних – усеосяжне право голосу, права людини та основні свободи, розділення влади, правову державу, вільні та справедливі вибори, громадянське суспільство.

Спираючись на теоретичні розробки класиків політичної думки, вітчизняна політологиня С. Наумкіна визначає ключові принципи демократії:

- народовладдя – влада народу, яка нічим зовнішнім не обмежена (Платон). Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності й свободи, коли люди розглядаються не як абстрактна «маса» зі спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як він бажає;
- підпорядкованість дій людей закону (Аристотель). Йдеться про певне обмеження природних прав «вільної людини», що спричинило необхідність надання людині перших політичних прав;
- консенсус (згода) народу (за Н. Макіавеллі), який створює перепони для свавілля людини. Тут авторка спирається на поняття «народ» у Н. Макіавеллі: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а точніше, реагує на державця, легітимізуючи його своєю «дружбою» як уособлення тотальності всієї влади;
- визначеність основних прав людини (Т. Гоббс), які виокремили її з гомогенної системи «народ», де людина, по суті, втрачає себе, та гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність індивідів і яка є продуктом взаємовідносин між індивідами;
- розподіл влади (Дж. Локк) для створення системи контролю за нею;
- свобода слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже, й надання можливості контролю за нею;
- принцип толерантного ставлення до всього, що існує у природі, який визначає демократію вже не як форму правління, а як спосіб співіснування людей [10, с. 18–19].

Такий підхід до комплексного бачення демократичних принципів зумовлений еволюцією самої демократії – розгалуженням її складників, укоріненням їх в управлінські та суспільно-політичні практики, інтеграцією у національні законодавства тощо.



Очевидно, що демократія – досить гнучка й адаптивна концепція, багатогранна і така, що дає можливість по-різному розставляти пріоритети з-поміж визнаних демократичних цінностей і принципів. Розглянуті сучасні концепції демократії дають змогу виокремити дві основні функції, якими наділяються люди (народ, населення, суспільство або громадянське суспільство) як джерело демократичного врядування, а саме:

– або делегування (у контексті концепцій демократії акцентуємо представницьку, делегативну, парламентську, президентську) – перенесення певної частини повноважень із реалізації державної політики та курсу суспільного розвитку на політичні інститути. Ця функція не виключає політичної участі, будучи своєрідним її втіленням. Тобто делегування – це виключне повноваження людини, здійснювати яке вона може на власний розсуд, установлюючи відповідні критерії та вимоги до умовного суспільно-політичного договору;

– або участь (виражена у директній, електронній, партисипаторній демократії та ін.), яка полягає у пошуку і розширенні інструментів та механізмів забезпечення такої участі. Тут варто підкреслити ключові сенси: участі як способу безпосереднього впливу на владу та участі як форми реалізації політики. Перший варіант простіший, глибокого інституціоналізований і з давнім історичним корінням, адже йдеться про вибори, референдуми на різних рівнях, тоді як другий варіант зазвичай може охопити лише окремі складники суспільно-політичного життя, орієнтований на більш зріле суспільство, складніший у питаннях визнання політичними інститутами, закріпленні для довгострокового застосування тощо. Однак саме політична участь громадян як шлях до конструювання людиноцентричної політики, на нашу думку, є більш наближеною до істинного змісту демократії.

Обидві названі функції у рівній пропорції присутні у сучасній ліберальній демократії (Дж. Ролз, А. Сен, Р. Даль, М. Нассбаум), яка поєднує принципи демократії з акцентом на захисті прав і свобод громадян через конституційні гарантії, правову державу та розділення влади. Модерне розуміння ліберальної демократії передбачає гармонію політичних та особистих свобод, тобто однаково важливими є і свобода слова, і право на приватну власність. Ліберальна демократія виходить із гарантій правової держави, яка має захищати права громадян від будь-якого порушення, навіть від власної монополії, економічної свободи та ринкової економіки. Така модель демократії ґрунтується на принципах плюралізму, толерантності і відкритості до різних точок зору, що лежать у межах загально визнаного права. Також ліберальна демократія використовує демократичні інституції, такі як вибори, парламенти, правосуддя, для забезпечення участі громадян у прийнятті рішень та контролю над владою, а ступінь державного втручання регулюється потребою забезпечення соціальної справедливості та збалансованого розвитку.

Будь-яке прагнення держави демократизувати суспільно-політичні відносини призводить до появи певної національної моделі демократії – не ідентичної жодній існуючій, такої, що носить відбитки історичного моменту, політичного минулого, обставин глобального світового розвитку. Спираючись на чинні політико-правові практики, можна виокремити:

– групу країн ліберальної демократії (США, Велика Британія, Канада), де пріоритетом є індивідуальні права і свободи, розділення влади, конституційне її лімітування, захист меншин тощо;

– групу країн парламентської демократії (Німеччина, Франція, Швеція), де парламент відіграє центральну роль у законодавчому процесі, а виконавча влада формується за підсумками парламентських виборів і зазвичай відповідає перед парламентом;

– групи країн президентської демократії (США, Бразилія, низка країн Латинської Америки). У таких державах президент має значний авторитет і автономність в ухваленні рішень, обирається окремо від парламенту або конгресу;

– країни консенсусної демократії (Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Данія), управління в яких характеризується прагненням до досягнення широкого консенсусу та компромісів між різними політичними силами. Модель притаманна країнам зі значною кількістю політичних партій, етнічних чи релігійних груп;

– групу країн корпоративної демократії (перегукється з попередніми, зокрема притаманна країнам Скандинавії). Модель базується на сильних зв'язках між державою, громадянським суспільством та економікою, а також на широкій участі у прийнятті рішень груп інтересів та професійних організацій.

Якщо за відповідними ознаками характеризувати Україну, то, з одного боку, згідно з конституційно оформленими політичною системою і режимом, у державі встановлено парламентський тип демократії. Таке твердження ґрунтується на провідній ролі парламенту у законодавчому процесі, підпорядкованості уряду парламенту, притаманній партійній конкуренції, упровадженні принципу розділення влади, гарантованому загальному доступі до виборчих процесів та громадянських свободах. Однак в умовах дії правового режиму воєнного стану Україна була вимушена відступити від зобов'язань, узятих



відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [11]. З одного боку, це не означає, що держава відмовляється від демократичного шляху розвитку, з іншого – з огляду на обставини російського військового вторгнення – можна визнати тимчасове переформатування вітчизняної моделі демократії, яка тепер тяжіє до президентської, частково – до елітистської.

Висновки. Сучасні підходи до концептуалізації моделей демократії не змінили її сутність, адже, так чи інакше, джерелом влади залишається народ. Однак очевидними є трансформації, або розширення механізмів реалізації ключового складника демократії – народовладдя. Модерні форми демократії визначають межі, обсяги, набір інструментів громадянської участі у здійсненні політики, встановлюють обмеження, які унеможливають монополію «кратос» над «демос». Попри глобалізаційні тенденції кожна держава у ході системних реформ конструює власне бачення демократії та її спроможності – кожна конституційна характеристика «демократичної держави» на практиці є унікальною у своєму втіленні. Саме тому є підстави стверджувати, що національні моделі демократії – це неповторюване комплексне бачення шляху державотворення, яке увібрало в себе ознаки багатьох вище описаних концепцій демократії. Також наголосимо, що світ і досі має чимало прикладів формальних демократій, як-от російська федерація, яка є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління лише на папері.

Література:

1. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge University Press, 2004. 315 p.
2. Madison J.Jr. The Same Subject Continued. The Union as a Safeguard Against Domestic Faction and Insurrection. *The Federalist Papers*. 1787. № 10. P. 83.
3. Hobolt S. Direct democracy and European integration. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13. Issue 1. P. 153–166.
4. Dalton R.J., Bürklin W., Drummond A. Public opinion and direct democracy. *Journal of Democracy*. 2001. Vol. 12. № 4. P. 141–153.
5. Elster J. (Ed.). *Deliberative Democracy (Cambridge Studies in the Theory of Democracy)*. Series Number 1. Cambridge University Press. 1998. 296 p.
6. Fishkin J.S. *When the People Speak. Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford University Press, 2011. 254 p.
7. Поппер К. *Відкрите суспільство та його вороги*. Київ : Основи, 1994. 444 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Vidkryte_suspilstvo_ta_oho_vorohy_Tom_1.pdf
8. Митко А. *Інформаційна демократія: реалії та виклики часу*. Луцьк : Вежа-друк, 2014. 400 с.
9. Литвин В. Концепт ефективної демократії у сучасній порівняльній політології: дефініція, операціоналізація та наслідки. *Духовність. Культура. Наука* : матеріали міжнародної наукової конференції. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/effect.dem_.pdf
10. Наумкіна С., Жаровцева Т. Основні підходи до сучасного виміру демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2010. № 39. С. 17–25.
11. Україна тимчасово відступає від Конвенції з прав людини – Рада Європи. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3857954-ukraina-timcasovo-vidstupae-vid-konvencii-z-prav-ludini.html>



УДК 323.212:336.74-027.564.2]:355.01(477:470)"2022/2024"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.28>

КУЛЬТУРА ДОНАТІВ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Горло Наталя,

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політології

Запорізького національного університету

ORCID ID: 0000-0003-0872-9333

Авторка статті проводить ідею про формування в Україні у період повномасштабної російсько-української війни специфічної культури донатів, яка є наслідком масштабного долучення громадян до волонтерських ініціатив у формі благодійних фінансових внесків. Культура донатів визначається як систематична і мотивована діяльність українців із метою надання добровільної матеріальної допомоги Збройним силам України, різним категоріям населення, яке постраждало від війни, та на інші потреби, пов'язані з подоланням негативного впливу дій країни-агресора. Складниками культури донатів є: усвідомлення суспільством необхідності донатів; організація зборів (вибір аудиторії, вибір платформи для поширення інформації, вибір способу збору, звітність); власне донати. Визначено форми зборів: традиційні збори, збори-сторітелінги, міні-збори як частина великого збору, заходи із входом-оплатою, продаж товарів, у тому числі на аукціонах, донати за послуги тощо. Показано, що з метою заохочення більшої кількості людей до фінансових пожертв поширюється практика організації креативних зборів. Розглянуто ініціативи, які пояснюють важливість невеликих донатів.

Пояснено психологічну причину активізації благодійної допомоги, яка полягає у відчутті індивідом своєї причетності до важливої справи. Охарактеризовано причини зниження її рівня, серед яких: погіршення матеріального стану людей під час війни; корупція у державі; недовіра до волонтерів – організаторів зборів; втома від війни, яка є наслідком її тривалості, та незадоволені очікування щодо швидких позитивних змін.

Феномен волонтерства і культура донатів осмислено через призму проактивної громадянської позиції і патріотизму. На основі результатів соціологічних досліджень показано динаміку зростання інтересу до політики у період війни та розкрито сприйняття суспільством волонтерства як важливої ознаки патріотизму.

Наголошено, що розвинена культура донатів підтверджує існування в Україні сформованого громадянського суспільства, здатного вирішувати нагальні проблеми самостійно, шляхом самоорганізації поза органами державної влади.

Ключові слова: політична культура, волонтерство, донат, культура донатів, проактивна громадянська позиція, громадянське суспільство, російсько-українська війна.

Horlo Natalia. Donation culture as a component of the political culture of Ukrainian society during the full-scale Russian-Ukrainian war

The author of the article pursues the idea of formation in Ukraine during the full-scale Russian-Ukrainian war of a specific culture of donations, which is a consequence of the large-scale commitment of citizens to volunteer initiatives in the form of charitable financial contributions. The culture of donations is defined as a systematic and motivated activity of Ukrainians with the aim of providing voluntary material assistance to the Armed Forces of Ukraine, to various categories of the population affected by the war, and for other needs related to overcoming the negative impact of the actions of the aggressor country. The components of the donation culture are as follows: society's awareness of the need for donations; organization of meetings (selection of the audience, selection of a platform for development of awareness, selection of the method of collecting donations, reporting); donations proper. Forms of collecting donations are defined: traditional collecting, story-telling collecting, mini-collections as part of a large collecting, events with entrance fee, sale of goods, including at auctions, donations for services, etc. It is shown that in order to encourage more people to make financial donations, organisation of creative meetings is becoming customary. Initiatives that explain the importance of small donations are considered.

The psychological reason for the rise of charitable assistance is explained, which consists in the individual's feeling of involvement in an important cause. The reasons for the decrease in its level are described, including: deterioration of the material condition of people during the war; corruption in the state; distrust of volunteer organizers of collecting; war-weariness, which is a consequence of its duration and unsatisfied expectations for quick positive changes.

The phenomenon of volunteering and the culture of donations are conceived through the lens of social activism and patriotism. The article, based on the results of sociological research, shows the pattern of growing interest in politics during the war and reveals society's perception of volunteering as an important sign of patriotism.

It is emphasized that the developed culture of donations confirms the existence of a formed civil society in Ukraine, capable of solving urgent problems independently, through self-organization, outside of state authorities.

Key words: political culture, volunteering, donation, donation culture, social activism, civil society, Russian-Ukrainian war.



Вступ. Політична культура як важливий компонент політичної системи втілює у собі політичний досвід суспільства, піддаючись найбільшим змінам у період кризових ситуацій. У часи російсько-української війни, яка поставила перед українцями питання не лише збереження державності, а й себе як нації, відбулися вагомі зміни у політичній свідомості українців, змістом яких є трансформація цінностей та ідеологічних орієнтацій, що, своєю чергою, сприяє активізації громадських ініціатив у різних формах, зокрема волонтерській діяльності. Традиція благодійності та волонтерства для України не нова, але саме у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням у 2022 р. волонтерська діяльність в Україні набула нового великого розмаху, а до різних її форм долучається все більша кількість людей. «Або в ЗСУ, або для ЗСУ» – ця формула сьогодні стає життєвою настановою для багатьох українців.

Тема волонтерства у період російсько-української війни ґрунтовно висвітлюється у мас-медіа. На науковому рівні сутність і природу волонтерства як соціального явища осмислюють представники багатьох суспільних наук, серед яких – К. Беспалова, О. Ванюшина, П. Горінов, Р. Драпушко, О. Ілюк, О. Іщенко, О. Касперович, О. Панькова, В. Руденко, В. Сірко та ін. Дослідники всебічно аналізують різні аспекти волонтерської діяльності, разом із тим, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється такій формі залучення громадян до волонтерських ініціатив, як донати. Це той спосіб допомоги фронту та постраждалим від війни, що доступний багатьом українцям, а його розмах у період повномасштабної війни дає змогу говорити про формування специфічної «культури донатів».

Мета статті полягає у розкритті сутності та специфіки «культури донатів» як складової частини політичної культури українців у період повномасштабної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Активізація волонтерської діяльності і, більш ширше, якісна трансформація політичної культури українців пов'язані з консолідацією суспільства навколо ідеї захисту Української нації і відстоювання незалежності нашої держави та її суверенітету. Зокрема, на початку повномасштабного вторгнення зріс рівень зацікавленості політикою. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022 р., показує, що «дуже» або «скоріше» цікавиться політикою більшість (56%) респондентів, не цікавиться – 43%. Вищий рівень зацікавленості політикою демонструють жителі Західного і Центрального регіонів (60%), нижчий – Півдня (48%) і Сходу (47%). Соціологи відзначають зростання рівня зацікавленості політикою у всіх регіонах порівняно з 2017 р. Наведені дані варто порівняти з попереднім періодом: лише близько третини громадян протягом 2011–2020 рр. відповідали, що вони або дуже цікавляться політикою, або скоріше цікавляться нею, тоді як від 62% до 67% зазначали, що не дуже цікавляться політикою або не цікавляться нею зовсім [1, с. 9–10]. Високий рівень зацікавленості політикою стає спонукальним мотивом до більш активної політичної діяльності, зокрема, через посилення волонтерського руху у різних формах та провахах через долучення до нього все більшої кількості громадян.

Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [2]. Практика волонтерства для незалежної України не нова, однак до початку російсько-української війни вона стосувалася переважно невійськових сфер: волонтерство у сфері надання соціальних послуг задля підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, волонтерство у сфері захисту навколишнього середовища, збереження культурних та історичних пам'яток тощо. Із початком російсько-української війни активізувалися волонтерська допомога Збройним силам України, іншим військовим формуванням, підтримка осіб, постраждалих внаслідок російської агресії, зоозахисна діяльність тощо. Це неповний перелік, адже волонтерська робота потрібна в усіх сферах, які потерпають від російської агресії.

Запорукою ефективного волонтерства є грошові донати, без яких неможливе ефективне закриття волонтерами тих чи інших нагальних проблем. Донат – благодійний фінансовий внесок на суспільно корисну справу; добровільна матеріальна допомога. Збором пожертв займаються волонтери-фандрайзери, мета яких – не лише організувати грошовий збір, а й мотивувати громадян чи організації до фінансових пожертв. Українці охоче відгукуються на заклики: за даними Страткому ЗСУ, станом на грудень 2023 р. українці задонатили понад 100 млрд. грн. На нашу думку, систематична і мотивована діяльність українців у період повномасштабної війни з надання добровільної матеріальної допомоги Збройним силам України та на інші потреби, пов'язані з подоланням негативного впливу дій країни-агресора, свідчить про виникнення в Україні специфічної культури донатів, яка формується завдяки спільним зусиллям небайдужих громадян та організацій. Її складниками є: усвідомлення суспільством необхідності донатів; організація зборів (вибір аудиторії, вибір платформи для поширення інформації, вибір способу збору, звітність); власне донати.

Волонтерами – збирачами пожертв (фандрайзерами) можуть виступати окремі люди чи організації. Інтерес до збору та швидкість його заповнення залежать від багатьох чинників, у тому числі від



рівня довіри громадян до організатора збору та наявності звітності. Ефективною є практика об'єднання зусиль найбільших благодійних фондів. Наприклад, у лютому 2024 р. фандрейзингова платформа United24 разом із Monobank і блогерами Сергієм Стерненком та Ігорем Лаченковим запустили збір на морські дрони Sea Baby (297,5 млн грн на 35 човнів). Є випадки закриття багатомільйонних зборів за кілька годин (!), як, наприклад, зборів на телеграм-каналі «Николаевский Ванёк» та ін.

У період повномасштабної війни збір донатів відбувається у різних формах, і це не лише традиційні збори, а й більш креативні: збори-сторітелінги; міні-збори як частина одного великого збору; заходи із входом-оплатою, які йдуть на армію чи підтримку конкретної організації; розіграш лотереї; продаж на аукціонах; донати за послуги (наприклад, освітні); збір макулатури з книг, надрукованих російською мовою; піші походи; благодійні забіги; стріми; змагання донатів, учасниками яких є навчальні заклади чи області (наприклад, організовані БФ «Повернись живим»); продаж товарів, серед яких – картини, постери, листівки, тимчасові тату, одяг, прикраси, їжа, книги та багато інших, у тому числі трофеїв, переданих із поля бою. Предметом продажу навіть стають NFT-колекції (тип цифрових активів). Існує практика розіграшу подарунків серед тих, хто зробив донат. Цікавою є акція «Укрзалізниці», яка у листопаді 2023 р. разом із UNITED24 відкрила продаж квитків до п'яти вже звільнених і тимчасово окупованих міст України: Херсону, Маріуполя, Донецька, Луганська, Сімферополя. Вартість квитка – від 1 000 грн. За виручені кошти запланована купівля транспорту для деокупованих міст і сіл, яким із них можна буде доїхати до найближчих залізничних станцій [3]. Банки, бренди чи мобільні платформи (наприклад, «Дія», «Сільпо», Monobank та ін.) застосовують таку технологію зборів, коли залишки на бонусних рахунках, кешбеки чи бали із систем лояльності за згодою клієнта конвертують у гроші чи одразу спрямовують на підтримку України. Безумовно, є величезна кількість інших нестандартних і креативних форм зборів та способів мотивування українців до благодійних пожертв, що почасти зумовлено зменшенням кількості донатерів.

Технологічно можливості зарахування коштів більш досконалі, ніж у попередній період, зокрема О. Панькова та О. Касперович порівняли використання інформаційно-комп'ютерних технологій протягом двох хвиль волонтерства у період війни і визначили, що під час першої хвилі волонтерства (2014–2016 рр.) збір коштів для ЗСУ відбувався за допомогою платних СМС, а під час другої хвилі, яка розпочалася у 2022 р., збір коштів на допомогу ЗСУ та постраждалим здійснювався переважно через Інтернет-банкінг та платіжні платформи [4, с. 288].

Культура донатів підтримується завдяки поясненню необхідності благодійних фінансових внесків, зокрема важливості невеликих донатів. У контексті цього цікавою є ініціатива «Відправ Франка на фронт», спрямована на активізацію щоденної підтримки українського спротиву. Ідея з'явилася у 2015 р. і набула поширення у 2022 р. Ініціатори проєкту закликають щоденно «відправляти» цього письменника з кишені на війну, адже такий необтяжливий внесок (20 грн.) дає потужний сумарний результат. «Якщо тільки ви впродовж 30 днів скидатимете по одному Франку щоденно на потреби ЗСУ, через місяць це буде 5,4 млн грн! А це вже не шутки», – звертається ініціатор ідеї до 9 тис підписників. Луцькі волонтери пропонують скласти компанію Каменяру і відправити з ним ще й волинянку Лесю Українку, а точніше – 200-гривневу купюру [5]. «Всі по 10» – це волонтерська ініціатива Ярослави Кравченко, створена для того, щоб мотивувати людей робити невеликі, але регулярні внески для благодійних ініціатив. Цей проєкт розпочався у травні 2022 р. Також організована «тривожна банка», у яку люди можуть донатити під час повітряних тривог [6].

Пояснення психологічних причин активізації благодійної допомоги лежить у царині політичної психології, яка наголошує: роблячи донат, людина відчуває свою причетність до важливої справи, адже так наближає перемогу України у війні. Разом із тим існує протилежне явище, коли люди перестають робити благодійні внески, пояснюючи це не лише погіршенням свого матеріального стану під час війни, а й такими причинами, як: корупція у державі; недовіра до волонтерів, які організують збори; втома від війни, яка є наслідком її тривалості та незадоволених очікувань щодо швидких позитивних змін, тощо. Можна почути й такі пояснення: «влада повинна закривати всі потреби армії» або «я вже плачу військовий збір, що ще?». Безумовно, робити чи не робити фінансові внески – особиста справа кожного, і корупція у владі – негативне явище, але відмова донатити тільки за цією причиною виглядає дивно, адже у тому й полягає сутність громадянського суспільства – самоорганізація й вирішення проблем зусиллями самих громадян, поза державними інститутами. Без сумніву, це позначається на зборах. Наприклад, протягом 2023 р. українці задонатили у три найбільших благодійних фонди (UNITED24, «Повернись живим» та Фонд Притули) 18,75 млрд грн, що вдвічі менше, ніж у 2022 р. [7]. На думку директора фонду БФ «UA FREE» Пилипа Ваганова, донати від людей упали у п'ять разів порівняно з початком вторгнення за такими причинами: «По-перше, люди втомилися, по-друге: просто



закінчилися гроші, а третє: люди просто починають жити своїм життям, і поки до них не прилітає, вони не думають, що війна тут, поруч. Насамперед на зараз, коли ти хочеш отримати якийсь донат, уже не просто треба щось просити, треба щось давати» [8]. Це стимулює організаторів вдаватися до нових креативних форм організації зборів.

Феномен волонтерства і культура донатів спонукають укотре осмислити значення громадянської участі у суспільно-політичних процесах, у тому числі через призму такої категорії, як «проактивна громадянська позиція».

Громадянська позиція є важливим складником політичної культури індивіда у демократичному суспільстві, засвідчує наявність як розвиненої політичної свідомості, так і відповідального ставлення до виконання своїх громадянських обов'язків, що проявляється, наприклад, у його електоральній чи податковій культурі. Т. Ціпан визначає громадянську позицію як систему ціннісних і соціальних орієнтацій та настановлень, які характеризують людину як громадянина країни і суспільства, та наголошує, що ядром поняття «громадянська позиція» є громадянська свідомість особистості, яка органічно поєднується з моральними почуттями та виражається у вчинках, активній діяльності, спрямованій на утвердження поглядів та ідеалів [9, с. 295].

Поняття «проактивність» поширене у суспільній практиці, проактивною називають сміливу, ініціативну, відповідальну, наполегливу у досягненні мети особистість, яка усвідомлено бере відповідальність за своє життя. Бути проактивними закликають тих, хто шукає роботу, і тим більше ця якість бажана для громадянина, який долучається до політичного життя не як спостерігач, а як дієвий учасник. Уважаємо, що бути просто активним зараз недостатньо (а особливо в умовах війни), треба бути проактивним, тобто більш дієвим, наполегливим. Проактивна громадянська позиція полягає в усвідомленні індивідом важливості своєї участі у суспільно-політичних процесах і долученні до суспільно корисних ініціатив – не разово, а на систематичній основі, як, наприклад, участь у волонтерській роботі. Її рисою є готовність максимально використати свій ресурсний потенціал для вирішення суспільних проблем.

Проактивну громадянську позицію доцільно розглянути в контексті патріотизму. На нашу думку, вона є проявом «дієвого патріотизму», саме того, про який писав Симон Петлюра у праці «Про патріотизм»: «Патріотизм – це активна любов до своєї Вітчизни, до свого народу; це чин, акція, благородні стремління кожного сина народу заслужити це ім'я. Пасивна любов до краю, любов у запічку не є патріотизмом!.. І чин патріотичний може бути лише свідомим... Випадкових і нечаяних патріотичних діл не траплялось» [10, с. 237–238]. Схожу думку висловив В. Васютинський, зазначивши, що «патріотизм добрий є тоді, коли він продуктивний, ефективний. Якщо він є лише виявом пустої любові або, ще гірше, самозамилуванням, коли почування себе патріотом знімає з людини будь-які обов'язки, тоді він стає марним, небезпечним і шкідливим» [11].

Власне, саме проактивні громадяни зі зброєю в руках боронять незалежність України та є активними учасниками волонтерських рухів. Результати соціологічних опитувань засвідчили, що українці вважають ознакою патріотизму саме конкретні дії, які наближають перемогу. Наприклад, опитування, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» до Дня незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України» (16–20 серпня 2023 р.), показало, що на питання про ознаки патріотизму було отримано такі відповіді: донатити, волонтерити (46%), розмовляти українською (45%), служити на фронті та залишатися в Україні під час війни (по 33%), працювати і вести бізнес під час війни в Україні (31%), цікавитися історією України (27%), займатися громадською діяльністю (14%), споживати український контент (11%), купувати українські товари (9%), ходити в українську церкву (6%), знати слова гімну (4%), носити українську символіку (3%) [12, с. 12]. Дослідження Центру Разумкова показали, що готовність захищати країну участю у волонтерському русі висловили 42% респондентів (у 2015 р. – 32%) [13], що засвідчує посилення проактивної громадянської позиції та зростання громадських активностей саме у кризові періоди.

Уважаємо, що розвинена культура донатів підтверджує, що в Україні сформоване громадянське суспільство, здатне вирішувати нагальні проблеми самостійно, шляхом самоорганізації, не звертаючись до державних органів влади. Це є дуже важливим і в контексті повоєнного відновлення, коли, на думку В. Духневича, спільний досвід мобілізації психологічних, матеріальних, економічних ресурсів, пов'язаний із волонтерською діяльністю, має залишитися, а це спонукатиме українців до «більш дбайливого ставлення до громадянського суспільства та усвідомлення можливості простих громадян через різні громадські об'єднання впливати на якість життя. І не лише впливати, але й своїми діями творити цю якість» [14, с. 107].

Висновки. Отже, в Україні в умовах повномасштабної війни сформувалася специфічна культура донатів як важливий складник політичної культури суспільства, яка виявляється в активізації прагнення



звичайних українців надавати посильну матеріальну допомогу як Збройним силам України і забезпечувати потреби української армії, так і різним категоріям населення, яке постраждало від війни, а також фінансувати зоозахисну діяльність, підтримувати ініціативи щодо захисту природних і культурних об'єктів тощо. По суті, культура донатів є волонтерством у формі благодійництва. І хоча практика грошових донатів існувала й до повномасштабного вторгнення, саме у період ескалації російсько-української війни вона набула поширення на тлі потужного спротиву ворогу, консолідації суспільства і бажання українців зробити власний внесок у Перемогу. «Донати наближають Перемогу!» – сильна мотивуюча фраза для багатьох українців.

Література:

1. Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. Розділ 1. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії: стан і напрями змін. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4(189–190). С. 4–49.
2. Про волонтерську діяльність : Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 26.04.2024).
3. Креативні збори для армії. Стрижка за донати, квитки до перемоги, всеукраїнське змагання. *Ukrainer*. 24 січня 2023 р. URL: <https://www.ukrainer.net/zbory-dlia-armii-2/> (дата звернення: 27.04.2024).
4. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 21. № 3(82). С. 277–294. URL: <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1605/1605> (дата звернення: 27.04.2024).
5. Маленькі донати для великої Перемоги. *Ukrainer*. 23 червня 2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/mali-donaty-syla/> (дата звернення: 26.04.2024).
6. Креативні ініціативи на підтримку армії. *Ukrainer*. 5 травня 2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/kreatyv-armii/> (дата звернення: 26.04.2024).
7. Українці майже вдвічі менше донатили у 2023 році, ніж на початку вторгнення – Опендатабот. *Слово і діло*. 19 лютого 2024 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/02/19/novyna/ekonomika/ukrayinczi-majzhe-vdvichi-menshe-donatyly-2023-goczi-nizh-pochatku-vtorhnennya-opendatabot> (дата звернення: 26.04.2024).
8. Баздирєва Є., Снежина П. «Щоб отримати донат, не просто треба щось просити, треба щось давати»: як волонтери мотивують запоріжців допомагати ЗСУ. *Суспільне Запоріжжя*. 23 квітня 2024 р. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/730117-sob-otrimati-donat-ne-prosto-treba-sos-prositi-treba-sos-davati-ak-volonteri-motivuu-zaporizciv-dopomagati-zsu/> (дата звернення: 26.04.2024).
9. Ціпан Т. Формування громадянської позиції у членів дитячо-юнацьких громадських об'єднань. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 9. С. 293–301. DOI: <https://doi.org/10.35619/iu.v0i9.133> (дата звернення: 25.04.2024).
10. Петлюра С.В. Про патріотизм. *Історія вчень про державу і право*. Частина 3. *Політико-правова думка XIX–XX століть* : хрестоматія / уклад. В.В. Сухонос. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. С. 237–248.
11. Експерт із психології мас Вадим Васютинський: «Патріотизм добрий тоді, коли він продуктивний». *Дзеркало тижня*. 27 березня 2015 р. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ekspert-iz-psihologiyi-mas-vadim-vasyutinskiy-patriotizm-dobriy-todi-koli-vin-produktivniy-.html> (дата звернення: 26.04.2024).
12. Соціологічне дослідження до Дня незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. 32 с. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf (дата звернення: 27.04.2024).
13. Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). *Центр Разумкова*. 29 червня 2023 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r> (дата звернення: 26.04.2024).
14. Духневич В. Соціально- та політико-психологічні наслідки впливу широкомасштабної російської агресії на українське суспільство. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4(189–190). С. 103–107.



УДК 329.3:271/279

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.29>

ОСНОВИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Кобець Юлія,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0001-9492-6119

Міщук Андрій,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-4917-8980

Міщук Мар'яна,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-2589-6582

У статті аналізуються сутність поняття «християнська демократія», його змістова наповненість у ХХ ст., ключові етапи вироблення сучасної політичної доктрини християнства та головні засади. Методологією дослідження є сукупність принципів, підходів і методів. Застосовано загальнонауковий принцип історизму, хронологічний принцип, інституційний підхід до дослідження розвитку християнсько-демократичних організацій. Розглянуто основні ідейні передумови формування соціальної доктрини християнської церкви в державно-управлінському контексті. У контексті національної доктрини державотворення всебічно розкрито духовні підвалини християнської культури, обґрунтовано ціннісні пріоритети діалогу держави та Церкви, конструктивні взаємовідносини влади і релігійних організацій. Особливу увагу приділено християнсько-демократичним партіям країн Західної Європи, які є найбільш потужними у світі. Дається характеристика розвитку християнсько-демократичних партій в Україні, виявляються тенденції їх подальшого розвитку. Досліджено питання ідеологічної та соціальної вагомості християнської демократії у контексті формування західної політичної культури, значення політичної участі християнських партій у світі та Україні.

Окреслено головні принципи християнської демократії: солідаризм, субсидіарність, персоналізм, відповідальність, децентралізація, які заклали специфічне розуміння концепції «особа – суспільство – держава». Християнська демократія є однією з наймолодших політичних доктрин сучасності, це продукт ХХ ст. Але саме вона вплинула на становлення післявоєнного устрою Європи, світу, формування нових політичних партій та цілих партійних систем, політичної культури нового типу.

Розкрито актуальне для розбудови громадянського суспільства в Україні питання необхідності формування українського суспільства на ґрунті цінностей християнської демократії, соціальної субсидіарності та солідаризму. Проаналізовано причини втрати впливу партій християнсько-демократичного спрямування в Україні.

Ключові слова: християнська демократія, християнська політична доктрина, християнсько-демократичні партії, субсидіарність, соціальна доктрина Церкви.

Kobets Yuliia, Mishchuk Andrii, Mishchuk Mariana. Fundamentals of Christian Democracy: history, theory, practice

The aim of the article is to study the essence of the concept of «Christian democracy», its content in the 20th century, analyzing the key stages of development of modern political doctrine of Christianity and the main principles. The methodology of the research is a set of principles, approaches and methods. The general scientific principle of historicism, chronological principle and institutional approach is applied to research of development of the Christian-democratic organizations. The main ideological issues are considered for the formation of the social doctrine of the Christian church in the context of public administration. The spiritual foundations of Christian culture are comprehensively revealed in the context of the national doctrine of state formation, the value priorities of the dialogue between the state and the church, the constructive relationship between the government and religious organizations are substantiated. Particular attention is paid to the Christian Democratic parties of Western Europe, which are the most powerful in the world. Development of Christian-democratic parties in Ukraine is characterized, tendencies of their further development are revealed. Ideological and social significance of Christian democracy in the context of the formation of Western political culture, the importance of political participation of Christian parties in the world and in Ukraine is studied.



The main principles of Christian democracy are outlined: solidarity, subsidiarity, personalism, responsibility, decentralization, which laid a specific understanding of the concept of «person - society - state». Christian democracy is one of the youngest political doctrines of today, a product of the twentieth century. But it influenced the formation of the postwar system of Europe, world, the formation of new political parties as well as entire party systems, a new type of political culture.

The scientific novelty of research results is in author's interpretation of concept «Christian democracy»; the position about the negative factors of influence on the domestic socially philosophical sources of Christian democracy is substantiated in the article; the prognosis of development of Christian democracy in Ukraine on the nearest prospect is made. Conclusion. The democracy of theorists of Christian-political idea and democracy are known must find social explicaty, because of the special role of Christianity and democracy for a civilized manner spiritual and socio-political discourse of intellectual.

Key words: *Christian democracy, Christian political doctrine, Christian-democratic parties, subsidiarity, social doctrine of the church.*

Історично християнсько-демократичний рух виникає на основі християнської філософії. Його поява хронологічно пов'язана з війною за незалежність у Північній Америці та Великою французькою революцією. Реакцією християнства на прояви антиклерикалізму і соціалізму в ХІХ–ХХ ст. стала християнська демократія. Християнська демократія є досить широким поняттям. За своїм змістом воно включає у себе напрям суспільно-політичної думки, політичний рух, а також мережу громадських організацій та об'єднань. Якщо ж говорити про окремі складові частини даного поняття, то вони сягають ще стародавніх часів. Так, зокрема, демократія Стародавньої Греції пов'язана, насамперед, з ідеями Солона, Клісфена, Перікла (саме в його період демократія досягла свого розквіту, адже Афіньська держава керувалася народними зборами, які в правовому аспекті володіли всією повнотою верховної влади). Християнство (від імені Ісуса Христа) як дефініція виникло у східній провінції Римської імперії – Палестині. Унаслідок Пелопоннеської війни 431–404 рр. демократія в Афінах припинила своє існування, а в Стародавньому Римі демократичний елемент виродився внаслідок внутрішніх конфліктів. Відродження демократичних засад можемо спостерігати на основі функціонування ранньохристиянських общин, яке базувалося на «рівності у Христі», рівності перед Богом, справедливості та братерстві. На початкових етапах ці два поняття існували окремо: демократія розглядалася в контексті суспільно-політичного, а християнство – теологічного, релігійно-морального життя.

Сьогодні цей ідейно-інституційний напрям носить світовий характер і інспірований морально-етичними засадами християнства, включаючи католицьку суспільну науку, політичні засади протестантизму, а певною мірою і православ'я [1, с. 6–7].

В українській науці взаємини християнства та демократії в межах цивілізаційно-порівняльного підходу найбільш усебічно та ґрунтовно досліджувалися Р. Пасічним [3] та М. Черенковим [4]. Змістовне дослідження закономірностей розвитку громадянського суспільства, здійснене А. Карасем, дає змогу визначити і роль християнства у соціальному житті, участь церков у побудові громадянського суспільства [5]. Соціокультурним аспектам становлення християнсько-демократичного руху та його впливу на політичну та економічну сферу присвятила увагу Т. Купрій [6; 7]. З огляду на стан наукового розроблення проблематики, важливо розглянути сутність поняття «християнська демократія», його змістовну наповненість у ХХ ст., аналізуючи ключові етапи вироблення сучасної політичної доктрини християнства та головні засади.

Основи соціальної доктрини католицизму були закладені в тій системі взаємовідносин, моральних принципів і пріоритетів, на яких функціонували ранньохристиянські общини, а також на теоретико-ідеологічних засадах, розроблених монахом ордену домініканців Томою Аквінським. Аналізуючи вчення Аристотеля, теолог формулює ті ж принципи державної влади, віддаючи перевагу політичній монархії, у якій влада регламентується законом [8, с. 21]. Святий Тома Аквінський наголошує, що «людина має обов'язок послуху, наскільки цього вимагає справедливість». Отже, право на опір ґрунтується на природному праві.

Сучасна соціальна доктрина Церкви конкретизує критерії реалізації права на опір: «Збройний опір проти гноблення політичною владою обґрунтований лише тоді, коли існують одночасно такі умови: 1) у разі несумнівних, тяжких і тривалих порушень основних прав людини; 2) після вичерпання всіх інших засобів; 3) якщо він не спричинить більшого безладу; 4) якщо обґрунтована надія на успіх; 5) якщо раціонально неможливо передбачити кращі вирішення». Серйозна небезпека, яку породжує застосування насилля, вимагає віддавати перевагу пасивному опору, який «більше відповідає моральним принципам і має не менші шанси на успіх» [9, с. 6–7].

Появу християнсько-демократичного руху дослідники трактують по-різному: виступи «конституційних священиків» Ламурета, Грегуара; праці французького католицького священика Фелісите Робер



Ламенне (основоположник «християнського соціалізму») «Майбутнє», «Слова віруючого» та інших «ліберальних католиків» (вони намагалися не тільки поєднати ідеї революції з християнством, а й вивести їх із нього, розглядаючи свободу як найвищу соціальну цінність, як необхідна умова християнства) Ж. Лакордера, Ф. Жербе, Ш. Монталамбера, П. Геранже; погляди Ф. Шатобріана про надання християнству соціального значення та погляд на нього як на «ідею майбутнього», «ідею людської свободи»; ідеї А. де Токвіля (відділення релігії, моралі, порядку від демократичних ідей свободи і рівності суперечить їхній сутності); створення шкіл «соціальної реформи» (Ф. Ле Пле) і «соціальних наук» (А. де Турвіль, Е. Демолен) та виникнення «соціального католицизму» (Ф. Бусс, М. фон Кеттелер, К. фон Фогельзанг та ін.).

Традиційне трактування вчення Церкви, нова так звана соціальна доктрина, бере свій початок від енцикліки Папи Лева XIII *Regrum Novarum* («Нові речі» від 15 травня 1891 р.), яка мала на меті послабити вплив соціалістичної ідеології з її антихристиянським спрямуванням (особливо у питаннях націоналізації власності, спільного виховання дітей, обману стосовно звільнення пригноблених від праці і клопотів).

У ній Понтифік, порушуючи питання взаємовідносин робітників та роботодавців, потреби досягнення миру в суспільстві, зазначав, що саме віра Церкви може примирити багатих і бідних, та нагадував їм про взаємні обов'язки і справедливість. Таким чином, Лев XIII реагував на всі тогочасні суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми, які ліворадикальні сили намагалися використати на свою користь. В енцикліці наведено погляди Томи Аквінського стосовно природності та законності приватної власності, а також його твердження про необхідність розуміння свого добра як спільного блага, яким слід ділитися з усіма, хто його потребує.

Папа Лев XIII закликав «негайно прийти на допомогу людям із найбідніших верств, оскільки значна їх частина перебуває в умовах, недостойних людини... Ми говоримо про Державу – не як вона побудована чи як функціонує в тому чи іншому народі, але про Державу у її справжнім понятті, що досягається з принципів здорового розуму в досконалій гармонії з католицькими науками...» [10]. Із цією метою за безпосереднього сприяння католицької Церкви організовувалися християнські профспілкові об'єднання, спілки взаємодопомоги. Він убачав велику помилку у прагненні і бажанні, «щоб Держава своїм урядуванням проникала у дім сім'ї» за винятком надання допомоги тим сім'ям, що перебувають у злиденному стані та не здатні самотійно його подолати.

Лев XIII подає своє бачення сутності держави, яка, згідно з його поглядами, «є гармонійною єдністю, що охоплює однаково низькі і вищі класи», а «оскільки політична влада походить від Бога (Творця) і є немовби участю у Божій суверенності, ця влада має виконуватися на її прикладі, і вона з батьківською дбайливістю дбає не тільки про весь усесвіт, а й про поодинокі сотворіння» [11].

Для реалізації цієї соціальної доктрини було створено громадський рух, який залежно від ідеологічного спрямування тих осіб, що його трактували, отримав такі назви, як: «народний християнський рух», «християнський соціалізм», «соціальне християнство» та «християнська демократія». Саме християнська демократія стала офіційною назвою, що було відображено в іншій енцикліці Лева XIII – *Graves de Communi Re* (18 січня 1901 р.), яка стала своєрідною відповіддю на початок випуску в 1900 р. італійськими християнськими демократами власної загальнодержавної газети та ідеологічною основою для християнсько-демократичних партій. Папа відзначає: «Назву «християнська демократія» слід розуміти таким чином, що їй чужа всяка політична ідея і вона не означає нічого іншого, як тільки благодійну християнську діяльність для народу. Водночас християнська демократія не повинна давати привід для докору в тому, що вона нібито піклується виключно про благо нижчих класів і обходить вищі, які є не менш важливими для збереження держави» [12]. Лев XIII відзначає, що християнська демократія не відразу викликала довіру, особливо у консервативно налаштованих католиків, які ототожнювали її помилково із соціал-демократією або й узагалі вбачали у ній загрозу для духовної і світської влади. Папа відзначив неможливість узгодити християнство ні з соціалізмом (диктатура пролетаріату, несправедливий поділ продуктів праці, націоналізація власності), ні з лібералізмом (прагне до збільшення капіталу, а людська особистість опиняється поза увагою). Лев XIII указує також і на небезпеку, яку несе соціалістична пропаганда для суспільного спокою.

Понтифік аналізує детально відмінність християнської демократії від соціал-демократичного руху та чітко заперечує будь-яку спільність між ними, адже християнська демократія ґрунтується на принципах божественної віри, вдосконаленні душі, справедливості. Він указує на загрозу поширення соціалістичних ідей. Особлива увага в енцикліці приділяється аналізу умов успішного ведення суспільної роботи. Насамперед, вона має бути щира й ґрунтуватися на братерській любові, а також остерігатися небезпечних ідей та їхніх носіїв, не порушувати особистих прав, дбати про розвиток сім'ї, шанувати працю, привселюдно виявляти свою віру в Бога. Щодо церковного кліру, то Святійший Отець забороняє



йому занадто ангажуватися до цього руху. Попри те згодом Ватикан змушений був констатувати, що християнська демократія – політичний рух.

Протягом ХХ ст. ця доктрина пройшла важливу еволюцію, що відбилося в низці нових папських документів. У цьому контексті особливий інтерес представляє енцикліка «Мир на землі» (*Pacem in terris*, 1963 р.) Папи Івана ХХІІІ, де порушуються питання політичної спільноти («із того, що людина за своєю природою – істота суспільна, впливає право людей збиратися разом і створювати спільноти; надавати створеним спільнотам тієї форми, яку вони вважатимуть за доречнішу для досягнення мети; діяти у згаданих спільнотах з доброї волі й на власну відповідальність, доводячи їх до бажаного результату» [13]), політичної влади, політичного представництва, політичного режиму, мирного співіснування держав і взагалі проблем світу. В енцикліці *Mater et Magistra* (від 15 травня 1961 р.) Іван ХХІІІ аналізує проблему головного закону держави – Конституції, яка детально регламентує «спосіб призначення керівників держави; відносини, які мають пов'язувати їх між собою; повноваження кожного з них; нарешті, зобов'язання щодо способу та укладу їхніх дій» [14].

Поняття справедливості в суспільстві, а також право народів на виступ проти деспотичного режиму піднімалося й в енцикліці Папи Павла VI *Populorum progressio* («Про розвиток народів» від 26 березня 1967 р.). Папа наголошує, що розвиток суспільства не може обмежуватися лише економічним зростанням, а тому необхідною стає потреба так званого «інтегрального розвитку» кожної людини, зокрема і цілої політичної спільноти загалом. Він уважав, що лише міцні теологічні фундаменти зможуть забезпечити адекватний погляд на боротьбу з несправедливістю та за справжні людські цінності [15].

Глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми світу проаналізовано в енцикліці Івана Павла II *Sollicitudo rei socialis* (від 30 грудня 1987 р.), написаній із метою визначити соціальні завдання Церкви [16]. Така соціальна спрямованість науки Церкви значно вплинула на програми європейських політичних партій і, відповідно, на економічну політику урядів європейських католицьких держав.

Християнська доктрина соціальної справедливості конституювалася в кінці ХХ ст. як рух «християнської демократії». Християнська демократія віддає пріоритет ринковій економіці перед усіма іншими формами людського існування та господарювання за умови гуманізації процесу експлуатації людини людиною, пріоритету духовного над матеріальним, збереження оточуючого середовища над його визиском. Демократія та правова держава є основою процесу державотворення за умови розвитку християнської демократії в тій чи іншій країні. Така демократія впливає на моральні християнські цінності та чесноти як необхідні передумови свободи [17, с. 179].

Папа Іван Павло II в енцикліці *Centesimus annus* («Сотий рік») підкреслює, що «справжня демократія можлива тільки у правовій державі на основі істинної концепції особистості. Вона вимагає, щоб підтверджувалися умови для ... формування справжніх ідеалів... Демократія, яка не визнає цінностей, легко перетворюється на відкритий або прихований тоталітаризм, як це свідчить історія» [18].

Християнські виміри демократії у вигляді соціальної структури та соціальної дії завжди присутні в суспільному житті європейських країн, адже більшість населення залишається християнським і визначає політику відповідним чином [19]. Водночас на тлі демографічної кризи актуальними стають виміри ідейні, концептуальні, програмні – чи зможе християнство постхристиянської доби знов узяти на себе відповідальність за секуляризовану демократію й оновити її.

Християнська демократія покликана знайти певні компроміси між ринковою економічною ефективністю та соціальною справедливістю в межах правової держави. Найголовніший пріоритет для ідеологів християнської демократії – природні права особистості та принципи свободи, солідарності й спільного блага, які мають приводити у відповідність держава та її органи. Християнські демократи виступають за сильну державу проти політизації суспільного та приватного життя. Головну роль у християнській парадигмі відіграє принцип субсидіарності, запропонований свого часу католицьким соціальним ученням [20, с. 68]. Для християнських демократів на передній план висувуються перебудова системи територіальної організації влади на принципі субсидіарності та перенесення в державне управління принципів та вимог з одночасно низькою політизацією суспільного та приватного життя.

В Україні історія християнської демократії починається наприкінці ХІХ ст. Християнсько-суспільний рух – політичний рух, що ставить за програму своєї діяльності суспільно-господарські реформи в дусі християнської етики та папських соціальних енциклік репрезентується у галицькому політичному житті кінця ХІХ – початку ХХ ст. поміркованим крилом народовців, прихильників «Нової ери» під проводом О. Барвінського з газети «Руслан». Рух діяв спочатку під назвою Католицького русько-народного союзу, заснованого у 1896 р., що у 1911 р. змінив назву на Християнсько-суспільну партію. Ця організація була представлена в австрійському парламенті і галицькому сеймі, згодом продовжувала діяльність під польською окупацією. На початку 1930-х років частина діячів влилася до УНДО, інші



заснували Українську католицьку народну партію з газетою «Нова Зоря» у Львові; цю партію підтримував єпископ Г. Хомишин. У Львівській архієпархії засновано Український католицький союз, який не брав участі в партійно-політичному житті, а був лише суспільно-релігійним рухом. Політичні діячі Союзу підтримували УНДО [21, с. 151].

На думку авторів монографії «Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення», дослідження механізмів впливу християнства на розвиток демократичного врядування тісно пов'язане з дослідженням основ соціального вчення християнських церков [22, с. 87]. Можемо навести засадничі принципи київського християнства, що справили надзвичайно великий вплив на формування та розвиток української нації:

– християнський соціальний принцип, основоположною засадою якого є відповідальність особи та народів за дар людського життя як активне використання дарованого Богом милосердя для побудови справедливого людського суспільства;

– рівність усіх народів перед Богом та законом;

– дотримання в громадському та приватному житті суспільства євангельських правд милосердя та солідарності;

– активна діяльність у забезпеченні соціальної справедливості та прояві милосердя.

Суспільно-богословська спадщина першоєрарха Української греко-католицької церкви становить вагомий внесок у розроблення основоположних засад українського державотворення на принципах демократії та права і сьогодні може слугувати основою для формування суспільної позиції християнських церков.

Доречно зазначити, що УГКЦ в епоху митрополита А. Шептицького однозначно довела, що справжня демократія неможлива без вироблення концепції поваги до особистості людини. Щоб мати можливість користуватися благами демократії, люди через виховання мають бути готові до життя в умовах демократії. Дієвим механізмом такого приготування є формування людської особистості в християнському дусі.

Митрополит бачить Українську державу могутньою та такою, що забезпечує щастя всім своїм громадянам тільки тоді, коли вона «не буде лише цілістю, зложеною штучно з різних і різнорідних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом» [23, с. 6]. Цим висновком митрополит засвідчив своє далекоглядне розуміння ролі демократії і духовних цінностей у становленні громадянського суспільства.

Від часу становлення незалежної України свідомі громадяни не тільки з ентузіазмом розпочали відновлення свого релігійного життя, конфесійної діяльності, а й виявили прагнення до імплементації християнських основ у політичну сферу. Унаслідок цього найбільш громадська активна частина нашого суспільства ініціювала створення партій християнського напрямку: Християнсько-демократичної партії України, а пізніше – Республіканської християнської партії і Християнсько-народного союзу. Проте й досі українська політична спільнота не зовсім розуміє глибини впливу християнства як політичної доктрини на людську цивілізацію.

У незалежній Україні християнський напрям чітко окреслився з моменту утворення перших політичних партій. Із числа проголошених в Україні партій цього напрямку реально функціонуючими на час виборів до парламенту 1998 р. можна вважати лише Християнсько-демократичну партію України, Республіканську християнську партію, Українську християнсько-демократичну партію та Християнсько-народний союз.

Історичні витоки християнської демократії в Україні не мають глибокого коріння, хоча традиційно народ України вважається переважно християнським. Незважаючи на те що українські християнські партії сформулювали політичні програми та статутні положення, брали участь у розробленні проекту Конституції України та власного варіанту Закону «Про вільність віросповідання», законів «Про вибори до національних зборів України», «Про політичні партії в Україні», провели чимало масових громадських акцій, налагоджували контакти з керівництвом конфесій, проводилися благодійні заходи, ні ХДПУ, ні РХП, ні ХДС, ні 30 партій виборчого списку, які послуговувалися релігійними ідеями і прагнули апелювати до цінностей християнства, у парламентських виборах 1994–2002 рр. як окремо, так і у блоках разом не набирали і 4% голосів виборців. Пояснення таке: соціально орієнтована ринкова економіка, солідаризм, плюралістична демократія, конфесійна незаангажованість, демократичний націоналізм, що і є головними тезами політичної програми ХДПУ як найбільш впливової на той час, не були підкріплені ґрунтовними теоретичними основами [24, с. 18].

За часи незалежної України християнські партії не знайшли свого місця на політичній мапі країни, особливого, неповторного політичного змісту, своєї ніші в політичному житті українського народу.



Асоціюючи себе з партіями центристського спрямування, до своїх лав вони залучали представників Партії зелених, УНА-УНСО та НРУ. Ці партії не спромоглися органічно поєднати християнські цінності з політикою і часом виконували функціональні обов'язки інших – релігійно-етичним виховання, що, як відомо, є основною метою Церкви. Найвпливовіші з українських політиків не вбачали, очевидно, у християнській демократії форму здійснення своїх політичних інтересів і не підтримали своїм авторитетом партії християнського спрямування. Партійні ідеологи не змогли для самих себе прояснити питання про електорат: усі християни, якась конфесія чи світські люди, що поважають християнство? У країнах західної демократії виборцем християнських демократів є, насамперед віруючий громадянин, незважаючи на конфесійність та політичну орієнтацію, консервативний традиціоналіст, який дотримується споконвічних цінностей (сім'я, родина, повага до старших, беззаперечне виконання своїх соціальних обов'язків) та надає перевагу духовному, а не матеріальному.

Отже, християнська демократія може стати потужним ідейним рухом, якщо запропонує нове наповнення, актуальну перспективу для демократичних або транзитних суспільств. Перспективи християнської демократії залежатимуть від перспектив демократичного християнства. Християнський вплив на демократичні процеси залежатиме від того, наскільки само християнство здатне бути демократичним, протистояти внутрішнім спокусам тоталітаризму та закритості, тенденціям стагнації.

Література:

1. Мозговий І.П. Християнська демократія у країнах світу (Азія, Африка, Австралія та Океанія): довідник. Ч. 1. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 140 с.
2. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
3. Пасічний Р. Християнська демократія в Європі та Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 151–155.
4. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 520 с.
6. Купрій Т. Принципи та цінності християнської демократії в соціокультурному просторі світу. *Вісник Чернівецького університету. Серія «Філософія»*. 2016. № 2.
7. Купрій Т.Г. Християнсько-демократичний союз: рання історія та формування політико-економічної системи Німеччини : монографія. Київ : НАККІМ, 2010. 128 с.
8. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В.П. Андрушко та ін. Київ : Знання, 2002. 670 с.
9. Компедіум соціальної доктрини Церкви. Київ : КАЙРОС, 2008. 546 с.
10. *Rerum Novarum* «Нові речі». Енцикліка Папи Лева XIII. URL: http://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html
11. *Rerum Novarum* «Нові речі». Енцикліка Папи Лева XIII. URL: http://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html
12. *Graves de communi re*. Енцикліка Папи Лева XIII про християнську демократію. URL: http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18011901_graves-de-communi-re.html
13. *Pacem in terris* (Мир на землі). Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між всіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. Львів, 2008. 55 с.
14. *Mater et magistra*. Енцикліка Папи Іоанна XXIII про християнство та суспільний прогрес. URL: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html
15. *Populorum progressio*. Енцикліка Папи Павла VI про розвиток народів. URL: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum.html
16. *Sollicitudo rei socialis*. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html
17. Савчук О. Вплив соціальної доктрини церкви на формування державної економічної політики. *Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»*. 2014. Вип. 11(44). С. 168–179.
18. Іван Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* – «Сотий рік». *Соціальні документи Церкви: енцикліки, радіозвернення, апостольське послання (1891 – 2015)* / перекл. з лат., італ., англ. Львів : Свічадо, 2020. С. 351–407.
19. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
20. Радченко О. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. № 3(7). С. 66–74.
21. Пасічний Р. Християнська демократія в Європі та Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 151–155.
22. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення : монографія / В.М. Князев та ін. ; за заг. ред. В.М. Князева. Київ : НАДУ, 2010. 219 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький. *Як будувати Рідну Хату...* / упоряд. Р. Тереховський, Р. Хрін, О. Гайова. Львів : Гердан, 2003. 47 с.
24. Рибачук М., Кирюшко М. Чи потрібні християнські партії християнській Україні? *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 18–21.



УДК 32:620.9]:551.38ЄС

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.30>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС: ВІДПОВІДЬ НА КЛІМАТИЧНІ ЗМІНИ

Коробкова Олена,

аспірантка кафедри політології

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ORCID ID: 0009-0009-0090-5065

Актуальність теми визначена наявним впливом на енергетичну політику ЄС та національні енергетичні політики держав – членів ЄС деструктивних кліматичних змін. Мета дослідження полягає в оцінці трансформації енергетичної політики ЄС під впливом кліматичних змін. Завданнями дослідження були: 1) з'ясування, як зміни клімату впливають на енергетичний сектор; 2) аналіз реформи, які проводяться ЄС із метою екологізації енергетичного сектору; 3) виявлення головних проблем у реалізації політики ЄС щодо екологізації енергетичного сектору в державах-членах. Відзначено тісну взаємопов'язаність кліматичних та енергетичних реформ. Аргументовано, що сьогодні ЄС є глобальним лідером «зеленої» трансформації енергетичної політики, але на рівні держав – членів ЄС екологізація енергетики та загалом реагування на кліматичні зміни відбуваються з різною швидкістю та мотивованістю. Звернено увагу, що серед держав – членів ЄС відсутня одностайність у підтримці енергетичних та кліматичних ініціатив Європейської Комісії, бо їх реалізація суперечить інтересам національних економік. Акцентовано на недостатньому прогресі багатьох держав – членів ЄС у реалізації національних енергетичних та кліматичних планів. Відзначено, що велика кількість нових директив, регламентів, планів та інших правових актів ЄС має наслідком надмірну бюрократію та зарегульованість; водночас підходить до стимулювання, мотивування держав – членів ЄС до проведення реформ потребують перегляду й посилення. Підкреслено ймовірність підривання власного кліматичного порядку денного ЄС із середини, якщо за результатами виборів 2024 р. до Європейського Парламенту посилиться позиція коаліції «антикліматичної політики» (популісти, праві політичні партії). Ймовірна зміна партійної палітри Європейського Парламенту може у цілому деструктивно позначитися на реалізації політики ЄС у напрямі досягнення визначених цілей екологізації енергетики.

Ключові слова: енергетична політика, ЄС, кліматичні зміни, екологізація енергетики, відновлювальні джерела енергії, енергоефективність, національні екологічні та кліматичні плани.

Korobkova Olena. Transformation of the EU Energy Policy: a Response to Climate Change

The relevance of the topic is determined by the existing impact of destructive climate change on the EU energy policy and national energy policies of the EU Member States. The purpose of the study is to assess the transformation of EU energy policy under the influence of climate change. The objectives of the study were: (1) to find out how climate change affects the energy sector; (2) to analyse the reforms carried out by the EU to green the energy sector; (3) to identify the main problems in the implementation of the EU's policy on greening the energy sector in the Member States. The author notes the close interconnectedness of climate and energy reforms. It is argued that today the EU is a global leader in the green transformation of energy policy, but at the level of EU Member States, the greening of energy and the overall response to climate change is taking place at different speeds and motivations. It is noted that there is no unanimity among EU Member States in supporting the energy and climate initiatives of the European Commission, as their implementation contradicts the interests of national economies. The author emphasizes the insufficient progress of many EU Member States in implementing their national energy and climate plans. It is noted that a large number of new EU directives, regulations, plans and other legal acts result in excessive bureaucracy and overregulation; at the same time, approaches to stimulating and motivating EU member states to carry out reforms need to be reviewed and strengthened. The author emphasizes the likelihood of undermining the EU's own climate agenda from within, if the results of the 2024 European Parliament elections strengthen the position of the «anti-climate policy» coalition (populists, right-wing political parties). A possible change in the party palette of the European Parliament could have a destructive impact on the implementation of EU policy towards achieving the set goals of greening the energy sector.

Key words: energy policy, EU, climate change, greening of energy, renewable energy sources, energy efficiency, national environmental and climate plans.

Енергетична політика в глобальному вимірі змінюється під впливом багатьох чинників. У фокусі уваги, найперше, є безпекові, геополітичні, технологічні чинники, однак ними спектр викликів не обмежується. Однією з найсильніших рушійних сил зміни енергетичної політики є стрімкі деструктивні кліматичні зміни. Це відбувається, передусім, через руйнівний вплив викопних джерел енергії, недостатню енергоефективність тощо. Оскільки глобальне потепління прискорюється, а різноманітні природні катаклізми стають щораз частішими, то рішення щодо широкого кола питань, пов'язаних з енергоресурсами, вимушено корегуються з урахуванням потенційних наслідків зміни клімату. Енергетична сфера нині є центром переходу ЄС до кліматичної нейтральності.



ЄС нині є лідером «зеленої» трансформації енергетичної політики. Ці процеси пришвидшилися у 2019–2024 рр. з огляду як на спричинення Росією нових викликів для енергетичної політики ЄС, так і завдяки панівним позиціям у Європейському Парламенті політичних партій, які підтримують «зелену» трансформацію. За нинішнього (2019–2024 рр.) складу Європейського Парламенту та інших інституцій ЄС енергетична сфера переживає глибоку трансформацію. Розроблено низку стратегій для підтримки енергетичного переходу. Законодавство ЄС установило цілі щодо споживання відновлюваних джерел енергії, енергоефективності, енергозбереження будівель; охоплено питання транспорту, енергетичного маркування продуктів і чистих технологій. Однак навіть за сильної підтримки на рівні інституцій ЄС на національному рівні екологізація енергетики та загалом реагування на кліматичні зміни відбуваються з відмінною динамікою, мотивованістю. Причинами цього є особливості політико-правового курсу урядів кожної з 27 держав-членів, панівні цінності населення і т. ін. Із наближенням чергових виборів (06–09.06.2024) до Європейського Парламенту актуалізувалося питання перспектив подальшої «зеленої» трансформації в такому темпі, як того вимагають нинішні деструктивні зміни клімату, безпекові та інші виклики.

Мета дослідження спрямована на оцінку процесів трансформації енергетичної політики ЄС під впливом кліматичних змін (їх зміст, проблеми, результати). Для досягнення цієї мети поставлено завдання: 1) з'ясувати, як зміни клімату впливають на енергетичний сектор; 2) проаналізувати реформи ЄС, які проводяться з метою екологізації енергетичного сектору в останні два десятиліття; 3) виявити головні проблеми у реалізації політики ЄС щодо екологізації енергетичного сектору в державах-членах.

Про узалежненість енергетичної та кліматичної проблем свідчить зростання інтересу до енергетичної проблематики провідних видань з екології та, навпаки, інтересу до кліматичних проблем у провідних виданнях з енергетичної політики («Climate Policy», «Economics of Energy & Environmental Policy», «Energy & Environment», «Energy and Environmental Science», «Environmental and Resource Economics», «Environmental Impact Assessment Review», «Environmental Politics», «International Journal of Ecology and Development», «International Journal of Environmental Research and Public Health International», «Journal of Environmental Technology and Management», «Nature» та ін.). Не менш значущим маркером росту інтересу є діяльність спеціалізованих дослідницьких інституцій, зокрема Інституту європейської енергетичної та кліматичної політики (Institute for European Energy and Climate Policy).

Причиною розгляду енергетичних та екологічних проблем у тісному взаємозв'язку є сильний вплив кліматичних змін на енергетичну сферу. Енергетичний сектор має найбільші викиди парникових газів в атмосферу, що змінює клімат. Своєю чергою, кліматичні зміни впливають на енергетичні мережі, навантажують інфраструктуру та створюють різноманітні безпекові ризики. Енергетична система уразлива до підвищення температури та хвиль спеки, холодів та сильних снігопадів, сильної посухи, інтенсивних опадів, підвищення рівня моря, ураганів і лісових пожеж. Енергетичний сектор є «одним із тих секторів економіки, які найбільше постраждали від зміни клімату» [7, с. 406]. Зміна клімату проявляється у частішанні екстремальних погодних умов, які створюють додатковий тиск на енергетичну інфраструктуру (виробництво, транспортування, розподіл енергоресурсів). У Європі енергетичний сектор зазнає впливу кліматичних змін починаючи від 1980-х років, динаміка цього впливу є висхідною.

Відносно м'якої зими у Європі останніх років допомогли запобігти енергетичній кризі в умовах поступової відмови від російських енергоносіїв. Однак глобальне потепління загрожує енергетичній системі іншими способами. До прикладу, теплі зими з відносно невеликою кількістю снігу мають наслідком відчутно менше надходження води влітку в європейські водойми (Рейн, По, Тахо, Ліма, Луара та ін.). Тривалі посухи є проблемою для гідро- та атомної енергетики; електричні мережі зазнають труднощів через сильну спеку. До прикладу:

– рекордно високі температури літа 2022 р. суттєво знизили ефективність гідроелектростанцій Західної та Південної Європи. Зниження рівня води змусило гідроелектростанції обмежити свою потужність, відвести воду в інше місце та ін. Дефіцит води в річках та озерах був настільки значним, що це стало проблемою для виробництва енергії. Якщо гідроенергія становить значну частку енергетичного балансу (як-от в Італії), то це створює значний дефіцит енергоресурсів. Очевидно, що цінність води змінюється, гідроенергія стає дорожчою, наявні греблі потребують істотних капіталовкладень для модернізації. Постало питання адаптації водної енергії до прискорення кліматичних змін [19];

– у Німеччині рівень води у р. Рейн останніми роками влітку настільки знижується, що це є перешкодою для судноплавства, логістики, які забезпечують потреби енергетичного сектору. Так, у 2022 р. в умовах енергетичної кризи на тлі відмови від російського газу зниження рівня води у Рейні ускладнило транспортування вугілля на відновлені теплові електростанції;

– у Франції, де розвиненою є атомна енергетика, екстремальна спека стає причиною вимушених зупинок чи зменшення потужності енергоблоків АЕС. Наявний енергетичний дефіцит компенсувався



завдяки іншим державам (Німеччини, найперше). Загалом ядерна енергетика дуже уразлива до зміни температур. Імовірно, передові ядерні технології будуть спрямовані на розв'язання такої проблеми.

Указані приклади доводять взаємозалежність клімату та енергетичної сфери, а також пояснюють висхідну увагу до цих питань інституцій ЄС.

В аналізі політики інституцій ЄС щодо проблем енергетики крізь призму кліматичних змін за стартову точку, на нашу думку, доцільно брати 2006 р. Тоді було схвалено документ Європейської Комісії «Зелена книга»: стала, конкурентоспроможна та безпечна європейська енергетична стратегія» [18] та План дій з енергоефективності [10]. Були заактуалізовані питання мінімальних стандартів енергоефективності для приладів та іншого енергоспоживаючого обладнання, енергоефективності будівель та ін.

У 2007 р. Європейською Комісією у документі «Європейська енергетична політика» [3] представлено пріоритети нової енергетичної політики ЄС. Однією зі стратегічних цілей ЄС у сфері енергетичної політики визначено боротьбу зі зміною клімату, а отже, ужиття заходів щодо зменшення викидів парникових газів було поставлено у центр нової енергетичної політики ЄС. Наголосимо на тій важливій характеристиці енергетичної політики ЄС, що вона почала розглядатися у комплексі з іншими питаннями (економічними, соціальними, зокрема кліматичними). ЄС вибрав стратегію обмеження використання викопного палива для досягнення чистого нульового викиду вуглекислого газу (вуглецевої нейтральності). Можемо зробити проміжний висновок, що у 2000-х роках під час перегляду енергетичної стратегії Європейська Комісія виходила з широкого комплексу критеріїв, серед яких важливою була боротьба з кліматичними змінами.

Якщо у Третньому енергетичному пакеті (набув чинності у 2009 р.) акцент було зроблено на формуванні спільного енергетичного ринку ЄС, посиленні та захисті прав європейських споживачів енергії, то у Четвертому енергетичному пакеті (набув чинності у 2019 р.) пріоритет визначений його назвою – «Чиста енергія для всіх європейців» («Clean energy for all Europeans package»). Його метою є забезпечення поступового переходу до чистої енергії та низьковуглецевої економіки. Отже, серед завдань було визначено: 1) досягнення до 2030 р. частки у 32% для відновлюваних джерел енергії у загальній кількості енергії, виробленої у ЄС (Директива про відновлювані джерела енергії оновлена (ЄС) 2018/2001 [4]); 2) посилення енергоефективності щонайменше на 32,5% до 2030 р. (Директива про енергоефективність будівель (ЄС) 2018/844 [6]; Директива про енергоефективність оновлена (ЄС) 2018/2002 [5]); 3) досягнення статусу кліматично нейтральної Європи до 2050 р. (Регламент щодо управління Енергетичного союзу та кліматичних заходів (ЄС) 2018/1999 [21]) та ін.

Також у 2015 р. була ухвалена Стратегія створення Енергетичного Союзу [8]. З-поміж цілей енергетичної політики згаданою Стратегією було визначено декарбонізацію, виконання Паризької кліматичної угоди. Енергетичний Союз стимулює інвестиції в чисту енергію по всій Європі.

Велике значення для екологізації енергетики мало схвалення дорожньої карти ключових стратегій для кліматичного порядку денного ЄС – Європейський зелений курс (European Green Deal). Він був представлений очільницею Європейської Комісії У. фон дер Ляен у Європейському Парламенті 11.12.2019 і підтриманий 15.01.2020. Цей план дій є центром нинішньої політики ЄС щодо екологізації енергетики. Він має метою перетворити Європу на перший кліматично нейтральний (тобто такий, що не впливає на зміни клімату) континент. Це стратегія зростання, спрямована на створення до 2050 р. ресурсоефективної економіки з нульовим рівнем викидів парникових газів завдяки декарбонізації енергетичної галузі, збільшенню енергоефективності будівель, використанню екологічного транспорту, підтримці енергоощадних інновацій у промисловості та ін. Європейський зелений курс фактично є пакетом політичних ініціатив, головною метою якого є сприяння стратегіям сталого розвитку з акцентом на викидах від роботи об'єктів енергетики та пом'якшенні зміни клімату. Цей документ не лише стосується енергетики та довкілля, а визначив пріоритети у більшості сфер діяльності ЄС.

Європейський кліматичний закон (European climate law) [22], ухвалений у червні 2021 р., установив амбітну мету скорочення викидів парникових газів щонайменше на 55% до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 р. Однак для досягнення цієї цілі викиди мають скорочуватися в усіх секторах (промисловість, енергетика, транспорт, сільське господарство та ін.), і до цього процесу мають активно долучитися усі держави-члени.

Також у 2021 р. Європейською Комісією було запропоновано пакет нормативно-правових пропозицій ЄС «Готові до 55» («Fit for 55»); у жовтні 2023 р. процеси ухвалення всіх актів були завершені, а отже, ЄС має юридично обов'язкові кліматичні цілі, які охоплюють усі ключові сектори економіки. Ці ініціативи спрямовані на оновлення правових актів ЄС, щоб узгодити енергетичну політику з кліматичними цілями [1, с. 56]. Пакет «Fit for 55» включає акти щодо: системи торгівлі викидами; регулювання розподілу зусиль щодо скорочення викидів; землекористування і лісового господарства; інфраструктури



альтернативних видів палива; механізму коригування викидів вуглецю; фонду соціального клімату; екологічного авіаційного палива та більш екологічного палива в судноплавстві; зменшення викидів метану; стандартів викидів CO₂ для легкових автомобілів і мікроавтобусів; оподаткування енергоносіїв; відновлюваних джерел енергії; енергоощадності; енергоефективність будівель. Нині держави – члени ЄС розпочали імплементувати норми актів пакета «Fit for 55» у національне законодавство, і успішність цього процесу й буде визначати реалізацію усіх запланованих Європейською Комісією амбітних енергетично-кліматичних цілей.

Більшість нормативних новацій, ініціатив інституції ЄС щодо трансформації енергетичної політики кількох останніх років була зумовлена, найперше, безпековими викликами, однак кліматичний складник був незмінно присутній. До прикладу, невдовзі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну схвалено план «REPowerEU: спільні європейські дії для більш доступної, безпечної та стійкої енергії» [14], розрахований до 2030 р. План REPowerEU спрямований на реалізацію завдань, пов'язаних із підвищенням енергоефективності, зростанням споживання енергії з відновлюваних джерел енергії, збільшенням споживання біометану та водню тощо. Такі завдання є реакцією як на безпекові, так і на кліматичні виклики функціонування енергетичної сфери.

Фактично впродовж останніх років реформування енергетичної політики вирішує подвійне завдання: стати вуглецево нейтральним регіоном і позбутися енергетичної залежності від Росії. Спровокована Росією енергетична криза 2020-х років прискорила «зелену» трансформацію. До прикладу, за результатами 2022 р. сонячна та вітрова генерація у ЄС становила 22%, обігнавши енергію, вироблену завдяки викопному газу (20%) та вугіллю (16%) [16]. За результатами 2023 р. також зафіксована позитивна динаміка: відбулося рекордне падіння викидів CO₂ (-19%); понад 40% енергії вироблено відновлюваними джерелами енергії; уперше вітер виробив більше енергії, ніж газ. Це мало наслідками рекордне падіння викидів в енергетичному секторі [17]. Але для того щоб досягнути тих цілей, які заявлені в Плані REPowerEU, необхідне ще більше прискорення в напрямі екологізації енергетики: реалізація Водневої стратегії (EU Hydrogen Strategy [13]), розвиток біоенергетики (найперше – біометану), розвиток об'єктів відновлюваних джерел енергії морського базування (офшорних) і т. ін.

ЄС ставить метою декарбонізувати газовий сектор, розвиває використання біометану та водню тощо. Нинішні комплексні заходи щодо енергетики нерозривно спрямовані як на запобігання подальшим кліматичним змінам, так і на забезпечення енергетичної безпеки в умовах геополітичних викликів. Однак на цьому шляху є й проблеми. Наприклад, в умовах використання Росією енергоресурсів як одного з видів зброї у деяких державах ЄС (Німеччина та ін.) вимушено була розконсервована частина об'єктів енергетичної інфраструктури, які працювали на викопному паливі. Це стало деякою проблемою для реалізації енергетичних цілей, передбачених Паризькою кліматичною угодою, Європейським зеленим курсом, пакетом «Fit for 55» та іншими документами.

Відзначимо, що енергетичні та кліматичні плани держав – членів ЄС уже стикаються з ризиками у процесі реалізації. Реалізація такого амбітного плану, як Європейський зелений курс, вимагає значних додаткових інвестицій (260 млрд євро щорічно) [15]. Також серед держав – членів ЄС нема однаковості у підтримці цієї програми дій Європейської Комісії, бо її реалізація суперечить інтересам національних економік, а 2050 р. вважається нереалістичним для досягнення кліматичної нейтральності. У низці держав більшості регіонів Європи відбуваються фермерські та інші протести, які отримують певну підтримку національних урядів і посилюють позиції правих політичних партій. Ці протести вже вплинули на політичний ландшафт і, вочевидь, позначаються на результатах виборів до Європейського Парламенту та національних органів влади у державах – членах ЄС.

Що п'ять років, від 2023 р. починаючи, заплановано проведення Європейською Комісією оцінки прогресу в досягненні цілей скорочення викидів та адаптації до зміни клімату як на рівні ЄС, так і на рівні окремих держав-членів. У підсумку звіт 2023 р. засвідчив недостатні зусилля окремих держав-членів [20, с. 5].

У 2023 р. більшість держав ЄС (винятки – Фінляндія, Нідерланди) не подали вчасно свої звіти до Європейської Комісії щодо прогресу в досягненні кліматичних цілей та цілей щодо відновлювальної енергетики; такі звіти подаються що два роки. Окремі держави-члени (Словаччина та ін.) отримували попередження від Європейської Комісії про недостатнє використання відновлюваних джерел енергії. Частина держав (Австрія, Польща) вчасно не оновила свої національні енергетичні та кліматичні плани. Уже наявні судові справи щодо невиконання таких планів [24]. Європейська Комісія постійно звертає увагу держав – членів ЄС на потребу вдосконалити свої національні енергетичні та кліматичні плани, щоб забезпечити колективне досягнення цілей ЄС до 2030 р. Це свідчить про наявність проблем у реалізації запланованих перетворень. Очевидно, що реалізація курсу ЄС на екологізацію енергетики неможлива без зусиль кожної з держав-членів, щоб траєкторія їхньої енергетичної політики збігалася



з траєкторією ЄС. І в цьому процесі є низка проблем, позаяк не всі новації отримують однакову підтримку урядів держав – членів ЄС.

Такі процеси у державах – членах ЄС зумовлені політичною волею та партійним складом урядів, різною мірою залежності тих чи інших держав від викопного палива, розумінням нагальності енергетичної карбонізації і т. ін. Однак для досягнення кліматичних цілей ЄС у визначені часові рамки потрібен внесок усіх держав-членів. Нині поглиблюється розрив між амбіційними цілями енергетичної та кліматичної політики ЄС та політичними ініціативами у державах – членах ЄС. Це засвідчує проведений у 2023 р. Рахунковою палатою ЄС (European Court of Auditors) аналіз звітів держав – членів ЄС про досягнутий прогрес у реалізації національних енергетичних і кліматичних планів [23]. Звіти показали, що витрати держав-членів зі своїх бюджетів на енергетичний перехід сьогодні є недостатніми; значна кількість витрат покривається саме фондами ЄС, і цього недостатньо для досягнення цілей декарбонізації. Видається, що інституції ЄС останніми роками пріоритетом мали роботу над інституційною рамкою екологізації енергетики. Не виключаємо, що у цьому дуже інтенсивному процесі менша увага приділялася взаємодії з національними урядами у питаннях реального втілення у життя схвалених планів.

Хоча ЄС незмінно позиціонує себе світовим лідером у боротьбі зі зміною клімату, відстоюючи амбітні цілі та підтримуючи екологічні ініціативи, але для ефективних кліматичних заходів потрібно більше ніж ініціювання та регулювання, тобто створення інституційного підґрунтя майбутніх реформ. Не менш важливою є наявність сильної системи стимулів, мотивації, роботи з формуванням цінностей. Тоді зростає ймовірність, що запропоновані реформи будуть підтримані та ефективно реалізовані на всіх рівнях у державах – членах ЄС – від урядового до приватного домогосподарства. Сьогодні лише фактів сильних кліматичних змін, очевидцями яких є всі, усе ще є недостатньо для готовності послідовно втілювати в життя широкий комплекс заходів екологізації сфери енергоресурсів. За відсутності ефективної мотиваційної системи, ціннісної основи постійно виникатимуть проблеми різного типу (фінансові, технологічні та ін.), а плани можуть не отримати належної реалізації, мати низьку результативність, наштовхуватися на спротив, максимальне зволікання.

Усе частіше на адресу офіційного Брюсселя звучить критика, що попри безумовно добрі наміри (реактування на поточні виклики та ризики), чисельні нормативні нововведення ЄС незумисно сприяли надмірній бюрократії та регуляторному тягарю, які передусім відчуваються на всіх рівнях у державах – членах ЄС. Замість того щоб наголошувати на потенційних перевагах переходу до «зеленої» економіки, «чистої» енергії за допомогою схем стимулів та мотивацій, інституції ЄС ухвалили велику кількість нових регламентів, директив та ін. і вимагають їх імплементації, дотримання у державах – членах ЄС. З одного боку, очевидне сильне бажання інституцій ЄС виробити належну відповідь кліматичним викликам, а з іншого – є конкретні реалії у державах-членах, які не сприяють швидкому практичному впровадженню усіх новацій.

Це має наслідком посилення критичних настроїв і створює реальні ризики підірвання власного кліматичного порядку денного ЄС із середини. Напередодні виборів до Європейського Парламенту 2024 р. ця тема стає дуже чутливою. Розширення списку кліматичних, промислових та інших норм, ухвалених інституціями ЄС, сприяє зміні електоральних преференцій виборців. Отже, не виключено збільшення щонайменше на наступні п'ять років представництва радикальних партій правого спрямування, популістів, євроскептиків. Наступний склад Європейського Парламенту може істотно вплинути на політику ЄС щодо енергоресурсів, клімату і т. ін., хоча поточні кліматичні зміни мають виражені деструктивні наслідки. Склад нового Європарламенту визначить, наскільки амбітною буде кліматична політика ЄС у наступні роки.

Перехід до «чистої» енергії, здавалося б, уже неможливо зупинити, однак на разі невідомо, наскільки це питання будуть стояти на порядку денному інституцій ЄС, якщо справді збільшиться у складі парламенту кількість представників популістських, праворадикальних партій та ослабнуть позиції лівоцентристських і «зелених» партій. Якщо у Європейському Парламенті після виборів 2024 р. вперше сформується більшість популістської правої коаліції, то не виключений відхід від нинішніх амбітних дій ЄС щодо боротьби зі зміною клімату й екологізації енергетичної сфери. Очевидно, що «зелена» трансформація стає усе більш політизованою у спільноті 27 держав – членів ЄС. При цьому опитування громадської думки респондентів із держав – членів ЄС («Євробарометр», квітень 2024 р. [9]) показує, що громадян передусім цікавлять такі теми виборчої кампанії, як боротьба з бідністю та соціальною ізоляцією, охорона здоров'я, підтримка економіки та створення нових робочих місць, оборона й безпека ЄС. І тільки після вказаних проблем іде протидія кліматичним змінам, хоча руйнівні наслідки кліматичних змін відчувають усі з висхідною динамкою. Якщо у виборців знижується інтерес до певних тем, то це неодмінно позначається й на партійних програмах.

На нашу думку, для продовження «зеленої» трансформації Європи доцільно інституційний складник реформ посилити розробленням системи стимулів, мотивацій і т. ін. Певні кроки у цьому напрямі робляться, однак з огляду на масштаби проблем їх не можна уважати достатніми, наприклад:



– фонд кліматичної політики ЄС (Innovation Fund) зосереджений на впровадженні net-zero та високоінноваційних технологіях, проєктах у Європі, які можуть досягти значного скорочення викидів. Так, у 2023 р. фонд виділив близько 6,5 млрд євро на понад 100 проєктів; у квітні 2024 р. завершився новий конкурс проєктів із бюджетом 4 млрд євро;

– промисловий план Зеленого курсу ЄС (Green Deal Industrial Plan for Net-Zero Age) [12] стосується процесу переходу на промислові технології з нульовими викидами. Він запущений на початку 2023 р. і має бюджет 660 млрд євро. Основна увага приділяється сферам, які традиційно продукують значні викиди парникових газів: генерація електроенергії, енергетична та транспортна інфраструктура, виробничі галузі;

– Modernisation Fund – програма ЄС для підтримки 13 держав-членів у досягненні енергетичних цілей шляхом допомоги у модернізації енергетичних систем, підвищення енергоефективності. Наприклад, у 2023 р. Фонд виділив 2,4 млрд євро для 31-го проєкта сімом державам ЄС (Болгарії, Румунії, Чехії, Хорватії, Польщі, Литві, Латвії).

Також озвучуються міркування про те, що національні уряди держав – членів ЄС замість розгляду кліматичних норм ЄС як обов’язкових вимог, мають мати ширші можливості для розгляду їх як рамок та стимулів, що дають змогу створювати індивідуальні екологічні рішення [2]. З одного боку, це може сприяти розробленню таких ініціатив, які дадуть змогу їм розв’язувати унікальні проблеми, притаманні конкретним країнам. З іншого боку, це посилює ризики досягнення цілей ЄС.

Не менш важливим є і ціннісний вимір як основа всіх нинішніх та майбутніх перетворень у спільноті, де нині 27 держав, а у перспективі – їх більша кількість. І тут, найперше, важлива солідарність між державами у реалізації єдиної політики, спрямованої на екологізацію енергетичної та інших сфер. Робота з населенням має стати одним із пріоритетів урядових та неурядових акторів на всіх рівнях, позаяк спостерігається амбівалентність між розумінням серйозності кліматичних змін, важливості «зеленого» переходу і рівнем готовності нести особисту відповідальність за пом’якшення руйнівного впливу на природу через зміни у використанні енергоресурсів.

Проблемою для прискореної екологізації енергетичного сектору є те, що для переходу на «чисті» технології та «зелену» енергетику потрібні метали та критично важливі метали і мінерали, які є рідкісними. За них уже ведеться глобальна боротьба, позаяк попит перевищує пропозицію. Для досягнення ЄС мети безвуглецевого майбутнього потрібен масовий перехід на електроавтомобілі, встановлення чисельних вітрових турбін, сонячних панелей, енергетичних сховищ та ін. Масштаби впровадження цих технологій напряду залежать від наявності критично важливих сировинних матеріалів. ЄС відчуває дефіцит їх постачання і ризикує потрапити у нову енергетичну залежність, на цей раз – від Китаю, який лідує у видобутку та переробленні літію, міді, кобальту, графіту та ін.

Підсумуємо. Питання реформування енергетичної сфери задля досягнення кліматичної нейтральності вже тривало перебуває у фокусі уваги інституції ЄС. Проблема не втрачає гостроти, а, навпаки, поглиблюється через доповнення кліматичних викликів геополітичними та іншими. Кліматичні та енергетичні реформи нині тісно взаємопов’язані. Завдяки сильній підтримці Європейського Парламенту, Європейської Комісії та інших інституцій ЄС нині є на позиції глобального лідера «зеленої» трансформації енергетичної політики. У 2019–2024 рр. (з огляду на партійний склад Європейського Парламенту) була активізована побудова інституційної рамки енергетичної політики, адаптованої до зміни клімату.

Однак на рівні держав – членів ЄС екологізація енергетики та загалом реагування на кліматичні зміни відбуваються з різною швидкістю та мотивованістю. Реалізація енергетично-кліматичних реформ вимагає значних інвестицій, солідарності держав ЄС у проведенні реформ. Нині серед держав ЄС відсутня однотайність у підтримці ініціатив Європейської Комісії, бо їх реалізація часто суперечить інтересам національних економік. Прогрес багатьох держав – членів ЄС у реалізації національних енергетичних та кліматичних планів недостатній. Велика кількість нових директив, регламентів і под., ухвалених інституціями ЄС, незумисне посприяли надмірній бюрократії та регуляторному тягарю. Натомість система стимулювання, мотивування до реформ потребує посилення.

Сьогодні очевидні реальні ризики підірвання власного кліматичного порядку денного ЄС із середини. На ці процеси, за нашою оцінкою, можуть сильно вплинути результати виборів 2024 р. до Європейського Парламенту. Якщо за результатами цих виборів відбудеться зсув «вправо», то домінуватиме коаліція «антикліматичної політики». Це деструктивно позначиться на реалізації спільної політики для досягнення цілей екологізації енергетики.

Література:

1. Кукуруз О., Батанова Н. Енергетична політика ЄС: реформування та проблеми реалізації в контексті геополітичних викликів. *Політикус*. 2023. № 5. С. 55–60. DOI: 10.24195/2414- 9616.2023-5.8
2. Berthelsen R.G. Mounting discontent augurs badly for EU Green Deal. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/discontent-eu-green-deal-climate-change-backlash/>



3. Communication from the Commission to the European Council and the European Parliament – An energy policy for Europe. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0001>
4. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). *Official Journal of the European Union*. 2018. 12 Dec. L 328/82.
5. Directive (EU) 2018/2002 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 amending Directive 2012/27/EU on energy efficiency. *Official Journal of the European Union*. 2018. 21 Dec. L 328/210.
6. Directive (EU) 2018/844 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive 2010/31/EU on the energy performance of buildings and Directive 2012/27/EU on energy efficiency. *Official Journal of the European Union*. 2018. 19 Jun. L 156/75.
7. Dowling P. The impact of climate change on the European energy system. *Energy Policy*. 2013. № 60. P. 406–417. DOI: 10.1016/j.enpol.2013.05.093
8. Energy Union. New impetus for coordination and integration of energy policies in the EU. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551310/EPRS_BRI\(2015\)551310_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551310/EPRS_BRI(2015)551310_EN.pdf) (дата звернення: 23.04.2024).
9. EP Spring 2024 Survey: Use your vote - Countdown to the European elections. *Official website of the European Union*. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3272> (дата звернення: 11.04.2024).
10. European Commission. Action Plan for Energy Efficiency: Realising the Potential. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0545:FIN:EN:PDF> (дата звернення: 15.04.2024).
11. Eurobarometer. Climate Action and the Environment Energy. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2954> (дата звернення: 28.04.2024).
12. European Commission. A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0062> (дата звернення: 10.04.2024).
13. European Commission. A hydrogen strategy for a climate-neutral Europe. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0301> (дата звернення: 09.04.2024).
14. European Commission. REPowerEU: Joint European Action for more affordable, secure and sustainable energy. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2022:108:FIN> (дата звернення: 25.04.2024).
15. European Commission. The European Green Deal. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3A FIN> (дата звернення: 13.04.2024).
16. European Electricity Review 2023. *Ember*. URL: <https://ember-climate.org/insights/research/european-electricity-review-2023/> (дата звернення: 20.04.2024).
17. European Electricity Review 2024. *Ember*. URL: <https://ember-climate.org/insights/research/european-electricity-review-2024/> (дата звернення: 28.04.2024).
18. Green Paper. A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy. *EUR-lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/green-paper-a-european-strategy-for-sustainable-competitive-and-secure-energy.html> (дата звернення: 18.04.2024).
19. Jack V. Watts going down? Europe’s scorching summer parches hydropower. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/europe-scorching-summer-heatwave-hydropower-plant/> (дата звернення: 15.04.2024).
20. Progress Report 2023 Shifting gears: Increasing the pace of progress towards a green and prosperous future. Climate Action. *European Commission*. URL: https://climate.ec.europa.eu/system/files/2023-11/com_2023_653_glossy_en_0.pdf (дата звернення: 19.04.2024).
21. Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action, amending Regulations (EC) No 663/2009 and (EC) No 715/2009 of the European Parliament and of the Council, Directives 94/22/EC, 98/70/EC, 2009/31/EC, 2009/73/EC, 2010/31/EU, 2012/27/EU and 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council, Council Directives 2009/119/EC and (EU) 2015/652 and repealing Regulation (EU) No 525/2013 of the European Parliament and of the Council. *Official Journal of the European Union*. 2018. 21 Dec. L 328/1.
22. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 (‘European Climate Law’). *Official Journal of the European Union*. 2021. 9 Jul. L 243/1.
23. Special report 18/2023: EU climate and energy targets – 2020 targets achieved, but little indication that actions to reach the 2030 targets will be sufficient. *European Court of Auditors*. URL: <https://www.eca.europa.eu/en/publications?ref=SR-2023-18> (дата звернення: 11.04.2024).
24. Taking flawed National Energy and Climate Plans to court. Lessons learned from previous cases. Report. *Climate Action Network Europe*. URL: https://caneurope.org/content/uploads/2024/03/NECPS-litigation-report_CAN-Europe_March2024.pdf (дата звернення: 14.04.2024).



УДК

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.31>**ОБМІН НАСЕЛЕННЯМ МІЖ УРСР ТА ПОЛЬЩЕЮ: ЙОГО МЕТА І НАСЛІДКИ****Макар Віталій,**

доктор політичних наук, завідувач кафедри
міжнародних відносин та суспільних комунікацій
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0001-8994-4582

Макар Юрій,

доктор історичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин та суспільних комунікацій
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0002-7904-828X

Угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про переселення українців з Польщі до України, а поляків з України до Польщі, підписана 9 вересня 1944 року, за задумом її натхненників, ніби повинна була вирішити давню проблему стосунків між обома народами, створити передумови для їх примирення. Проте ні ПКНВ, ні тим більше уряд підрадянської України у справі обміну населення, як для зручності назвали угоду про переселення, не могли відігравати якоїсь важливої ролі, хоач йшлося про долю їх народів. Ще на час підписання угоди це добре розуміли, хто і для чого підштовхував до її укладання.

Влада СРСР, тієї ж Росії, лише під вівіскою федерації незалежних держав, приростивши свою територію під час Другої світової війни, не тільки намагалась її утримати, але й поширити свої впливи далі на захід, підпорядкувавши сусідні держави собі безпосередньо. За рахунок перевезених пів мільйона українців влада СРСР намагалась поповнити чисельність власних громадян, скорочену за роки війни. Переселених у зворотному напрямі поляків передбачалося використати як політичне запліччя майбутньої перебудови Польщі за зразком СРСР. Його розпад відкрив перед Україною можливість незалежності від Росії. Проте остання, незважаючи на визнання нею незалежної України в кордонах, на той час визнаних, після тривалої підготовки, заходилася відновлювати панування над Україною і змусити українців відмовитися від власної національної ідентичності.

Переселенцям із Польщі та їх нащадкам довелося пережити всі лихоліття вживання в радянське суспільство, зробити значний внесок у розбудову незалежної України, а тепер відстоювати її незалежність за допомогою дружніх країн, включно з Польщею.

Ключові слова: обмін населенням, політичні передумови переселення, вживання переселенців у радянське суспільство, позитивні й негативні наслідки переселення, українсько-польське примирення.

Makar Vitaliy, Makar Yuriy. Population Exchange between the USSR and Poland: its Purpose and Consequences

The agreement between the government of the Ukrainian SSR and the Polish National Liberation Committee on the resettlement of Ukrainians from Poland to Ukraine and Poles from Ukraine to Poland, signed on September 9, 1944, was supposed to solve the long-standing problem of relations between the two peoples and create the preconditions for their reconciliation. However, neither the PNLC nor the government under Soviet Ukraine could play any important role in the exchange of population, as the resettlement agreement was called for convenience, even though it was the fate of their peoples. Even at the time of the agreement's signing, this was well understood by those who pushed for its conclusion and for what reason.

The authorities of the USSR, the same Russia, only under the guise of a federation of independent states, having increased its territory during World War II, not only tried to keep it, but also to spread its influence further west, subjugating neighboring states directly. At the expense of the transported half a million Ukrainians, the USSR authorities were tried to replenish the number of their own citizens, which had been reduced during the war. The Poles resettled in the opposite direction were supposed to be used as a political arm of the future restructuring of Poland on the model of the USSR. Its collapse opened up the possibility of Ukraine's independence from Russia. However, the latter, despite its recognition of an independent Ukraine within the then recognized borders, after much preparation, began to reestablish its dominance over Ukraine and force Ukrainians to abandon their national identity.

The immigrants from Poland and their descendants had to endure all the hardships of fitting into Soviet society, make a significant contribution to the development of independent Ukraine, and now defend its independence with the help of friendly countries, including Poland.

Key words: population exchange, political preconditions for resettlement, assimilation of immigrants into Soviet society, positive and negative consequences of resettlement, Ukrainian-Polish reconciliation.



Попередні зауваження. Цьогоріч виповнюється 80 років підписання 9 вересня 1944 року в польському місті Любліні *Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі* [12]. Формально факт підписання документа мав ніби розв'язати наболілу проблему в українсько-польських взаєминах, яка тривала ще з минулих часів, а загострилася після завершення Першої світової війни, коли на терени змішаного проживання українців і поляків претендували, з одного боку, відроджувана Польща, а з іншого – утворена зі столицею в Києві Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка із центром у Львові.

Проте у проблему, яку б мали вирішувати самі українці та поляки, постійно втручалась третя сторона в особі Росії – царської, радянської чи нинішньої – путінської. У той час, коли підписувалась угода, а для зручності її назвали угодою про *обмін населенням*, тодішній Радянський Союз хотів будь-що не просто задовольнитися тим, що вже *придбав*, починаючи з 1939 року, але й узяти під свій контроль для початку хоча б країни Центральної та Південно-Східної Європи, куди входила й Польща. На той час влада СРСР набула чималого досвіду переселення, чи пак – вигнання багатотисячних мас людей в необжиті регіони своєї безмежної імперії. Зрештою, сказане стосується й депортації зі споконвічних місць проживання цілих народів.

Дискусійним видається на сьогодні питання, чи і як могли розв'язати проблему самі українці та поляки. Цілком зрозуміло, що СРСР намагався остаточно приборкати непокірливих поляків, прив'язавши їх державу до своєї імперської колісниці. Щодо українців, то російська політика стосовно них, хоч влада Радянського Союзу декларувала *федерацію незалежних держав*, зводилася до того, щоб змусити їх забути свою національну ідентичність і стати такими собі аморфними *радянськими людьми*. Продовженням цієї політики в новітній час є насильницькі дії вже путінської Росії щодо суверенної України, яку вона визнала 26 грудня 1991 року в кордонах, встановлених на той час. Але, виходячи зі своїх власних великодержавних інтересів, вона порушила міжнародне право, зрештою – і своє внутрішнє, захопивши Крим і створивши дві псевдореспубліки на теренах Донецької та Луганської областей материкової України. Того виявилось замало. Тому Путін особисто розпочав пряме повномасштабне військове вторгнення в Україну під вивіскою *спеціальної військової операції (СВО)*, завданням якої мав бути *захист населення* тих псевдореспублік від *загрози* його винищення владою України. Третій рік РФ устами Путіна висуває все нові *аргументи* виправдання насилля над Україною, однак мета залишається давньою – знищити українську державність і змусити українців стати вже не *радянськими людьми*, а визнати себе *росіянами* [8; 9; 17].

Для написання цього тексту автори використали архівні матеріали й дослідження як свої власні, так і інших науковців [1; 6; 7; 8; 13; 14 та ін.]. Ми не ставили собі за мету детальний опис і характеристику подій, а вирішили подати своє власне узагальнене бачення акта *обміну населенням* і що він приніс переселеним із Польщі українцям та їх нащадкам в умовах радянської дійсності, незалежної України і нинішніх намагань путінської Росії її ліквідувати.

Суть угоди про обмін населенням та її реалізація. Ні в ті роки, ні тим більше тепер ніхто не мав сумніву, хто ініціював *обмін населенням* між поляками й українцями і з якою метою. Про це красномовно свідчить бачення тогочасними керівниками СРСР майбутнього тих народів, яких він намагався *визволити* від гітлерівської окупації, випередивши західних союзників, передусім США і Велику Британію. Польща виявилася одним з основних об'єктів того *визволення*. *Обмін населенням* між УРСР і Польщею, мав завдання, на думку авторів, вирішити відразу дві проблеми. По-перше, у вужчому розумінні, звільнити польську сторону від присутності українців, які споконвіку проживали на теренах, які милостиво СРСР залишав у межах Польщі, яка мала б стати однак його сателітом. По-друге, на її ж територію з УРСР передбачалося переселити поляків, які не зі своєї волі стали тими ж *радянськими людьми* [6, т. 1, с. 589–595, 600–607]. Частина з них проживала в ряді областей Правобережної України, а інша – у нинішніх її західних областях. Розрахунок зводився до того, що поляки, переселені до Польщі з Хмельницької, Житомирської та Вінницької областей, мали б стати політичною опорою перебудови Польщі за радянськими зразками.

Угода підписувалася поспіхом у щойно визволеному Любліні з ніким не визнаним (крім Радянського Союзу) Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), до речі, створеним не в Польщі, а привезеним із Підмосков'я, де він з'явився ніби з ініціативи самих поляків. Кремлівські можновладці хотіли показати, що польське суспільство формуватиме нову структуру влади своєї держави, крім того, що така влада діяла в еміграції після зруйнування польської державності окупантами в особі гітлерівської Німеччини і сталінського Радянського Союзу [8; 9].

До речі, після підписання угоду відразу засекретили. Про неї говорили, проте її змісту не розголошували. Згідно з нею, з Польщі до УРСР повинні були переселитися українці, русини (ті ж українці), білоруси й росіяни. Чому представники обох останніх народів мали переселятися до України, а не до



своїх республік? Над цим питанням ніхто навіть не замислювався. Зрештою, як і над тим, де і коли тут з'явилися росіяни, бо місцеві русини – то ніякі не росіяни, бо це самоназва українців. До Польщі належало перебраться полякам і євреям, котрі до 17 вересня 1939 року були громадянами Другої Речі Посполитої, хоч до них згодом радянське керівництво намагалося долучити раніше *радянізованих* поляків із згаданих вище областей УРСР, особливо родини військових Першої польської армії, сформованої у Радянському Союзі [6, т. 1, с. 600–607; 8, с. 280–288; 9, с. 196–198].

Слід зауважити, що в угоді ніби недвозначно проголошувався принцип добровільності. У документі стверджувалося, що «евакуація (власне – переселення) є добровільною і змушення не можна застосовувати ні прямо, ні опосередковано». Між іншим, керівник ПКНВ Едвард Осубка-Моравський заявив, що люди «самі вирішать, де багатимуть жити і громадянами якої держави вони хотітимуть бути» [6, т. 4, с. 600–601]. Що ж відбулося насправді, тепер достеменно відомо.

Доцільно, на думку авторів, звернути увагу не лише на терміновість підписання угоди, але й на прискорену її реалізацію. Щоправда, з тим прискоренням нічого не вийшло через опір українців проти виселення з місць, де вони вважалися *автохтонами*. Зрештою, і поляки не дуже поспішали покинути терени, що відійшли до України. Міжнаціональні протиріччя, доведені до апогею власними політичними елітами, як польськими, так і українськими, підкріплені зусиллями і *окупантів*, якими вважалися німці, і *визволителів*, за яких себе видавали радянські війська, здавалося, справді сприяли тому обмінові населенням, що зображався як «чудове розв'язання питання про національні меншини» [13].

Взаємне переселення мало розпочатися 15 жовтня 1944 року й завершитися до 1 лютого 1945 року. Далі автори говоритимуть переважно про переселення українців з Польщі до УРСР, бо їх доля завдяки цій акції очевидно змінилась, але, на жаль, не завжди у кращий бік. Поспішність якнайшвидше здійснити переселення пов'язувалась, як на нашу думку, все з тими ж міркуваннями кремлівських володарів – остаточно викоринити *український націоналізм* і міцно прив'язати до себе Польщу, яка в тодішніх умовах не могла протистояти далекосяжним планам СРСР, відчуваючи лише символічну підтримку західних союзників. А на початок лютого 1945 року була запланована Ялтинська конференція Рузвельта, Сталіна і Черчилля, на якій мали обговорити післявоєнне влаштування Європи [8, с. 283–284; 9, с. 197–198]. І чи не провідне місце відводилося розв'язанню польської проблеми, бо, з одного боку, Захід віддавав перевагу емігрантській владі Другої Речі Посполитої, а з іншого – Радянський Союз доволі віроломно проводив свою ідею щодо влаштування майбутнього Польщі, що повністю розкрилося до літа того року, коли зобов'язання очільників Кремля не підтвердилися їх діями.

Причини млявості здійснення обміну населенням. Акція, яка мала завершитися впродовж декількох місяців, тривала протягом кількох років. Але фактично ніколи не завершилася остаточно, бо на території Польщі залишилося не 20 тис. українців, як про це повідомлялося, а в рази більше, про що свідчить проведення акції *Вісла*, розпочатої у квітні 1947 року, за якою на т. зв. *понимецькі землі* влада *народної* Польщі, нав'язана полякам фактично силоміць радянським військово-політичним керівництвом, переселила ще добрих 150 тис. українців з південно-східних воєводств, фактично також насильницьким шляхом [6, т. 1, с. 603–607, 729–781].

Коли в 1947 році підписувалися остаточні документи радянсько-польського *обміну населенням*, то недоліки у веденні обліку переселенців призвели до розбіжностей в остаточних даних. Тому узагальнено прийнято вважати, що до України переселено пів мільйона осіб. Не вдаючись в умови переселення українців до УРСР, зазначимо лише, що вони формально нібито здавалися зманливо вигідними, але потенційні переселенці вперто не хотіли покидати місця свого постійного проживання, хоч загострення до крайнощів українсько-польського протистояння не залишало їм особливих перспектив на майбутнє, вони навчені гірким досвідом *біженства* під час Першої світової війни, а також спробою *знайти щастя* в УРСР у 1939 році, що розкрило їм очі на перспективу їх проживання в умовах радянської дійсності. Ідеться в цьому випадку здебільшого про українців історичних областей Холмщини й Південного Підляшшя, майже поголовно вигнаних у *біженство* до Росії у 1915 році, а також про тих же холмщаків і підляшуків, разом із лемками, котрі восени 1939 року під дією радянської пропаганди знову подалися, тепер вже ніби до *процвітаючої* підрадянської України. Проте їх спіткало гірке розчарування. Багато з них заплатило за ту необачність життям в УРСР, а інших очікувало нужденне життя. Тих же, хто намагався повернутися до Польщі під час війни, жорстоко переслідувала німецька окупаційна влада як можливих радянських шпигунів чи носіїв комуністичного світогляду, в чому їй допомагала польська допоміжна поліція. До речі, одним із засобів загострення польсько-українського протистояння було її створення переважно в українських поселеннях, а у польських відповідно – української допоміжної поліції [1; 5, с. 16–17, 21–22, 48–49].



Якщо бути відвертими, то напередодні обговорюваного нами *обміну населенням* українці стали перед вибором – або бути знищеними в Польщі, або потрапити до суспільного ладу, який не відповідав їх національному еству. Нинішні науковці з обох сторін – української і польської – через відповідні обставини намагаються ту взаємну *історичну спадщину* відсунути подалі від проблем сьогодення, в умовах якого нинішня Польща виступає чи не найпослідовнішим захисником суверенітету України як держави й українців з їх національним самовизначенням. Загалом склалася ситуація, за якої українцям було важко залишитися в Польщі, а виїзд з неї нічого доброго їм не віщував. Тому правдами й неправдами вони намагалися уникнути того трагічного для них *обміну*. Між іншим, їм у цьому сприяли й поляки – представники місцевої влади, католицькі священники тощо [1].

Тут очевидно було б умісним спробувати щось, бодай фрагментарно, сказати про те, чи ще в міжвоєнний період, чи під час війни, або після неї мали місце спроби самих поляків та українців знайти якийсь шлях до політичного примирення, не користуючись *допомогою* третьої сторони, яка свою завуальовану чи навіть відверту участь у примиренні обох народів неодмінно використовувала б у своїх далекосяжних інтересах. Такі спроби дійсно мали місце, і їх було чимало на різних рівнях. Якщо брати за точку відліку якусь конкретну подію саме в Першій світовій війні, то передусім слід назвати червневу угоду 1920 року між Польщею та УНР не лише про взаємне політичне примирення, але й про спільну боротьбу проти зазіхань з боку Росії, тоді більшовицької [15, с. 9–21].

З відомих причин угода, названа іменами Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського, не принесла бажаних наслідків. Але пошуки шляхів українсько-польського примирення не припинялися, а з початком Другої світової війни посилювалися. Одним із прикладів сказаного можуть слугувати переговори в січні 1940 року між представниками української та польської еміграції у столиці Румунії. Між іншим, до них мав безпосереднє відношення майбутній поборник українсько-польського примирення Єжи Гедройць, який згодом з українським суспільно-політичним діячем Богданом Осадчуком продовжував справу політичного порозуміння поляків з українцями. Перший був засновником паризької *Культури* – одного з провідних польських видань в еміграції, другий – уродженець Коломиї, публіцист, вчений-історик. Пів століття обидва поборники польсько-українського політичного – властиво міжнаціонального – примирення спільно виконували ту важливу місію, закликаючи політичних лідерів до пошуку шляхів усунення негативних стереотипів у стосунках між обома народами [2].

Розселення вигнанців із Польщі в УРСР. Немає потреби поглиблювати розгляд питання про українсько-польське політичне примирення як таке, хоч воно й тепер надзвичайно важливе. Повернімося однак до нашого головного завдання – *обміну населенням*, формально завершеного в лютому 1947 року, хоч і в наступні роки такі *обміни* людьми і територіями мали місце.

Слід зазначити, що в розселенні прибульців з Польщі в конкретних регіонах УРСР панував повний безлад. Спочатку передбачався приїзд 240 тис. осіб. Тому планувалося спрямування п'ятої їх частини до східних областей, а інших – до західних. Відсутність реальної оцінки ситуації породила безліч проблем організаційного характеру. Наплив переселенців у рази перевищував передбачувану їх кількість. Після уточнення кількості прибулих, враховуючи брак населення у східних та південно-східних областях, влада УРСР вирішила скерувати туди більшість переселенців [6, т. 1, с. 691–692; 9, с. 168].

Проте життя внесло суттєві корективи до розселення вигнанців із Польщі. Відбувся процес їх переселення вже в межах УРСР, на що безпосередньо вплинули такі чинники:

- до східних областей переселенці потрапляли згідно з вимогами влади, що не завжди відповідало їх власним запитам;
- значна частина українців, вигнанців із Польщі, наївно сподівалася на повернення до місць свого походження, у зв'язку із чим поселення ближче до кордону з Польщею підсилювало ілюзорну надію на швидке *повернення додому*;
- існуюча на той час в УРСР система колективного ведення сільського господарства виявилася психологічно неприйнятною для колишніх польських громадян через невідповідність укладові їх попереднього життя;
- власне кажучи, суспільний лад, що панував у південно-східних областях підрадянської України, перетворював кожную людину, образно кажучи, на якусь *усуспільнену істоту*;
- місцева влада не мала можливостей виконання обіцянок, закладених в угоді про *обмін населенням*;
- переселенці у східних регіонах України потрапили в кліматичні умови, де, наприклад, питна вода була складною побутовою проблемою, а паливом слугували сухі степові рослини або тваринний кіз'язь;
- незважаючи на важкі умови проживання в міжвоєнній Польщі, переселенці з підрадянської України відчувалися значно вільнішими від тодішніх громадян УРСР;



– між місцевими мешканцями південно-східних регіонів України і переселенцями з Польщі існували певні мовні, культурні та звичаєві відмінності. На втрату місцевою людністю рис, притаманних українському народові, переважаючий вплив справила політика радянської (тої ж російської) влади, спрямована на формування *homo sovieticus* – особи, національно не визначеної. Цього, зі свого боку, не могли зрозуміти ті, кого *рятували* від польського поневолення;

– переселенці зіткнулися з недоброзичливістю до себе з боку місцевих жителів, передусім через бідність і безправ'я останніх;

– пільги переселенцям і компенсації за залишене в Польщі майно викликали в місцевих жителів заздрість. Виконання обіцянок, даних переселенцям, розцінювалося крізь призму погіршення власного добробуту [6, т. 1, с. 694–695; 9, с. 198–199].

Ці узагальнення загалом не є ствердженням загальної недоброзичливості до переселенців. Центральна й місцева влада всіляко намагалася затримати їх у місцях, куди вони прибули. Їм забороняли самовільно переселятися до західних областей, до яких вони масово тікали. А втім, чинні на той час положення передбачали можливість отримання дозволу на переселення в західноукраїнські області. Вагомими причинами для цього були такі:

– родину спрямували на схід України з неналежно оформленою евакуаційною документацією;

– родина або її члени з незалежних від них причин виявилися розділеними;

– члени родини – старшого віку або невиліковно хворі – мали в іншій області близьких родичів, які могли ними опікуватися;

– висновок медичної комісії про доцільність зміни кліматичних умов через хвороби членів родини переселенців [6, т. 1, с. 695; 9, с. 199].

Насправді ж влада починала розуміти, що змушувати тисячі людей виконувати її розпорядження, які не відповідали їх життєвим потребам, були абсурдом. Не очікуючи на отримання офіційного дозволу на переїзд до західних областей, переселенці перебралися туди самовільно. Частина з них за хабарі користалася переїздом товарними потягами, інші подорожували власним транспортом, врятованим від усупільнення. Траплялися випадки пішого мандрування в західному напрямку. За статистичними даними, станом на початок червня 1948 року зі сходу на захід України перебралося близько 90 тис. осіб. Разом із переселеними туди українцями з Польщі їх там виявилось близько 411 тис. осіб. Між іншим, на Волинь – Волинська та Рівненська області – сільські мешканці, зокрема, з Холмщини і Південного Підляшшя, найперше з Грубешівського і Холмського повітів, переселялися доволі часто власним транспортом [1; 6, т. 1, с. 695–700; 9, с. 200].

Після внутрішніх переселень на сході України залишилися деякі категорії українців, переселених сюди з Польщі. Насамперед сказане стосується багатодітних сімей або родин із батьками похилого віку. Слід також не забувати, що у східні області України цілком свідомо їхали ті переселенці, які остерігалися переїзду до УРСР із загалом своїх земляків, побоюючись, що останні можуть донести *компетентним органам* про їх суспільну діяльність у Польщі. А радянські спецслужби особливо цікавилися переселенським середовищем, повсюдно вбачаючи *український буржуазний націоналізм*. Вишукуючи як його можливих носіїв, так і колишніх представників Комуністичної партії Західної України, зрештою – будь-кого, запідозреного в неповазі до існуючого державного ладу. Упродовж багаторічних досліджень проблеми автори віднайшли чимало таких людей. До речі, ще одна категорія переселенців воліла виїхати до УРСР окремо від своїх земляків – це православні священники, добре обізнані з більшовицьким (насправді російським) атеїзмом ще під час *біженства* 1915 року, що загалом тривало шість років. А тепер, згідно з підсумками *обміну населенням*, таких виявилось 288 осіб [6, т. 1, с. 690, 694–695; т. 2, с. 117–118; 9, с. 200].

Життя переселенців у нових умовах. У *Заключному звіті* головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації українців з Польщі фігурують дані, що серед них налічувалося близько 289 тис. селян, близько 4,5 тис. ремісників і кооператорів, понад 1,8 тис. робітників промисловості, 750 сільсько-господарських робітників, 735 транспортних працівників, близько 1,2 тис. службовців, 762 вчителі, 118 медичних працівників, 11 науковців і близько 183 тис. осіб непрацездатного віку. Картина очевидно невтішна, соціальна структура української спільноти в Польщі вирізнялася малим відсотком тих, кого прийнято вважати інтелігенцією. Що ж стосується переселенців з холмсько-підляських земель, то в цьому сенсі картина була ще менш відрадною. Серед переселенців налічувалося 96 % селян, робітників і урядовців – 1,5 %. Інтелігенція становила близько 2 %. Йдеться про вчителів, медиків, правників тощо [6, т. 1, с. 690; 8, с. 289].

Під час переселення радянська влада наобіцяла українцям з Польщі не лише загалом щасливе життя в УРСР, але й можливість для молоді здобути будь-який фах за власним вибором. Така можливість



справді з'явилась. Але, разом із тим переселенці доволі швидко зрозуміли, що вона стала чи не єдиним порятунком від фактично безоплатної праці в колективізованому селі. Тому вступ на навчання до вищих навчальних закладів виявився рятівним кругом для переселенської молоді, яка не бачила для себе іншої перспективи, бо в тодішньому радянському суспільстві не було місця для приватної ініціативи через її повну заборону. Отже, склалася ситуація, за якої здобуття вищої освіти було чи не єдиним шляхом не лише *вибитися в люди*, але й забезпечити собі і своїм нащадкам майбутнє, ставши вчителем, лікарем, інженером, керівником будь-якого рівня на виробництві чи в управлінській сфері. За нашими даними, з переселених до України лише холмщаків і підляшуків близько 60 тис. осіб становила молодь, яка скористалася нагодою здобути вищу або середню освіту з вибраного фаху. Це відповідало як запитам самої молоді, так і сподіванням її батьків на можливо краще майбутнє своїх нащадків. Автори віднайшли дані, що 27 % дітей холмсько-підляських переселенців закінчили вищі навчальні заклади, 34 % здобули спеціальність у середніх фахових школах, 22 % обмежилися загальною середньою освітою і лише 17 % здобули неповну середню освіту [6, т. 2, с. 105; 9, с. 200–201].

Спираючись на наші багаторічні спостереження, можемо стверджувати, що в переселенському середовищі чи не найпопулярнішим напрямом здобуття освіти стала, із зрозумілих причин, медицина. Лікарями, фельдшерами, медсестрами стали сотні молодих переселенців. Окремі з них стали світилами, навіть світового рівня. Яскравим прикладом сказаного може слугувати ім'я Євгена Барана, уродженця Туркович на Холмщині. Протягом десятиліть працював в Інституті урології та нефрології АМН України. Близько 20 років очолював Асоціацію трансплантологів України. Інший професор медицини – Борис Мільков народився в Холмі, у знаній родині православних священників, понад 30 років працював у Буковинському медичному університеті, очолюючи кафедру хірургії. Професор Ярослав Федонюк походив із Білополя на Грубешівщині, закінчив Тернопільський медичний інститут, де впродовж понад 20 років очолював кафедру анатомії людини. Життя і праця ще одного відомого медика пов'язана з Тернополем. Йдеться про Івана П'ятючку – уродженця Журав'я на Томашівщині. Освіту здобув у Львові. Назвемо ще ім'я Ніни Міщанчук, уродженки Тугань на Грубешівщині. Випускниця Київського медуніверситету, професорка широко відома поза межами України, оскільки за роки своєї праці відвідала понад 40 країн на різних континентах [6, т. 2, с. 140–154; 9, с. 201].

Працівниками освіти на різних рівнях також стала чимала кількість переселенської молоді, а також ті вчителі, яких перевезли до України. Серед останніх можна б згадати колишнього викладача Бережанської гімназії, вихідця із Потуржина Томашівського повіту – Юрія Свистуна, який навчав у Ківерцях на Волині майбутнього багаторічного голову волинської *Холмщини* Миколу Онуфрійчука. Здобувши освіту вже в Україні, професорами історії стали: Микола Кравець, уродженець Бабич на Білгорайщині у Львівському, Чернівецькому, а потім Вінницькому університетах; Олег Мазурок – з Потуржина, в Ужгородському університеті. Андрій Бурячок з Ошева на Грубешівщині – відомий український філолог, багатолітній працівник Інституту української мови Академії наук України [6, т. 2, с. 181–183].

Безумовно, на повагу й увагу заслуговують і ті з переселенців, хто вніс вагомий внесок у розвиток різних галузей економіки, а також у прикладну науку. Але наша розповідь була б неповною, якби не згадати про участь переселенців у розвитку різних галузей мистецтва, зрештою – загалом української культури. Підтвердженням сказаного може служити багаторічна праця у Вінницькому театрі Нестора Кондратюка з Людвінова Холмського повіту. Відомий актор зіграв понад 200 ролей на сцені. Співак Юрій Мазурок, родом із Красника на Люблинщині, співав на оперних сценах багатьох країн світу. Всесвітньо відомим скрипалем став Богодар Которович, який з Гостинного на Грубешівщині перебрався з батьками на Волинь. У Києві згодом створив Державний камерний ансамбль, з яким побував у Польщі, Німеччині, Японії, Сінгапурі та багатьох інших країнах. Виховав цілу плеяду видатних скрипалів, серед яких біла і власна донька. Вона, до речі, 2015 року брала участь у презентації нашого тритомника *Від депортації до депортації*, виконавши деякі твори батька. Презентація відбувалася за участю київської *Холмщини*, представників НАН України, а також посла Канади в Україні Романа Ващука. Справжнім центром плекання переселенського мистецтва став Луцьк, де з часу розпаду Радянського Союзу запрацювала волинська *Холмщина*. Тут її зусиллями виник хор *Дзвони Холмщини*, який під керівництвом Олександра Головерси здобув визнання не лише в Україні [1; 6, т. 2, с. 163–171; 16, с. 8–9].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що переселенське середовище дало Україні фахівців з усіх сфер життя суспільства – освіти, медицини, народного господарства, науки, мистецтва, місцевого й державного управління. Частина випускників вишів потрапила до інших союзних республік.

В омріяній незалежній Україні. Після розпаду СРСР переселенці з Польщі та їх нащадки здобули можливість формально згуртуватися у свої земляцькі об'єднання. Одне за одним виникали товариства вихідців з Холмщини, Любачівщини, Лемківщини тощо. Згодом вони створили об'єднання *Закерзоння*,



пов'язуючи це з назвою регіонів спільного проживання українців з поляками, звідки перших власне й виселили за угодою 1944 року. Оскільки ідею етнічного розмежування обох народів ще після Першої світової війни висунув британський міністр закордонних справ Керзон, то й дані терени українці назвали *Закерзонням* [6, т. 3, с. 93–134; 9, с. 203–204].

Рішення про згуртування переселенських товариств в одне об'єднання, як на нашу думку, зрештою – не тільки нашу, цілком слушне, оскільки з плином часу в живих переселенців залишається обмаль і фактично в діючих товариствах зосереджені здебільшого їх нащадки. Якщо говорити лише про товариство *Холмицина*, то близько чверті століття тому налічувалося 16 її осередків у 14 областях України. За нашими спостереженнями, найактивнішу діяльність здійснювала *Холмицина* в Луцьку, Львові, Рівному, Тернополі і столиці України – Києві. В усіх інших областях робота проводилася епізодично. Ідеться про поїздки до місць походження, земляцькі зустрічі, поїздки на форуми до Києва, Луцька, Львова, Рівного тощо [1; 6, т. 3, с. 134–135].

Повертаючись до витоків земляцьких об'єднань переселенців, зокрема на прикладі *Холмицини*, зазначимо, що їх керівниками обирали відомих учених, представників культури чи інших сфер життєдіяльності суспільства. Так, першим головою львівської *Холмицини* став проректор тамтешньої Політехніки Леонід Квітковський родом з Голі Володавського повіту. У Луцьку першим головою *Холмицини* обрали відомого письменника Віктора Ревуху, якого доля разом із батьками занесла з Богутич на Грубешівщині ще 1939 року на Волинь. А першим головою київської *Холмицини* став Йосип Грив з Красного Холмського повіту. Само собою зрозуміло, що керівники товариств змінювалися, але сенс їх діяльності не мінявся – це збереження й плекання місцевих традицій свого походження, пов'язаних із загальноукраїнськими [1; 6, т. 3, с. 93–134].

Усе було б добре, якби не північно-східна сусідка в особі Російської Федерації, яка, незважаючи ні на що, ніяк не хоче розстатися з Україною і намагається визначити, з яким народом і яким чином українці мають контактувати, щоб це не створювало *загрози* для її імперських цілей.

Підсумок. На закінчення наших роздумів належало б зробити висновок, що мав дати *обмін населенням* тим українцям, яких переселяли, який статус мала мати їх нова держава, яке її місце у світових цивілізаційних процесах. Це питання засадничого порядку. Проте реалії життя показали, що все, м'яко кажучи, сталося не зовсім так, як обіцялося. Відверто кажучи, не все, що випало на долю переселенців із Польщі можна відтворювати суто в темних тонах, як, до речі, й у світлих. Насправді, переселенці та їх нащадки знайшли своє місце в новому для себе суспільстві, зробили помітний внесок у його розбудову. Проте загроза втрати національної ідентичності з розпадом СРСР не зникла [3; 4; 5; 8; 9].

Розпад *імперії зла*, як іменували на Заході Радянський Союз, здавалося, приніс українцям омріяну волю і дав можливість відтворити власну державність. Росія формально вийшла із складу Союзу перед виходом України. Але те, що відбувалося в колишніх союзних республіках, глузливо-зневажливо називала *парадом суверенітетів*, який, на її думку, мав завершитися *приповзанням на колінах* із проханням прийняти їх назад до складу *держави благоденства*. Того ж не сталося, і Росія почала розробляти плани їх повернення силоміць, на свій кшталт. Сказане передусім стосується України. Тепер те, що готувалося проти нашої держави 20–25 років тому, давно перестало бути таємницею [3; 4; 8; 9; 15, с. 38–43].

Понад 10 років, ламаючи міжнародне, зрештою і своє внутрішнє право, РФ веде загарбницьку, геноцидну війну проти українців та їх держави, спочатку захопивши Крим і ввівши на територію Донецької і Луганської областей свої війська, щоб створити там дві псевдореспубліки. Усе згодом обернулося проголошенням *спеціальної військової операції*, розпочатої 24 лютого 2022 року нібито для захисту російськомовного населення від винищення його українською владою. Поряд із брутальним застосуванням сили РФ широко використовує т. зв. *п'яту колону* в українському суспільстві. Зокрема, станом на липень 2022 року повідомлялося, що серед українських депутатів різного рівня, службовців виконавчої влади тощо виявлено 1,5 тис. зрадників. У своїх імперських цілях РФ використовує і діяльність в Україні УПЦ МП, що є одним із найважливіших складових політики *руського мира* [10; 11; 17].

Тому намагання України *повернутися до Європи* є, на нашу думку, одним із найважливіших чинників збереження власної державності та національної ідентичності свого народу. А це, зі свого боку, вимагає закладання нових засад у формування стосунків із сусідніми народами. У цьому випадку, конкретно з поляками, які останніми роками надають безприкладну допомогу українцям у боротьбі проти російської навали. У нових умовах очевидно обидва народи повинні спільно шукати шляхів до історичного політичного примирення. Безумовно, на тлі пошуків такого примирення належне місце має посідати проблема долі вигнанців та їх нащадків обабіч кордону.



Література:

1. Архів родини Макарів.
2. *Гедроїць і Осадчук: пів століття у листах*. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/gedroits-i-osadchuk-piv-stolittia-u-lystakh> (29.06.2024).
3. Макар Ю. «Спеціальна військова операція» Російської Федерації проти України: причини і характер. *Українці і їх сусіди на przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Т. 4, red. naukowa R. Drozd, V. Halczak. Słupsk-Warszawa: Українське Товариство Наукове, 2024, s. 343–360.
4. Макар Ю. Сто років тому і тепер: намагання Російської Федерації утримати Україну у сфері своїх геополітичних інтересів. *Українці і їх сусіди на przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Т. 3, red. naukowa R. Drozd, V. Halczak. Słupsk-Warszawa: Українське Товариство Наукове, 2022, s. 379–407.
5. Макар Ю. Університети мого життя. Спогади. Чернівці, 2019. 608 с.
6. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 1. Дослідження, Чернівці : Букрек, 2011. 819 с.; Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 2, Чернівці : Букрек, 2014. 899 с.; Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947), Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Том 3. Чернівці : Букрек, 2015. 959 с.
7. Yuriy Makar, Vitaliy Makar. In Search of Ukrainian-Polish Understanding at the Beginning of World War II. *Codrul Cosminului*, 2021. Vol. XXVII. Issue 1. P. 171–192.
8. Макар Ю., Макар В. Обмін населенням між Польщею та підрадянською Україною за угодою від 9 вересня 1944 року та його наслідки. *Українці і їх сусіди на przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Т. 1, red. naukowa R. Drozd, V. Halczak. Słupsk-Warszawa: Українське Товариство Наукове, 2020, s. 279–293.
9. Makar Witalij, Makar Jurij. Putinowska “specjalna operacja wojskowa” a losy przesiedlonych z polski ukraińców po II wojnie światowej. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 3 (14). Луцьк, 2022. С. 193–208.
10. НАЗК зби́рало базу зрадників та депутатів, правоохоронців та інших. Загалом туди увійшли майже 1500 людей. URL: <https://babel.ua/news/81842-nazk-zibralo-bazu-zradnikiv-iz-deputativ-pravoohoronciv-ta-inshih-zagalom-tudi-uviyshli-mayzhe-1-500-lyudey> (22.07.2022).
11. Скільки ще буде існуватиме РПЦ в Україні? URL: <https://ukrainer.net/rpts-v-ukrayne/> (25.07.2022).
12. *Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium U.S.R.R. i ludności ukraińskiej z terytorium Polski*. Archiwum Akt Nowych, sygnatura 245/IV-22, k. 99 i następane.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 2. Опис 7. Справа 1420. Додаток 3.
14. Центральний державний архів громадських організацій України. Фонд 1. Опис 23. Справа 776. Арк. 174–188.
15. Стратегічне партнерство Польщі та України в умовах зміни міжнародної системи. Точки зору Польщі та України. Наук. ред. Марек Петрась, Валентин Балюк, Григорій Перепелиця. Люблін : УМКС, 2024. С. 9–21.
16. Онуфрійчук М. Дзвони Холмщини. Луцьк : Ініціал, 2021. 47 с.
17. Хотят захватить не только Донбасс: Лавров заявил, что у РФ изменились «географические задачи» войны. URL: <https://tsn.ua/ru/ato/hotyat-zahvatit-ne-tolko-donbass-lavrov-zayavil-chto-u-rf-izmenilis-geograficheskie-zadachi-voyny-2114998.html> (21.07.2022).



УДК 323.2:316.624.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.32>

ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ НА ПОЛІТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ: УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Меженська Олена,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID: 0000-0002-1053-5020

У статті на прикладі збройних конфліктів та революцій, які відбулися на теренах України, зроблено спробу визначення впливу збройного насилля на сучасний національний та світовий політичний ландшафт, який розглядається як комплексна територіально-природно-політична система, що пов'язує територію, природу, цінності, духовну організацію та політичні процеси. Доведено, що збройне насилля (незалежно від форми) призводить до зміни соціально-політичних процесів, ідейно-духовних цінностей і є важливим чинником формування та/або зміни політичного ландшафту.

На прикладі Революції гідності 2014 р. та російсько-української війни надано оцінку їхнім наслідкам для політичного ландшафту України. З'ясовано, що характер такого впливу залежно від контексту та обставин може набувати як негативних, так і позитивних якостей.

Проведено порівняльний аналіз впливу російсько-української війни як форми збройного насилля і на регіональний (європейський) та світовий (геополітичний) ландшафти. Доведено, що збройне насилля є не лише складовою частиною політичного простору та політичних процесів, а й здатне формувати нову глобальну реальність поряд із геополітичними, військовими, економічними, енергетичними, продовольчими, дипломатичними, міжнародно-безпековими, правовими, екологічними, гуманітарними та іншими наслідками.

Зауважено важливість формування нового типу цивілізації – цивілізації подолання війни як способу вирішення конфліктів між народами, державами, країнами та союзами країн, розвивати дипломатію, мирні методи врегулювання конфліктів та співпрацю між країнами для забезпечення стабільності і миру у світі та важливість формування міжнародних політичних рішень, які б надалі визначали майбутнє світового порядку.

Ключові слова: політичний ландшафт, геополітичний ландшафт, збройне насилля, збройний конфлікт, війна, воєнна окупація.

Mezhenka Olena. The impact of armed violence on the political landscape: the Ukrainian issue

In the article, using the example of armed conflicts and revolutions that have taken place in Ukraine, an attempt has been made to define the impact of armed violence on the modern national and global political landscape, which is viewed as a complex territorial-natural-political system that links territory, nature, values, spiritual organization, and political processes.

It has been demonstrated that armed violence (regardless of the form) leads to changes in socio-political processes, ideological and spiritual values, and is an important factor in formation and/or changing the political landscape.

Using examples such as the Revolution of Dignity in 2014 and the Russian-Ukrainian War, an assessment is provided of their consequences for the political landscape of Ukraine.

It has been determined that the nature of such influence, depending on the context and circumstances, can have both negative and positive qualities.

A comparative analysis of the impact of the Russian-Ukrainian war as a form of armed violence on regional (European) and global (geopolitical) landscapes has been conducted.

It has been proven that armed violence is not only a component of the political space and political processes but also capable of forming a new global reality alongside geopolitical, military, economic, energy, food, diplomatic, international security, legal, environmental, humanitarian, and other consequences.

It is noted the importance of forming a new type of civilization – a civilization of overcoming war as a means of resolving conflicts between nations, states, countries, and alliances, developing diplomacy, peaceful methods of conflict resolution, and cooperation among countries to ensure stability and peace in the world. Also highlighted is the importance of forming international political decisions that would further define the future world order.

Key words: political landscape, geopolitical landscape, armed violence, armed conflict, war, military occupation.

Сучасний динамічний світовий політичний ландшафт переповнений конфліктами, війнами та іншими ідеологічними, релігійними нестабільностями.

Політичний ландшафт є предметом досліджень вітчизняних науковців, серед яких – Л.П. Нагорна, М.Д. Гродзинський та ін. Вони пропонують розглядати політичний ландшафт як образ простору, у якому через його місця та конфігурації знаходять уречевлений вираз політичні ідеї, доктрини, цінності



та структури певного часу [1, с. 127]; як концентрований вираз політичної культури, притаманний певній території. У візуальній формі здебільшого йдеться про ті напластування епох, які тією чи іншою мірою залишили свій відбиток на середовищі людського проживання [2, с. 334].

Виходячи із зазначених та інших визначень, можемо розглядати політичний ландшафт як синтез рельєфу, соціально-політичних інститутів, культурно-духовних цінностей та політики. Складовими елементами політичного ландшафту можна визначити: фізичний чинник, що включає природні об'єкти та їхні якості, результати людської діяльності, що змінюють образ природних ландшафтів та людські витвори, що мають політичний сенс (штучні елементи), і метафізичний чинник, що утворює систему смислів і цінностей, духовну організацію політичного ландшафту. Даний елемент пов'язаний із людьми, що заселяють цю територію, з їхньою творчою діяльністю, політичним статусом території, яка формується під впливом соціуму та створює образ місця. Таким чином, поняття політичного ландшафту є комплексною територіально-природно-політичною системою, яка дає змогу пов'язати воедино територію, природу і політичний процес.

Існує багато чинників, які можуть змінювати політичний ландшафт країни, зокрема політика, яка формується й визначається внутрішньою логікою державних політичних акторів та перебуває під дією зовнішніх (позаполітичних) детермінуючих чинників, і одним із головних серед них є чинник геополітичний.

Геополітичний ландшафт сучасного світу демонструє, що історична доля будь-якої країни суттєво залежить від вибору нею певної геостратегії у міжнародній політиці. Це визначається низкою об'єктивних умов: специфікою поверхні території, природою кордонів, чисельністю населення, наявністю цінних корисних копалин, рівнем економічного, наукового і технологічного розвитку, фінансовою та воєнною могутністю, расовою чи етнічною однорідністю, ступенем соціальної інтеграції суспільства, політичною стабільністю, національним духом тощо.

Із другої половини ХХ ст. і дотепер держави використовують геополітичні побудови та геостратегічні підходи до формування світового політичного ландшафту, створюючи військові, військово-політичні, економічні союзи та блоки, встановлюючи сфери впливу та визначаючи пріоритети національної та міжнародної безпеки. У міжнародному середовищі політика держав завжди здійснюється за допомогою двох визначальних засобів: дипломатії та збройного насильства. Адже воєнна сила завжди похідна від політики, оскільки володіння нею чи застосування її є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів зовнішньої політики. Тому найбільш значимим чинником впливу на формування та/або трансформацію політичного ландшафту є збройне насильство.

Збройне насильство, за визначенням А. Бадера, – це особливий засіб та метод соціально-політичного протистояння, граничний ступінь примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування [3, с. 32].

Розуміння сутності збройного насильства об'єднує такі феномени, як війна, воєнний конфлікт, тероризм, громадянська війна, державний та воєнний переворот та ін., і є предметом наукових пошуків вітчизняних дослідників А. Бобрової, О. Балацької, С. Вовк, О. Меженської, М. Требіна, Є. Мануйлова, О. Панфілова та ін. На жаль, у ХХІ ст. найбільш дискусійними залишаються категорії «війна», «збройний конфлікт» та «воєнна окупація».

Війна – це «не просто політичний акт, а справжній інструмент політики, продовження політичних відносин, реалізація їх іншими методами», – зазначав прусський воєнний теоретик К. Клаузевіц [4, с. 46]. На його думку, війна є актом збройного насильства, що спрямований на змушення держави виконувати волю іншої – сильнішої у військовому плані. Історія ж свідчить, що і дотепер людство не винайшло способу/засобу, який дав би змогу вирішувати всі питання політичним, мирним шляхом.

Щодо визначення поняття «збройний конфлікт» вже хрестоматійним стало посилання на п. 70 Рішення Апеляційної палати Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії у справі Душко Тадіча від 2 жовтня 1995 р.: «Збройний конфлікт має місце щоразу, коли держави вдаються до застосування сили або коли відбувається тривалий збройний конфлікт між урядовими силами та організованими збройними групами або між такими групами всередині однієї держави» [5, с. 70].

«Воєнна окупація» – тимчасове зайняття збройними силами сторони, що воює, у збройному конфлікті міжнародного характеру частини або всієї території супротивника на період ведення воєнних дій. Воєнна окупація не тягне за собою позбавлення суверенітету окупованої території [6].

Причина воєн, воєнних конфліктів, збройних агресій, державних/воєнних переворотів, воєнної окупації – це бажання досягти певних політичних цілей, які переслідує політичний актор (державна, політичний лідер), це небажання та неможливість вирішення міждержавних, етнічних, релігійних, ідеологічних та інших протиріч, це і зростання популярності на авторитарні методи правління, демонстрація сили.



За підрахунками дослідників Weslean College, починаючи з 3600 р. до н. е. у світі відбулося приблизно 14 600 воєн. Нині ж щороку відбувається 40–100 збройних конфліктів, здебільшого це партизанські та/або релігійні війни [7]. У щорічному дослідженні Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS) у Лондоні «Огляд збройних конфліктів» зафіксовано 183 конфлікти станом на 2023 р., що є найвищим показником за останні 30 років. Зазначається, що кількість насильницьких подій збільшилася на 28% [8].

У сучасних умовах через велику мобільність збройних сил, високу ефективність озброєнь будь-який збройний конфлікт може перерости у великомасштабну війну без обмежень у просторовому вимірі, без обмежень у застосуванні силових засобів, без обмежень у цілях.

Збройне насилля (незалежно від форми) призводить до зміни політичних процесів і є важливим чинником формування та зміни політичного ландшафту. Цей вплив може бути багатограним і розглядається з різних поглядів – від внутрішньої політики країн до міжнародного рівня та формування світового порядку.

Україна не раз ставала ареною переломних подій (революцій), які мали суттєвий вплив на зовнішньо-політичне оточення України, на європейську і міжнародну політику та зміну політичних ландшафтів.

Так, Українська національна революція (1648–1676) та визвольна війна українського народу проти Польщі (1648–1654) призвела до утворення національної держави у вигляді Козацької України та означення «український народ», змінивши стратегічний баланс сил і вплинувши на загальну політичну ситуацію у Європі (змінивши співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі), послабивши геополітичні позиції однієї з найсильніших тоді європейських держав – Речі Посполитої, підсиливши роль Російської імперії, котра розпочала експансію на Захід.

Слід згадати і про другу українську революцію 1917–1921 рр., що призвела до короткочасного, але історично значущого періоду існування українських державних утворень (Української Народної Республіки в Києві у 1917 р. і Західноукраїнської Народної Республіки у Львові в 1918 р), коли українське питання перетворилося на вагомий чинник міжнародного життя, а українські держави – з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин (участь української делегації у переговорному процесі у Брест-Литовську і підписання УНР мирного договору із центральноевропейськими державами у лютому 1918 р., підписання Директорією УНР Варшавського договору з Польщею у квітні 1920 р., заснування та діяльність дипломатичних і консульських представництв України в зарубіжних країнах).

Не можна забувати про Помаранчеву революцію (2004) – масовий рух громадської непокори, організований прихильниками проєвропейськи налаштованого кандидата від опозиції після другого туру президентських виборів. Сьогодні ми вже добре знаємо, що Помаранчева революція, на жаль, не призвела до очікуваних громадськістю України радикальних змін, але вона сприяла демократизації суспільства і становленню елементів громадянського суспільства, формуванню національної амбіції і пробудженню патріотизму, збільшенню уваги до влади, визначенню європейського вектору розвитку держави, змінивши стратегічний погляд світової спільноти на Україну і визначивши систему координат для нашого подальшого руху країни на міжнародній арені.

Показовим прикладом впливу збройного насилля на локальний політичний ландшафт є Революція гідності 2014 р. в Україні, яка призвела:

– до зміни форми правління В. Януковича, що характеризувалася концентрацією влади, придушенням опозиції та широкомасштабною корупцією;

– до формування нових політичних сил («Громадянська позиція», «Демократичний альянс», КУН, УРП, «За Україну!», «Європейська партія») громадських організацій («Правий сектор», «Громадянський сектор Майдану», «Спільна справа», ПО «Сила людей», Студентська Координаційна Рада (СКР), ГО «Українське сучасне козацтво» та інші козацькі організації, об'єднання «Не злий майдан», організація «Воля», Громадський оперативний штаб (ГОШ), «Відсіч», ГО «Українська альтернатива» та багато інших);

– до агресії росії проти України 2014 р., анексії Криму, збройного конфлікту на Донбасі та окупації частини територій Донецької та Луганської областей, метою яких був демонтаж незалежності України, згорання курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, загарбання частини українських територій, формування псевдодержавних утворень, зниження економічного та науково-технологічного потенціалу, дестабілізація суспільно-політичної ситуації, нівелювання міжнародного положення України;

– до створення проєвропейського уряду в Україні, що стало сигналом відродження демократичних цінностей та оновлення політичної системи і підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Події на Майдані та викриття діяльності колишньої влади вплинули на свідомість людей і, як результат, – рішення народу на місцевих виборах 2015 р., у результаті яких зникла з політичної арени низка партій включно з Партією регіонів і КПУ.



Символом духовної та політичної незалежності в гуманітарному аспекті стали отримання повної автокефалії Православної церкви України (січень 2019 р.) та її зобов'язання брати участь у важливих канонічних, догматичних та інших питаннях у міжправославних нарадах. Отримання Томосу призвело до зрушень у національному та європейському контекстах та стало каталізатором певних процесів у Вселенському православ'ї.

Революція гідності виокремила українську ідентичність та сприяла становленню України у світовій громадській думці як держави із власною самобутністю, історією та гідністю, зростанню самоповаги, патріотизму та солідарності громадян України. Як слушно зауважив громадський активіст С. Жадан, «з'явилося те, що, мабуть, можна назвати державною культурною політикою. Поява Українського інституту та Інституту книги, діяльність культурного фонду, фінансова підтримка кіновиробництва, підтримка бібліотек, форматування теле- та радіоєфіру з огляду на власні інтереси – це може дати свій результат» [9].

Майдан продемонстрував здатність українців до самоорганізації, взаємодопомоги та самопожертви, виявив, що для наших співгромадян незалежно від регіону проживання, етнічної приналежності та мови важливими цінностями є свобода, людська гідність, право вибрати свою долю.

Не із власної волі Україні доводиться відстоювати свій цивілізаційний вибір, зокрема зі зброєю в руках, і з 24 лютого 2022 р.

Війна ставить перед нашою державою доволі серйозні виклики, яких не було з 1945 р. Тому під час тривалості військових дій ворог усіма можливими способами старатиметься забезпечити дестабілізацію серед населення країни, впливаючи:

- на громадську думку та підтримку політичних лідерів;
- на прийняття рішень політичними лідерами, використовуючи насильство (використання летальної зброї, загроза світової війни або застосування ядерної зброї та/або зброї масового знищення) як засіб тиску;
- на суспільство через розподіл суспільства на фрагменти, що порушує єдність та робить складним або неможливим мирне врегулювання;
- на формування/створення/загострення умов для радикальних політичних рухів та екстремізму, що змінює політичний спектр;
- на політичну агенду, коли збройні угруповання вимагають урахування та/або виконання своїх вимог у вирішенні політичних питань;
- на зміни в політичних цінностях суспільства, сприяючи радикалізації, екстремізму та релігійному фундаменталізму.

Не можна відкидати й те, що ескалація збройного насилля в країні може призвести:

- до внутрішнього розколу в країні (на фрагменти з різними політичними амбіціями, до формування автономних областей або навіть відокремлення);
- до дестабілізації політичної системи, яка може мати еволюційний, революційний, трансформаційний чи комбінований характер;
- до анархії у країні, де влада та порядок розпадаються, а правопорушення стають нормою, що, своєю чергою, ускладнює нормальне функціонування політичних інститутів та впливає на внутрішню політику країни;
- до поширення корупції.

Сьогодні корупція в Україні носить системний характер, присутня в усіх гілках влади та становить загрозу національній безпеці України. Про це свідчать результати дослідження «Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність», презентованого Національним агентством із питань запобігання корупції. Майже 50% українців покладають найбільшу відповідальність за подолання корупції на Президента та його Офіс [10]. Корупційні дії окремих чиновників сприяють зростанню недовіри громадян до всіх державних інституцій, що є однією з основних причин неповернення в Україну вимушено переселених осіб, подальшої міграції населення та впливає на демографічну ситуацію у країні.

В умовах воєнного стану в країні виникають кризові ситуації, які вимагають реакції влади. Це може призвести до обмеження громадянських свобод, зміни управління та реорганізації політичних інститутів. Так, Україна подала до Ради Європи вербальну ноту Постійного представництва України № 31011/32-119-46585 від 4 квітня 2024 р., зареєстровану у Генеральному секретаріаті 5 квітня 2024 р., стосовно статей 4.3, 9, 13, 14 та 16 Конвенції про частковий відступ від дотримання Європейської Конвенції про захист прав та свобод людини. У листі йдеться про те, що під час воєнного стану права людини, передбачені низкою статей Конституції, можуть бути обмежені. Статті Конституції, щодо яких встановлено обмеження, гарантують: недоторканність житла (ст. 30); таємницю листування, телефонних переговорів та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32); свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати та повертатися на територію України (ст. 33); право на свободу думки та слова, вільне вираження поглядів та переконань,



а також право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію (ст. 34); право на проведення зборів, мітингів і демонстрацій, а також право на страйки (статті 39, 44); право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном (ст. 41) і т. д.

У документі перераховуються заходи, які вже вживаються в Україні під час воєнного стану, можуть уважатися відступом від Конвенції про захист прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: примусове відчуження приватного чи комунального майна для потреб держави; введення комендантської години; особливий режим в'їзду та виїзду, обмеження пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, руху транспорту; здійснення огляду речей, транспорту, багажу, вантажів, службових приміщень та житла громадян; заборона мирних зборів, мітингів, демонстрацій та інших заходів; заборона чи обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання; заборона громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання або перебування без належного дозволу; установа військового збору для фізичних та юридичних осіб [11].

Вплив збройного насилля на політичний ландшафт країни може бути дуже складним та довготривалим, і його наслідки можуть відчутно відбиватися на житті країни протягом багатьох років після завершення конфлікту.

Уважається, що міжнародний збройний конфлікт виникає з того моменту, коли держава використовує збройні сили проти іншої держави незалежно від причин чи інтенсивності протистояння і незалежно від того, чи офіційно оголошено чи визнано політичний стан війни. Отже, неспровоковане повномасштабне вторгнення, яке росія розпочала проти України 24 лютого 2022 р., змінило весь геополітичний ландшафт Європи та світу. Про це заявив і президент Європейського соціально-економічного комітету (EESC) Олівер Ропке: «Я ніколи не забуду той день ... коли розпочалася ця жахлива війна... Ми відразу відчули тоді, що ця війна принесе страшні зміни у життя українців, а також що вона змінить увесь геополітичний контекст не лише в Європі, а й у всьому світі» [12].

Нова фаза російсько-української війни (з 24 лютого 2022 р.) кинула тотальний виклик сучасній глобалізації світу [13, с. 4–5] і продовжує впливати на політичний ландшафт регіонального та глобального рівнів, а саме:

веде до змін у міжнародному порядку (зміни існуючих політичних альянсів та об'єднань). У контексті розділу світу за ознакою ставлення до російсько-української війни відбувається розподіл держав на кластери, в основі якого – комбінація нових інтересів і ресурсів держав. Уже зараз можна стверджувати про склад окремих кластерів: група західних держав та Японія на чолі зі США; Китай; рф з оточенням у складі деяких пострадянських держав; Індія. Залишається й група держав, які не приєднуються до цих кластерів та утворюють буферні зони;

впливає на геополітичні стратегії країн і міжнародних блоків. Країни можуть змінювати свої союзи та союзників, спираючись на сучасні загрози та інтереси. Наприклад, в умовах російсько-українського конфлікту багато країн Східної Європи звернули увагу на потребу підвищення безпеки та розширення співпраці із Заходом. Трансатлантична співпраця лише активізувалася після вторгнення росії в Україну: до НАТО подали заявку та отримали членство Швеція і Фінляндія, відмовившись від десятиліть нейтралітету.

Важливим чинником, який свідчить про формування нової системи міжнародних відносин, є трансформація існуючих політико-економічних і воєнно-політичних блоків, передусім ЄС, НАТО, ШОС та БРІКС [14];

посилення поляризації світової спільноти та глобального ідеологічного, політичного, економічного розмежування між західним демократичним світом (США, ЄС, НАТО) і групою країн з авторитарно-тоталітарними тенденціями, культом особистості, нехтування правами людини (росія, Китай, КНДР, Білорусь, Іран, Сирія), що свідчить про загострення конфронтації між демократичним і авторитарним угрупованнями, глобалізацію їхньої боротьби за вплив на країни різних регіонів світу [15].

Відбулася девальвація глобальних і регіональних структур безпеки. Якщо після Революції гідності у період до лютого 2024 р. міжнародні організації (ПАРЕ, ОБСЄ, ЄС, G7, НАТО, ГА ООН) продемонстрували політичну солідарність і підтримку України, засудивши російську агресію (ухвалили низку резолюцій, заяв, декларацій із вимогами зупинити російську інтервенцію, вивести окупаційні війська і забезпечити територіальну цілісність України), то російсько-українська війна довела неспроможність глобальних і регіональних інституцій безпеки забезпечити запобігання та подолання сучасних конфліктів і викликів на світовій арені, зокрема адекватно відреагувати на російську агресію, зупинити злочини окупантів в Україні. Виявився недієздатним (небезпечним) механізм консенсусу під час ухвалення важливих рішень у рамках РБ ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ тощо. Вітчизняними дослідниками С. Пирожковим та Н. Хамітовим зроблено слушний висновок, що війна в Україні стала своєрідним каталізатором для нового гуманізму, хвилі якого розходяться по всьому світу, нейтралізуючи неототалітаризм і торуючи шлях до формування нового типу цивілізації – цивілізації подолання війни як способу вирішення конфліктів між народами, державами, країнами та союзами країн. Для цього необхідно викрити й зупинити неототалітаризм як принципово згубний шлях для людства, який заперечує демократію, права людини і, зрештою, розвиток [16, с. 46–47].



Збройна російська агресія спровокувала гуманітарні, міграційні та еміграційні кризи як для України, так і для країн ЄС, які надають тимчасовий притулок українським громадянам – утікачам від війни, для інших країн, що приймають у себе українських біженців, та екологічні катастрофи, які вимагають міжнародної реакції, бо є подразником трансформації міжнародних відносин.

Важливим чинником впливу на політичний ландшафт, у тому числі й регіональний, є вчинення росією актів екоциду в Україні, які завдали шкоди всьому світу (підрив Каховської ГЕС, водосховища та загроза теракту на Запорізькій АЕС, спалені промислові об'єкти, ліси, забруднені мінами і снарядами ґрунти, затоплені вугільні шахти, підірвані споруди, загиблі тварини й знищені рослини тощо).

Російсько-українська війна, що має багатовікове підґрунтя, воєнна окупація територій, постійна погроза ескалації збройного конфлікту на територію колишніх республік СРСР становлять загрозу не лише для України, а й для всієї Європи та є небезпечним прецедентом для всього світу, зумовлюючи панічні настрої у міжнародній спільноті щодо Третьої світової війни. І хоча більшість міжнародних експертів сходиться на тому, що світ не допустить початку Третьої світової, бо її наслідки будуть неоправданими, проте вони прогнозують значне збільшення кількості так званих проксі-воєн.

Збройне насилля, що є складовою частиною політичного простору та політичних процесів, здатне формувати і нову глобальну реальність, яка поряд із геополітичними, військовими, економічними, енергетичними, продовольчими, дипломатичними, міжнародно-безпековими, правовими, екологічними, гуманітарними та іншими наслідками має вплив на регіональний (європейський) та світовий політичний ландшафт.

Таким чином, збройне насилля (у цьому разі російсько-українська війна) має складний та довготривалий вплив на політичний ландшафт країн, і його наслідки можуть відчутно відбиватися на житті країни протягом багатьох років після завершення конфлікту. Ці наслідки можуть мати й далекосяжний вплив на глобальну політику, вимагаючи спільної дії та міжнародної підтримки для їх вирішення. Міжнародна реакція на російську збройну агресію має сформувавши політичні рішення, які надалі будуть визначати майбутнє світового порядку.

Тому важливо розвивати дипломатію, мирні методи врегулювання конфліктів та співпрацю між країнами для забезпечення стабільності та миру у світі.

Література:

1. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : у 2-х т. Київ : Київський університет, 2005. Т. 2. 503 с.
2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
3. Бадер А.В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз : монографія. Старобільськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2020. 320 с. <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7729>
4. Арон Р. Мир і Війна між націями. Київ, 2000.
5. Prosecutor v. Tadic, International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) (Appeals Chamber), S Case No. IT-94-1 «Prjedor», Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995.
6. Наказ «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017 № 164. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re30572?ed=2017_03_23&an=154
7. Війни в історії людства та нинішня війна в Іраку. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/901246.html>
8. Цьогоріч у світі відбувається 183 регіональні та локальні конфлікти. *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3798660-cogoric-u-sviti-vidbuvaetsa-183-regionalni-ta-lokalni-konflikti.html>
9. Жадан С. Мова і суспільство. Перемоги і зради після Майдану. *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47055149>
10. В Україні другою найбільшою проблемою після війни є корупція. *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3843018-v-ukraini-drugou-najbilsou-problemou-pisla-vijni-e-korupcia.html>
11. Держави, що не є членами Ради Європи або Європейського Союзу. Застереження та заяви до Договору № 005 – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ETS № 005). <https://www.coe.int/en/web/conventions/by-non-member-states-of-the-coe-or-the-european-union?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U>
12. Російська агресія змінює геополітичний ландшафт Європи і світу – президент ЕЕСК. *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742643-rosijska-agresia-zminue-geopolitichnij-landsaft-evropi-i-svitu-prezident-eesc.html>
13. Смолій В.А., Ясь О.В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6(36). С. 3–16.
14. Безпекове середовище 2033 : монографія. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 117 с.
15. Зовнішня політика України в контексті геополітичних процесів. <https://razumkov.org.ua/images/2024/02/29/2024-РАКТ-5.pdf>
16. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9(39). С. 38–49.



УДК 94(477.8) «1943-1944»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.33>

МОДЕЛІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ УЧАСТІ В РАМКАХ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мущенко Яна,*аспірантка II курсу кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-7207-4533*

У статті здійснено аналіз трьох моделей електоральної участі в рамках соціологічної теорії. Отримані висновки дають уявлення про особливості та мотиви електоральної поведінки з перспективи соціологічно-політичних змінних. Як наслідок, краще розуміння мотивації виборців дає змогу вживати ефективних заходів задля прогнозування й покращення соціального середовища.

Авторка зосереджується на моделі очікуваної рівності/справедливості, або відносної депривації, моделі соціального капіталу та моделі громадянського волонтаризму. Основна ідея першої електоральної моделі полягає у тому, що індивіди, які відчують гострий розрив між очікуваним та реальним, страждають від почуття депривації, яка стимулює їх до протесту через участь у виборах. Друга модель надає важливі статистично значущі змінні, а саме: довіра до інших, сприйняття співгромадян як справедливих та мобілізаційна діяльність. Авторка доводить, що міжособистісна довіра та мобілізаційна діяльність соціальних мереж позитивно впливають на ймовірність голосування та рівень явки. Серед змінних третьої електоральної моделі автор визначає належність до певного соціального класу, партійну мобілізацію, волонтерську активність, політичну ефективність, інтерес до виборчої кампанії та силу партійності. Емпіричні дані доводять, що громадяни, які мають вищий соціальний статус, контактують із політичними партіями, беруть активну участь у волонтерських організаціях, а також є політично діяльними, зацікавленими та мають сильну партійну ідентифікацію, із більшою ймовірністю підуть на виборчі дільниці. Ці результати свідчать про те, що ресурси людей, ступінь їх мобілізації через особисті контакти та психологічне залучення до політичного процесу допомагають пояснити схильність до участі у голосуванні. Натомість вік, етнічна приналежність та рівень освіти не мають значущого ефекту.

Зауважено, що негнучкість, складнощі з операціоналізацією та застосуванням соціологічних моделей, а також труднощі з урахуванням коротко- та середньострокових змін унеможливають пояснення причин абсентеїзму, спираючись винятково на соціологічний ресурс.

Ключові слова: моделі електоральної участі, соціологічна школа, депривація, соціальний капітал, волонтаризм.

Mushchenko Yana. Models of electoral participation within the sociological school of thought

The article analyzes three models of electoral participation within the framework of sociological theory. The findings provide insight into the peculiarities and motives of electoral behavior from the perspective of sociopolitical variables. As a result, a better understanding of voter motivation allows for effective measures to be taken to predict and improve the social environment.

The author focuses on the model of expected equality/fairness or relative deprivation; the model of social capital and the model of civic voluntarism. The main idea of the first electoral model is that individuals who experience an acute gap between what is expected and what is real suffer from a sense of deprivation that stimulates them to protest by participating in elections. The second model provides important statistically significant variables, namely, trust in others, perception of fellow citizens as fair, and mobilization activity. The author proves that interpersonal trust and social media mobilization have a positive impact on the likelihood of voting and turnout. Among the variables of the third electoral model, the author identifies belonging to a certain social class, party mobilization, volunteer activity, political efficiency, interest in the election campaign, and the strength of party affiliation. The empirical evidence shows that citizens who have a higher social status, are in contact with political parties, are active in volunteer organizations, and are politically active, interested, and have strong party identification are more likely to go to the polls. These results suggest that people's resources, the degree of mobilization through personal contacts, and psychological involvement in the political process help explain their propensity to vote. In contrast, age, ethnicity, and education level do not have a significant effect.

The author notes that inflexibility, difficulties with operationalization and application of sociological models, as well as difficulties in taking into account short- and medium-term changes make it impossible to explain the causes of absenteeism based solely on sociological resources.

Key words: models of electoral participation, sociological school, deprivation, social capital, voluntarism.

Важливість голосування у теоріях демократії, частота дії порівняно з іншими формами участі, а також постійне зниження рівня явки в багатьох зрілих демократіях викликали інтерес до чинників, які впливають на рішення (не) голосувати. Тоді як одна група дослідників зосереджується на питаннях вимірювання явки, інша – намагається змоделювати індивідуальні та інституційні чинники, які



впливають на рівень активності електорату в одній або декількох країнах у конкретний часовий проміжок.

Визначають два загальноприйняті підходи, які розглядають чинники (не) участі в рамках теорій демократії. Це соціологічна теорія та теорія індивідуальної раціональності, які стали підґрунтям для значної частини електоральних досліджень. У рамках соціологічної теорії виділяють три моделі електоральної участі: модель відносної депривації (сприйнятої рівності/справедливості), модель соціального капіталу та модель громадянського волонтаризму. Три помітні моделі в контексті теорії індивідуальної раціональності – це модель когнітивної мобілізації, мінімального раціонального вибору та загальних стимулів.

Метою цієї статті виступає дослідження трьох моделей у рамках соціологічної школи та аналіз їхнього впливу на електоральну поведінку громадян, а також чинники неучасті.

Соціологічна теорія в електоральних дослідженнях зосереджується на соціальних характеристиках, соціальному контексті та соціальній психології задля пояснення політичної поведінки громадян. У рамках даного підходу дослідники розглядають соціальні характеристики, відмінності, ідентифікацію та комунікацію як основу для групової свідомості й досвіду, які формують і згодом підсилюють політичну поведінку, звички та вподобання. Власне, саме соціологічні чинники намагаються пояснити орієнтири для прийняття рішень, а також мобілізацію громадян до участі. Застосування елементів психології здатне забезпечити дослідників інструментами для оцінки ставлення громадян до поточного перебігу політично значущих подій. Соціально-психологічна модель стверджує, що досвід групової соціалізації (особливо в ранньому віці) накладає відбиток на політичні вподобання та партійну ідентифікацію. Сформувавшись, ці ідентифікації стають стійкими елементами політичної психології та слугують так званими «перцептивними екранами», що впливають на інші політичні переконання, погляди та поведінку. Наприклад, якщо дитина з раннього віку бачить батьків, родичів, близьких друзів, представників важливих соціальних інститутів, які не голосують та не отримують як жодних санкцій (ані засудження з боку громади, ані адміністративні покарання), так і стимулів, то дитина з більшою ймовірністю не голосуватиме в майбутньому, ніж той, хто виріс в активному відповідальному середовищі та асоціює голосування з громадянським обов'язком [9].

Отже, перша модель електоральної участі в рамках соціологічної школи – це модель відносної депривації, або очікуваної рівності/справедливості.

Низка прихильників соціологічного підходу в електоральних дослідженнях розробила модель відносної депривації, або очікуваної рівності/справедливості, яка намагається віднайти причини абсентеїзму через соціально-демографічні характеристики та соціальну психологію. Ключова ідея даної моделі базується на порівняннях та очікуваннях і полягає у тому, що особи з певним набором соціально-демографічних характеристик порівнюють себе з іншими групами або ідеалізованим стандартом. Якщо індивідуальна оцінка власного становища є негативною, то очікується, що особа розчарується в системі і, як наслідок, вдасться або до самобичування, або ж до протесту. Принцип полягає у тому, що члени різних соціальних груп формують власні очікування щодо функціонування та ефективності системи з погляду рівності і справедливості до них особисто та до цілої групи. Тому чим більший розрив між очікуваннями і «реальністю» індивіда (суб'єктивними оцінками), тим вищий рівень розчарування. Такі емоційні реакції є потужним стимулом до отримання й обробки інформації та, що найголовніше, до дії. Однак подальші сценарії розвитку подій можуть бути абсолютно відмінними. З одного боку, якщо особа покладає відповідальність за низьке соціальне становище на себе (самоатрибуція) та розглядає власні дії або ж бездіяльність як першочергове джерело депривації, то, найімовірніше, відбудеться відхід від політичної участі та голосування. Якщо ж йдеться про системну атрибуцію (джерело депривації – влада та її рішення), то прогнозується підрив політичної підтримки, активізація участі в громадських рухах та, очевидно, у виборах [1].

У моделі очікуваної рівності/справедливості чітко проглядається відчуття того, що очікування громадян та їхній життєвий досвід не збігаються, а також підкріплюються несправедливим ставленням із боку уряду. Окремо можна виділити сприйняття економічної депривації. Зокрема, в опитуваннях виборців у США, Великій Британії, Франції та Німеччині індивідів опитували про тенденції зміни особистого матеріального становища протягом останнього року, тобто ретроспективну егоцентричну оцінку, а також очікування щодо особистого економічного становища на наступний рік, тобто проспективну економічну оцінку. П'ята частина учасників опитування повідомила, що їхнє матеріальне становище погіршилося протягом останнього року та ¼ респондентів уважали, що вони переживуть ще гірші часи в наступному році. Важливим елементом опитування виступав факт покладання відповідальності за економічні невдачі на уряд. Таким чином, високий показник індексу економічної депривації означає,



що респондент песимістично оцінює свої минулі та майбутні фінансові перспективи і покладає відповідальність за них на уряд. Уважається, що поєднання негативних економічних оцінок і покладання відповідальності на уряд мобілізують людей до участі у виборах і, найімовірніше, до голосування за опозиційну партію [4; 5, с. 9].

Додатковий економічний показник у моделі рівності/справедливості враховує позитивні та негативні реакції на особисті обставини. Негативні емоційні реакції, такі як злість, страх, огида, або, іншими словами, занепокоєння через власне економічне становище, спонукають громадян йти на вибори незалежно від когнітивної оцінки власного фінансового становища. Окремо можемо говорити про показник (не)задоволеності діяльності уряду у вибраних сферах політики [2].

Останнім компонентом моделі виступає приналежність до депривованої групи. Хоча виокремлюють низку депривованих груп, у рамках цієї моделі йдеться здебільшого про етнічні меншини, жінок, пенсіонерів та безробітних. Можна припустити, що члени цих груп зазнавали економічної або соціальної дискримінації через спільні для них характеристики. Таким чином, дуже часто приналежність до цих груп викликає почуття депривації, що спонукає до утримання від голосування або ж голосування на знак протесту [2; 4].

До основних понять моделі відносної депривації відносять загальне відчуття відчуженості, економічну депривацію, емоційну реакцію, невдоволеність політикою, приналежність (до депривованої групи). Загальна депривація – почуття несправедливості та нерівності системи політичного або соціального устрою. Економічна депривація – судження особи про погіршення стану домогосподарства (у ретроспективі) або неможливість покращення (у перспективі), а також покладання відповідальності за несприятливий стан справ на уряд. Емоційні реакції – негативні реакції на особисте економічне становище. Невдоволеність політикою – негативні оцінки діяльності уряду в різних сферах політики. Належність до депривованої групи може бути операціоналізована в термінах декількох соціальних та економічних характеристик, включаючи приналежність до етнічної меншини, стать та статус зайнятості. Ці характеристики вказують на ступінь уразливості людей до економічних труднощів, зменшення економічних можливостей/потенціалу і/або втрати соціального статусу [7].

Друга модель нашого дослідження – це модель соціального капіталу, яка заснована на соціальному капіталі та соціальній довірі. Творці моделі соціального капіталу переконані, що соціальна довіра є ключовою мотивацією індивідуальної дії. Прибічники раціонального напряму визначають соціальну довіру як здатність груп та інституцій досягати бажаних результатів і, таким чином, генерувати довіру. Дійсно, якщо інституція неодноразово доводила свою ефективність, забезпечуючи певні вигоди, то вона має репутацію надійного партнера, який заслуговує на довіру. З іншого боку, довіра визначається як очікування людини отримати необхідне благо від певної групи чи інституції, а тому якщо це очікування підкріплене позитивним досвідом, то індивід умотивований бути частиною «групи» або ж брати участь у її формуванні (оскільки вона здатна надавати вигоди) [6; 9].

Трактування моделі соціального капіталу в рамках соціокультурного напряму відходить від жорсткої прагматичності та зосереджується на соціальних мережах – зв'язках між індивідами на основі взаємності та довіри. Ключова ідея соціальної довіри полягає у тому, що чесність, громадська активність та довіра продукують явище взаємопідсилення і змушують людей співпрацювати, брати участь у громадській діяльності, сприймати суспільство як цілісність. Такий зв'язок між довірою та участю має багато переваг: за інших рівних умов люди, які довіряють своїм співгромадянам, частіше стають волонтерами, роблять більші внески на благодійність, частіше беруть участь у політиці та громадських організаціях, охоче працюють присяжними, частіше здають кров, краще виконують свої податкові зобов'язання, толерантніше ставляться до поглядів меншин і демонструють багато інших форм громадянських чеснот (наприклад, Японія та Швейцарія – суспільства високої солідарності та взаємоповаги, найдружніші нації світу). У цілому вважається, що багато соціальних, економічних і політичних переваг випливають із високого рівня соціального капіталу. Послідовники соціокультурного напряму моделі стверджують, що країни з високим рівнем соціального капіталу мають, зокрема, нижчий рівень злочинності, нижчі трансакційні витрати, вищий рівень дотримання державних законів і правил, вищі темпи економічного зростання та вищу явку на виборах [3].

Як зазначалося вище, модель соціального капіталу підкреслює роль міжособистісної довіри у співпраці між людьми. Участь породжує довіру та готовність співпрацювати з іншими. Соціальне залучення в моделі соціального капіталу операціоналізується як волонтерство або запрошення до участі. Згідно з опитуванням, згаданим вище, громадяни Великої Британії, Америки, Німеччини та Франції оцінюють рівень довіри до співгромадян та рівень справедливості у суспільстві як середній. Проте неможливо уніфікувати ці показники або ж говорити про середнє арифметичне, оскільки спектр довіри



і справедливості значно розкиданий на шкалі. Наприклад, існують меншини, які твердо вірять, що люди заслуговують на довіру і можуть бути справедливими; водночас інші етнічні групи висловлюють значну обережність щодо співпраці зі співгромадянами. У моделі соціальних мереж є також два індикатори залучення до волонтерської діяльності. Перший індикатор – добровільність участі (проте більшість громадян змушені визнати, що їх усе ж таки просили долучатися до політики або громадських справ). Також значна частина активності відбувається не просто в партіях або політичних організаціях, а в спортивних клубах, благодійних організаціях та інших групах [1; 8].

Ключовими поняттями в моделі соціального капіталу виділяють соціальну довіру та добровільну участь. Соціальна довіра визначається як відчуття людиною того, що інші люди заслуговують на довіру та прагнуть до справедливості. Добровільна участь передбачає внутрішню мотивацію особи до участі, відсутність примусу, покарань, залякування, нав'язувань.

Наступна модель у рамках соціологічного підходу – модель громадянського волонтаризму, яка враховує соціальні характеристики, контекст та психологію. Основна ідея моделі громадянського волонтаризму – ключова роль соціального контексту в набутті громадянами політично значущих ресурсів і навичок. Теоретики наполягають, що здобуті ресурси та навички спонукають індивідів відчувати світоглядну залученість та брати участь у різних видах політичної діяльності. Важливим аспектом моделі громадянського волонтаризму є переконання, що люди з необхідним рівнем освіти, доходу й інших ресурсів та/або ті, хто перебуває у добровільних об'єднаннях, на робочих місцях, у церквах чи інших соціальних середовищах, найімовірніше, стануть волонтерами або будуть рекрутовані як учасники політичної діяльності. Це пояснюється тим, що, беручи участь у добровільних об'єднаннях, люди отримують інформацію та відточують громадянські навички, які сприяють їхній участі в політиці. Модель громадянського волонтаризму припускає, що політично зацікавлені громадяни або ті, які мають сильну ідеологічну (партійну) мотивацію, більш схильні до активної електоральної участі. Дана модель пропонує три варіанти пояснення того, чому люди не голосують: «тому що вони не можуть; тому що вони не хочуть; або тому що їх ніхто не питає/просить» [4].

Модель громадянського волонтаризму відводить вагому роль для ресурсів (навичок), які прямо або опосередковано впливають на відчуття політичної ефективності людини та її інтерес до політики. Участь також заохочується рівнем партійної ідентифікації та діяльністю політичних партій, інших груп і осіб. Ресурси вимірюються трьома змінними: рівнем освіти, соціальним класом та наявним часом, який є цілковито суб'єктивною змінною та вимірюється шляхом опитування людей про те, скільки часу в них залишається після виконання всіх робочих та сімейних обов'язків. Важливо враховувати елементи партійної мобілізації, які вимірюють, чи проводилася (-ося): 1) особиста агітація респондента однією або кількома партіями; 2) агітація по телефону; 3) нагадування про необхідність прийти на вибори. Опитування показують, що орієнтовно п'яту частину виборців просили брати участь у політичних справах. Приблизно кожен десятий указує, що хтось зі знайомих завжди намагається переконати їх проголосувати, а кожен сьомий отримує телефонний дзвінок від однієї або декількох партій із нагадуванням прийти на виборчу дільницю [3, с. 10–11].

У контексті реальних показників політичної ефективності громадян маємо невтішні результати, оскільки згідно з опитуваннями, навіть у демократичних державах майже половина респондентів вважають, що не мають жодного впливу на політику, близько 40% сприймають свій вплив як обмежений. Щодо реального інтересу до політики, то переважна більшість громадян зазначає, що вони «дуже зацікавлені» або «дещо зацікавлені». Стосовно сили партійності, то лише близько 35% опитуваних визначають свою партійну ідентифікацію як «дуже сильну» або «досить сильну» [5].

Основними поняттями моделі громадянського волонтаризму є ресурси, рекрутинг, добровільна діяльність та психологічне залучення. Дослідники розглядають рівень освіти, соціальний клас і час як ресурси, що впливають на електоральну участь: 1) освіта розширює доступ до інформації та покращує здатність її обробки для здійснення політичного вибору; 2) соціальний клас опосередковує навички, які є корисними політичними ресурсами; 3) час дає змогу зосередитися на політичному аспекті життя громадян та частково відійти від рутинних справ. Вербування/рекрутинг – це залучення або мобілізація громадян переважно політичними партіями або ж іншими агентами масової мобілізації до голосування чи участі у виборах будь-яким іншим чином. Добровільна активність – це ступінь залученості особи до різних видів громадських або державних організацій із власного бажання. Психологічне залучення до політичного процесу визначається з погляду політичної ефективності, політичного інтересу та сили партійності. Політична ефективність тут визначається як відчуття індивідом того, що він має навички та ресурси, необхідні для впливу на політичний процес. Політичний інтерес – це цікавість, яку особа відчуває до політичного світу, тобто мотивація дізнатися про уряд і політику, а також про те, що



відбувається під час виборів. Сила партійності – це інтенсивність ідентифікації громадянина з певною політичною партією [1].

Таким чином, кожна з трьох соціологічних моделей, представлених вище, пропонує часткове пояснення рівня явки, причин та мотивації (не) голосувати. Модель очікуваної справедливості спирається на соціальні характеристики та психологію, щоб зрозуміти, чому почуття депривації може спонукати людину до протесту через голосування або до категоричної відмови від участі у виборах. Модель соціального капіталу використовує соціальний контекст і психологію, щоб пояснити взаємозв'язок між довірою та участю у виборах і поведінкою виборців. Модель громадянського волонтаризму використовує соціальні характеристики, контекст і психологію для розроблення трирівневого пояснення (не)участі у голосуванні. У цьому підході важливими є ресурси, соціальна взаємодія та психологічна залученість.

Література:

1. Blais A. *The Motivation to Vote: Explaining Electoral Participation*. Vancouver: University of British Columbia Press, 2020. 156 p.
2. Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. *The American Voter*. The University of Chicago Press, 1980. 576 p.
3. Coase R.H. The problem of social cost. *Journal of Law and Economics*. 1960. Vol. 3. P. 1–44.
4. Fiorina M. *Retrospective Voting in American National Elections*. Yale University Press, 1981. 249 p.
5. Lijphart A. Unequal participation: democracy's unresolved dilemma. *American Political Science Review*. 1997. Vol. 91(1). P. 1–14.
6. Niemi R.G., Whitten G., Franklin M.N. Constituency characteristics, individual characteristics, and tactical voting in the 1987 British general election. *British Journal of Political Science*. 1992. Vol. 22. P. 229–254.
7. Shachar R., Nalebuff B. Follow the leader: theory and evidence on political participation. *The American Economic Review*. 1999. Vol. 89(3). P. 525–547. URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.89.3.525>
8. Uhlaner C., Cain B., Kiewiet D. Political participation of ethnic minorities in the 1980s. *Political Behavior*. 1989. Vol. 11. P. 195–231.
9. Verba S., Nie N. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. The University of Chicago Press, 1987. 452 p.



УДК 32:316.64(430)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.34>

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СВЯТ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА

Пахолук Василь,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-2878-8536

Байрак Сергій,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри національної безпеки

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-6290-7634

Поняття «державне свято» є широко вживаним і водночас полісемантичним. Автори дослідження схильні до розуміння державного свята як офіційно визначеного органами державної влади дня, що має особливе символічне значення для подальшого поступу держави, збереження її цілісності та наступності. Дата такого дня зумовлюється ключовою подією у житті нації або держави. Зазвичай державні свята є додатковими вихідними та передбачають певний церемоніал відзначення. Сукупність державних свят кожної держави утворює систему її державних свят, яка характеризується збалансованістю та є своєрідним політико-культурним маркером.

Процедури відзначення державних свят передбачають залучення офіційних представників влади, широкого кола громадськості, лідерів думок, зарубіжних гостей. Своєю чергою, це сприяє налагодженню соціального діалогу, поширенню гуманістичних цінностей, консолідації суспільства, зростанню авторитету держави за її межами. Водночас державні свята є нагодою для прояву альтернативних політичних поглядів, що дає змогу виявити соціальну напругу.

Основні риси системи державних свят Німеччини склалися після її об'єднання. Ключовим державним святом німців є День німецької єдності, що з 1990 р. відзначається 3 жовтня, день, коли відбулося об'єднання Західної та Східної Німеччини. Дату свята було визначено Договором між Федеративною Республікою Німеччина і Німецькою Демократичною Республікою про встановлення єдності Німеччини. У німецькому суспільстві періодично виникають дискусії щодо встановленої дати, однак вона залишається незмінною.

Оскільки Німеччина є федеративною, кількість державних свят у різних федеральних землях варіюється і в середньому становить десять одиниць. Більшість із них відзначається у дні релігійних свят, однак у будь-якому разі вони виконують свою основну політичну функцію – консолідації суспільства.

Ключові слова: державна політика, місцева політика, демократизація, політична участь, громадянське суспільство, політична культура, державне свято.

Pakholok Vasyl, Bairak Serhii. Specifics of the formation of the system of public holidays of the Federal Republic of Germany

Without trying to give his own scientific definition of the concept of “public holiday”, the author is inclined to understand the public holiday as a day officially determined by state authorities, which has a special symbolic meaning for the further progress of the state, preserving its integrity and continuity. The date of such a day is determined by a key event in the life of a nation or state. Usually, public holidays are additional days off and involve a certain ceremonial celebration. The set of public holidays of each state forms its system of public holidays, which is characterized by balance and is a kind of political and cultural marker.

The procedures for celebrating public holidays involve the involvement of official representatives of the authorities, a wide range of the public, opinion leaders, and foreign guests. In turn, this contributes to the establishment of social dialogue, the spread of humanistic values, the consolidation of society, and the growth of the authority of the state beyond its borders. At the same time, public holidays are an opportunity for the manifestation of alternative political views, which allows to reveal social tension.

The main features of the system of public holidays in Germany developed after its unification. The key national holiday of the Germans is the “Day of German Unity” which has been celebrated since 1990 on the third of October, the day when the unification of West and East Germany took place. The date of the holiday was determined by the “Treaty between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic on the Establishment of German Unity”. In German society, there are occasional discussions about this date, but it remains unchanged.

Since Germany is a federal state, the number of public holidays in different federal states varies and averages ten units. Most of these holidays are celebrated on religious holidays, but in any case they fulfill their main political function – the consolidation of society.

Key words: public holiday, commemorative date, political culture, political participation, civil society, democratization, state policy.



Кожна держава впродовж свого політичного розвитку виробляє власну систему знакових дат для себе. Окремі з них на законодавчому рівні визначаються як державні свята та виступають свого роду політико-культурними маркерами ціннісних пріоритетів держави. Урочистості з нагоди державних свят покликані консолідувати суспільство, підвищувати рівень політичної участі та громадянської свідомості, налагоджувати емоційний зв'язок громадськості з політичними елітами. Установлюючи певний святковий день, держава пропагує відповідні політико-культурні цінності і модель історичної пам'яті, визначає стратегію власного гуманітарного поступу, подає взірці суспільно-політичної поведінки [1, с. 415].

У контексті європейської інтеграції досвід символічної політики держав Європи може бути корисним для України. Приклад Німеччини цікавий тим, що після об'єднання Західної та Східної її частин у 1990 р. відбувся пошук оптимальної дати для встановлення державного свята, яке було б однаково близьким для жителів усієї держави та символізувало її єдність.

Саме поняття «державне свято» попри свою широку вживаність у політичному, публіцистичному, повсякденному лексиконі є досить умовним, окремі держави послуговуються поняттями «національне свято», «законом визначене свято» тощо. У контексті нашого дослідження під поняттям «державне свято» розуміємо офіційно визначений органами державної влади день, що має символічне значення для становлення і розвитку державності, консолідації нації.

У Федеративній Республіці Німеччина до найбільш знакових державних свят законодавство застосовує поняття «законом визначені свята». Згідно зі ст. 139 Веймарської конституції, «визнані державою свята охороняються законом як дні відпочинку та духовного піднесення» [2]. Такі свята разом із федеральною столицею, медалями та орденами у широкому сенсі є частиною офіційної символіки Німеччини, хоча законодавством визначено, що державними символами є федеральний прапор, федеральний герб і державний гімн [3]. Усі зазначені символи є формою вираження самообразу держави і допомагають громадянам ідентифікувати себе з нею.

Визначення державних свят у Німеччині, як правило, є справою федеральних земель. Винятком є національне свято – День німецької єдності, що має неофіційний статус державного символу, регулюється федеральним законом та відзначається 3 жовтня. У державній символіці ФРН ідея єдності німецького народу є провідною. Так, державним гімном республіки визначено третій куплет «Пісні німців» – «Єдність».

Дату 3 жовтня визначено Договором між Федеративною Республікою Німеччина і Німецькою Демократичною Республікою про встановлення єдності Німеччини, п. 2 ст. 2 гл. 1 якого оголошував 3 жовтня державним святом [4]. На момент укладання Договору вибрана дата не мала жодного символічного значення. Однак саме 3 жовтня 1990 р. Договір мав набрати чинності, а землі Бранденбург, Мекленбург – Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тюрінгія стали землями ФРН. До встановлення зазначеної дати це свято відзначалося 17 червня.

Попередня дата приурочувалася до дня вшанування жертв народного повстання у Східному Берліні та НДР проти побудови соціалізму 17 червня 1953 р. Для придушення повстання у Східному Берліні та 167 із 217 районів Німецької Демократичної Республіки було оголошено надзвичайний стан, а 17 червня залучено радянські війська. Повстання не спричинило бажаних політичних змін, однак мало глибокий символічний характер. Червневє повстання – перше масове повстання у зоні впливу СРСР після закінчення Другої світової війни. Згідно з останніми дослідженнями, кількість загиблих оцінюється не менше 125 осіб [5].

Перше відзначення Дня німецької єдності 3 жовтня відбулося у 1990 р. на площі Республіки перед приміщенням Рейхстагу, де було піднято прапор, а згодом встановлено напис «Німецька єдність 3 жовтня 1990 року». Відтоді Берлін є містом, де щорічно відбуваються масові урочистості з нагоди свята. Традиційними локаціями святкових заходів є площа Республіки та Бранденбурзькі ворота. Однак для підкреслення важливості кожного із суб'єктів федерації та посилення відчуття національної єдності офіційний центр святкових урочистостей щорічно змінюється відповідно до того, представники якої землі головує у Бундесраті, це дає можливість усім федеральним землям раз на 16 років організувати національне свято під своїм керівництвом у столиці федеральної землі [6].

Визначення дати 3 жовтня для Дня німецької єдності було неочікуваним для еліт та громадськості. Німецькі історики аргументували пріоритетність інших дат: 17 червня – як це було до об'єднання, 18 березня – на згадку про Березневу революцію 1848 р., у ході якої піднімалося питання об'єднання Німеччини, 23 травня – день прийняття у 1949 р. Основного закону, який забезпечив створення демократичної держави на німецькій землі.

Головна дискусія стосовно альтернативи 3 жовтню точилася довкола 9 листопада – знакової дати в історії Німеччини – Листопадової революції 1918 р., котра дала поштовх до створення Веймарської



республіки та падіння Берлінської стіни у 1989 р. Однак цей день символізував і «Кришталеву ніч» (єврейські погроми) 1938 р. та нацистський путч у Мюнхені 1923 р.

Вибір 9 листопада як дати головного федерального свята Німеччини зачіпив би етичний бік цього символічного дня. Коли у 2000 р. дискусія про дату свята знову набула суспільного розголосу, президент Бундестагу Вольфганг Тірзе назвав 9 листопада «проклятою німецькою датою». «Я вважаю недоречним, коли люди стоять у чергах біля пивних і ковбасних кіосків» у день, що нагадує погроми 1938 р. [7]. Така позиція була абсолютно близькою і для представників єврейської спільноти Німеччини [8]. А тому через двозначність дати прихильникам 9 листопада не вдалося підібрати достатніх аргументів про фундаментальність для сучасної Німеччини саме цієї дати. А у жителів західної частини держави загалом домінувала споглядальна позиція щодо подій 9 листопада 1989 р., у них ця дата викликала ще менше патріотичних емоцій.

Ще однією датою, пов'язаною з об'єднанням Німеччини, яка могла б претендувати на головне державне свято, було 9 жовтня. Саме цього дня 1989 р. у місті Лейпцигу відбулася масштабна акція протесту в рамках «Мирної революції» за участі 70 тис осіб проти правлячої Соціалістичної партії. Саме цю акцію прийнято вважати передумовою падіння Берлінської стіни 9 листопада. Однак ця дата була ще менш шанованою серед німців, хоча влада Лейпцига постійно намагається її популяризувати. У двадцятку річницю «Мирної революції» у 2009 р. влада Лейпцига оголосила 9 жовтня місцевим святом. Урочистості розпочалися з відкриття пам'ятника «Дзвін демократії» на центральній площі Лейпцига. Відзначення свята стало відомим як Фестиваль вогнів. Практика його відзначення почала набувати все більше ознак бренд-маркетингу міста, втрачаючи політичний символізм. Організатори фестивалю зазначали: «День мирної революції має стати чітко впізнаваним меседжем у рамках маркетингу міста» [9]. Очевидно, такий підхід та його критика в експертному та політико-патріотичному середовищі не можуть сприяти прийняттю 9 жовтня як ключової дати у становленні сучасної німецької держави («кітчевий революційний Діснейленд, який заважає конструктивному спогаду») [9].

По суті, відбулося перенесення основного державного свята Німеччини – Дня німецької єдності – із 17 червня на 3 жовтня. Із погляду політичної доцільності така зміна дня святкування є абсолютно обгрунтованою, оскільки нова дата є більш близькою для обох частин Німеччини і символізує реальне об'єднання країни під єдиним Основним законом. Символічним є те, що, по суті, об'єднана держава встановила нове державне свято, свого роду «день народження». 17 червня ж від початку було символом жертвості за ідею національної єдності. Для вшанування жертв народного повстання 1953 р. з ініціативи Федерального президента Генріха Любке у червні 1963 р. 17 червня було оголошено Національним днем пам'яті німецького народу, що співпадав із тоді уже встановленим Днем німецької єдності. Після перенесення Дня німецької єдності на 3 жовтня 17 червня лишилося Національним днем пам'яті, але вже без вихідного дня.

Загалом у ФРН через закони про неділю та державні свята федеральних земель дев'ять державних свят: Новий рік, Страсна п'ятниця, Великодній понеділок, Вознесіння Христове, Святий понеділок/другий день Трійці, 1 травня – День праці, 3 жовтня – День німецької єдності, Різдво, другий день Різдва/День подарунків охороняються федеральним законом у всіх шістнадцятьох землях [10]. Із зазначеного переліку три свята мають світський характер, а інші є релігійно зумовленими. Суто політичним символізмом сповнене лише одне свято – День німецької єдності.

Законодавство Німеччини не передбачає перенесення святкових днів, якщо вони припадають на вихідні, а тому перший день Великодня і перший день Трійці не визначаються вихідними днями, оскільки, згідно із церковними канонами, це завжди недільні дні. Лише федеральна земля Бранденбург установлює перші дні Великодня і Трійці як державні свята. У Німеччині є досить поширеною практика подовжувати свої святкові канікули у випадках, коли державні свята припадають на четвер або вівторок. За таких обставин працівники можуть отримати чотириденні вихідні, узявши лише один день відпустки – «день мосту». Право на оплату святкових днів існує лише у тому разі, якщо працівник повинен був би працювати у цей день, якби це був звичайний робочий день.

Якщо державне свято відзначається в окремій адміністративній одиниці Німеччини, то право на вихідний день поширюється лише на осіб, які працюють у місцевості, де встановлено свято, незалежно від місця їх проживання. У визначені законом святкові дні всі працівники мають вихідний день, «винятки стосуються аварійно-рятувальних служб, пожежних відділів, лікарень і ресторанів» [11].

Сумарна кількість вихідних святкових днів у різних федеральних землях може суттєво відрізнятися. Жителі північної частини Німеччини мають значно менше державних свят, натомість мешканці деяких регіонів держави мають навіть 14 таких вихідних на рік. В останнє десятиліття спостерігається деяка тенденція до вирівнювання такої різниці: з 2019 р. у Берліні Міжнародний жіночий день 8 березня став



новим державним святом, а у Тюрінгії у тому ж році державним святом оголошено Всесвітній день дитини 20 вересня. Окрім Берліну, Міжнародний жіночий день 8 березня є державним святом у землі Мекленбург – Передня Померанія.

Самостійність земель у визначенні державних свят має прояв у відзначенні подібного за суттю свята у різні дні. Наприклад, в одних землях на офіційному рівні Міжнародний день захисту дітей відзначають 1 червня, а в інших – Всесвітній день захисту дітей 20 вересня.

Унікальним державним святом, що більшою мірою близьке до світського характеру, є Фестиваль Аугсбурзького миру – 8 серпня у Баварській землі. Свято відзначається виключно у місті Аугсбург і не поширюється навіть на його околиці. В основі свята – згадка про Аугсбурзьку мирну угоду, підписану в 1555 р., яка поклала край низці війн між католиками і протестантами Німеччини.

Більшість державних свят у землях Німеччини все ж має релігійний характер. 6 січня Баден-Вюртемберг, Баварія, Саксонія-Ангальт відзначають свято Трьох королів (на честь біблійних волхвів, що прийшли вклонитися новонародженому Ісусові).

У землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Гессен, Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саар на рівні земель відзначається Корпус Крісті/Свято Тіла і Крові Христових. Свято не має сталої дати, оскільки припадає на шістдесятий день після Великодня. У Саксонії і Тюрінгії є конкретно визначені муніципалітети, де це свято є державним. Для інших громад зазначених земель це звичайний день [11].

У землях Саар та Баварія 15 серпня відзначається державне свято Успіня Пресвятої Богородиці. Причому на території Баварії визначено конкретні католицькі громади, у яких це святковий день, таких приблизно 1 700, в інших приблизно 350 баварських громадах це звичайний день.

День Реформації 31 жовтня є державним святом у землях Бранденбург, Бремен, Гамбург, Мекленбург – Передня Померанія, Нижня Саксонія, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Шлезвіг-Гольштейн, Тюрінгія. Свято відзначається протестантськими церквами в пам'ять про поширення у 1517 р. Мартіном Лютером у Віттенберзі своїх знаменитих 95 тез. Саме ця подія вважається початком Реформації у Європі.

У землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саар День усіх святих визначено як законне свято, що відзначається 1 листопада. Свято присвячене вшануванню всіх святих, включаючи офіційно не канонізованих та про чію святість ніхто не знає крім Бога.

Виключно у Саксонії встановлено День покаяння і молитви. Свято відзначається у передостанню середу адвенту, періоду, що передує Різдву і тому не має встановленої дати. У 1981 р. День покаяння і молитви отримав статус свята на федеральному рівні. Однак «у 1995 році День покаяння і молитви був скасований на користь фінансування довгострокового страхування догляду в усіх федеральних землях, окрім Саксонії. День покаяння і молитви – це день роздумів. Покаяння розуміється як імпульс до переосмислення власного життєвого шляху» [12].

Окрім святкових днів, у Німеччині визначено «дні пам'яті та поминання», котрі теж належать до символів і є способом публічного представлення себе державою. «Через них ключові події чи досвід, пережиті спільно, висвітлюються як важливі для сьогодення та варті пам'яті» [10]. У ці дні наголошується на базових цінностях, які є в основі державного і конституційного ладу. Два дні пам'яті були запроваджені з ініціативи Федерального президента: 27 січня – як День пам'яті жертв націонал-соціалізму та 17 червня – як Національний день пам'яті німецького народу.

День пам'яті жертв націонал-соціалізму започатковано Федеральним президентом 3 січня 1996 р. та відзначається 27 січня. Історичним підґрунтям є дата визволення концтабору Аушвіц, який був найбільшим із побудованих нацистами таборів праці та знищення, розташовувався в околицях польського міста Освенцим і став символом нагадування про геноцид. У 1979 р. для збереження пам'яті про злочини нацистів територію колишнього табору було внесено у Список об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Щорічно 27 січня у німецькому парламенті проходить церемонія пам'яті жертв націонал-соціалізму. У цей день федеральні органи влади, а також корпорації, установи та фонди, які підпорядковані федеральним органам влади, приспускають прапори [10].

Окрім цих двох дат, у Німеччині з 2014 р. вшановують День пам'яті жертв втечі та вигнання, установлений Федеральним кабінетом міністрів на 20 червня. У цей день згадують мільйони німців, яким «у ХХ столітті довелося покинути батьківщину своїх предків через втечу, вигнання, примусове переселення та депортацію. Сотні тисяч осіб загинули, отримали фізичні та психічні травми або втратили своє майно; сформовані культурні ареали були знищені» [10]. 20 липня – День ушанування опору проти націонал-соціалістичної тиранії в Берліні у 1944 р. Основні урочистості з ушанування пам'яті загиблих відбуваються на місці тогочасних подій (будівельний комплекс Бендлерблок та меморіал Берлін-Плетцензее). У другу неділю, що передує передріздвяному періоду – Адвенту, відзначається День пам'яті, ушановуються воїни, які полягли, пропали безвісти чи загинули на службі в Бундесвері. Традиція цього



дня сягає XIX ст. Із 20-х років XX ст. у цей день ушановували пам'ять про жертв Першої світової війни, із середини XX ст. – пам'ять про жертв обох світових воєн і тиранії. Основним місцем церемоніальних подій є військовий меморіал «Жертвам війни та тиранії» у Берліні. Після реконструкції у 1993 р. центральною скульптурою меморіалу є фігура «Мати оплакує смерть сина». Починаючи з 2006-го біля меморіалу вшановують і пам'ять загиблих у миротворчих операціях [13].

На федеральному рівні визначено, що у дні пам'яті та поминання на державних установах приспускають прапори.

Отже, після об'єднання Західної та Східної Німеччини розпочалися не лише процеси демократизації східних земель, а й формування спільних національних традицій, пошук нових національних символів. Значною мірою зазначені процеси відбувалися з ініціативи органів влади і були елементом державної політики. Серед головних національних символів Німеччини, що з'явилися на етапі об'єднання, став «День німецької єдності», який встановлено на федеральному рівні, є загальнодержавним вихідним днем та відзначається 3 жовтня. Загалом у Німеччині є дев'ять святкових днів, що визначені як вихідні та покликані сприяти громадянському консенсусу, популяризації демократичних цінностей. Така сама роль відводиться пам'ятним скорботним дням, які відзначаються по всій державі, однак не є святковими та вихідними.

Література:

1. Пахолок В. Державні свята як чинник формування політичної культури та гуманітарної безпеки держави. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 131. С. 414–418.
2. Die Verfassung des Deutschen Reiches («Weimarer Reichsverfassung») 11. August 1919. URL: <https://www.verfassungen.de/de19-33/verf19-i.htm> (дата звернення: 17.02.2024).
3. Staatliche Symbole. URL: <http://surl.li/rbawu> (дата звернення: 17.02.2024).
4. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands (Einigungsvertrag) Eingangsformel. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/einigvtr/> (дата звернення: 17.02.2024).
5. Nationale Feiertage. URL: <http://surl.li/qglwt> (дата звернення: 17.02.2024).
6. Tag der Deutschen Einheit -3. Oktober 2023 33 Jahre Deutsche Einheit. URL: <https://www.lpb-bw.de/tag-der-deutschen-einheit> (дата звернення: 17.02.2024).
7. Thierse gegen 9. November als Feiertag. URL: <http://surl.li/rbawu> (дата звернення: 17.02.2024).
8. Costanza Calabretta Zur Entwicklung einer gemeinsamen Erinnerungskultur seit dem 3. Oktober 1990. URL: https://www-bpb-de.translate.goog/shop/zeitschriften/apuz/210540/feiern-und-gedenken/?_x_tr_sl=de&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc (дата звернення: 17.02.2024).
9. Кітчевий бунт. URL: <https://kreuzer-leipzig.de/2019/10/09/die-verkitschte-revolte> (дата звернення: 17.02.2024).
10. Feiertage in der Bundesrepublik Deutschland. URL: <http://surl.li/rbaw1> (дата звернення: 17.02.2024).
11. Deutscher gewerkschaftsbund. Gesetzliche Feiertage in Deutschland 2024. URL: <https://www.dgb.de/gesetzliche-feiertage-deutschland> (дата звернення: 17.02.2024).
12. День покаяння і молитви у Німеччині. URL: <http://surl.li/rbast> (дата звернення: 17.02.2024).
13. Як німці вшановують пам'ять своїх загиблих солдатів. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/18/yak-nimczi-vshanovut-pamyat-svoiyh-zagybylyh-soldativ/> (дата звернення: 17.02.2024).



УДК 327.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.35>

ВПЛИВ ГРУП ІНТЕРЕСІВ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ НА ГЕОПОЛІТИЧНУ СТРАТЕГІЮ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ В XX–XXI СТОЛІТТЯХ

Телешун Ярослав,

кандидат політичних наук, асистент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8059-8791

Борсук Артур,

студент-магістр філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-4092-1720

Стаття детально розглядає вплив груп інтересів оборонно-промислового комплексу на геополітичну стратегію США в XX–XXI ст. Проаналізовано функції груп інтересів як агентів впливу на державну політику в умовах розгортання процесів мілітаризації, військових конфліктів, бойових дій та інформаційних війн. Розглянуто роль груп інтересів оборонно-промислового комплексу у формуванні геополітичної стратегії США як ключового гравця міжнародної безпеки, що впливають на безпеку держав та міжнародну стабільність.

Групи інтересів є необхідним складником публічної політики, що впливають на формулювання та реалізацію політичних рішень. Учасники цих груп, такі як представники бізнесу, профспілок, громадських організацій та ін., спільно працюють над спільними інтересами, що впливає на ухвалення законів та розроблення політик.

Групи інтересів грають ключову роль у визначенні політичних пріоритетів, лобіюють свої інтереси та домагаються врахування своєї думки під час ухвалення рішень. Наприклад, бізнес-асоціації впливають на економічну політику, а організації громадянського суспільства акцентують увагу на соціальних аспектах законодавства. Ці групи часто виступають посередниками між державними органами та громадськістю, сприяючи зрозумінню та прийняттю політичних рішень. Через них уряди можуть більш ефективно спілкуватися з різними секторами суспільства. Проте слід пам'ятати, що групи інтересів можуть мати негативний вплив на державну політику.

Оцінка ролі оборонно-промислового комплексу у сучасних конфліктах є надзвичайно важливим завданням, адже детальне розуміння механізмів і наслідків таких війн є ключовим для розроблення ефективних стратегій забезпечення національної та міжнародної безпеки. Такий аналітичний підхід дає змогу ідентифікувати і протидіяти потенційним загрозам, забезпечуючи стабільність на різних рівнях.

Ключові слова: національна безпека, геополітика, безпека, групи інтересів, оборонно-промисловий комплекс.

Teleshun Yaroslav, Borsuk Artur. The influence of defence industry interest groups on the geopolitical strategy of the United States in the XX–XXI century

This article examines in detail the influence of groups of interests of the military-industrial complex on the geopolitical strategy of the United States in the twentieth and twenty-first centuries. The author analyses the functions of interest groups as agents of influence on state policy in the context of militarization processes, military conflicts, hostilities and information wars. The study examines the role of interest groups of the military-industrial complex in shaping the geopolitical strategy of the United States as a key player in international security, which affect the security of states and international stability.

Interest groups are a necessary component of public policy, influencing the formulation and implementation of political decisions. Members of these groups, such as representatives of business, trade unions, civil society organizations and others, work together on common interests, which influences the adoption of laws and policy development.

Interest groups play a key role in setting policy priorities, lobbying for their interests, and ensuring that their views are taken into account in decision-making. For example, business associations influence economic policy, while civil society organizations focus on the social aspects of legislation. These groups often act as intermediaries between government agencies and the public, contributing to the understanding and adoption of policy decisions. Through them, governments can communicate more effectively with different sectors of society. However, it should be remembered that interest groups can have a negative impact on public policy.

Assessing the role of the military-industrial complex in modern conflicts is an extremely important task, as a detailed understanding of the mechanisms and consequences of such wars is key to developing effective strategies for ensuring national and international security. This analytical approach allows us to identify and counter potential threats, ensuring stability at various levels.

Key words: national security, geopolitics, security, interest groups, military-industrial complex.



Постановка проблеми. Групи інтересів є невід’ємним елементом публічної політики, що впливає на формування та реалізацію політичних рішень. Учасники цих груп, такі як представники бізнесу, профспілок, громадських організацій, спільно працюють над спільними інтересами, що впливає на ухвалення законів та розроблення політик.

Групи інтересів грають ключову роль у визначенні політичних пріоритетів, лобіюють свої інтереси та домагаються урахування своєї думки під час ухвалення рішень. Наприклад, бізнес-асоціації впливають на економічну політику, а організації громадянського суспільства акцентують увагу на соціальних аспектах законодавства. Ці групи часто виступають посередниками між державними органами та громадськістю, сприяючи зрозумінню та прийняттю політичних рішень. Через них уряди можуть більш ефективно спілкуватися з різними секторами суспільства.

Проте слід пам’ятати, що діяльність груп інтересів може мати деструктивний вплив на державну політику. Збалансована та відповідальна політика враховує різні погляди та потреби, тому важливо забезпечити раціональну та прозору взаємодію між групами інтересів і владою для досягнення справедливої та результативної політики.

У сучасному світі геополітичні конфлікти часто визначаються не лише дипломатичними відносинами та економічними інтересами, а й змаганням у сфері оборонно-промислового комплексу.

Належне вивчення цих питань допоможе захистити державні та приватні інтереси від загроз і забезпечити стійкість державної системи у цілому. Україні необхідно розробити та впровадити стратегію розвитку власного оборонно-промислового комплексу, спрямовану на захист національних інтересів та відновлення економіки держави.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає у з’ясуванні ролі груп інтересів оборонно-промислового комплексу як ключового суб’єкта формування геополітичної стратегії у контексті захисту державних інтересів, воєнного стану, збройної агресії та інформаційної війни.

Завдання статті полягає у розгляді впливу груп інтересів оборонно-промислового комплексу Сполучених Штатів Америки в XX–XXI столітті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні впливу милітаризму на державну політику США варто відзначити таких закордонних учених: А. Ставріякіс, М. Манна, А. Бачевича, Б. Брантона, а також українських дослідників груп інтересів С.О. Телешуна та Я.С. Телешуна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стрімкий розвиток подій на початку XXI ст. створив низку системних соціально-політичних, економічних та гуманітарних викликів і загроз для міжнародного співтовариства, національних урядів та наукової спільноти. Насамперед, це розгортання росією повномасштабних бойових дій на території України в 2022 р., що, своєю чергою, зумовило гостру необхідність у стрімкій та масштабній милітаризації Європи. У цивільній сфері цьому передували критичне зростання соціально-економічної нерівності, криза середнього класу і, як наслідок, посилення радикальних лівих і соціальних рухів та правих та націоналістичних рухів, розвиток екстремізму, поява нових квазідержавних і воєнізованих організацій, техногенні катастрофи та епідемії, ресурсна революція, посилення ролі національних держав у глобальному світі, реорганізація наднаціональних світових і регіональних політико-економічних утворень, криза глобальної сфери безпеки, провал геополітичної стратегії США та прояв слабкості країн Заходу в боротьбі з новими викликами, які вимагають силового рішення.

Загалом західні дослідники «групи інтересів» розглядали дане поняття в трьох площинах: 1) групи інтересів як політичні актори в плюралістичній і некорпоративістській моделях політичних систем; 2) проблема висловлення чітких інтересів між групами лобістів і державою у системі ліберальної демократії; 3) особливості впливу груп інтересів на державну політику та прийняття управлінських рішень [4].

Із початку XX ст. вплив корпорацій міцно закріпився в економічній та політичній сферах життєдіяльності будь-якої країни. Відповідно до збільшення впливу корпорацій на уряди держав, а також формування монополій, які взагалі не мали собі рівних у впливі, деякі державні діячі почали проводити політику контрдії зростаючій загрозі домінування конкретних груп інтересів. Однак попри все корпорації залишаються ключовими акторами здійснення державної політики, а також здійснюють активну взаємодію з урядами в процесі прийняття економічних та політичних рішень.

Одні з перших фінансово-промислових груп формувалися на основі горизонтальних зв’язків – кооперації підприємств однієї галузі. Із часом централізація капіталу набула ознак вертикальності. У результаті таких змін сучасні фінансово-промислові групи отримали статус фінансово-індустріального комплексу, який являє собою фінансово-промислові конгломерати з горизонтальними та вертикальними зв’язками між його структурними елементами [4, с. 156–157].

Необхідність дослідження діяльності фінансово-промислових груп в умовах тимчасового та нестабільного інституційного середовища полягає у тому, що ці групи здатні впливати на політичні



й соціально-економічні процеси в державі, а також визначати основні вектори її подальшого розвитку. При цьому деякі дослідники називають ці компанії центрами фінансово-економічної влади в державі, оскільки вони утримують значну частину фінансового сектору та виробництва в державі і намагаються здійснювати контроль не лише над окремими галузями економіки та видами підприємницької діяльності, а й над національною економікою у цілому [4].

Розвиток оборонно-промислового комплексу важливий через необхідність застосування новітніх технологій та постійного вдосконалення озброєння. Зокрема, військова техніка та обладнання повинні відповідати сучасним викликам і загрозам, таким як кібератаки, гібридна війна та інші нетрадиційні форми конфліктів. Відповіді на ці виклики вимагають інвестицій у дослідження та розробки, які часто забезпечуються державними фондами та військово-промисловими компаніями.

Оборонно-промислові корпорації та інші зацікавлені групи в оборонно-промисловому комплексі мають свої власні цілі. З одного боку, вони працюють на забезпечення національної безпеки через розроблення та постачання високотехнологічного озброєння. З іншого боку, ці компанії також є економічними суб'єктами, які прагнуть отримати прибуток від оборонних угод і контрактів. Групи інтересів можуть впливати на процеси прийняття рішень на різних рівнях. Лобіювання, фінансування політиків і впливових державних установ – це лише деякі з механізмів, які вони використовують для досягнення своїх цілей. Однак важливо збалансувати оборонні інтереси і забезпечити, щоб рішення на національному рівні слугували національним інтересам та безпеці.

Отже, взаємодія між необхідністю розвитку оборонно-промислового комплексу та впливом груп інтересів є складним балансом, який вимагає ретельного врахування потреб національної безпеки, економічних інтересів та етичних норм. Тому для розуміння впливу оборонно-промислового комплексу на державну політику США необхідно проаналізувати теоретичну парадигму та зрозуміти, як цей вплив був реалізований на практиці в історії.

Оборонно-промисловий комплекс США тривалий час визначав як зовнішню стратегію, так і внутрішню динаміку США. Здатний мобілізувати технічні та людські ресурси, ОПК відігравав і продовжує відігравати важливу роль у формуванні та реалізації військової політики США. Економічний вплив військово-промислового комплексу є життєво важливим для держави. Найбільші оборонні компанії дають роботу тисячам людей і приносять значні доходи. Це створює ситуацію, у якій взаємодіють інтереси оборонно-промислового комплексу та економічний успіх держави. Оборонно-промисловий комплекс стає важливим драйвером розвитку інфраструктури та технологічних інновацій [8].

Оборонно-промисловий комплекс має значний вплив на формування оборонної стратегії США. Оборонні компанії активно лобіюють інтереси галузі і можуть впливати на ключові рішення щодо оборонної політики та розподілу оборонного бюджету. У багатьох випадках корпоративні інтереси взаємодіють із національними геополітичними цілями.

Вплив оборонно-промислового комплексу може зміщувати фокус зовнішньої політики. Західні держави, такі як США, часто стикаються з викликами з боку ключових гравців на міжнародній арені. За таких обставин вони перебувають під тиском необхідності збільшувати свої оборонні витрати і підтримувати свій глобальний військовий вплив. З іншого боку, військово-промисловий комплекс бере активну участь у закупівлі військових технологій та обладнання для задоволення стратегічних потреб [6].

Протягом ХХ ст. вплив оборонно-промислового комплексу на національну політику США переживав різноманітні еволюційні зміни. Від епохи промислової революції до періоду світових війн цей комплекс відігравав ключову роль не лише у сфері оборони, а й у геополітичних стратегіях країни. Під час Першої світової війни зростаюча потреба в нових технологіях і величезні обсяги військової техніки призвели до змін у промисловому секторі, що переорієнтувало його на військове виробництво. Це призвело до економічного розвитку, а групи інтересів у військовому виробництві вплинули на формування бюджетної політики та реалізацію оборонних програм.

Після Другої світової війни оборонно-промисловий комплекс продовжував впливати на зовнішню політику. Під час холодної війни США активно вимагали глобальної військової присутності, і військово-промисловий комплекс, окрім виробництва стратегічних озброєнь, впливав на міжнародні конфлікти та рішення щодо альянсів. Сьогодення може відрізнятись від минулого, але вплив військово-промислового комплексу залишається значним. Прогрес у технологічному розвитку та потреба в нових видів озброєнь підтримують стратегічні інтереси військово-промислового комплексу, впливаючи на економіку та збільшуючи витрати на оборону [7].

Оборонно-промисловий комплекс визначається як система підприємств, науки та технологій, що займаються розробленням, виробництвом та обслуговуванням військової техніки та озброєння. Цей комплекс є важливим елементом національної безпеки країни і має значний вплив на міжнародні відносини та геополітичне становище країни.



Розвиток оборонної промисловості можна вивчати в контексті історичних етапів, що відображають зміни в технологічному, економічному та соціокультурному аспектах. Із ранніх етапів промислової революції розвиток військово-промислового комплексу був орієнтований на інтенсивні технологічні інновації, що призводили до створення нових видів озброєнь і зміни стратегій ведення війни.

У ХХ ст. військово-промисловий комплекс став предметом інтенсивного конкурентного динамічного розвитку між державами. Гонка озброєнь призвела до стрімкого розвитку військових технологій. Друга світова війна відіграла важливу роль у прискоренні розвитку військово-промислового комплексу, особливо в галузі ракетних технологій та ядерної зброї.

Із кінця ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку військово-промислового комплексу, який характеризується зростанням ролі інформаційних технологій. Розвиток кібернетичних систем, штучного інтелекту та безпілотних літальних апаратів інтегрувався у сучасну військову техніку. Глобалізація та швидкість обміну інформацією зробили військово-промисловий комплекс більш уразливим до кібератак і кібербезпеку у військовому контексті більш актуальною.

Соціокультурні аспекти грають значну роль у формуванні військових настроїв у суспільстві. Поширення патріотичних ідеалів, урочисте вшанування військових подвигів та позитивний імідж військовослужбовців можуть сприяти прийняттю мілітаризації як необхідного складника. Зростання загроз безпеці та наявність реальних конфліктів додають актуальності військовим структурам. У змішаному середовищі геополітичної напруги, терористичних загроз і регіональних суперечностей деякі держави змушені збільшувати свої оборонні витрати, щоб забезпечити національну безпеку.

Прогрес у технологіях, що виробляються завдяки добре розвиненому оборонно-промислому комплексу, має значний вплив на технічні новації та економічний розвиток. Багато з технологій, що створюються для військового використання, також застосовуються у цивільних сферах, сприяючи прогресу науки, медицини, транспорту та інших галузей. Інновації, які здійснюються через участь добре розвиненої оборонної промисловості, підтримують економічний розвиток і загальний національний прогрес.

Велика частина дипломатичної та геополітичної впливовості країни залежить від сили її збройних сил. Добре розвинений оборонно-промисловий комплекс надає країні стратегічний вплив та можливість активної участі у міжнародних діалогах. Завдяки дипломатичним зусиллям та військовому співробітництву країна може визначати свою роль на світовій арені та захищати свої національні інтереси. З іншого боку, розвиток оборонно-промислового комплексу ставить перед країною серйозні виклики. Підтримка великої та технологічно складної військової організації потребує значних фінансових витрат. Це може призвести до конфлікту із соціальними та економічними потребами суспільства.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що розвинений оборонно-промисловий комплекс не лише забезпечує безпеку, а й є важливим каталізатором технологічного, економічного та дипломатичного прогресу країни. Правильно використовуючи ресурси оборонно-промислового комплексу, країна може грати ключову роль у світових подіях та впливати на майбутнє як власної держави, так і міжнародних відносин загалом. Майбутній розвиток оборонно-промислового комплексу, безсумнівно, буде визначатися динамікою глобальних відносин, геополітичними стратегіями і науково-технічним прогресом. Розуміння впливу технологій на безпеку та глобальну стабільність стає важливим викликом для міжнародної спільноти.

Висновки. Дослідження розкрило, як групи інтересів оборонно-промислового комплексу впливають на формування геополітичної стратегії Сполучених Штатів Америки. Аналіз засвідчив наявність чіткого розуміння сутності груп інтересів у фінансово-промисловому та оборонно-промисловому комплексах, а також наявність стратегії розвитку ОПК під конкретну державну доктрину, що за активного та ефективного менеджменту веде до успіху в реалізації захисту державних інтересів.

Автори детально розглянули роль оборонно-промислового комплексу в реалізації стратегії розвитку економічного потенціалу держави. Стаття підкреслює, що в умовах наростаючої світової агресії та для ефективного захисту державних інтересів необхідно розвивати взаємодію держави і бізнесу, а також чітко цю взаємодію розмежовувати.

Також важливим аспектом дослідження є розуміння важливості розвитку сектору безпеки держави, що в майбутньому дає можливість для захисту державних інтересів, а також реалізації державної політики з оборони від можливої агресії. Авторі аналізують, як фінансово-промислові групи впливають на розвиток держави, а також як утворилися групи інтересів в оборонно-промисловому секторі.

Стаття звертає увагу на необхідність комплексного підходу до забезпечення розвитку державної стратегії України на прикладі Сполучених Штатів Америки, а також аналізу досвіду розвитку фінансово-промислових груп. Обґрунтовано подальші напрями досліджень у сфері безпеки з особливим



фокусом на розвиток чіткого розуміння важливості контролювання груп інтересів у секторах безпеки та оборони, а також у необхідності формування чіткої стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу.

Література:

1. Паламарчук М. Військово-морська міць та її межі. Київ : Наш формат, 2019. 200 с. ISBN 978-617-7682-69-3
2. Кіссинджер Г. Дипломатія / пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатька. Київ : КМ-БУКС, 2018. 864 с.
3. Телешун Я.С. Особливості функціонування фінансово-політичних груп у системі публічної політики: реалії України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 1/2(29/30). С. 137–142.
4. Телешун Я.С. (2018) Фінансово-політичні групи в нестабільному інституційному середовищі. УДК 328.188.5
5. Bacevich, A.J. (2013). *New american militarism: How americans are seduced by war*. Oxford University Press, Incorporated.
6. Bruce Brunton. (2019) An historical perspective on the future of the military-industrial complex. [https://doi.org/10.1016/0362-3319\(91\)90043-4](https://doi.org/10.1016/0362-3319(91)90043-4)
7. Mann, M. (1984). *Capitalism and Militarism*. У *War, State and Society* (p. 25–46). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-349-17414-0_2
8. Stavrianakis, A., & Selby, J. (2014). *Militarism and international relations: Political economy, security, theory*. Taylor & Francis Group. [https://www.routledge.com/Militarism-and-International-Relations-Political Economy-Security-Theory/Stavrianakis-Selby/p/book/9781138797413](https://www.routledge.com/Militarism-and-International-Relations-Political-Economy-Security-Theory/Stavrianakis-Selby/p/book/9781138797413)



ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 355.402(405.1)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.36

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА» І «НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА» В УКРАЇНІ

Баліцький В'ячеслав,

кандидат юридичних наук, доцент,

викладач другої кафедри Першого навчально-наукового інституту

Воєнної академії імені Євгенія Березняка

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

У статті проведено аналіз наукових досліджень проблем формування понять «державна безпека» і «національна безпека» в Україні, ролі й завдань державних органів у цій сфері.

Активне проведення Росією неоголошеної тотальної загарбницької війни в Україні, розвідувально-підривної та гібридно-терористичної діяльності її спецслужб покладають згідно з чинним законодавством на державні органи України базові завдання системного забезпечення безпеки держави від новітніх зовнішніх викликів, ризиків загроз і небезпек.

Активізація розвідувально-підривної та терористичної діяльності спецслужб РФ стосовно України вимагає від її правоохоронних і розвідувальних органів виконання завдань з удосконалення механізмів надійного забезпечення національної безпеки держави, зокрема її дипломатичної служби, їх співробітників і членів сімей, а також відряджених за кордон громадян України, обізнаних у відомостях, що становлять державну таємницю.

Сьогодні світові тенденції, властиві більшості країн світу, свідчать про актуалізацію проблем націоналізму, сепаратизму, автономізації етнічно однорідних регіонів, боротьби за сфери впливу на міжнародній арені тощо. Зазначене поряд із недосконалістю сучасної системи застосування норм міжнародного права та невідвістю механізмів урегулювання міжнародних конфліктів (зокрема, у випадку з російською воєнною агресією проти України, коли серед зацікавлених сторін є постійні члени Радбезу ООН) може призвести до виникнення нових і загострення наявних регіональних і міжнародних конфліктів.

Комплексний характер вирішення проблем забезпечення державної і національної безпеки України диктує потребу у їх глибокому науковому опрацюванні. Результати такої роботи можуть стати підґрунтям для подальшого вдосконалення законів України, відомчих нормативно-правових актів, а також розроблення дієвих практичних орієнтувань і рекомендацій, узагальнених методичних алгоритмів співробітникам МЗС, правоохоронних органів і спецслужб України.

Ключові слова: державна безпека, безпека України, національна безпека, завдання державних органів.

Balitskyi Viacheslav. Formation of concepts “state security” and “national security” in Ukraine

The article analyzes scientific research on the issues of forming the concepts of “state security” and “national security” in Ukraine, as well as the roles and tasks of state bodies in this field.

The ongoing, undeclared total aggression by Russia in Ukraine and its intelligence-subversive and hybrid-terrorist activities, according to current legislation, place basic tasks for assurance of state security from modern external challenges, risks, threats, and dangers on the state authorities of Ukraine.

The activation of intelligence-subversion and terrorist activities by Russian special services towards Ukraine requires its law enforcement and intelligence agencies to enhance mechanisms for reliably ensuring the national security of the state, particularly its diplomatic service, its personnel, and the family members. This also applies to Ukrainian citizens abroad who are knowledgeable about information classified as state secrets.

Current global trends, common to most countries, indicate the intensification of issues such as nationalism, separatism, autonomy of ethnically homogeneous regions, and the struggle for influence on the international stage. Alongside the imperfections in the modern application of international law norms and the ineffectiveness of mechanisms for resolving international conflicts (especially in the case of Russian military aggression against Ukraine, where permanent members of the UN Security Council are involved), these factors may lead to the emergence of new and exacerbation of existing regional and international conflicts.

The comprehensive nature of solving problems related to ensuring the state and national security of Ukraine dictates the necessity of their in-depth scientific analysis. The results of such work can serve as a basis for further improvement of the laws of Ukraine, departmental normative legal acts, as well as the development of effective practical guidelines and recommendations, generalized methodical algorithms for employees of the Ministry of Foreign Affairs, law enforcement bodies, and special services of Ukraine.

Key words: state security, Ukraine's security, national security, tasks of state authorities.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню історико-наукових аспектів проблематики формування понять «державна безпека», «безпека України», «національна безпека», зокрема, як складових комплексного забезпечення безпеки держави останнім часом приділено належну увагу вітчизняними (С. Гордієнко, В. Пилипчук, А. Гребенюк, Е. Скаун, М. Ушаков, Г. Ситник, О. Гончаренко, І. Корж, Н. Нижник) та іноземними (Г. Браун, Г. Трумен) науковцями, однак фахівцями відомчої науки вказаній проблематиці уваги приділено ще недостатньо.

Метою статті є аналіз історичних аспектів формування понять «державна безпека» і «національна безпека» в Україні, їх практичного значення для забезпечення комплексної безпеки держави.

Досягнення поставленої мети здійснювалося через вирішення таких завдань:

- дослідження історичних аспектів формування понять «державна безпека» і «національна безпека» в Україні як продукту соціально-політичного розвитку;
- аналіз наукових підходів до визначення зазначених понять як складових забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Термін «безпека» в Україні вперше було вжито в Конституції (Основному Законі) Української РСР 1978 року [1], до якої в 1998 році було запроваджено низку змін. Так, у частині другій статті 7 Конституції УРСР зазначалося, що не допускається створення і діяльність партій, інших громадських організацій і рухів, які ставлять на меті зміну шляхом насильства конституційного ладу і в протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підірив її безпеки. Отже, вживається термін «безпека держави». У ст. 10 відповідно – «безпека країни», а в ст. 49 – «державна безпека».

Змінами, внесеними до Конституції 1992 року [2–4], введено поняття «національна безпека», що передбачалося положеннями Концепції нової Конституції України і Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України, схвалених Верховною Радою Української РСР.

Проте введення зазначених термінів ще не означало розкриття їхнього змісту та надання їм вичерпного визначення. Навіть у прийнятому в 1992 році Законі України «Про Службу безпеки України» [5] не визначено ні поняття «державна безпека», ні інших згаданих термінів. У частині першій статті 1 зазначено лише, що Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Науковці у своїх намаганнях визначити термін «державна безпека» брали за основу положення статті 2 цього Закону, у якій визначено завдання Служби безпеки: «На Службу безпеки України покладається в межах визначених законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підірвної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань окремих організацій, груп та осіб» [5].

Опосередковане визначення безпеки держави було надане в розділі 1 Концепції національної безпеки України [6]. Зокрема, у ній зазначалося, що одним із головних об'єктів національної безпеки є держава, її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів.

На початку третього тисячоліття в різних наукових виданнях були намагання дати визначення терміну «державна безпека». Так, у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України [7, с. 16] вказується, що державна безпека України – це стан захищеності корінних підвалин суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами суспільства. В іншому коментарі до Кримінального кодексу України [8, с. 111] державна безпека визначена як стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу) громадської злагоди, довкілля, національної і релігійної рівності. У Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України за редакцією М. Мельника і М. Хавронюка [8, с. 175] державна безпека визначається як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, її економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, державної таємниці, правопорядку, державного кордону, життєво важливої інфраструктури та населення від розвідувально-підірвної діяльності іноземних спеціальних служб, а також від терористичних та інших особливо небезпечних зазіхань з боку злочинних організацій, груп чи осіб.

Використовуючи формально-логічний підхід, науковець С. Гордієнко наводить [9, с. 119] таке визначення державної безпеки: це форма (різновид) національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз. На думку вченого, безпеці держави притаманні окремі ознаки національної безпеки, а поняття «державна безпека» відображає досить складне, багатоаспектне суспільно-політичне явище, яке інтегроване з багатьох елементів, а отже, відображає передусім безпеку держави як організації політичної влади, потім опосередковано безпеку суспільства загалом



і безпеку кожного громадянина зокрема. Головною метою системи забезпечення державної безпеки, на думку С. Гордієнка, є захист зазначених відносин і державних інституцій від внутрішніх та зовнішніх загроз. Він стверджує, що термін «державна безпека» сьогодні автоматично підміняє поняття «безпека держави», яке є конкретнішим і точнішим. Учений пропонує таку систему кваліфікації поняття безпеки: *національна безпека, безпека держави, державна безпека, воєнна безпека, політична безпека, економічна безпека* тощо.

На переконання В. Пилипчука [10], заслуговують на увагу висновки про те, що під безпекою країни (національною безпекою) слід розуміти захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства за конкретних історичних і природних умов від небезпек, джерелом котрих є внутрішні та зовнішні суперечності. Саме такий підхід – вивчення суперечностей, що народжуються і зникають, дає змогу своєчасно вносити зміни до законодавства залежно від появи чи припинення дії загроз. За такого підходу поняття «безпека країни (держави)» тотожне поняттю «національна безпека». В. Пилипчук вважає це оптимальним, оскільки воно усуває деякі теоретичні суперечності. Водночас він дає таке визначення терміну «державна безпека»: захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу, інформаційної сфери та державних секретів від зовнішніх та внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб [11, с. 182].

Окремої позиції щодо нетотожності зазначених понять дотримується і Г. Ситник [12]. На його думку, «безпека держави» – більш ширше поняття, ніж «державна безпека», воно передбачає не тільки запобігання, виявлення й усунення загроз безпеці (що характерно для забезпечення державної безпеки), а й протидію джерелам небезпеки та цілеспрямовану діяльність із забезпечення стійкого розвитку держави, зміцнення її економічного, політичного, духовного, оборонного, науково-технічного й іншого потенціалу. Інакше кажучи, як зазначає вчений, безпека держави пов'язана з різного роду загрозами, що виходять за межі державної безпеки. Посилаючись на вітчизняну традицію, що зміст поняття «державна безпека», крім об'єкта безпосереднього захисту, доповнювався завдяки характеру загроз безпеці держави та їх джерел, які традиційно тотожні розвідувальній та іншій підривній діяльності іноземних спецслужб і організацій, а також діяльності змовників, диверсантів, терористів та інших «ворожих існуючому ладу елементів». Він дає таке визначення поняття «*державна безпека*»: стан захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного та інформаційного потенціалу країни від зовнішніх та внутрішніх загроз, що виходять від іноземних спецслужб і організацій, а також злочинних співтовариств, груп або осіб.

В Україні й інших державах колишнього СНД, Європейського Союзу, Організації Північноатлантичного альянсу (НАТО) найбільш поширене поняття «національна безпека». Проблематика національної безпеки зародилася у США в середині минулого століття. Спочатку це поняття вживалося в Європі як синонім обороноздатності держави, під яким розуміли насамперед воєнну й політичну безпеку. Однак на початку 1990-х років у наукових дослідженнях і в літературі починають розглядатися окремі проблеми національної безпеки. Так, Е. Скаун під цим поняттям розуміє стан, що «забезпечує достатню економічну та воєнну міцність нації для протидії... загрозам для її існування, які виходять як від інших країн, так і зсередини країни». На думку М. Ушакова, національна безпека – це реальна спроможність бути вільними від зовнішньої небезпеки. А колишній міністр оборони США Г. Браун зазначав, що національна безпека – це здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими державами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інституції та систему управління, контролювати кордони.

Науковці Європейського центру з вивчення питань безпеки імені Дж. Маршалла (Німеччина) вважають, що національна безпека – це загальний термін, що охоплює і поняття національної оборони, і відносини країни з іноземними державами. Зокрема, це умови, які створюються воєнною та оборонною перевагою над будь-якою країною чи групою країн або сприятливою позицією в міжнародних відносинах, або рівнем обороноздатності, що дає змогу успішно відбивати ворожі або підривні дії як всередині країни, так і ззовні, за допомогою секретних і несекретних засобів. А Закон «Про національну безпеку», прийнятий Конгресом США 26 лютого 1947 року та підписаний Президентом Г. Труменом, визначав національну безпеку як інтеграцію питань внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики в інтересах розроблення врівноваженого підходу до вирішення проблеми використання США різних засобів – воєнних і невоєнних у своїй зовнішній політиці для забезпечення власної безпеки.

В Україні термін «національна безпека» виник 1992 р. Його визначення в законодавчому порядку зроблено в Концепції (Основах державної політики) безпеки України. У ній зазначалося, що *національна*



безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідною умовою примноження духовних і матеріальних цінностей. Головними об'єктами національної безпеки визначалися: громадянин, його права і свободи; суспільство, його духовні та матеріальні цінності; держава, її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів.

Чіткіше визначення терміна «національна безпека» наведено в Законі України «Про основи національної безпеки України», прийнятому 19 червня 2003 року [13]: *національна безпека* – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Отже, в основу визначення поняття «національна безпека» покладено такі критерії, як стан захищеності, забезпечення сталого розвитку, протистояння загрозам національним інтересам. У цьому Законі також визначається, що національні інтереси України полягають у життєво важливих матеріальних, інтелектуальних і духовних цінностях українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні та у визначальних потребах суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Загрозами національній безпеці законодавець визначив наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Словосполучення «національна безпека» складається з двох частин – «національна» і «безпека». Вище розглянуто зміст терміна «безпека» як відповідної категорії. Категорія «національна» пов'язана насамперед із поняттям «нація». Воно набуло важливого значення для життя і самосвідомості народів, особливо великих держав. Згідно з формаційним підходом нація є вищою стадією розвитку етнічних спільнот, що відповідає умовам індустріального суспільства. Протягом останніх чотирьох століть нація і належність до неї (національність) були важливою ознакою соціальної класифікації.

Дещо інша стадія розвитку нації – формування національної держави. Цей тип державності став основною формою політичної організації народів Заходу. Національна держава в процесі становлення націй довела виняткову ефективність у справі згуртованості населення країни в етнічну спільноту. Інакше кажучи, національна держава виробила якісно нову матрицю згуртування народу, запровадивши новий вимір ідентичності й самосвідомості людей, – громадянство.

Закономірно виникає питання: чи склалася на сьогодні українська нація?

Варіантом відповіді можуть бути слова колишнього Президента України В. Ющенка на Всеукраїнському форумі інтелігенції 27 березня 2008 року: *«Наша головна мета – відродити українську націю як єдиний і повнокровний організм. Він має охоплювати весь наш народ, всіх громадян України, незалежно від походження, віри чи політичних поглядів»*.

Отже, сучасні реалії та політичні події, що відбулися за роки незалежності України, вказують на те, що задекларований у Конституції України термін «український народ» передбачає лише де-юре, але не де-факто наявність української нації.

У разі розгляду питання забезпечення безпеки України як держави та суб'єкта міжнародного права, на думку автора, цілком закономірно, зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в Україні, активніше вживати не термін «національна безпека», а термін «безпека України». Термін «безпека України» за змістом є фактично синонімом терміна «національна безпека», тобто синонімом терміна «безпека держави» в широкому розумінні, який охоплює фактично всі складові поняття «національний».

Змістовно зазначені терміни відрізняються лише державо-утворювальними етнос-суб'єктами: у терміні «безпека України» це народ України, який є поліетнічним, тобто це спільнота, що складається з різних етносів, які мають свої етнічні інтереси і, відстоюючи їх, апелюють і до державних органів всередині держави, і до міжнародних інституцій; у терміні «національна безпека» це українська нація у класичному розумінні цього поняття з єдиними національними інтересами, національною метою та національною ідеєю. Тому термін «національна безпека» вживається в державах, де вже склалася нація, навіть із федеративним устроєм (Велика Британія, США, Німеччина).

Отже, до визначення згаданого терміна, на думку автора, потрібно підходити об'єктивніше, з урахуванням знань людства про навколишнє природне середовище та свою спроможність відповідним чином на нього впливати. На підставі аналізу науковцями [14–16], зокрема й автором, пропонується визначення терміна «безпека України» як збалансованого стану функціонування людини, суспільства й держави, коли існуючі суспільні правовідносини спрямовані на прогнозування, запобігання, своєчасне виявлення та мінімізацію впливу наявних і потенційних викликів, ризиків, небезпек і загроз або уникнення їх як усередині держави, так і за її межами, що дають змогу зберегти систему людських, суспільних і державних цінностей і забезпечити їх подальший всебічний розвиток.



Безпеку України умовно можна поділити на дві великі підсистеми – зовнішню та внутрішню і виокремити, застосовуючи об'єктовий принцип, три великі види безпеки, які у своїй сукупності й системності *становлять безпеку України: державна безпека; суспільна безпека; безпека особистості (людини і громадянина)*. Вони співвідносяться з безпекою України як видове поняття з родовим, тобто безпека України є родовим, а зазначені різновиди – видовими.

З огляду на те що життєдіяльність суспільства здійснюється в різних сферах, на які можливий вплив будь-якого чинника або існування реальної чи потенційної загрози, безпеку України можна поділити на так звані галузеві її підвиди: *політичну, економічну, воєнну, екологічну, технологічну, інформаційну, енергетичну, продовольчу* й інші. Адже, згідно із статтею 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» [13], діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні й нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисту суверенітету та територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу й обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Указані підвиди безпеки, зокрема й за напрямками діяльності державних органів України, проявляються в кожному із зазначених видів безпеки, охоплюють їх, впливають на них. Однак їх поглиблене вивчення з розкриттям реального змісту і взаємозв'язку є предметом подальших наукових досліджень.

Висновки. Безпека України – це збалансований стан функціонування людини, суспільства та держави, коли суспільні правовідносини, спрямовані на прогнозування, запобігання, своєчасне виявлення й мінімізацію впливу наявних і потенційних викликів, ризиків, небезпек і загроз або уникнення їх як всередині держави, так і за її межами, дають змогу зберегти систему людських, суспільних і державних цінностей, забезпечивши подальший її всебічний розвиток.

За змістом він є фактично синонімом терміна «національна безпека», тобто синонімом терміна «безпека держави» в широкому розумінні, який охоплює фактично всі складові поняття «національний».

Література:

1. Конституція (Основний Закон) Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. 1978. № 18. 268 с.
2. Закон України від 14 лютого 1992 року «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 20. 271 с.
3. Постанова Верховної Ради УРСР від 19 червня 1991 року «Про Концепцію нової Конституції України» // Відомості ВР УРСР. 1991. № 35. 466 с.
4. Закон України від 27 жовтня 1992 року «Про внесення змін і доповнень до статей 104, 1145 і 1149 Конституції (Основного Закону) України» // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 49. 671 с.
5. Закон України від 25 березня 1992 року «Про Службу безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. 382 с.
6. Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 року «Про Концепцію (Основи державної політики) національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 10. 85 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особл. част. : у 2 ч. / за заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ, 2001. 42 с.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М. Л. Мельника, М. І. Хаврюка. Київ, 2005. 1064 с.
9. Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» / С. Г. Гордієнко // Стратегічна панорама. 2003. № 2. С. 114–120.
10. Пилипчук В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. 2006. № 2. С. 17–20.
11. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія / В. Г. Пилипчук. Київ, 2008. 256 с.
12. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика : монографія / Г. П. Ситник. Хмельницький : Кондор, 2007. 616 с.
13. Закон України від 19 червня 2003 року «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. 351 с.
14. Гончаренко О. Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко // Національна безпека України. 2003. № 1. С. 39–46.
15. Нижник Н. Р. Національна безпека України методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку : навчальний посібник / Н. Р. Нижник. Ірпінь : Академія ДПС України, 2010. 304 с.
16. Корж І. Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія / І. Ф. Корж. Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 384 с.



УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.37>

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В КОМУНІКАЦІЙНІЙ СТРАТЕГІЇ У ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Бондар Ганна,

кандидат політичних наук, доцент,

кафедри місцевого самоврядування та регіонального розвитку

Навчально-наукового інституту

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ORCID ID: 0000-0003-4112-263X

Статтю присвячено аналізу особливостей та перспектив використання соціальних мереж у комунікаційній стратегії у публічному управлінні для ефективної взаємодії з громадськістю через їхню здатність сприяти демократії, забезпечуючи більшу участь громадян у суспільно-політичному житті країни, надаючи інформацію про дії влади та більше можливостей для взаємодії під час прийняття політичних рішень, що сприяє легітимності влади. Висвітлено особливості законодавчого забезпечення, судових рішень та практики використання облікових записів посадовими особами та державними службовцями США в соціальних мережах, що класифікуються як публічні форуми для взаємодії з громадянами. Результати дослідження доводять, що хоча платформи соціальних медіа можуть бути корисними для державних службовців і посадових осіб під час їхньої взаємодії, комунікації з громадянами, проте вони не є автоматичними механізмами участі громадськості в управлінні, незважаючи на це, потреба в них зростає. Обговорення та пряма взаємодія між громадянами та державними службовцями можуть посилити легітимність прийняття управлінських рішень і створити стабільні умови розвитку соціуму, сприяти соціальному діалогу, убезпечити суспільство та державу від політичних, економічних, соціальних криз. Це все здатне сприяти підтримці влади громадськістю, впевненості в адекватності і справедливості політичних рішень. Установлено, що органам влади всіх рівнів в Україні необхідно змінити організаційну культуру, правила, політику та процедури, тоді може зникнути проблема щодо легітимності влади. Упровадження інструментів соціальних мереж без зміни організаційної культури в органах державної влади та місцевого самоврядування, процедур чи правил недостатньо для взаємодії з громадськістю у публічній сфері чи подолання проблеми легітимності влади, інакше посадові особи та держслужбовці ризикують підвищити очікування громадськості та не виправдати їх, що може призвести до суспільної недовіри до влади.

Ключові слова: соціальні мережі, публічна інформація, легітимність, облікові записи.

Bondar Hanna. Use of social media in communication strategy in public management for effective interaction with the public: features and recommendations

The article is dedicated to the analysis of the features and prospects of using social networks in the communication strategy in public administration for effective interaction with the public through their ability to promote democracy, ensuring greater participation of citizens in the socio-political life of the country, providing information about the actions of the authorities and more opportunities for interaction during the adoption of political decisions, which contributes to the legitimacy of power. Also highlighted are the features of legislative support, court decisions, and the practice of using accounts by officials and civil servants in the USA in social networks, which are classified as public forums for interaction with citizens. The results of the study prove that although social media platforms can be useful for civil servants and officials during their interaction, communication with citizens, however, they are not automatic mechanisms for public participation in governance, despite this the need for them is growing. Discussion and direct interaction between citizens and civil servants can strengthen the legitimacy of management decisions and, create stable conditions for the development of society, promote social dialogue, protect society and the state from political, economic, social crises. All this is capable of contributing to the support of power by the public, confidence in the adequacy and fairness of political decisions. It has been established that the authorities at all levels in Ukraine need to change the organizational culture, rules, policy, and procedures, then the problem of the legitimacy of power may disappear. The introduction of social network tools without changing the organizational culture in the bodies of state power and local self-government, procedures or rules – is not enough for interaction with the public in the public sphere or overcoming the problem of the legitimacy of power. Otherwise, officials and civil servants risk raising public expectations and not justifying them, which can lead to public distrust of power.

Key words: social networks, public information, legitimacy, accounts.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Присутність влади у соціальних мережах є результатом комунікаційної стратегії, а їхня зростаюча привабливість змінила практику взаємодії з громадськістю. Відповідно, представники влади ретельніше коригують свої комунікаційні стратегії та включають соціальні медіа у свої комунікаційні плани. Соціальні мережі – це недорогий і швидкий двосторонній канал комунікації влади з громадськістю, який допомагає усувати багато бар'єрів у цій взаємодії. Така комунікація з громадянами може бути постійною, відкритою та цілеспрямованою.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Авторкою статті були проаналізовані положення українського законодавства, які можуть сприяти використанню засобів соціальних мереж для ефективної двосторонньої комунікації влади з громадськістю в добу цифровізації. Також було проаналізовано звіт від The Economist щодо особливостей використання різних соціальних мереж посадовими особами, політиками для спілкування з внутрішньою та зовнішньою громадськістю в добу нових цифрових технологій та зростаючого впливу соціальних медіа. Розкрито ключові положення, які є дуже важливими для України, зі звіту від Reuters institute, що стосувався розкриття особливостей поширення і блокування (алгоритмами) цифрових новин у світі засобами соціальних мереж за 2023 р. Окрему увагу у ньому було приділено впливу надзвичайних подій, таких як війна в Україні, на вибір цифрового та платформного медіасередовища у світі. Згадано виклики організаційного та фінансового характеру щодо використання посадовцями платформ соціальних мереж від американської науковиці Нокс Клер Конноллі. Досліджено особливості застосування судової практики і законодавства США щодо використання облікових записів, блокування підписників, видалення коментарів виборців посадовими особами та державними службовцями в соціальних мережах, що класифікуються як публічні форуми для взаємодії з громадянами. Наведено практику захисту інтересів, прав і свобод громадян США від Інституту першої поправки Найта при Колумбійському університеті, який, зокрема, виступав позивачем в апеляційному суді і виграв справу проти колишнього президента Д. Трампа щодо неправомірності його дій у соцмережі. Розглянуто приклади використання державних коштів українськими посадовцями для створення і поширення політичної реклами у соцмережах через використання системи Prozorго від філії міжнародної аналітичної установи в Україні Transparency international Ukraine. Також у роботі було використано дані українського аналітичного порталу «Слово і діло» щодо популярності та застережень у використанні соцмереж.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Під час дослідження авторкою були визначені такі завдання:

- проаналізувати особливості, переваги та недоліки використання соціальних мереж як складової частини комунікаційної стратегії органів влади для ефективної взаємодії з громадськістю в добу цифрових технологій;
- проаналізувати особливості поширення і блокування (алгоритмами) цифрових новин (зокрема, щодо війни в Україні) у світі засобами соціальних мереж;
- розкрити особливості застосування судової практики і законодавства США щодо використання облікових записів, блокування підписників, видалення коментарів виборців посадовими особами та державними службовцями в соціальних мережах у США з можливістю застосування позитивних практик у цій сфері в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поява блогів, подкастів та соціальних мереж надає представникам влади засоби для безпосереднього спілкування зі своєю громадськістю. Соціальні медіа – це засоби масової інформації, які мають значні перспективи для органів влади через їхню здатність сприяти демократії, забезпечуючи більшу участь громадян у суспільно-політичному житті країни, надаючи інформацію про дії влади та більше можливостей для взаємодії. Це все досягається за рахунок двостороннього обміну інформацією між владою і громадськістю за допомогою соціальних мереж.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., «розпорядники інформації можуть оприлюднювати публічну інформацію на своєму офіційному вебсайті, у власних офіційних друкованих виданнях та/або у медіа на підставі договорів про висвітлення діяльності, укладених із суб'єктами у сфері медіа» [1].

Ст. 5 Закону визначає особливості забезпечення доступу до інформації, зокрема «доступ до інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації: в офіційних друкованих виданнях; на офіційних вебсайтах у мережі Інтернет; на єдиному державному вебпорталі відкритих даних; на інформаційних стендах; будь-яким іншим способом» [1]. У цьому Законі йдеться про те, що доступ до інформації «забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації ... будь-яким іншим способом» [1] і може включати використання соціальних мереж представниками влади для взаємодії з громадськістю.

Українське аналітичне видання «Слово і діло» наводить дані з дослідження цифрової консалтингової фірми Kerios про те, що «майже 5 мільярдів людей, або 60,6% світового населення, активно користуються соціальними мережами. Середньостатистичний користувач має облікові записи на семи платформах і проводить там у середньому 2 години 26 хвилин на день. Кожен дорослий користувач соцмереж є до того ж виборцем, тому, прагнучи забезпечити з населенням прямий зв'язок, більшість політиків має акаунти як мінімум у Facebook та Twitter, а більш демократичні – в Instagram (або навіть у TikTok)» [2] (рис. 1).



Рис. 1. Кількість підписників у соцмережах у світових політичних лідерів [2]

Із наведених даних від «Слова і діла» найбільше підписників у прем'єр-міністра Індії Нарендра Моді: «91 млн фоловерів у Twitter: за даними World of Statistics, акаунт Моді знаходиться на восьмому місці за цим показником серед таких популярних фігур, як Ілон Маск і Барак Обама. У нього є 77,5 млн підписників у Instagram, 48 млн – у Facebook. У Джо Байдена є 2 акаунти у Facebook, Twitter та Instagram – президентський та політичний. На президента Америки у Facebook підписано по 11 млн осіб, у Twitter – 32 млн та 37,3 млн. У Instagram у Байдена – 19,6 млн та 17,4 млн підписників» [2].

«У президента України Володимира Зеленського з усіх соціальних мереж найбільша аудиторія також у Instagram – 16,9 млн підписників, 7,3 млн користувачів у Twitter та 3,2 млн у Facebook, у Viber та Telegram – 1,6 млн і 0,9 млн підписників. Прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо має у Facebook – 8,6 млн підписників, 6,4 млн – у Twitter і 4,1 млн у Instagram. Президент Франції Еммануель Макрон має 9,4 млн прихильників у Twitter, 4,7 млн – у Facebook, 3,2 млн – у Instagram. На Джорджію Мелоні у Facebook підписано 2,8 млн осіб. Ріші Сунака у Twitter та Instagram – 2 млн і 1,9 млн користувачів, у Facebook – 0,5 млн користувачів. Олаф Шольц має два акаунти в Instagram з 1,9 млн і 0,2 млн підписників, у Twitter у нього 0,8 млн підписників, у Facebook – 0,1 млн підписників» [2].

За даними The Economist, станом на січень 2024 р. Facebook охоплює світову аудиторію чисельністю 3 млрд людей – близько 60% усіх користувачів Інтернету (рис. 2).

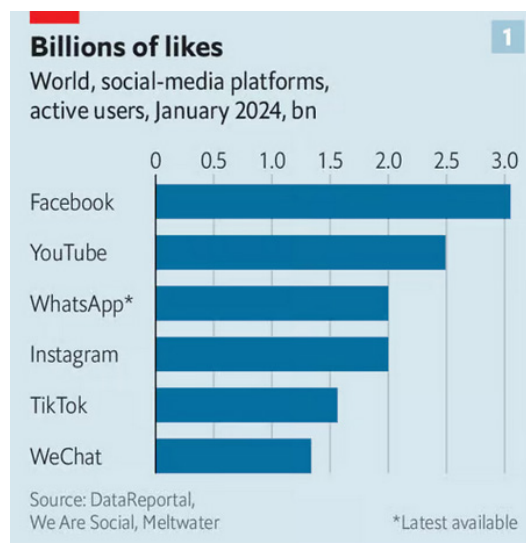


IMAGE: THE ECONOMIST

Рис. 2. Дані The Economist щодо чисельності користувачів соцмереж станом на січень 2024 р. [3]



У річному звіті Reuters від 14 червня 2023 р. проаналізовано особливості поширення новин за допомогою цифрових засобів у соціальних медіа у Великій Британії, США, Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, Данії, Фінляндії, Японії, Австралії, Бразилії та Ірландії [4]. Зокрема, досліджується вплив надзвичайних подій – війни в Україні та пандемії коронавірусу – на вибір цифрового та платформного медіасередовища у світі. Згідно з даними Reuters, Facebook почав застосовувати алгоритми з обмеженнями на показ новин у стрічці користувачів, у Twitter користувачі цікавляться серйозними новинами у сфері політики та бізнесу. Користувачі TikTok, Instagram та Facebook більше приділяють увагу веселим постам (або сатирі), які стосуються новин. Також Reuters зафіксував «амбівалентність і, можливо, втому від війни в Україні в усіх мережах. Незважаючи на важливість цієї теми, спостерігається зниження уваги до неї, якщо порівнювати з іншими новинами, національною політикою чи навіть новинами про бізнес та економіку. Не зрозуміло, чи пов'язано це з падінням інтересу до війни в Україні чи алгоритмічними упередженнями або з їх поєднанням» [4] (рис. 3).

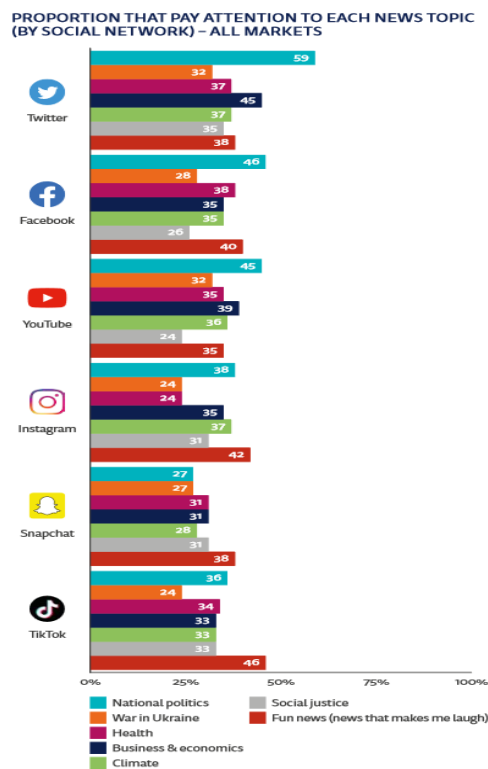


Рис. 3. Ключові теми, яким приділяється увага користувачів у соціальних медіа (2023 р.) [4]

Reuters зазначає, що опитані користувачі були не задоволені алгоритмічним вибором від соцмереж запропонованого їм контенту. «65% молодших користувачів (віком до 35 років) і 55% старших (35+) намагалися вплинути на вибір історій, підписуючись або скасовуючи підписку, вимикаючи звук, блокуючи або змінюючи інші налаштування. Для більшості людей – незалежно від віку та країни – ключова мета полягає не в тому, щоб зробити стрічку веселішою чи цікавішою, а в тому, щоб зробити її надійнішою, менш токсичною та з більшим різноманіттям поглядів» [4].

Варто висловити застереження щодо використання популярного додатку TikTok. TikTok із понад мільярдом користувачів було розроблено китайською приватною компанією ByteDance, і його заборонили в деяких країнах світу через підозри у зборі/передачі особистих даних громадян, у шпигунстві на користь Китаю, а також у поширенні прокитайських нарративів і дезінформації. У Бельгії (через пів року рішення переглядатимуть), Великій Британії, Естонії, Канаді, Нідерландах, Норвегії, Тайвані, Франції, Чехії, Новій Зеландії (пристрої з доступом до мережі парламенту), Німеччині (деякі державні установи) заборонено встановлювати додаток на службові пристрої чиновників. В Індії TikTok заблоковано за «участь у діях, які завдають шкоди суверенітету та цілісності країни, обороні та громадському порядку» [5]. Військовим заборонили встановлювати TikTok у Данії і Швеції. Заборону на використання TikTok запроваджено для чиновників Європарламенту, Єврокомісії та Ради ЄС. У США заборонено завантажувати TikTok на службові пристрої державних службовців та військових (рис. 4).



Рис. 4. Країни, де заборонено або обмежено використання Tik Tok [5]

«Президент США Джо Байден 13 березня 2024 року підписав законопроект, спрямований на примусову зміну власника додатку для обміну відео Tik Tok. Сенат Сполучених Штатів ухвалив відповідну ініціативу. Закон передбачає заборону застосування на території США, якщо за рік він усе ще належатиме китайській компанії ByteDance Group. Згідно із законопроектом, ByteDance має дев'ять місяців, щоб продати платформу. Ініціатори пояснюють рішення міркуваннями безпеки та побоюваннями, що завдяки Tik Tok Китай отримує доступ до даних американців» [6]. В Україні були зареєстровані петиції до президента з проханням заблокувати додаток, одна з яких аргументує можливу заборону поширенням у Tik Tok російської пропаганди та фейків.

Платформи соціальних медіа мають потенціал для збільшення симетричної комунікації між владою і громадськістю. Інституційні, політичні та соціальні чинники впливають на впровадження соціальних медіа в органах державної влади. Хоча існують витрати і бар'єри, пов'язані з використанням платформ соціальних медіа [7]. Це може включати додатковий персонал для роботи із соціальними медіа, залучення фахівців із кібербезпеки та інформаційної безпеки, замовлення на створення політичної реклами для органів державної влади або місцевого самоврядування, може містити елементи корупції. В Україні така практика закупівлі послуг реалізується через електронну систему публічних закупівель Prozorro. Наприклад, «одним із великих замовників таких послуг у Дніпрі став Департамент із питань місцевого самоврядування, внутрішньої та інформаційної політики Дніпровської міськради. Так, у 2023 році була запланована оплата ФОП Тарасенко О.М у розмірі 4,8 млн грн за просування інформації щодо діяльності міської ради та підпорядкованих їй підприємств у Facebook. У вартість послуг, зокрема, входять таргетована рекламна кампанія, налаштування ремаркетингу, забезпечення технічної підтримки у режимі 24/7, розроблення креативних рекламних продуктів. За висвітлення діяльності місцевої влади у соціальних мережах мали заплатити також ФОП Сергеевій О.М. 7 млн грн, договори стосуються не лише Facebook, а й Telegram» [8].

Поки державні інституції не захочуть децентралізувати контроль над владою та інформацією для громадськості, важко говорити про симетричну модель комунікації між органами влади та громадянським суспільством. Владі необхідно змінити організаційну культуру, правила, політику та процедури, тоді може зникнути проблема щодо легітимності влади. Упровадження інструментів соціальних мереж без зміни організаційної культури в органах державної влади та місцевого самоврядування, процедур чи правил недостатньо для взаємодії з громадськістю у публічній сфері чи подолання проблеми легітимності влади.

Багато органів державної влади України не мають належних механізмів для постійного збору відгуків громадськості, звітування про те, як вони реагують на відгуки і покращують обслуговування. Деякі органи влади сприймають відгуки громадськості як тягар, а не можливість для вдосконалення, поліпшення взаємодії і комунікації. Інформування громадян про те, що їхній голос було враховано, а їхня думка/вносок вплинули на процес прийняття рішень – це важливо для налагодження ефективного двостороннього зв'язку між владою і громадськістю, збільшення легітимності влади, інакше посадові особи та держслужбовці ризикують підвищити очікування громадськості та не виправдати їх, а не виправдані очікування можуть призвести до суспільної недовіри до влади.

Посадовці у США використовують соціальні медіа для обміну важливою інформацією з громадянами, щоб надати можливість представникам громадськості спілкуватися з ними з питань, пов'язаних



із діяльністю органів влади, прийняттям управлінських рішень. Верховний суд США у своєму рішенні визначив платформи соціальних мереж як «сучасну публічну площу», зазначивши, що «ці платформи надають користувачам можливість подавати петиції своїм обраним представникам та іншим чином взаємодіяти з ними безпосередньо» [9].

У відповідь на судовий позов громадян (серпень 2018 р.), яким вони намагались оскаржити блокування президентом Трампом критиків у Twitter, Федеральний апеляційний суд постановив, що обліковий запис колишнього президента Дональда Трампа в Twitter був «публічним форумом» відповідно до Першої поправки Конституції США (вона захищає загальні свободи громадян США, у цьому разі це стосується обмеження свободи слова і права громадян звертатися до влади). Практика президента блокувати користувачів з обліковими записами на основі точки зору була неконституційною. Це тлумачилося судом як акт дискримінації за поглядами, який порушує права громадян, передбачені Першою поправкою. Перша поправка забороняє виключати спікерів з обговорення на основі точки зору [10].

Це був прецедент, і нині суди США визнають, що державні службовці, які використовують свої облікові записи в соціальних мережах як публічні форуми, коли блокують підписників через їхні погляди, порушують Першу поправку Конституції. Якщо державний службовець використовує обліковий запис державної установи для виконання офіційних обов'язків, таких як оголошення про вакансію на державну посаду, публікує інформацію про роботу на посаді, опікується адвокацією певного законодавства чи заходів, над якими працює, або для взаємодії з громадськістю щодо своєї діяльності на посаді, тоді цей обліковий запис буде кваліфіковано як державний публічний форум [11].

Такої практики відповідальності і законодавчої бази, як у США, щодо використання облікових записів посадовими особами та державними службовцями в соціальних мережах, які можуть класифікуватися як публічні форуми для взаємодії з громадянами, для співпраці з громадськістю для прийняття управлінських рішень, налагодження ефективної двосторонньої комунікації з уникненням блокування коментарів, в Україні немає. Проте американський досвід у цій сфері є актуальним і надзвичайно корисним для впровадження в публічному управлінні, ураховуючи впровадження нових технологій, процес цифровізації в державі та рух у напрямі демократичних змін, євроінтеграції України.

Американські фахівці з права Інституту першої поправки Колумбійського університету наводять рекомендації для державних службовців, посадових осіб щодо особливостей роботи із соціальними мережами у зв'язку зі своїми службовими обов'язками. Це може бути надзвичайно корисно для застосування їх в Україні, оскільки триває процес цифровізації в усіх сферах публічного управління, і нагальним також є подальше впровадження демократичних змін. Ст. 1 Конституції України визначає, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [12].

Отже, розглянемо рекомендації від американських фахівців із права Колумбійського університету для державних службовців і посадових осіб, які використовують або збираються використовувати соціальні медіа під час реалізації своїх посадових обов'язків:

1. Для того щоб ваш обліковий запис (аккаунт) у соціальних мережах залишався «особистим», не варто використовувати його в офіційних цілях. Це стосується оголошень про свої офіційні обов'язки або дії для того, щоб з'ясувати думку громадськості про законопроекти, призначення на посаду, голосування тощо. Недостатньо просто заявити представнику влади, що його обліковий запис у соціальних мережах є «особистим», якщо насправді обліковий запис використовується для виконання службових обов'язків. Як користувач соціальних мереж ви можете заблокувати підписників з особистого облікового запису з будь-якої причини, але якщо ви використовуєте свій обліковий запис у соціальних мережах в офіційних цілях, ви не можете (не повинні) використовувати його так, як ви би це робили з особистим обліковим записом. Якщо є особистий обліковий запис і офіційний, слід чітко розмежувати їх [11].

Варто додати до вищезазначеного обґрунтування рекомендацій, що громадськість може сприймати аккаунт посадової особи або державного службовця як офіційний, якщо для його функціонування використовуються державні ресурси; із ним працюють співробітники державної установи, переглядаючи або публікуючи повідомлення; він використовується під час виконання своїх посадових обов'язків. Важливо те, як презентується обліковий запис, чи вказана у ньому офіційна посада або використано зображення, яке вказує на те, що особа діє як офіційний представник органів влади, чи названо обліковий запис «офіційним». Усе це в сукупності сприяє уявленню громадськості про те, що цей «офіційний» аккаунт є складником реалізації повноважень посадовою особою/державним службовцем.

2. Не варто блокувати користувачів і видаляти коментарі лише тому, що там наявна критика. Зокрема, облікові записи в соціальних мережах, які використовуються в офіційних цілях, можуть уважатися «публічним обговоренням» (законодавчо це закріплено в Конституції США). «Публічне обговорення» має місце тоді, коли представники влади запрошують представників громадськості висловлюватися



на тих майданчиках, які належать або контролюються владою. Інтерактивні функції облікових записів у соціальних мережах, які використовуються в офіційних цілях, роблять ці облікові записи публічними форумами, де громадяни можуть висловлюватися, публікуючи коментарі, і влада не повинна забороняти їм висловлювати свої погляди і переконання. Це сприятиме легітимності влади, якщо представники влади не будуть дистанціюватися, ізолюватися від думок громадян, інтереси яких повинні представляти. У такому разі складно говорити про впровадження демократичних принципів у країні і дотримання положень Конституції.

3. Якщо обліковий запис у соціальній мережі використовується з офіційною метою, варто визначитися з політикою ведення облікового запису та опублікувати її. Фіксація чітких правил у відкритому доступі повідомить підписникам (та іншим користувачам) про те, як ви збираєтеся використовувати обліковий запис, на яке ставлення щодо цього ви розраховуєте від користувачів, як буде реалізовуватись обговорення. У правилах варто зазначити про мету, з якою створено обліковий запис; будь-які обмеження щодо того, що користувачі можуть публікувати в гілці коментарів; як ви будете реагувати на порушення цих обмежень. Правила мають бути сформульовані чітко і коректно. Якщо ви обмежуєте те, що можуть публікувати ваші підписники, ці обмеження повинні бути обґрунтованими та нейтральними щодо їхньої точки зору, а також послідовно застосовуватися. Варто враховувати те, що прописані обмеження можуть ізолювати і представника влади, і громадян від поглядів, які мають бути почутими, або позбавити інформації, яку він чи підписники повинні знати [11].

15 березня 2024 р. Верховний суд США прийняв нове правило для визначення того, коли державні службовці, які використовують особисті облікові записи в соціальних мережах, можуть нести відповідальність за те, що вони блокують людей або видаляють коментарі. Рішення було прийнято у справі *Lindke v. Freed*, у якій стверджується, що «державний службовець порушив Першу поправку, заблокувавши виборця у своєму обліковому записі в соціальних мережах. Суд визнав, що державні службовці повинні дотримуватися Першої поправки, коли вони використовують свої особисті облікові записи в соціальних мережах для виконання своїх офіційних обов'язків, як це зробив колишній президент Трамп зі своїм обліковим записом у Twitter. Суд також постановив, що державні посадові особи не можуть звільнити себе від відповідальності за Першою поправкою, просто використовуючи свої особисті облікові записи для ведення службових справ» [13].

Висновки. Отже, у результаті проведеного аналізу особливостей використання соціальних медіа в комунікаційній стратегії у публічному управлінні під час взаємодії з громадськістю констатуємо, що в Україні на законодавчому рівні відсутнє правове забезпечення діяльності посадових осіб та державних службовців у соціальних мережах та месенджерах. Відповідно, вони на власний розсуд здійснюють комунікацію, використовуючи технології соціальних медіа, маючи особистий аккаунт і «офіційний», часто поєднуючи їх, не враховуючи ризиків негативного впливу на громадськість від такого поєднання. Саме тому вище окреслена практика взаємодії американських посадових осіб із громадськістю через соціальні медіа, напрацьована ефективна практика судових рішень, які стоять на захисті демократії, захищають права і свободи громадян, усувають порушення законодавства має бути зразком і впровадженою в Україні. Це б сприяло налагодженню ефективного соціального діалогу між владою і громадянським суспільством, обговоренню і вирішенню гострих проблем, урахуванню думки громадян під час прийняття управлінських рішень, сприяло б довірі, легітимності влади, дало б змогу рухатися країні в напрямі демократичних змін у добу цифровізації, чітко визначеним курсом на європейську інтеграцію.

Література:

1. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#n86> (дата звернення: 28.04.2024).
2. Світові лідери в соцмережах: у кого найбільше фоловерів. *Слово і діло*. 16.08.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/16/infografika/suspilstvo/svitovi-lidery-soczmerezax-koho-najbilshe-foloveriv> (дата звернення: 28.04.2024).
3. As Facebook turns 20, politics is out; impersonal video feeds are in. Social media are more popular than ever, but social networks are dying. *The Economist*. 01.02.2024. URL: <https://www.economist.com/briefing/2024/02/01/as-facebook-turns-20-politics-is-out-impersonal-video-feeds-are-in> (дата звернення: 24.04.2024).
4. Nic Newman. Overview and key findings of the 2023 Digital News Report. *Reuters institute*. 14.06.2023. URL: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023/dnr-executive-summary> (дата звернення: 24.04.2024).
5. Заборона TikTok: у яких країнах та кому не можна користуватися додатком. *Слово і діло*. 29.03.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/29/infografika/svit/zaborona-tiktok-yakux-krayinax-ta-komu-ne-mozhna-korystuvatysya-dodatkom> (дата звернення: 29.04.2024).
6. Байден підписав закон, що змушує TikTok змінити власника у США. *Радіо свобода*. 24.04.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bayden-tiktok-zaborona/32919359.html> (дата звернення: 24.04.2024).



7. Knox Claire Connolly. Public Administrators' Use of Social Media Platforms. *Administration & Society*. 2016. Vol. 48. Issue 4. P. 395–524. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/0095399713503463> (дата звернення: 24.04.2024).
8. Пилипенко Я. Рекламні мільйони на Prozorro: хто витрачає найбільше. *Transparency international Ukraine*. 17.03.2023. URL: <https://ti-ukraine.org/blogs/reklamni-miljony-na-prozorro-hto-vytrachaye-najbilshe/> (дата звернення: 20.04.2024).
9. Packingham V. North Carolina. Supreme court of the United States. № 15-1194. Argued February 27, 2017 – Decided June 19, 2017. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/16pdf/15-1194_0811.pdf (дата звернення: 20.04.2024).
10. Opinion (holding blocking unconstitutional). Knight Institute v. Trump. A lawsuit challenging President Trump's blocking of critics on Twitter. *Knight First Amendment Institute at Columbia University*. 19.07.2019. URL: <https://knightcolumbia.org/documents/a07ecc2a26> (дата звернення: 20.04.2024).
11. Morones A., Fallow K. When It Comes to Social Media Blocking, Campaign Accounts are Different. *Knight First Amendment Institute at Columbia University*. 18.10.2022. URL: <https://knightcolumbia.org/blog/institute-update-when-it-comes-to-social-media-blocking-campaign-accounts-are-different> (дата звернення: 20.04.2024).
12. Конституція України. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.04.2024).
13. Knight Institute Comments on Supreme Court Ruling on Public Officials and Social Media Blocking. *Lindke v. Freed*. One of two Supreme Court cases addressing the application of the First Amendment to government officials' social media accounts. *Knight First Amendment Institute at Columbia University*. 15.03.2024. URL: <https://knightcolumbia.org/content/knight-institute-comments-on-supreme-court-ruling-on-public-officials-and-social-media-blocking> (дата звернення: 19.04.2024).



УДК 316.4:364

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.38>

ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Дубель Михайло,

доктор філософії зі спеціальності «Міжнародні економічні відносини»,
старший викладач кафедри політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID ID: 0000-0003-2229-0419

Статтю присвячено визначенню тенденцій розвитку соціальної політики в Україні в умовах повномасштабної війни. Завдяки проведеному аналізу виявлено зменшення спрямування видатків державного бюджету України на соціальні вектори у 2022–2023 рр., особливо за часткою, у деяких випадках і за показником фінансування, порівняно з «довосенним» 2021 р. Потрібно відзначити досить стрімке підняття мінімальної заробітної плати протягом періоду з лютого 2022 р. Чіткий тренд у динаміці середньої зарплати в Україні був відсутній і до початку повномасштабного вторгнення, але амплітуда стала вище з лютого 2022 р. Найвищі довоєнні показники за час повномасштабного вторгнення росії були досягнуті лише двічі, проте можна казати, що навіть із поправкою на інфляцію спостерігається часткове відновлення ринку праці. Окрім того, наведено аналіз соціальної допомоги громадянам нашої держави, що були змушені змінити своє місце проживання у зв'язку з бойовими діями починаючи ще з 2014 р. (початку АТО). Із 1 березня 2024 р. підхід до надання державної допомоги змінився – її будуть надавати лише найуразливішим категоріям населення, щоб зробити допомогу більш адресною та таким чином оптимізувати бюджет. У роботі надано проєкт Стратегії демографічного розвитку України до 2040 р. Слід зазначити, що ця Стратегія є поки лише проєктом, тому деякі неоднотайні моменти, наприклад індикативні показники, що надали б можливість оцінити виконання поставлених цілей, можна ще оптимізувати. Окрім того, виникають певні сумніви щодо доцільності планувати її на доволі тривалий період, аж на 16 років, що в умовах постійної невизначеності, у якій перебуває наша держава вже як мінімум два роки, а за різним ознаками набагато довший термін. Треба ще звернути увагу на те, що деякі із завдань чи навіть цілей носять позитивний, але достатньо поверхневий характер, що викликає питання щодо того, як забезпечити ресурси для їх реалізації. Проте, знову ж таки, потрібно відзначити роботу, що провело Міністерство соціальної політики України для розроблення цієї Стратегії, та слід відзначити позитив у тому, що планування вже вертається з аврального режиму, у якому воно знаходилося з початку повномасштабного вторгнення росії, до більш довгострокового.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна підтримка, людський капітал, воєнний стан, державне управління, державний бюджет.

Dubel Mykhailo. Trends of social policy in Ukraine in the conditions of full-scale war

The article is devoted to the definition of trends in the development of social policy in Ukraine in the conditions of a full-scale war. Thanks to the conducted analysis, a decrease in the direction of spending of the state budget of Ukraine on social vectors in 2022–2023 was revealed, especially in terms of the share, and in some cases, in terms of the financing indicator, compared to the «pre-war» year of 2021. It should be noted that the minimum wage will be raised rather rapidly during the period from February 2022. There was no clear trend in the dynamics of the average salary in Ukraine even before the start of the full-scale invasion, but the amplitude has become higher since February 2022. Pre-war highs during the full-scale Russian invasion have only been reached twice, but it can be said that, even adjusted for inflation, there is a partial recovery in the labor market. In addition, the article provides an analysis of social assistance to citizens of our country who were forced to change their place of residence due to hostilities since 2014 (the beginning of ATO). From March 1, 2024, the approach to providing state aid has changed – it will be provided only to the most vulnerable categories of the population, in order to make aid more targeted and thus optimize the budget. The work is submitted to the project of the Demographic Development Strategy of Ukraine until 2040. It should be noted that this Strategy is still only a draft, so some inconsistent points, for example, indicative indicators that would provide an opportunity to assess the fulfillment of the set goals, can still be optimized. In addition, there are certain doubts about the expediency of planning it for a rather long period, as much as 16 years, in the conditions of constant uncertainty, in which our state has been for at least two years, and according to various indications, a much longer period. It is also necessary to pay attention to the fact that some of the tasks or even goals have a callous, but rather superficial character, which raises questions about how to provide resources for their implementation. However, once again, it is necessary to note the work carried out by the Ministry of Social Policy of Ukraine to develop this Strategy, and it should be noted positively that planning is already returning from the emergency mode in which it was at the beginning of the full-scale invasion of Russia to a more long-term one.

Key words: social policy, social support, human capital, martial law, state administration, state budget.



Постановка проблеми. Соціальна політика є одним із найбільш пріоритетних напрямів державного управління у провідних за рівнем розвитку економічних та політичних інституцій країнах світу. Особливим трендом останніх десятиліть у цій категорії держав є розвиток парадигми людського потенціалу, на зміну якому прийшла трішки оновлена концепція людського капіталу. Обидва індекси фокусують увагу на людських здібностях як на найважливішому чиннику розвитку країни, Індекс людського капіталу також наголошує на економічній обґрунтованості інвестицій у людей. Окрім цього, слід звернути увагу на те, що світовий досвід указує на актуальність застосування кейнсіанських та неокейнських методів державного регулювання економіки у тяжкі та кризові часи. Одним із механізмів здійснення такої політики є зростання соціальних виплат. В умовах повномасштабної війни, у яких Україна знаходиться вже третій рік, актуальним буде розглянути різні антикризові методи державного управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Трансформації соціальної політики України в умовах війни присвячено праці низки вітчизняних учених. Так, у роботі О.В. Безпаленко розглядалися перспективні вектори соціальної політики України в умовах війни [1, с. 3]. А.В. Іванов, окрім соціальної, розглядав ще гуманітарну політику нашої держави в умовах війни [2, с. 63]. Колектив авторів у складі Т.Г. Васильціва, О.П. Мульської, Р.Л. Лупак, В.Я. Бідак у дослідженні розглядали як проактивна політика зниження соціальної уразливості може призвести до збереження людського капіталу України навіть в умовах війни [3, с. 47]. Проте, оскільки повномасштабна війна триває, то це породжує подальші виклики, на які потрібно відповідати нашій державі, що зумовлює доцільність подальших досліджень.

Метою дослідження є визначення тенденцій розвитку соціальної політики в Україні в умовах повномасштабної війни.

Виклад основного матеріалу. Важливою умовою для здійснення державою соціальної політики є наявність значної ресурсної бази. До найбільш критично важливих ресурсів належать фінансові.

Це зумовлює доцільність дослідження порівняння структури видатків бюджету України у 2021 р. (останній рік до повномасштабного вторгнення), 2022 та 2023 рр. Особливу увагу приділимо видаткам у напрямі, що пов'язані з охороною здоров'я, освітою, розвитком ринку праці, створенням можливостей для розкриття підприємницьких здібностей та творчого потенціалу населення.

У табл. 1 представлено структуру видатків бюджету України за 2021 р. [4].

Таблиця 1

Структура видатків бюджету України за 2021 рік

Напрямок видатків	Обсяг, млрд грн	Частка, %
Загальнодержавні функції	206,6	13,87
Оборона	127,5	8,56
Економічна діяльність	180,9	12,14
Громадський порядок, безпека та судова влада	174,4	11,70
Охорона навколишнього природного середовища	8,2	0,55
Житлово-комунальне господарство	0,2	0,01
Охорона здоров'я	170,5	11,44
Духовний та фізичний розвиток	15,9	1,07
Освіта	63,8	4,28
Соціальний захист та соціальне забезпечення	339,3	22,77
Міжбюджетні трансферти	202,7	13,60

Якщо розглядати структуру видатків державного бюджету України у 2021 р., то найбільша частка припадає на такі напрями, як «Соціальний захист та соціальне забезпечення» (22,77%), «Загальнодержавні функції» (13,87%) та «Економічна діяльність» (12,14%). У рамках дослідження видатків напряму соціальної політики слід відзначити доволі незначні частки, що припадають на категорії «Духовний та фізичний розвиток» (1,07%) та «Освіта» (4,28%). Відносно високу частку інвестування публічних фінансів у категорії «Охорона здоров'я» (11,44%) можна пояснити витратами держави на боротьбу з пандемією COVID-19.

У табл. 2 представлено структуру видатків бюджету України за 2022 р. [5].

Суттєві трансформації почалися у 2022 р. у зв'язку з початком повномасштабного вторгнення росії. Найбільші частки стали припадати на категорії «Оборона» (42,24%; для порівняння з 2021 р.: зростання приблизно у п'ять разів по обсягах частки і приблизно у дев'ять разів – за грошовим еквівалентом), «Громадський порядок, безпека та судова влада» (16,39%) та «Соціальний захист та соціальне забезпечення» (15,75%). Із лідерами за напрямками видатків все логічно – спрямування на захист держави. Скорочення



частки категорії «Охорона здоров'я» (з 11,44% у 2021 р. до 6,81% у 2022 р.) не свідчить про скорочення витрат у грошовому еквіваленті (у 2021 р. було витрачено 170,5 млрд грн, у 2022 р. – 184,2 млрд грн), це характеризує поступовий розвиток медицини – основи здорової нації. Слід відзначити скорочення важливих для соціально орієнтованої держави категорій «Духовний та фізичний розвиток» (з 1,07% у 2021 р. до 0,41% у 2022 р.) та «Освіта» (із 4,28% у 2022 р. до 2,16% у 2022 р.). Тут скорочення спостерігається не лише у частці, а й у обсягах фінансування – приблизно на 5 млрд грн по обох напрямках.

Таблиця 2

Структура видатків бюджету України за 2022 рік

Напрямок видатків	Обсяг, млрд грн.	Частка, %
Загальнодержавні функції	201	7,47
Оборона	1142,5	42,24
Економічна діяльність	95,4	3,53
Громадський порядок, безпека та судова влада	443,3	16,39
Охорона навколишнього природного середовища	4,7	0,17
Житлово-комунальне господарство	0,5	0,02
Охорона здоров'я	184,3	6,81
Духовний та фізичний розвиток	11,0	0,41
Освіта	58,5	2,16
Соціальний захист та соціальне забезпечення	425,9	15,75
Міжбюджетні трансферти	136,8	5,06

У табл. 3 представлено структуру видатків бюджету України за 2023 р. [6].

Таблиця 3

Структура видатків бюджету України за 2023 рік

Напрямок видатків	Обсяг, млрд грн	Частка, %
Загальнодержавні функції	296,3	7,38
Оборона	2097,5	52,25
Економічна діяльність	134,3	3,35
Громадський порядок, безпека та судова влада	574,2	14,31
Охорона навколишнього природного середовища	5,2	0,13
Житлово-комунальне господарство	8,4	0,21
Охорона здоров'я	179,2	4,47
Духовний та фізичний розвиток	11,8	0,29
Освіта	60,5	1,51
Соціальний захист та соціальне забезпечення	469,2	11,69
Міжбюджетні трансферти	177,4	4,42

У 2023 р. відбувалося продовження тенденцій, що спостерігалися у 2022 р. Категорія «Оборона» із цілком очевидних причин зросла до 52,25%, або вдвічі за грошовим еквівалентом, – з 1 142,9 млрд грн у 2022 р. до 2 097,6 млрд грн у 2023 р. Категорія «Громадський порядок, безпека та судова влада» скоротилася за часткою (на 2,08%) та виросла за обсягами фінансування (на 131 млрд грн). Категорія «Соціальний захист та соціальне забезпечення» скоротилася за часткою (на 4,06%), але за фінансуванням зросла (на 43,2 млрд грн). Напрямок «Охорона здоров'я» продовжив скорочуватися і сягав лише 4,47%, при цьому просіли показники й у фінансуванні – на 5 млрд грн. Продовжується падіння категорій, що визначають соціальну політику держави, – «Духовний та фізичний розвиток» (до 0,29%) та «Освіта» (до 1,51%). При цьому спостерігається невеличке зростання у фінансуванні – у межах 1 млрд грн за першим напрямом та в межах 2 млрд грн – за другим.

Підсумовуючи тенденції видатків публічних фінансів України протягом періоду 2021–2023 рр., можна стверджувати про вимушену орієнтацію на «воєнні рейки» і зменшення підтримки соціальних векторів.

Велике значення для будь-якої людини має кількість доходу, що отримується за виконання роботи. І тут знову ж потрібно відзначити, що суттєві відмінності між розумінням соціальної політики між високорозвинутими країнами та країнами, що розвиваються, полягають у тому, що перші орієнтуються у понятті «бідність» на відносні показники, а другі – на абсолютні. Тому у випадку України потрібно



враховувати абсолютні показники, такі як, наприклад, мінімальна зарплата, а не лише середня. На рисунку 1 відображено динаміку мінімальної зарплати в Україні протягом 2021–2024 рр. [7].

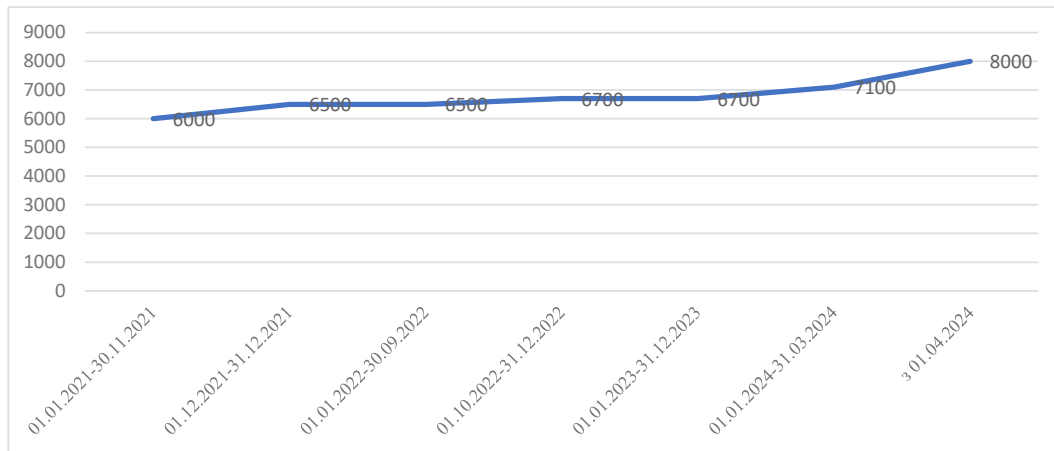


Рис. 1. Динаміка мінімальної зарплати в Україні протягом 2021–2024 рр., грн

Важливо розуміти, що сутність мінімальної зарплати в нашій державі, окрім основної канонічної функції – мотивації до участі у робочому процесі безробітних, – також вступає як реакція на стимул у вигляді економічних і соціальних змін у суспільстві. Змін в умовах війни в Україні з лютого 2022 р. було достатньо, що сприяло достатньо стрімкому підняттю «мінімалки». Водночас потрібно розуміти, що проведення змін щодо підняття мінімальної зарплати призводить до намагання деяких підприємств перейти у «тінь» через збільшення витрат на одного працівника. Отже, ще одним напрямом, який хоча напругу і не входить до складу заходів соціальної політики, але є дуже важливим для розвитку як держави загалом, так і громадян окремо, є проведення «детінізації» економіки.

Але слід зазначити, що практика провідних країн полягає у тому, щоб забезпечити умови для існування достатнього рівня середньої зарплати. Більшість людей не бажає отримувати «мінімалку», що зумовлено наявністю амбіцій, а роль держави полягає у тому, щоб допомагати громадянам це реалізувати. Тому проаналізуємо динаміку середньої зарплати в Україні протягом 2021–2023 рр. (рис. 2) [8].

Якщо аналізувати дані, що наведені вище, то слід зазначити, що чіткий тренд у динаміці середньої зарплати в Україні був відсутній і до початку повномасштабного вторгнення, але амплітуда стала вище з лютого 2022 р. Найвищі довоєнні показники за час повномасштабного вторгнення росії були досягнуті лише двічі, проте можна казати, що навіть із поправкою на інфляцію спостерігається часткове відновлення ринку праці. Це особливо важливо, ураховуючи, що у сусідніх державах, що входять до складу Європейського Союзу, показники зарплат давно були і так вище, що сприяло відтоку населення.

Проте слід зазначити, що зарплату теж треба отримати, відповідно, потрібно працювати, а із цим вже ситуація з початку повномасштабного вторгнення одностайно стала набагато складніше: значна кількість підприємств була закрита через бойові дії чи внаслідок економічної кризи, що пов'язана з війною. Проте стан первинного шоку пройшов, і ситуація почала ставати краще. Так, уже у другому півріччі 2022 р. розпочалася стабілізація ринку праці, на основі чого рівень безробіття зменшився з 25,8% до 21,1% [9]. У 2023 р. рівень безробіття впав до 19%, а за прогнозам Національного банку України, знизиться до 16,2–12,2% у 2024–2026 рр. [10]. Водночас безробіття залишатиметься вищим за природний рівень через негативний вплив наслідків війни.

Окрім того, важливо проаналізувати соціальні виплати громадянам нашої держави, що були змушені змінити своє місце проживання у зв'язку з бойовими діями починаючи ще з 2014 р. (початку АТО). Станом на початок 2024 р. в Україні зареєстровано 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб. За даними Мінсоцполітики, допомогу з бюджету отримують 2,6 млн переселенців [11]. За перші два роки повномасштабної війни Україна спрямувала на виплати внутрішньо переміщеним особам 130 млрд грн (57 млрд у 2022 р. та 73 млрд – у 2023 р.) [12]. Важливим є те, що внутрішньо переміщені особи так званої «першої хвилі» (з 2014 р.) теж отримували грошову підтримку з боку держави. Після початку повномасштабного вторгнення і «перша хвиля», і «друга хвиля» (безпосередньо ті, хто був змушений змінити місце проживання з 2022 р.) почали отримувати грошову допомогу, що була значно більша, ніж у «першої хвилі» до лютого 2022 р., – 2 тис грн проти приблизно 44 грн. До липня 2023 р. ці



виплати призначали безстроково. Це був важливий жест підтримки населення з боку держави. Проте, на жаль, через економічну кризу з 1 березня 2024 р. підхід до надання державної допомоги змінився: її будуть надавати лише найуразливішим категоріям населення, щоб зробити допомогу більш адресною та оптимізувати бюджет. До таких категорій належать пенсіонери, які отримують пенсії розміром, що не перевищує 9 444 грн; люди з інвалідністю I або II групи, діти віком до 18 років, що мають інвалідність, тяжкохворі діти; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком до 23 років, а також батьки-вихователі та прийомні батьки. Інші сім'ї ВПО також мають право на соціальну виплату від держави, якщо дохід родини становить менше ніж 9 444 грн на людину та у разі, коли у складі сім'ї є особа, що не працює, а також: родини з дітьми до 14 років, які проживають у зоні активних чи можливих бойових дій або ж в умовно безпечних регіонах, але у дітей відсутня можливість навчатися офлайн; родини, де один із членів сім'ї здійснює догляд за особою, що має інвалідність I групи, або за дитиною з інвалідністю віком до 18 років, або за дитиною, що має тяжкі захворювання; малолітні діти до 14 років, які прибули без супроводу батьків (за заявою особи, яка перебуває у родинних відносинах); вагітні жінки, починаючи з 30-го тижня вагітності.

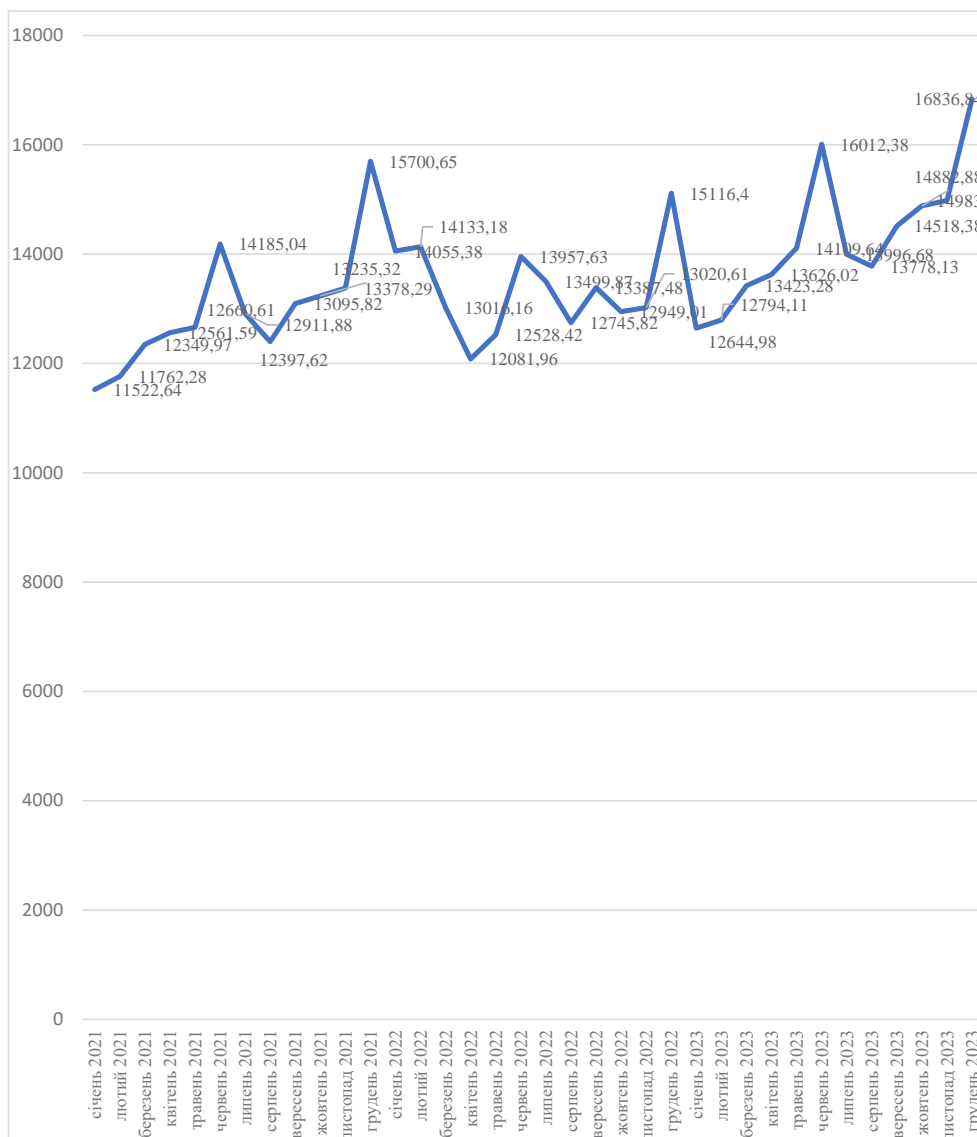


Рис. 2. Динаміка середньої зарплати в Україні протягом 2021–2023 рр., грн

Потрібно відзначити, що загалом під час повномасштабного вторгнення Міністерство соціальної політики України веде дуже активну роботу за багатьма напрямками, у тому числі інформаційним, звітування, взаємодії з іншими організаціям, наприклад з Українським Червоним Хрестом. Великий потенціал має проєкт Стратегії демографічного розвитку України до 2040 р. У ньому розглянуто два сценарії розвитку



подій – інерційний та змін. За розвитку першого сценарію чисельність населення України в кордонах 1991 р. може знизитися до 28,9 млн осіб до початку 2041 р. і до 25,2 – до початку 2051 р. Відповідно до другого сценарію, чисельність населення становитиме до початку 2041 р. 33,9 млн осіб, до початку 2051-го – 31,6 млн осіб. Реалізація Стратегії розрахована на період 2024–2040 рр. План заходів щодо її реалізації затверджуватиметься кожні два роки. Мінсоцполітики буде проводити аналіз та узагальнюватиме отриману інформацію про стан виконання відповідного плану заходів, на підставі цього готуватиме щорічний звіт про стан реалізації Стратегії, який щороку починаючи з 2025 р. до 01 липня подаватиме на розгляд Кабінету Міністрів України та оприлюднюватиме на своєму офіційному вебсайті [13].

Основними орієнтирами (стратегічними цілями та завданням політики) вступують:

Стратегічна ціль 1. «Створення умов для підвищення народжуваності, підтримка сім'ї» (завданнями в межах цілі виступають: створення дружнього до сімей із дітьми середовища; сприяння економічній самодостатності родин; створення умов для можливості поєднання батьківських та професійних функцій; гарантування комплексної підтримки родин із дітьми до досягнення повнолітнього віку; створення умов для виховання всіх народжених дітей у сім'ях, біологічних або прийомних).

Стратегічна ціль 2. «Зниження рівня передчасної смертності» (завданнями в межах цілі виступають: зведення до мінімуму поведінкових чинників смертності населення шляхом розвитку навичок самозбереження; поліпшення загального стану здоров'я населення; підвищення доступності та якості медичної допомоги; адаптація сфер медичних і соціальних послуг до значного зростання кількості осіб з інвалідністю; сприяння збереженню людських прав та забезпеченню високої якості життя під час лікувального періоду).

Стратегічна ціль 3. «Забезпечення міграційного приросту населення» (завданнями в межах цілі виступають: створення умов для повернення українців із-за кордону та зменшення відтоку населення з України; розроблення політики залучення до справ України представників діаспори; залучення іноземних мігрантів для задоволення потреб ринку праці, які неможливо задовольнити за рахунок внутрішніх ресурсів).

Стратегічна ціль 4. «Забезпечення оптимального розміщення населення на території України» (завданнями в межах цілі виступають: сприяння інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві територіальні громади; розвиток територій із підвищеним ризиком для життя).

Стратегічна ціль 5. «Адаптація соціуму до демографічного старіння та формування умов для активного довголіття» (завданнями в межах цілі виступають: надання гарантій здоров'я та благополуччя особам похилого віку; створення умов для самореалізації та активної життєдіяльності осіб похилого віку; сприяння соціальній інтеграції осіб похилого віку).

Стратегічна ціль 6. «Подолання негативних демографічних тенденцій завдяки розвитку можливостей для якісного життя в Україні. Україна – країна, в якій хочеться жити» (завданнями в межах цілі виступають: формування безпечного довкілля; сприяння реалізації програм забезпечення громадян власним житлом; підвищення рівня економічної самодостатності; розвиток ринку праці; доступність і якість інфраструктури; дружність середовища до людини; соціальна згуртованість українського суспільства).

Слід зазначити, що ця Стратегія є лише проєктом, тому деякі неоднозначні моменти, наприклад індикативні показники, що надали б можливість оцінити виконання поставлених цілей, можна ще оптимізувати. Окрім того, виникають певні сумніви щодо доцільності планувати її на доволі тривалий період, аж на 16 років, що в умовах постійної невизначеності, у якій перебуває наша держава вже як мінімум два роки, а за різним ознаками, набагато довший термін. Треба ще звернути увагу на те, що деякі із завдань чи навіть цілі носять позитивний, але достатньо поверхневий характер, що викликає питання щодо того, яким чином забезпечити ресурси для реалізації. Проте, знову ж таки, необхідно відзначити позитив у тому, що планування вже вертається з аврального режиму, у якому воно знаходилося на початку повномасштабного вторгнення росії, до більш довгострокового.

Висновки. Отже, на основі дослідження тенденцій розвитку соціальної політики України в умовах повномасштабної війни було визначено певні тренди. Можна стверджувати про вимушену орієнтацію на «воєнні рейки» та зменшення підтримки соціальних векторів. Якщо говорити про структуру видатків держбюджету, то потрібно відзначити, що у ключових показниках, що характеризують людський розвиток, а саме «Соціальний захист та соціальне забезпечення», «Охорона здоров'я», «Духовний та фізичний розвиток», «Освіта», спостерігається скорочення протягом періоду 2021–2023 рр., але слід указати на вимушеність даної тенденції у період війни. Змін в умовах війни в Україні з лютого 2022 р. було достатньо, що сприяло досить стрімкому підняттю мінімальної заробітної плати. Водночас потрібно розуміти, що проведення змін, що стосуються підняття мінімальної зарплати, призводить до



намагання деяких підприємств перейти у «тінь» через збільшення витрат на одного працівника. Отже, ще одним напрямом, який хоча на пряму і не входить до складу заходів соціальної політики, але є дуже важливим для розвитку як держави загалом, так і громадян окремо, є проведення «детінізації» економіки. Чіткий тренд у динаміці середньої зарплати в Україні був відсутній і до початку повномасштабного вторгнення, але амплітуда стала вище з лютого 2022 р. Найвищі довоєнні показники за час повномасштабного вторгнення росії були досягнуті лише двічі, проте можна казати, що навіть із поправкою на інфляцію спостерігається часткове відновлення ринку праці. Це особливо важливо, ураховуючи, що у сусідніх державах, що входять до складу Європейського Союзу, показники зарплат давно були і так вище, що сприяло відтоку населення. Окрім того, важливо проаналізувати соціальні виплати громадянам нашої держави, що були змушені змінити своє місце проживання у зв'язку з бойовими діями починаючи ще з 2014 р. (початку АТО). Станом на початок 2024 р. в Україні зареєстровано 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб. Із 1 березня 2024 р. підхід до надання державної допомоги змінився: її будуть надавати лише найуразливішим категоріям населення, щоб зробити допомогу більш адресною та таким чином оптимізувати бюджет. Великий потенціал має проєкт Стратегії демографічного розвитку України до 2040 р. Слід зазначити, що ця Стратегія є лише проєктом, тому деякі неоднотайні моменти, наприклад індикативні показники, що надали б можливість оцінити виконання поставлених цілей, можна ще оптимізувати. Окрім того, виникають певні сумніви щодо доцільності планувати її на доволі тривалий період, аж на 16 років, що в умовах постійної невизначеності, у якій перебуває наша держава вже як мінімум два роки, а за різним ознаками, набагато довший термін. Треба ще звернути увагу на те, що деякі із завдань чи навіть цілей носять позитивний, але достатньо поверхневий характер, що викликає питання щодо того, як забезпечити ресурси для їх реалізації. Проте, знову ж таки, потрібно відзначити позитив у тому, що планування вже вертається з аврального режиму, у якому воно знаходилося з початку повномасштабного вторгнення росії, до більш довгострокового.

Література:

1. Безпаленко О.В. Вектори соціальної політики для України в умовах викликів війни. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2022. № 4. С. 1–8.
2. Іванов А.В. Соціальна і гуманітарна політика в Україні в умовах війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Публічне управління та адміністрування»*. 2023. Т. 34(73). № 2. С. 61–65.
3. Васильців Т.Г., Мульська О.П., Лупак Р.Л., Бідак В.Я. Збереження людського капіталу України в умовах війни (чинник соціальної уразливості населення): постановка проблеми. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки*. 2022. № 67. С. 43–48.
4. Показники бюджету України за 2021 рік. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2021&budgetType=NATIO> NAL (дата звернення: 24.04.2024).
5. Показники бюджету України за 2022 рік. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2022&budgetType=NATIO> NAL (дата звернення: 24.04.2024).
6. Показники бюджету України за 2023 рік. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2021&budgetType=NATIO> NAL (дата звернення: 24.04.2024).
7. Мінімальна зарплата в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/> (дата звернення: 24.04.2024).
8. Середня заробітна плата за даними ПФУ. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/pfu/> (дата звернення: 24.04.2024).
9. Рівень безробіття в Україні торік становив 21,1% – Нацбанк. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3707740-riven-bezrobitta-v-ukraini-torik-stanoviv-211-nacbank.html> (дата звернення: 24.04.2024).
10. Інфляція залишатиметься помірною, а економіка відновлюватиметься – Інфляційний звіт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiya-zalishatimetsya-pomirnoyu-a-ekonomika-vidnovlyuvatimetsya--inflyatsiyniy-zvit-nbu> (дата звернення: 25.04.2024).
11. Уряд продовжив виплату допомоги на проживання для ВПО. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23474.html> (дата звернення: 25.04.2024).
12. Внутрішньо переміщені особи. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 26.04.2024).
13. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/870/> (дата звернення: 26.04.2024).



УДК 35.073.515.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.39>

ВЗАЄМОДІЯ МІЖ МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНИМ УРЯДОМ ПІД ЧАС ДЕФОЛТУ: РОЛЬ, КОНФЛІКТИ ТА СПІВПРАЦЯ

Перестюк Інга,

кандидат наук з державного управління, доцент,
докторант кафедри публічного управління та адміністрування
Національного авіаційного університету
ORCID ID: 0000-0003-1692-9247

Взаємодія між місцевими органами самоврядування та центральним урядом під час дефолту є складним процесом, де успішність подолання економічних труднощів залежить від ролі, управлінських конфліктів та рівня співпраці. Визначено ролі різних рівнів влади вказує на критичну необхідність взаємодії та обміну інформацією для прийняття ефективних рішень. Розв'язання конфліктів, таких як розбіжності в поглядах та конкуренція за ресурси, вимагає ретельного діалогу та пошуку компромісів. Окрім цього, спільне розроблення стратегій і спільне виконання заходів відображають важливий аспект співпраці для подолання кризи. Визначено, взаємодія та співпраця між різними рівнями влади є вирішальними чинниками у стабілізації економічного становища в умовах дефолту. Аналіз показує, що розбіжності в поглядах та конкуренція за ресурси можуть стати перешкодами на шляху до ефективного управління кризовою ситуацією. Однак діалог, пошук компромісів та спільне розроблення стратегій стають ключовими чинниками успіху. Визначено, взаємодія різних рівнів влади стає стратегічно важливим елементом у стабілізації економічного становища та подоланні кризи, що дає підстави для подальших досліджень у цьому напрямі. Підкреслено критичну важливість ефективної взаємодії та співпраці між місцевими органами самоврядування і центральним урядом під час економічного дефолту. Вона вказує на важливість розуміння ролі, вирішення конфліктів та спільного розроблення стратегій для успішного подолання кризи. Обґрунтовано основні ключові аспекти взаємодії, які визначають стабілізацію економічного середовища та призводять до успішного подолання дефолту. Цей дослід виступає як фундамент для подальших наукових розвідок у галузі управління економікою та взаємодії між різними рівнями влади у ситуаціях кризи.

Ключові слова: дефолт, взаємодія, місцеві органи самоврядування, центральний уряд, роль, конфлікти, співпраця, стратегії.

Perestyuk Inga. Interaction between local government authorities and central government during default: role, conflict and cooperation

The author researched that, to date, in our country, the interaction between local self-government bodies and the central government during default is a complex process, where the success of overcoming economic difficulties depends on the role, management conflicts and the level of cooperation. The defined roles of different levels of government indicate the critical need for interaction and information sharing for effective decision-making. Resolving conflicts, such as differences of opinion and competition for resources, requires careful dialogue and the search for compromises. In addition, the joint development of strategies and the joint implementation of measures reflect an important aspect of cooperation to overcome the crisis. It was determined that interaction and cooperation between different levels of government are decisive factors in stabilizing the economic situation in the event of default. The analysis shows that differences of opinion and competition for resources can become an obstacle on the way to effective crisis management. However, dialogue, search for compromises and joint development of strategies become key success factors. It is emphasized that the interaction of different levels of government becomes a strategically important element in stabilizing the economic situation and overcoming the crisis, which gives grounds for further research in this direction. It is emphasized that the critical importance of effective interaction and cooperation between local self-government bodies and the central government during economic default. She points to the importance of understanding roles, resolving conflicts, and jointly developing strategies for successful crisis management. The main key aspects of interaction, which determine the stabilization of the economic environment and lead to successful overcoming of default, are justified. This research serves as a foundation for further scientific research in the field of economic management and interaction between different levels of government in crisis situations.

Key words: default, interaction, local self-government, central government, role, conflicts, cooperation, strategies.

Постановка проблеми полягає у визначенні необхідності ефективної взаємодії між органами місцевого самоврядування та центральним урядом в умовах економічного дефолту з метою вирішення конфліктів, розроблення спільних стратегій та подолання економічних труднощів. Проблема визначається необхідністю знаходження оптимального балансу між різними рівнями влади для забезпечення стабільності та ефективного вирішення економічних викликів.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми ролі взаємодії між місцевими органами самоврядування та центральним урядом під час дефолту (роль, конфлікти та співпраця) досліджували такі науковці, як: С. Біла [1], О. Левченко [1], Т. Королюк [2], А. Мунько [4], В. Котковський [5], І. Слюсарев [6] та ін.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі взаємодії між місцевими органами самоврядування та центральним урядом під час дефолту з метою визначення оптимальних стратегій співпраці для подолання економічних труднощів та забезпечення сталої економічної стабільності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час економічного дефолту взаємодія між органами самоврядування на місцевому рівні та центральним урядом набуває важливості для успішного вирішення економічних та соціальних проблем. Роль місцевих органів управління полягає в ідентифікації та вирішенні конкретних потреб громадян, але це може породжувати конфлікти із центральною владою щодо розподілу обмежених ресурсів. Співпраця та взаєморозуміння стають ключовими елементами для подолання кризи та забезпечення стійкості у складній економічній обстановці.

Необхідно відзначити думку вченої А. Мунько [4], що місцеві органи самоврядування, будучи ближчими до своїх громадян, відіграють важливу роль у визначенні та реагуванні на конкретні проблеми, що виникають під час дефолту. Їхня спроможність ідентифікувати місцеві потреби базується на тісному зв'язку з громадою та глибокому розумінні місцевого середовища.

Окрім того, під час економічних труднощів місцеві органи можуть активно взаємодіяти з громадянами, слухати їхні занепокоєння та враховувати у своїх стратегіях розвитку. Це дає їм змогу зорієнтувати зусилля на розв'язанні найбільш актуальних проблем, таких як безробіття, соціальні послуги, житлова ситуація та інші аспекти, які безпосередньо впливають на якість життя громадян.

Особливо важливою є здатність місцевих органів до ефективної адаптації до нових умов дефолту. Це може включати розроблення інноваційних програм, спрямованих на підтримку місцевих підприємств та створення робочих місць, а також оптимізацію бюджетних витрат для максимізації соціального впливу.

Отже, ідентифікація та вирішення місцевих потреб є ключовими елементами ролі місцевих органів самоврядування в період дефолту, оскільки це надає їм можливість висловлюватися та реагувати на найбільш критичні виклики, забезпечуючи стабільність і підтримку громади.

Варто розглянути думку вченого Т. Королюка [2], що обмежені фінансові ресурси, характерні для періоду дефолту, ставлять перед місцевими органами самоврядування важливе завдання – розподіл коштів таким чином, щоб максимально враховувати потреби та інтереси громади. Розглянемо цей аспект докладніше.

1. Пріоритети:

- аналіз потреб: місцеві органи зазвичай проводять аналіз місцевих потреб, визначаючи сфери, які потребують найбільшого уваги. Це може бути здоров'я, освіта, соціальна допомога чи інфраструктура;
- консультації з громадою: залучення громади до процесу прийняття рішень щодо розподілу ресурсів сприяє урахуванню реальних потреб та найбільш суттєвих проблем.

2. Ефективне використання ресурсів:

- оптимізація витрат: місцеві органи мають завдання знаходження ефективних рішень та оптимізації витрат, щоб максимально використовувати обмежені фінансові ресурси;
- стимулювання місцевої економіки: розподіл ресурсів може включати заходи, спрямовані на підтримку місцевих підприємств та створення робочих місць, що сприяє відновленню економіки.

3. Транспарентність та відповідальність:

- інформаційна прозорість: публічна доступність інформації про бюджет та його розподіл робить процес вибору пріоритетів та витрат більш прозорим для громадян;
- відповідальність перед громадою: місцеві органи мають вести відкритий діалог із громадою щодо прийняття рішень та відповідати за ефективність своєї роботи.

4. Співпраця із центральним урядом:

- лобіювання інтересів: місцеві органи можуть взаємодіяти із центральним урядом для лобіювання своїх потреб та отримання додаткових ресурсів;
- спільне розроблення стратегій: разом із центральним урядом може бути розроблена стратегія ефективного використання ресурсів та подолання національних економічних труднощів.

Отже, такий деталізований підхід до розподілу обмежених ресурсів допомагає місцевим органам забезпечувати належне управління та максимальну користь для своєї громади під час економічних труднощів.

Слід наголосити, що, зважаючи на складнощі та виклики, які можуть виникнути внаслідок конфліктів між місцевими та центральними владами, особливо у сфері конкуренції за ресурси, важливо



ретельно розглянути різні аспекти цього питання. У таблиці 1 детально розглянуто причини, прояви та можливі рішення конфліктів, пов'язаних із розподілом бюджету та фінансовими засобами. Це може служити основою для подальшого розуміння та вирішення подібних ситуацій.

Таблиця 1

Бюджетні протиріччя: аналіз конфліктів у розподілі ресурсів між місцевими та центральними владами

Аспекти конфлікту	Причини конфлікту	Прояви конфлікту	Можливі рішення
Розподіл бюджету	– різниця у фінансових потребах місцевих та центральних влад; – недостатність коштів для вирішення проблем на регіональному рівні	– суперечки при визначенні частки бюджету для різних регіонів; – протести місцевого населення через обмежений фінансовий ресурс	– розроблення прозорих критеріїв розподілу бюджету; – упровадження механізмів фінансової підтримки слаборозвинених регіонів
Фінансові засоби	– різниця у сприйнятті пріоритетів місцевими та центральними владами; – конфліктність під час призначення фінансової допомоги	– затримки у фінансуванні місцевих проєктів через непорозуміння; – вимагання місцевих влад щодо більшого фінансового внеску	– спільне розроблення стратегій та переговори щодо пріоритетів; – створення механізмів адаптації фінансових програм до реальних потреб регіонів

Джерело: складено та узагальнено на основі аналізу [7]

Отже, аналіз таблиці свідчить про важливість системного підходу до вирішення конфліктів між місцевими та центральними владами у боротьбі за ресурси. Розроблення чітких критеріїв розподілу бюджету, визначення пріоритетів та механізмів фінансової підтримки слаборозвинених регіонів можуть сприяти покращенню відносин та створенню більш ефективної системи управління ресурсами. Компроміси, спільні стратегії та взаєморозуміння між сторонами є ключовими елементами у розв'язанні конфліктів і забезпеченні сталого розвитку всіх регіонів.

На думку С. Білої та О. Левченка, у сучасному світі конфлікти між місцевими та центральними владами у сфері економічних політик є актуальним та складним явищем. Різні погляди на те, як ефективно виходити з економічних криз та сприяти розвитку, часто призводять до суперечок і напруги. Розглянемо основні причини конфліктів, їхні прояви та можливі шляхи вирішення, представивши інформацію у таблиці 2 для більшої ясності та систематизації.

Таблиця 2

Аналіз конфліктів між місцевими та центральними владами в контексті різних поглядів на економічні політики

Аспекти конфлікту	Причини конфлікту	Прояви конфлікту	Можливі рішення
Різні пріоритети	– розбіжність у поглядах на розвиток місцевого та загальнодержавного економічних секторів; – різниця в уявленнях щодо ефективних стратегій подолання економічних труднощів	– відмова місцевих влад від виконання централізованих економічних програм; – суперечки щодо визначення пріоритетів у плануванні економічних заходів	– активний діалог та пошук компромісів; – розроблення спільних стратегій та планів
Розбіжність у ресурсах	– конкуренція за обмежені фінансові ресурси між місцевими та центральними владами; – нерівномірний розподіл фінансових коштів між регіонами	– затримки у фінансуванні місцевих проєктів через непорозуміння; – протести місцевого населення через недостатність фінансування	– створення механізмів фінансової підтримки; – адаптація розподілу бюджету до реальних потреб
Гнучкість у визначенні стратегій	– вимога місцевих влад до більшої гнучкості у прийнятті рішень, адаптованих до місцевих умов; – різниця у впровадженні економічних реформ та заходів	– відмова від централізованих економічних стратегій; – неспівпраця у реалізації централізованих програм	– децентралізація рішень та стимулювання ініціатив на регіональному рівні; – розроблення індивідуальних стратегій для різних регіонів

Джерело: складено та узагальнено на основі аналізу [1]



Отже, аналіз конфліктів між місцевими та центральними владами в контексті різних поглядів на економічні політики вказує на важливість урегулювання цих суперечок для досягнення сталого економічного розвитку. Виявлені причини конфліктів, такі як розбіжність у поглядах та ресурсні конфлікти, вимагають комплексних підходів для їх вирішення. Активний діалог, децентралізація рішень та адаптація стратегій до місцевих умов є ключовими елементами успішного вирішення конфліктів та побудови сприятливого економічного середовища для всіх регіонів.

На думку І. Слюсарєва [6], важливими заходами для зниження ймовірності виникнення конфліктних ситуацій на місцевому рівні залишаються:

1. Стабілізація структури управління на всіх рівнях.
2. Розроблення ефективних механізмів моніторингу конфліктних ситуацій.
3. Створення умов для оперативного реагування на виникнення конфліктів.
4. Зміцнення діалогових аспектів комунікації у системі «влада – громадськість».
5. Залучення населення до участі у процесах місцевого самоврядування.
6. Налагодження процесу запобігання конфліктам на різних рівнях взаємодії у системі місцевого самоврядування.
7. Розроблення методів використання конструктивного потенціалу конфліктів.
8. Надання допомоги у трансформації конфліктів та ін.

І. Слюсарєв зазначає, що для втілення цих заходів необхідною умовою є можливість створення ресурсно-комунікаційної платформи конфлікт-менеджменту, яка здатна створити умови для ефективної взаємодії всіх учасників місцевого самоврядування [6].

Співпраця для подолання дефолту – завдання, яке вимагає не лише ефективних економічних стратегій, а й сильної співпраці між різними рівнями влади. Розглянемо детальніше важливість обміну інформацією як ключового аспекту цього процесу: *зрозуміння ситуації*: ефективний обмін інформацією дає змогу різним рівням влади зрозуміти реальний стан речей, економічні та фінансові виклики, які стоять перед країною; *вчасне реагування*: інформація є ключовою для вчасного виявлення симптомів економічної кризи чи дефолту, щоб розпочати необхідні заходи для його подолання; *координація заходів*: обмін інформацією створює можливість для узгодження заходів між різними рівнями влади, що дає змогу використовувати ресурси ефективніше та уникнути дублювання зусиль; *залучення міжнародної співпраці*: інформаційний обмін також допомагає залучити міжнародну підтримку та залучати допомогу в подоланні економічних труднощів; *довіра та прозорість*: сприяє створенню довіри між різними органами влади структурами та інвесторами, що є ключовим чинником у подоланні дефолту [2; 4; 6].

Отже, співпраця та обмін інформацією є країнознавчими засобами вирішення економічних труднощів, що дає змогу створити більш ефективні стратегії та спрямовані заходи для відновлення економічної стабільності.

Доречно зазначити, що розроблення спільних стратегій виявляється ключовим елементом ефективної співпраці для подолання дефолту. Об'єднання експертних знань включає у себе об'єднання експертних знань та досвіду різних органів управління. Це дає змогу враховувати різні погляди та підходи до вирішення економічних проблем. Спільне планування створює можливість для координації дій між різними рівнями влади. Це допомагає уникнути дублювання зусиль та максимально ефективно використовувати ресурси. Проте необхідно дотримуватися ключових принципів взаємодії. Взаємодія місцевих і центральних органів влади щодо формування та реалізації державної політики, на думку В. Котковського, має відбуватися з дотриманням таких груп принципів:

1. Принципи, пов'язані з розподілом відповідальності (1.1. самоврядування; 1.2. принцип законності; 1.3. принцип загальної територіальної осудності; 1.4. принцип субсидіарності; 1.5. принцип делегування повноважень).

2. Принципи, що забезпечують адекватну взаємодію (2.1. принцип співпраці; 2.2. принцип інформування і консультування; 2.3. принцип моніторингу; 2.4. принцип фінансової достатності) [5].

Слід додати, що визначення пріоритетів включає визначення пріоритетів у вирішенні конкретних економічних завдань. Це дає змогу зосередити увагу на найважливіших аспектах подолання дефолту. Залучення зацікавлених сторін може включати в себе залучення бізнесу, громадських організацій та міжнародних партнерів. Це допомагає створити більш широкий соціально-економічний вплив [1; 2; 4].

Окрім цього, адаптація до змін дає змогу швидше реагувати на непередбачені обставини. Розроблення спільних стратегій стає інтегральною частиною успішного подолання дефолту, забезпечуючи згуртованість зусиль та узгоджену дію в умовах економічної кризи.

Отже, важливість ефективної взаємодії між місцевими органами самоврядування та центральним урядом набуває особливого значення. Розгляд ролі, конфліктів та співпраці вказує на необхідність



згуртованих зусиль для подолання економічних труднощів. Ключові аспекти включають діалог, пошук компромісів та спільне розроблення стратегій, що сприяє ефективному вирішенню конфліктів та стабілізації економічного середовища під час дефолту.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши зазначене вище, можна дійти висновку, що стан дефолту потребує взаємодії між місцевими органами самоврядування та центральним урядом, це складна динаміка, де конфлікти та співпраця визначають успішність подолання економічних труднощів. Розгляд ролі різних рівнів влади вказує на необхідність їх взаємодії та обміну інформацією для ефективного прийняття рішень. Конфлікти, такі як розбіжності в поглядах та конкуренція за ресурси, вимагають ретельного вирішення через діалог та пошук компромісів. Водночас спільне розроблення стратегій і виконання заходів відображають ключовий аспект співпраці для подолання кризи. Загальна тенденція вказує на те, що взаємодія та співпраця між різними рівнями влади стають вирішальними чинниками у стабілізації економічного становища під час дефолту.

Література:

1. Біла С.О., Левченко О.Т. Шляхи погашення зовнішньої заборгованості та ризики дефолту: світовий досвід. *Економіка і суспільство*. 2018. № 14. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/14_ukr/9.pdf (дата звернення: 08.04.2024).
2. Королюк Т.О. Структурні ризики державного боргу та політика запобігання дефолту в Україні. *Академічний огляд*. 2016. № 2(45). URL: <https://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/2016/2/5.pdf> (дата звернення: 08.04.2024).
3. Дефолт – що це таке та що значить для країни і людини. URL: https://termin.in.ua/default/#Default_pricini_viniknenna (дата звернення: 08.04.2024).
4. Мунько А.Ю. Процедура дефолту органу місцевого самоврядування: досвід для України. *Ефективність державного управління*. 2020. № 1. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/5386/1/11v.pdf> (дата звернення: 08.04.2024).
5. Котковський В.Р. Взаємодія місцевих і центральних органів влади щодо формування та реалізації державної політики: зарубіжний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 6. С. 78–81.
6. Слюсарев І.О. Практичні аспекти управління конфліктами в системі місцевого самоврядування. *Право та державне управління*. 2019. № 4. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/47.pdf (дата звернення: 08.04.2024).
7. Що таке дефолт і що він означає для України? URL: <https://kse.ua/ua/community/stories/shho-take-defolt-i-shho-vin-oznachaye-dlya-ukrayini/> (дата звернення: 08.04.2024).



РЕЦЕНЗІЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.40>

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ ПОЛЬСЬКОГО АВТОРА АДАМА РАФАЛА КАЧИНЬСЬКОГО ПРО РАДЯНІЗАЦІЮ ВОЛИНІ У 1944–1956 РОКАХ¹

Кучерепа Микола,

*кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-9314-3585*

Наукова громадськість, широкий загал читачів отримали цікаву і потрібну книгу про радянізацію Волині у 1944–1956 рр. Її автор Адам Рафал Качиньський продемонстрував належний теоретичний виклад матеріалу, уміння формулювати і відстоювати власну авторську позицію та формулювати висновки.

Проведений аналіз тексту книги засвідчує, що монографія п. Адама Рафала Качиньського є оригінальною та самостійною науковою працею, матеріали книги містять необхідний рівень наукової новизни.

Вибрана автором проблематика є надзвичайно актуальною і соціально важливою. Вона розкриває одну з важливих сторінок історії Волині у 1944–1956 рр. Книга дає змогу переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли й активно насаджувалися тогочасною офіційною ідеологією як в історичній науці, так і у масовій свідомості. Учений увів до наукового вжитку багато раніше засекречених документів радянської доби і на їх основі проаналізував механізми діяльності радянських органів, особливості застосування репресій до різних груп населення, боротьбу ОУН і УПА на Волині у повоєнний період.

Реалізації задумів сприяє досить вдала і добре продумана структура роботи. Назви кожного розділу і підрозділу відображають постановку конкретної проблеми, яка вирішується в монографії. Книга побудована за хронологічно-проблемним принципом. Роботу складають вступ, сім розділів, висновки, бібліографія, список скорочень, іменний покажчик.

У вступі автор проаналізував наявну літературу та джерела. У першому розділі коротко висвітлюється історія Волині в роки Другої світової війни, де окремий параграф присвячений польсько-українському конфлікту. Другий розділ присвячений післявоєнному розвитку краю. Масові депортації і переселенські процеси на Волині автор розглянув у третьому розділі. Досить цікавим виявився четвертий розділ «Збройний опір українського підпілля». У наступних двох розділах розглянуто колективізацію сільського господарства і політику щодо православної церкви та католицького костелу. Завершується монографія розділом про щоденне життя волинян за радянських часів. У висновках автор підвів підсумки дослідження. Позитивним є те, що автор подав у книзі список використаних джерел і літератури, список скорочень та іменний покажчик.

Автор увів до наукового вжитку багато нових джерельних матеріалів, навів факти щодо колективізації сільського господарства та її економічних і соціальних наслідків. По-новому автор висвітлив особливості боротьби радянської держави з Православною церквою і католицьким костелом на Волині у післявоєнні роки.

Вагомою перевагою монографії є те, що висвітлення поставлених проблем ґрунтується на широкій джерельній базі: архівних матеріалах, опублікованих документах, мемуарній літературі, періодичній пресі. Автор також урахував узагальнення і висновки попередніх дослідників. Це сприяло тому, що здебільшого йому вдалося відійти від традиційних схем викладу і трактування історичних фактів і подій, уникнути однобічності.

У сучасній українській історіографії вже є низка ґрунтовних праць із повоєнної історії Волині, які написані на розсекречених архівних документах і дають доволі докладну та яскраву картину історії советизації краю. Проте автору монографії вдалося по-новому поглянути на цю проблему, внісши до неї низку цікавих фактів та особистих роздумів. На основі вивчення й узагальнення широкого кола

¹ Adam Rafał Kaczyński. *Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*. Warszawa : IPN, 2022. 336 s.



документального матеріалу, наукової літератури, свідчень очевидців і учасників подій автор зробив досить аргументовані висновки та узагальнення.

Проте у змістовній і цікавій монографії Адам Рафал Качиньський не зумів рівною мірою охопити всі аспекти вибраної проблеми.

Розпочнемо зі вступу. На нашу думку, під час аналізу наукової літератури, який є загалом аналітичним за змістом, не завжди чітко формулюються узагальнення, а висновки інколи бувають надто категоричні. Наприклад, на с. 9 автор указує: «Нинішня історична наука в Україні стала заложницею політики, а предметна дискусія з фактами та аргументами, до якої ми призвичаєні у Польщі, є практично неможливою». При цьому дослідник конкретно не називає жодної української книги, яка є заложницею політики. Автору слід нагадати, що в Україні, у тому числі й на Волині, відбулися і відбуваються численні наукові конференції, семінари на теми українсько-польських відносин, у яких брали участь українські і польські історики та вели на них плідні дискусії, видавали спільні книги. Прикладом можуть бути наукові семінари «Україна – Польща: важкі питання», міжнародні наукові конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), «Українсько-польські відносини на тлі суспільно-політичних і культурних процесів у Центрально-Східній Європі (XX–XXI ст.)» (Харків, 30 листопада – 1 грудня 2017 р.), «Радянські репресії у Західній Україні у 1939–1953 рр.» (Луцьк, 24 червня 2021 р.). У Яремчі вже відбулося 15 українсько-польських зустрічей. Прикладів можна навести набагато більше. На жодному із цих наукових форумів не було «закрикування противника» («zakrzyczenie przeciwnika»).

Навряд чи можна погодитися з таким надто амбітним висновком автора на с. 10: «Аналізуючи польську, російську та українську історіографію, а також історичну публіцистику щодо Волині, зробив висновок, що протягом двох минулих десятиліть померло вміння критичного і – найважливіше – цілісного сприйняття джерел, а також професійної обережності в оцінці літератури». Тут не названо жодного прізвища з таких непрофесійних авторів. Щодо критичного аналізу української історіографії можна зробити висновок, що у багатьох моментах автор монографії не є об'єктивним та вдається до маніпуляцій. Для прикладу наведу таке. У книзі піддаються гострій критиці праці Володимира Сергійчука, Володимира В'ятровича та інших українських дослідників. Проте це не завадило п. Адаму Качиньському постійно посилатися на наведені ними факти. Так, на праці Володимира Сергійчука автор посилається 70 разів, а на праці Володимира В'ятровича – 11. Натомість автор вважає, що «на особливу увагу заслуговує опублікований у 2008 році Міністерством внутрішніх справ Російської Федерації том «НКВД – МГБ в боротьбі з бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине в Западной Белоруссии и в Прибалтике (1939–1956)». Тут потрібно нагадати автору, що всі книги, видані в Росії, про боротьбу українців із російським радянським режимом є маніпулятивними і до них потрібно відноситися надзвичайно критично.

Ще одне міркування стосується некоректних, на нашу думку, формулювань та термінів, зокрема автор часто вживає слово «креси» навіть після 1945 р., коли вже був установлений державний кордон між Польщею та Радянським Союзом, тобто Волинь уже ніяк не могла бути польськими кресами.

У роботі, на жаль, зустрічаються повтори. Так, автор двічі наводить однаковий текст на с. 216 і 274: «Після грошової реформи інфляція формально зникла, а ціни знижувалися завдяки регулярним святковим (очевидно, йшлося про державні свята 1 Травня і 7 Листопада) знижкам, що мали доказати піклування партії про суспільство. У 1953 р. насамперед на 20 проц. подешевшали горілка і парфуми, а також на 10 проц. мотоцикли, тютюн і автівка «Москвич». У 1953 р. літр горілки коштував 45–51 крб., а після знижки – 40–45 крб. Кілограм хліба коштував 1,45 крб., пачка сигарет залежно від гатунку – 1,05–1,4 крб.».

У книзі можна зустріти не цілком удалі формулювання автора. Так, він вважає, що книга Володимира Дмитрука «позбавлена наукового характеру», «багато історичних книг не мають жодного наукового змісту, натомість займаються поточною політикою і формуванням досить специфічного розуміння національної ідентичності або доказом за будь-яку ціну українськості регіону – почавши від доісторичних часів і закінчивши XX століттям. Тут потрібно особливо відзначити книги Олексія Добка, Юрія Борця чи Михайла Киричука – автора книги «Волинь – земля українська», у якій подає власне бачення українськості Волині протягом віків». Трохи нижче на с. 23 автор пише: «Переважна більшість поляків, які проживали на Волині, осіла на цих теренах у XV ст.». Виникає питання, то хто ж жив на Волині до XV ст. і хто жив на Волині у XX ст. Тут автору потрібно звернутися до статистичних збірників переписів населення Польщі у 1921 і 1931 рр., де він віднайде факт проживання на Волині майже 70% українців. То чия ж це земля?



На думку автора, книги Владислава і Єви Семашків, присвячених убивству поляків на Волині українськими націоналістами², є фундаментальною працею. Дійсно, ці автори проробили величезну роботу з установлення кількості жертв українсько-польського конфлікту. Але низка українських істориків та краєзнавців верифікувала і спростувала багато фактів, наведених Семашками у їхніх книгах³. Ми повинні розуміти, що книги на кшталт «*anty-Siemaszko*» будуть появлятися і в майбутньому. Це сприятиме встановленню історичної правди про українсько-польське протистояння на Волині.

Оцінюючи книгу в цілому, можна сказати, що автор зібрав великий фактичний матеріал, який дав змогу реконструювати проблему советизації Волині. Спробу А.Р. Качинського розглянути проблему советизації Волині можна вважати цікавою й удаюю, хоча і не в усіх аспектах однозначно переконливою та вичерпною. У тексті монографії можна вказати на нюанси та дискусійні моменти, які викликають певні питання, застереження і рефлексії, що можуть слугувати підґрунтям для наукової дискусії.

² Ewa Siemaszko, Władysław Siemaszko. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, t.1 i 2*. Warszawa: Wydawnictwo *Von Borowiecky*, 2000, 1450 s.

³ Див.: Гудь Б.В. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ — першій половині ХХ ст. Харків : Акта, 2018. 482 с. ; Каліщук О.М. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті / Львівське відділення Інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с. ; Каліщук О.М. У тіні Волині? Історія vs пам'ять / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 162 с. ; Каліщук О.М. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 510 с. ; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. 189 с. ; Царук Я.В. Володимирщина у боротьбі за незалежність. Луцьк : Волин. обл. друк., 2012. 1024 с. ; Царук Я.В. Володимир-Волинський у боротьбі за незалежність. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. 328 с. ; Пушук І.А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. 312 с. ; Пушук І.А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 384 с. ; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / упоряд. І. Пушук. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. 324 с. ; Пушук І.А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони. Луцьк : Твердиня, 2011. 324 с. ; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / упоряд. і авт. комент. І. Пушук ; за заг. ред. Я. Федорчука. Луцьк : Твердиня, 2011. 417 с. та ін.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.41>

РЕЦЕНЗІЯ НА КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «УКРАЇНА СОБОРНА У БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ 1917 – 1923 РР.», ЗДІЙСНЕНЕ НАУКОВЦЯМИ ЧОТИРЬОХ ПРОВІДНИХ НАУКОВИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор

Дослідження української історії та її популяризація ніколи не втрачали своєї актуальності, а в умовах триваючої війни Російської Федерації супроти Української держави актуальність проведеного дослідження зростає у багато разів. Адже значення знання та розуміння історичних процесів, які заклали підвалини соборності нашої держави, є надзвичайно важливим для формування світогляду, консолідації суспільства та майбутньої розбудови України. Сьогодні, коли Україна стала суб'єктом світової геополітики, важливо донести до співвітчизників і міжнародної спільноти досвід етнодержавотворення в Україні у добу революції 1917–1923 рр., показати деструктивний вплив на цей процес Росії, країн Антанти, які не підтримали українське державне відродження після Першої світової війни, зробивши ставку на її поневолювачів.

Багаторічна праця, що проведена авторським колективом проекту «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.», – це комплекс значущих наукових досліджень, присвячених відновленню об'єктивної картини історичних подій, пов'язаних з Українською революцією та боротьбою за державну незалежність, через використання раніше невідомих архівних матеріалів і діаспорної літератури. Робота спрямована на поглиблення наукових знань про процеси формування української державності в Галичині, Буковині та Закарпатті, а також на аналіз політичних, соціальних і культурних аспектів того часу. Важливою складовою проведеного дослідження є підкреслення важливості національно-визвольної боротьби українського народу та підтвердження актуальності ідеї соборності як важливого політичного ідеалу, що символізує національну єдність і державність.

Авторський колектив представлений науковцями чотирьох провідних наукових інституцій Західної України: Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ) – д. п. н., проф., ректор університету І. Є. Цепенда, д. і. н., проф. М. В. Когутяк, д. і. н., проф. В. С. Великочий, к. і. н. М. Д. Вітенко; Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (м. Чернівці) – д. і. н., проф. О. В. Добржанський; Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів) – д. і. н., проф., директор Інституту І. Я. Соляр, д. і. н., проф. М. Р. Литвин; Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів) – к. і. н., доц. О. Й. Павлишин.

Авторами дослідницького проекту «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.» проведено величезну пошукову роботу, результатами якої стала публікація 15 одноосібних монографій, 46 колективних монографій (2 – у закордонних виданнях), 20 статей в журналах, включених до категорії «А» (у т.ч. 3 – у зарубіжних виданнях) та 91 статті у журналах, включених до категорії «Б». Серед найвизначніших праць слід виокремити: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія у 4-х томах. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018 – 2021. Ред.колегії, співавтори: Цепенда І., Кугутяк М., Великочий В., Добржанський О., Литвин М., Павлишин О., Соляр І., Вітенко М. та ін.; Добржанський О. В. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.): документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. 512 с. (співавт. В. Старик); Добржанський О. В. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. Чернівці: Золоті литаври, 2007. 234 с. (співавт. П. Брицький); Великочий В. Національна соборність і Українська революція 1914-1923 рр. Історіографічні силуетки. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. 160 с.; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. авт.-упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2015. 380 с.; Західно-Українська Народна Республіка. Серія карт «Українська революція 1917–1921». кер. авт. колективу М. Литвин. Київ: Українська картографічна група, 2019, та ін.

Авторський колектив дослідницького проекту «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.» із 1993 р. кожні п'ять років виступав ініціатором та співорганізатором наукових конференцій, круглих столів, урочистих академій, присвячених питанням історії Української революції, Акту Злуки, соборності українських земель, до яких долучалися провідні українські та зарубіжні історики з академічних установ та університетів. На цих наукових зустрічах робота «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.» проходила апробацію.



Попри наукові доробки з проблем Української революції рецензоване дослідження вирізняється науковою новизною, оскільки базується на аналізі раніше невідомих або мало досліджених матеріалів архівних установ України, Польщі, Чехії, Румунії, Ватикану та інших країн, що дозволяє представити нові факти та деталі історичних подій, пов'язаних з Українською революцією та боротьбою за державну незалежність. У ході реалізації роботи автори вперше залучили у науковий обіг сотні документів з історії української державності. Значна частина із них була в подальшому опублікована. Окрім того, у дослідницький проєкт залучено чималий пласт діаспорної літератури, що створило нові перспективи та доповнило існуючі знання про події 1917–1923 рр. з погляду українців, які жили за кордоном і зберегли пам'ять про національно-визвольну боротьбу.

Перевагою рецензованого дослідження є і те, що у ньому деталізовано процеси становлення української державності в різних регіонах, таких як Галичина, Буковина та Закарпаття, що дозволяє побачити регіональні особливості та внесок кожного регіону в загальнонаціональну боротьбу за незалежність.

Поза сумнівом цей величезний за інформаційною наповнюваністю та цікавий дослідницький проєкт матиме широке практичне застосування, передовсім сприятиме патріотичному вихованню українського суспільства, адже підкреслює важливість національної єдності, державної незалежності та героїзму українського народу у боротьбі за свої права, допомагає формувати національну свідомість та гордість за історичні досягнення. Робота покликана підтримувати та розвивати національну ідентичність, акцентуючи увагу на значущості соборності України та її історичних коренях. Це особливо важливо у контексті сучасних викликів, пов'язаних з питаннями територіальної цілісності та національного суверенітету, і зокрема російської збройної агресії.

Окрім того, очевидне практичне значення проєкту «Україна Соборна у боротьбі за державну незалежність 1917 – 1923 рр.» і для використання у навчальних закладах для викладання історії України. Залучені у ній об'єктивні та достовірні джерела допомагають формувати в учнів та студентів правильне розуміння історичних подій та процесів, пов'язаних з боротьбою за українську державність. Аналіз подій Української революції та боротьби за незалежність може бути корисним для політиків, громадських діячів та урядовців при формуванні національної політики та прийнятті стратегічних рішень. Знання історичних уроків дозволяє уникнути повторення помилок минулого і використовувати успішні стратегії для сучасного державного будівництва.

Українська революція 1917 – 1923 рр. стала результатом цілої низки процесів, що розпочалися ще у XIX ст. Українські землі тривалий час входили до складу Російської та Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперій. В умовах національного, політичного, економічного та культурного гніту імперій відбувалося українське національне відродження. У ході цього процесу відбувалося формування української етнічної ідентичності, окреслилися основні напрямки діяльності українських еліт.

Події Української революції 1917 – 1923 рр. стали ключовими в модерній історії України, адже саме тоді відбувалися перші серйозні спроби створення незалежної української держави після століть іноземного панування. Прагнення об'єднати Наддніпрянщину, Галичину, Буковину та Закарпаття показали важливість національної єдності для успіху в боротьбі за незалежність. І не зважаючи на поразку Української революції 1917 – 1923 рр. ідея соборності українських земель залишалася провідною для українських політиків наступних історичних періодів, і в кінцевому підсумку привела до проголошення незалежності України в 1991 році.

Загалом, рецензоване дослідження є значним внеском у наукові дослідження української історії, надаючи нові дані і висновки, які можуть використовуватися в подальших дослідженнях. Це сприяє розвитку історичної науки в Україні і за її межами, удосконаленню історичної політики та оновленню культурної пам'яті, активізації комеморативних практик на території України, Польщі, Чехії, Франції та інших країн.

На завершення додамо, фаховим історикам і пересічним українцям необхідно більше такої наукової та науково-популярної літератури, адже не можливо бути обізнаним, вести діалог, розбудовувати державу, не розуміючи глибоко власної історії та переломних її моментів.

